

g 28/2135

138.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ÖTVENÖTÖDIK KÖTET

(139. 140. 141. SZÁM.)

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

Handwritten signature or initials.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGHÍVÁSÁBÓL

GYERMEK ÉS IFJÚSÁGI

ÉRTÉKES ÉS ÉRDEKES

NYELVI ÉS IRODALMI

1895h 61

~~Lettérpló 4768
téléle alatt bevételezve.
Bp. 1895. 2. 10. 22~~

26.-

TARTALOM.

CXXXIX. SZÁM.

IRANYESZMÉK IPARUNK ÉRDEKÉBEN. — Keleti Károlytól	1
IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA (II.) — Hunfalvy Páltól.	27
ADALÉK BÁTHORY ISTVÁN ÉLETÉHEZ. (I.) — Csopey Lászlótól	71
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (I.) — Pálffy Alberttől	85
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy boldogtalanhoz. I—III.</i> Ifj. Apáthy Istvántól. — <i>Majusban egy kérés.</i> — Burns után Lévy Józseftől	109
BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND. — Láncey Gyulától	113
SAND GYÖRGY. — Haraszi Gyulától... ..	121
SCHUCHARDT LEGÚJABB FÜZETE. — Katona Lajostól	130
ÉRTESTŐ: Faragó Gy.: <i>A világ árvája.</i> —ld. — Jókai M.: <i>A három márványfej.</i> — Br. — Batemann: <i>Great Landowners of Great Bri- tain.</i> — Nagy Lászlótól. — Lermolieff: <i>Le opere dei maestri ita- liani.</i> —x. — <i>Kirándulók zsebkönyve.</i> —y.	139

CXL. SZÁM.

A MUNKÁSKÉRDÉS ELMÉLETÉHEZ. — Földes Bélától	161
IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA. (III.) — Hunfalvy Páltól	182
ADALÉKOK BÁTHORY ISTVÁN ÉLETÉHEZ. (II.) — Csopey Lászlótól... ..	227
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (II.) — Pálffy Alberttől	252
A SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI CZIMŰ NÉPBALLADA ÉS ROKON- SÁGAI. — Hermann Antaltól	284
A VALLÁSALAPRÓL. — Csörbe Ferencztől	298
ÉRTESTŐ. József főherceg: <i>Czigány nyelvtan.</i> — H. A. — Scherer V.: <i>Poetik.</i> —y. — Reizner J.: <i>A régi Szeged.</i> —s.	306

CXLI. SZÁM.

MÁS VILÁGOK. (I.) — Nendtvich Károlytól	32
METTERNICH ÉS A NAPOLEONIDÁK I. NAPOLEON HALÁ- LÁIG. — Károlyi Árpádtól	35
NAGY-BECSKEREKTŐL PÁKOZDIG. (I.) Vendrei Ferencz tábornoktól	38
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (III.) — Pálffy Alberttól	4
KÖLTEMÉNYEK: <i>Baráti körben.</i> Gyulai Páltól. — <i>A hid.</i> Longfellow után angolból. Szász Bélától	44
ÁRTATLAN VÁDLOTTAK. — Simonyi Zsigmondtól	447
PAPIRIPARUNK EMELÉSE. — Mudrony Páltól	457
ÉRTESITŐ. Kalidasa: <i>Sakuntala.</i> Ford. Fiók K. —x. — Greguss Á.: <i>Rendszeres széptan.</i> —e. — Verne J.: <i>Sándor Mátyás.</i> — Szigetvári Ivántól. — <i>Berryer törvényszéki beszédei.</i> —dr. — Doctor Romanus: <i>A mi decatholizált egyetemünk.</i> Cs. F.	464

IRÁNYESZMÉK IPARUNK ÉRDEKÉBEN.

Állami pénzügyünk javítását tűzte ki célul a kormány. Erre irányzott törekvéseiben támogatja, megfelelő komolysággal, a törvényhozás. Mögöttük áll az egész nemzet, ritka önmegtartadással, magánérdekei mellőzésevel hozva meg az áldozatokat, melyeket e nagy cél elérése igényel. E fontos kérdéssel szemben megszűnt mintegy a politikai harc vagy legalább szünetel. Az ellenzék meggyöngült; nem mintha a nemzet egyik, bár kisebb, része teljesen elvesztette volna bizalmát némely jeles vezérférfia vagy más kiválóbb tagja iránt; de mert meddőnek tartja a küzdelmet, mely csak politikai elvek vagy ilyeneknek nevezett vélemények körül foly és fontosabbnak tartja az ország anyagi helyzetének javulását.

Anyagi helyzetet mondtam, mert a haza szellemi magaslátának emeléseért mindenkor együtt küzdött e nemzet minden kimagaslóbb alakja. Fenkölt lelkű költők és írók, széles látkörű államférfiak, szerényebb küzdterrel beérő nemzetgazdák, nagyműveltségű tanférfiak stb. stb. mindmegannyian a nyugati műveltségnek Magyarországon is meghonosítására törekedtek s az ország értelmiségét mindenkor nyomukban tudták. Nem is maradt e nemes küzdelem, ez igazi «kulturharc» eredmények és gyümölcsök nélkül. A ki közművelődésünk mai állapotát csak a lemúlt félszázad előtti állapotokkal összehasonlítja, a vívmányok hosszú során tekinthet végig, és nem fog többé kétségbeesni Magyarországi jövője iránt. •

Vajon ugyanezt mondhatjuk-e anyagi téren is?

Az összemérés ugyan e félszázad előtti állapotokkal, bizonyára nem a jelennek rovására billentené alá a mérleg serpenyőjét; de az általános érzés, főleg a tagadhatatlanul reánk

nehezede gazdasági válság közepett, aligha találna egyhangú véleménynyilvánulásra. És ez természetes is. Míg a közművelődés és haladásának alapjai immár szélesen meg vannak vetve s az eddigi kulturális intézmények már természetszerű továbbhatásukban biztosítják a folytonos fejlődést: anyagi tekintetben nem állunk oly széles alapon s a kényelmes *laissez faire* aligha biztosítaná máris az ország elérendő és el is érhető anyagi jóllétét.

A mily örömmel és meglelégedéssel látjuk egyébiránt az állami pénzügy javítását czélzó komoly és eredményes törekvéseket, oly kevéssé vagyunk megnyugtatta az összes közgazdasági helyzet javítása és javulása iránt. Amaz is elkerülhetetlen, komoly szükség, melyre már állami reputatiónk érdekében is meg kell tenni a lehető; de ez mégis csak szűkebb fiskális szempont. Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, legalább a rendes szükségletekre nézve, komoly államférfíú tevékenységnek képezheti hálás tárgyát. Ha elérjük, a nemzet méltán megkoszorúzhatja az érette küzdöket, de hatása mindig csak ideig-óráig tartó remedium lesz, ha nem jár vele karöltve a nemzeti háztartás vagyonomérlegének is egyensúlyozása, vagyis, más szóval: az ország összes közgazdasági állapotának javulása meg biztosítása.

Bár sűrűn jubiláló korunkban elmulasztottam megünnepelni, rég meghaladtam ama negyedszázadot, mióta nemcsak tollal és szóval, de gyakorlati téren is küzdök a helyes magyar nemzetgazdasági elvek hangoztatása és terjesztése körül. Mégis elbizakodásnak tartanám, ha egymagában valaki az ország összes közgazdasági érdekeit, szükségleteit és teendőit mintegy kátéba akarná foglalni és világgá hirdetni; azért szerényebb ténre szorítkozom, és nemzetgazdaságunk csak egyik, bár eléggé lényeges tényezőjével, az iparral, akarok ismételve bár s talán nem legutoljára e hasábokon foglalkozni.

I.

Százados történelmünk nem egy fényes lapja bizonyítja, hogy királyok és országnagyok, később a törvényhozás tagjai foglalkoztak a magyar ipar érdekeivel s törekedtek azt, áldozatok árán is, meghonosítani és fejleszteni. Tévedés volna azt hinni, hogy csak napjainkban érezzük az ipar terjedésének

szükségét. Oly régi e kérdés, mint maga az állam, sőt voltak idők, midőn az ország iparszükségletét maga az ország fedezte is. Ha ez iránt kétség létezhetnék, elég ráutalni bányászati és kohászati iparunk ősrégiségére; elég emlékezetbe hozni az ötvösművesség remekeit, melyeken byzanti hagyományok és nyugateurópai befolyások alatt önálló magyar iparművészeti stíl készült. Ha kétség férhetne ahhoz, vajon Magyarország meg tudott-e felelni ipari szükségletének, elég rámutatni a hosszú harezokra, melyeket ez ország kelet és nyugat felé folytatott s a melyekhez előbb a vágó és szűrő fegyvereket, később a löfegyvereket és löport nem a külföldről kérte kölcsön, mégis hiányukban soha sem szűkölködött. Még az 1848—49-iki szabadságharcz alatt is még Erdélyben is öntöttek ágyúkat s az ország több helyén állították elő a löport, szállították a sokféle felszerelési tárgyakat; de már honvédszászlóaljaink löfegyvere nagyrészt Belgiumból hozatott.

Ez utóbbi pelda annál tanulságosabb, mert illusztrálja mintegy ipari viszonyainkat. Magyarországnak mindig volt kézműipara s az a múlt századokban alig állott fejlettség tekintetében a nyugati hasonló kézműipar mögött. Épúgy voltak czéheink, mint Nagy-Németországnak, sőt többünk is volt, mert — a városainkba áramlott idegen elem dédelgetése és számos kiváltságolása mellett — külön német és külön magyar czéhek támadtak s ez utóbbiak nem is voltak mindig az erősebbek saját tulajdon hazájokban. A magyar ipar — most már országos és nem czéli szempontból tekintve — mindennemű kézművet szolgáltatott. Kereskedelmünk csekély lévén, a külföldről szállítás is gyöngé volt. Az ország, kimerülve az utolsó török s az I. Napoleon-fele francia háborúk miatt, tespedésbe süllyedt és bőven fizető, vagyis aránylag gyér népességének elég élelmet nyújtó mezőgazdaságára támaszkodva, nem tekintett kifelé s nem vett tudomást azon gyökeres átalakulásról s a nyomában fejlődött óriás haladásról, melyen az ipar Nyugat-Európában, a gépek és gőz alkalmazása következtében, átesett.

A kézművesség ott hanyatlott ugyan, de a termelés számos ágaiban és nevezetesen a tömeges szükségletek fedezésében, helyébe lépett a gyári vagy nagy ipar. A kézművesség hanyatlott ugyan nálunk is, de helyét nem pótolta semmi. Mire megérettük ez ipari fordulat nagy hatását, osztrák szomszédaink mesterséges vámpolitikával berendezkedtek az új viszonyok

szerint. Apró huzalkodások részünkről a harminczad rendezése körül már II. Józsefet azon elhatározásra vezették, hogy Magyarország maradjon meg nyers termelő mezőgazdasági államnak, míg az örökös tartományok iparos fejlődését védvámokkal és prohibítív vámtételekkel is iparkodott biztosítani. E tilalmi tételek pedig nemcsak a haladottabb Német- és Franciaország, de még az iparilag gyöngé és elmaradt Magyarország ellen is fordultak.

Ily viszonyok között a magyar ipar súlyedésének be kellett következni annál inkább, mert Magyarország a későbbi fejedelmek alatt sem volt pénzügyileg annyira független, hogy erőlyesebb kereskedelmi és iparpolitikát üzhett volna.

Késő volt a fölocsúdas az 1790—91-diki országgyűlésen, a commercialis commissio méltán nagyérdemű munkalata többé testet nem ölthetett. Késő volt néhány lángoló lelkű hazafi erőlködése a negyvenes években is, gyöngé volt az általok alakított «védegylet», mely az országosan keresztül nem vihető védvám helyébe volt lépendő; valamint gyöngé volt a «gyáralapító társaság» működése is, bár némely egészséges csirát ez mégis fejlesztett s néhány ipartelepét alapított, melynek nyomára még napjainkban is akadunk.

A negyvenes évek közzgazdasági mozgalmát a fegyveres mozgalom váltotta föl. Utána pedig beállott a halotti csend, mely alatt Magyarország, osztrák provinciává súlyesztve, 1850-ben megszűnt külön vámterület lenni, hanem összeolvasztatott kereskedelmi tekintetben is Ausztriával.

Nem szólunk itt a hatásról, melyet ez új állapot Magyarország közzgazdaságára gyakorolt. Az akkori szomorú időkben az ország ezzel kezdetben nem is gondolt. Sőt politikai életének teljes pangása közben kizárólag mezőgazdaságának szentelvény összes munkásságát, az új állapotokat nem is igen érezte. Némely nagyobb vasút akkor épült az országban, jó termésévek s a krími háború alatt felszökött gabonaárak, könnyebb elkelés mellett még némi jóllétet is teremtettek s így nemcsak az átmenet nehézségein esett át könnyebben az ország, de az iparban való hátramaradását is kevésbé sínylette.

Provincia lévén s külön kormánynyal nem bírván, egész természetszerűen fejlődött a gazdasági viszony Ausztriával szemben, melynek az osztrák örökös tartományok iparilag, Magyarország mezőgazdaságilag termelő vidékeit képezték. Az

1850-től 1867-ig lefolyt idő alatt annyi gazdasági szál füződött az egyes tartományok között, hogy fölbontásukra az 1867-diki önállósítást megelező tárgyalások és alkudozások között gondolni sem lehetett.

Az önálló vagy közös vámterület kérdésében különben nem a politikai elv vagy nézpona a döntő, hanem azt csakis közgazdaságilag lehet helyesen megítélni. Magyarország nemcsak politikailag híve a szabadságnak, hanem közgazdasági téren is a kereskedelmi szabadságnak hódol. Méltán sajnálhatjuk ennél fogva azon szomorú áramlatot, mely Németországból kiindulva, legújabbán a sötét középkor szűkkeblű vámpolitikájában nyilvánul. Közgazdasági anomalia az, mely a közlekedés folytonos fejlesztése és tökéletesítése mellett, bilincsekbe veri a kereskedést és forgalmat, mely e tökéletesített közlekedési eszközöket van hivatva használni s a beléjük fektetett milliónyi milliókat értékesíteni. Tiszta meggyőződés, hogy e méltán reactionariusnak nevezhető áramlat meg fog szűnni, s derengeni fog újra a szabadság hajnala közgazdasági téren is, hol épen oly üdítőleg és termékenyítőleg hatott, mint a politikában. De évtizedekig tartó serény munkára lesz szükség, valamennyi érdekelt országban, hogy helyreüttessenek a veszteségek, melyeket e ferde közgazdasági politika okozott és behegedjenek a sebek, melyeket a nemzetek közgazdasági életében fakasztott. Valamennyi nemzet között talán mi sínyljük legnehezebben e helyzetet, mert készületlenül talált ipari tekintetben, oly politikai átalakulás közben, midőn a tisztán agricol állam csekély jövedelmeiből oly nehezen bírjuk fődözni a modern kulturállam egyre fokozódó igényeit. De valamint mai helyzetünkben és a fönnebb jelzett közgazdasági vészarámlatok közepett kevésbbé mint valaha, nem kívánhatjuk az Ausztriától külön szakítandó vámterületet; legkevesbbé szabad hibáztatnunk az 1867-diki kiegyezést vezetett magyar államfériaakat, hogy nem mindjárt akkor gondoltak a külön magyar vámterület megalakításával. Akkor ugyanis sokkal szabadelvűbb nézetek uralkodtak az összes európai kereskedelmi politikában; kevéssel előbb köttetett meg a közgazdaságilag oly üdvösen hatott francia-angol kereskedelmi szerződés; akkortájt lépett életbe az angol-osztrák pótegyezmény; fájdalom, talán az utolsó valóban szabadelvű intézkedés kereskedelem-politikai téren. De különben is a közgazdaságilag úgyszólván természetszerűen kinőtt

viszony Ausztria és Magyarország között akkortájt oly kevéssé érezteté hátrányait, hogy inkább csodálnunk kell akkori államférfiainkban, hogy a vámviszonyok rendezésére egyáltalán gondoltak s már 1867-ben megkötötték a vám- és kereskedelmi szövetséget, mely immár két ízben, kevés változtatással megújítottatott s a melyben az önálló magyar vámterület jogosultsága törvényileg elismertetett.

A közgazdasági viszony Ausztria és Magyarország között, vagy mondjuk, a közös vámterület politikailag indokolt; szabadelvű nemzetgazdasági elvek uralkodása mellett közgazdaságilag is helyeselhető; sőt — a mi talán minden jogi vagy közgazdasági motivumnál erősebben szól — ez idő szerint megváltozhatatlan.

Adva lévén e szerint a helyzet, lássuk ezen belül miként áll iparunk, mit veszthet vagy nyerhet alatta s mily kilátásai vannak a jövőre nézve.

II.

Midőn a Párisban 1878-ban rendezett nagyszerű köztárlatot tanulmányozva, végig haladtam a világ majd összes államainak ezerféle iparcikkeivel megtömött csarnokokon, vissza-visszatérve saját szerény kiállítási helyiségeinkbe, az összehasonlítás lesújtó hatása alatt méltán kutathattam arról szóló jelentésemben: vajon megvannak-e Magyarországon az iparosság elemei s remélhetjük-e fejlődését rendes viszonyok között?

Saját országos tárlatunk 1885-ben és fényes sikerei erre kielégítő választ látszottak adni. Ennek tanulmányozása is reám bízott a kormány által, számos kiváló szakférfiú jelentésének összefoglalása és a főjelentés szerkesztése tétetvén föladatommá. A személyes érintkezés annyi kiváló iparossal és szakférfiúval, a kiállított tárgyak, forgalmuk és fogyasztásuk beható tanulmányozása arra képesítettek, hogy iparunk jelen állásáról, előnyeiről és hiányairól meglehetősen hű képet alkossak magamnak. Kiállításunk óta azonban nagyban változtak az általános termelési, még inkább a forgalmi viszonyok. Egyrészt a közgazdasági depresszió, mely már 1885-ben is éreztetete hatását, fokozódott azóta erősen és gyakorolta befolyását úgy a

mezőgazdasági, mint az ipari termelésre; másrészt az egyes államok mind szigorúbb elzárkózása egymástól és az örülésig fokozott vámtételek oly érdekharezot idéztek elő, mely bénítván a kereskedelmi forgalmat is, káros kihatását az ipari és összes gazdasági termelésre még érezhetőbbé tette.

Ily viszonyok között nem érdektelen újra végig tekinteni ipari állapotainkon, kockáztatva azt is, hogy más helyen már elmondottakra nézve, netán ismétlésekbe essem. Kimutattatott annak idején, hogy az ipar fejlődésének előfeltételei majdnem kivétel nélkül megvannak Magyarországon, hiszen nélkülök iparunk mai állapotára sem emelkedett volna. Megvan a földolgozandó nyers anyag, ásvány-, növény- és állatvilágbeli eredete szerint bővében; kínálkozik kellő mennyiségben az elhasználandó segédanyag, mint tüzelő fa és szén alakjában; kerül mozgató erő, akár az előbbieket fölhasználása mellett gőz, akár folyó- vagy patakvíz alakjában; megvan a Felvidéken és Erdély kisebb bércein, valamint az egyre gyarapodó városokban a kellő népanyag máris kész iparos munkásként, vagy azzá könnyen nevelhető állapotban. Megvan, mondom e munkásnép, de ezt csak föntartással említem, mert e ponthoz még vissza kell térnem, csak elvégezzük előbb az ipari föltételek vizsgálatát. Kerül és kerülhetne még inkább, ha nem is mind hazai, legalább külföldi tőke iparos-vállalatok megindításához, csak mutatkoznék a hivatottak részéről több vállalkozó szellem, mely nemcsak a máris prosperáló telepek szaporításában s gyakran az egészségesnek beteg verseny általi megrontásában nyilatkozik. Van végül hajlam és akarat a kormány és törvényhozás részéről, hogy serdülő iparunknak oly előnyöket biztosítson, melyeket a közös vámterület következtében védvám alakjában nem nyújthat.

S ha mégis mind e föltételek mellett 1885-diki kiállítá-sunk szemléletekor és végeredményei tanulmányozása közben arra kellett ébrednünk, hogy évről évre kerek 200 millió forintnyi értékű iparcikket hoznak be Ausztriából és a külföldről, melyet csak 165 millió forint erejéig bírunk exportált nyers anyag és félgyártmány árával fedezni, méltán kérhetjük: elégségesek-e az említett föltételek, kielégítők-e a fönnálló intézmények arra nézve, hogy az ipar Magyarországon oly arányban fölvirágozzék, hogy az ország ipari szükségletének legalább nagyobb részét födözhesse? Mert hogy bármely pol-

gárosult országnak erre törekedni kell, azt mai nap már talán senki sem vonja kétségbe. Nem fog ezzel megcsökkenni a világforgalom. A nemzetközi munka-megosztás nagy elvénél fogva mindig lesznek népek és államok, melyek egyik-másik fogyasztási cikket akár földrajzi fekvésöknél, éghajlatuk- és talajuknál, ethnographiai viszonyaiknál vagy egyéb körülményeknél fogva előnyösebben s ezért olcsóbban termelhetnek s ezekkel kifelé fognak gravitálni, míg bizonyos árúczikkeket csak csekély mérvben vagy épen nem fognak termelhetni s ezért behozatalukra fognak szorúlni. Nem kell tehát attól tartanunk, hogy iparos termelésünk fokozásával netán csökkenteni vagy épen megbénítani fognók a kereskedelmi forgalmat, vagy hogy az mezőgazdasági termelésünk rovására találna öregbedni. Épen ellenkezőleg, minél inkább fejlődik iparunk, annál jobban szaporodik a népesség, lesz fogyasztóképesebb és ezáltal jobb vevője mezőgazdasági terményeinknek, melyek a tengeren túli verseny által mind szűkebbé szorúlt külföldi piaczoktól függetlenebbül kelnének el idebenn. Nemzeti budgetünk — tekintet nélkül az államira — jelen közgazdasági viszonyaink között a föntebbiek szerint évről évre 35—40 millió deficitet mutat, melyet mással, mint iparos munkával nem fődözhetünk. Talán ez egy körülmény magában is elegendő lehetne arra nézve, hogy bármily megerőltetéssel változtassunk a helyzeten. Mert az államháztartás deficitjét elenyésztetheti erőteljes nemzet — példa reá Olaszország, még nagyobb mérvben Éjszak-Amerika Egyesült Államai — de a nemzeti budget deficitjét csakis a munka s az általa fokozott termelés szüntetheti meg. S itt legott az előföltételek között említett egyik tényezőn akad meg szemünk, vizsgálatára késztetvén annak, vajon bírunk-e elegendő népszámmal és munkaerővel az iparos fejlődés biztosítására?

Ismertekül kell föltételeznem népességi viszonyainkat legalább annyiban, hogy az Alföld tág területein egymástól messze fekvő, de annál nagyobb lakosságú községekbe tömörül a népesség, mely községek mind a mellett megőrizték földművelő jellegüket s a hol az iparosság haladása vajmi kevés előföltétellel rendelkezik. E viszonyokkal merőben ellentétes a magyar Felföld és Erdély némely vidéke, hol apró falvak alakjában sűrűn borúl számos kis község szegényes talajra, népességök alig élhetvén meg földművelés útján s keresetével az erdőre

van, jobb léte érdekében az iparra volna utalva. A két ellentét között középhelyet foglal el a Dunán túl áldott vidéke, hol sok helyt határozottan agricol jelleg mellett az elég sűrű népesség mégis az ipar minden ágával is foglalkozik, bár túlnyomóan iparúzó vidéknek ez sem nevezhető.

Bányászatunk több ágának hanyatlása, vasiparunk pangása megfosztá a Felvidék népének egy részét keresetétől, míg a több évi szűk termés s a mezőgazdasági gépek, nevezetesen a kaszáló, arató és cséplő gépek terjedése a felvidéki nép azon munkakeresetét is megszorítá, melylyel előbb mint arató az Alföld s a Dunán túl nagyobb birtokain nyári munka közben szerezte meg a maga és családjá téli eltartását.

Ily viszonyok között azon anomália állott be, hogy a mely ország népét colonisatio útján süríteni kellene, az maga szolgáltat évről évre szaporodó contingenst Éjszak-Amerika colonisatiójához!

Németország, Anglia, Olaszország sűrű népessége bátran eresztheti népfölöslegét a tengeren túli tartományokba, hol tömegesen letelepedve, ki se vetkőznek teljesen eredeti nemzetiségökből s ha mást nem: kereskedelem-forgalmi kapcsolatot tartanak fönny anyaországukkal. De a mi szegény tót-magyarjaink, idegen elemül dobva az óceánon túl hömpölygő népáradatba, abban okvetetlenül elmerülnek s eltűnnek, ha eredetileg nem, legalább második nemzedékökben, melyről azonban, a jelenség új voltánál fogva, ez idő szerint hál' Isten még nem szólhatunk.

Kár, hogy e viszonyok tanulmányozására csak legújabbban indultak meg kísérletek. Eddigelé csak azon kivándorlók számát ismertük itthon, kik rendes törvényes kivándorlási engedélyt nyertek s kik az utóbbi években átlag 1300—1500 főre tehetők évenként. De ama sokkal nagyobb számot, mely éjnek idején fordított hátat otthonának, hogy megküzdve a tenger-úttal, szerencsét próbáljon az új világban, azt, fájdalom, nem ismerjük. Csak kerülő úton az olasz kormány kísérleteiből, melyekkel nemzetközi kivándorlási statisztikát iparkodik alkotni, tudjuk meg, Hamburg és Bréma kikötőiben hány magyar szállt hajóra, hány érkezett meg a tengeren túli kikötőkbe. Pedig a számok mind nagyobb alakot öltenek s 1886-ban már meghaladták a 20,000-et.

És ha közelebbről vizsgáljuk, kivándorlóink miként visel-

kednek kívül, mint élnek meg? arra nézve is csak egyes kivándorlók otthon hagyott családbelieikhez írott leveleikből, néhány hazatértnék beszédeiből és a felvidéki postahivatalok azon nyilatkozataiból tudunk meg egyet-mást, hogy a kivándorlottak aránylag tetemes összegeket küldenek haza. Küldenek és hoznak is, sőt számosabb kivándorló, visszatérvén, megveszi ősi glebáját és instruálván azt, újra kezd gazdálkodni édes hazája hálátlan földén.

Tehát kivándorlóink, kik pedig népünknek korántsem színe-javából kerülnek, leszámítva az elpusztultakat, prosperálnak is. Megtakarítanak valamit keresetökből, mely pedig sokkal csekélyebb az amerikai benszülött, vagy bevándorolt germánfajú munkásokénál. E körülmény ismeretes azon támadásokból, melyeket a yankee a hungarián ellen intéz és melyek vérontásokká fajulva, az Egyesült-Államok kormányának beavatkozását tették szükségessé. Munkásaink tehát dolgoznak, sőt, mint a visszatérteknél tapasztalni lehetett, még jobban tanultak meg dolgozni kívül és valami rájuk ragadt a — nem mondhatom «európai» — civilizatióból, hogy tudniillik a széles karimájú tót kalapot félre lökték, többé bocskort nem kötnek s a durva darócz helyett posztóruhát öltenek. És ha csak eddig volna kivándorlóinkkal! hogy tudniillik vissza-visszatérnek, megtanulván jobban dolgozni és civilisalódnak, pénzt küldenek s hoznak, még áldhatnók sorsunkat, hogy a tengeren túli világ ily nevelőleg hat népünkre s a világerért sem kellene bánunk a kivándorlást.

Ámde, mint a székelyek Romániába, a felvidéki tótok is ezrivel vándorolnak ki Amerikába s alig százával térnek vissza. S a kik vissza is térnek, megízlelve a rendesebb viszonyokat, a nagyobb keresetet s bár nehezebb munka mellett is, de a jobb megélhetést: többé nem bírnak megszokni szegény falujok primitív viszonyai között. Míg előbb magok indultak szerencsét próbálni, most már feleségöket is magokkal viszik és családostúl térnek vissza a tengeren túlra, hol jobb hazát találtak.

Magok esztől szegény tót atyánkfiai nem indultak tengerre, hanem oda csalták lelketlen ágensek, kik mint hajdan a rabszolgakereskedők, emberhússal üzérkednek. Kezdetben talán még lehetett volna ez emberek üzelmait gátolni, mert tény, hogy sok felföldi lakosunk elpusztult, míg néhánynak sikerült

az Atlanton túl prosperálni s így örömmel vesszük, hogy legalább újabban lépett föl erélyesen az államhatalom e lélekkufárok ellen. De mióta saját szemökkel láttak sokan és visszatért családtagjaik, rokonaik tapasztalatai s elbeszélések után ismerkedtek meg a viszonyokkal s határozták el magokat bár tömeges kivándorlásra, hiába kiáltunk a rendőrség után. Szabad államban az egyén önelhatározásának is szabadnak kell lenni és hatalmi eszközökkel a bajt elmérgesíthetjük, de se enyhíteni, se gyógyítani erőhatalommal nem fogjuk.

Tehát tétlenül nézzük, hogy előbb Sáros-, Szepes-, Liptó stb. megyebeli tótjaink, később mosonyi németjeink, maholnap rusznyákjaink s oláhjaink fordítsanak hátat e sokat szenvedett országnak s keressenek jobb hazát Amerikában! Chauvinista magyar szempontból majd még talál akadni ez áramlatnak is pártolója. «Ám hadd menjen a salakja — mondhatná — a java itthon marad s akkor majd annál tisztább vérű «magyar» lesz ez ország polgára.»

De nem politikát, még kevésbbé nemzetiségi politikát üzni, föladata hazánknak mai állapotában. A mily magasra tartjuk az állameszmét, melynek a magyar nemzetiség legfő öre, ennek folytonos szaporodásával és erősödésével azt annyira biztosítottak látjuk máris, hogy főgondukat immár az ország közgazdasági fejlődése képezhetné.

III.

Az egészségtelen és közgazdasági viszonyainkra nézve okvetetlenül káros kivándorlás megakadályoztatása, ha lehet, megszüntetése okvetetlenül szükséges. Kínálkozik is reá eszköz igen egyszerű és biztos: adjunk jobb keresetet e népnek, teremtsünk számára és a köznek is javára ipart! Hogy ez a bajon gyökeresen segítene, az iránt talán senki sincs kétségben; csak a helyesnek ismert szer alkalmazása jár nehézséggel s eleddig nagyobb szabású tevékenységre e téren nem serkentünk.

Némileg visszatetszőnek, a tényezőkkel meg nem egyezőnek látszhatnak, ha még ma is «ipar teremtéséről» szölvünk, mikor 1885-diki tárlatunk a létező iparnak oly fényes eredményeit mutatta be.

Igaz, van iparunk, sokféle, az ipari termelés majd minden

ágára terjedő. Egynémely iparnemben épen kitünőt tudunk fölmutatni, sokban jót, de talán egyikben sem eleget. Nem szólok itt a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágakról: a nagy exportot fölmutató s összes iparosságunk fénypontját képező, de mindössze felgyártmányt szolgáltató malomiparról; mellözöm az épen napjainkban a küszöbön levő törvényhozási és adóztatási reform miatt annyit emlegetett szesz-, czukor- és söripart, bár a két utóbbi soha sem birt belföldi fogyasztásunknak megfelelően eleget termelni; a szesziparban pedig, melyben még néhány évvel ezelőtt messze túlszárnyaltuk osztrák szomszédainkat, újabban már utolérték, sőt kezdenek meg is haladni. De a többi kész gyártmányt szolgáltató, akár nagy gyártelepeken, akár szerényebb műhelyekben gyakorolt iparágaknak talán egyikében sem termelünk eleget, mindegyikében a külföldről való behozatal szerepel nagy mennyiségben s termelesők épen legértékesebb részét szolgáltatja a Lajtántúl meg a távolabb külföld. Iparunk fejlődésének nehézségei pedig abban rejlenek, hogy ezt annyira megszoktuk és, mert a verseny e fejlettebb iparral nehéz és kényelmetlen, nem is teszünk elég megfeszítést, hogy e viszonyokon változtassunk.

Nehéz és kényelmetlen e verseny, az tagadhatatlan, de nem legyőzhetetlen. Nem áhítozunk védvám után, nem is szükséges, hisz összes eddigi iparunk e nélkül fejlett; egyenlő viszonyok között meg tudunk állani, — de egyenlők-e e viszonyok?

Az 1867-diki XVI. törvényczikk 14-dik szakasza, mely a vám- és kereskedelmi szövetség megújítása alkalmával is változatlan maradt, ekképen rendelkezik: «Az egyik állam területének lakosai, kik a másik állam területén kereskedést és ipart akarnak üzni, vagy munkát keresnek, az iparüzlet megkezdésére és folytatására, valamint a fizetendő adóra nézve, a belföldiekkel egyenlő bánásmódban részesülnek». Továbbá: «Az egyik terület iparosai és kereskedői föl vannak jogosítva a másik területen gyártmányaikat bizományba adni, fióktelepeket s raktárakat ugyanazon föltételek alatt — mint a belföldiek — állítani, megrendelésre dolgozni, megrendelt munkát mindenütt végezni, megrendeléseket és aláírásokat gyűjteni és vételeket eszközölni» stb.

Íme tehát a teljes paritás a törvényben — de nem a gyakorlatban. Nincs az a nagyobb gyár vagy ipartelep Lajtán túl,

melynek fővárosunkban, gyakran több vidéki városunkban is, fióktelepe, legalább raktára ne lenne. Ugyan nézzük csak, vajon viszont Bécsben, vagy más osztrák városban, mely nagyobb vállalatunknak van ott csak eladási helye is? Talán egy-két gőzmalomnak vagy nagyobb bortermelőnek találjuk itt-ott czégét a Lajtán túl, de egyebet aligha. És ez természetes is, ebben nyilatkozik az ő iparuk nagy előnye, a mienknek inferioritása. És hacsak eddig volnánk, hagyján. Természetszerűen, hosszú időn át fejlődött gazdasági viszonyokat nem lehet egyszerre megváltoztatni, azokon csak lassan, megfeszített munkával, szorgos gondoskodással lehet javítani. De természetellenes, mesterkelt viszonyokat nem kell tűrni. Ausztria összes iparcikkjeinek nincs jobb, biztosabb, közelebb és tömegesebb elkelési helyök Magyarországnál. Ezt pedig — mint alább látni is fogjuk — ugyancsak kihasználják. De ha Magyarország búzája- és árpájával, lisztjével egy kis tért talál hódítani Csehországban, Ausztria e legiparosabb provinciájában, rögtön végig ágaskodik a hajdani Wenzel-korona egész területén az izgatás a magyar kormány ellen, mely a cseh gazdasági viszonyokat károsítja. Sőt mi több: a kormány azon gondoskodása, hogy a magyar ipar fölsegélésére és fejlesztésére, melyet közönségünk, fájdalom, eddig sem kellően istápol, legalább az állam s az állam főnhatósága alatt álló intézmények s vállalatok, mint vasutak, megyék, kormányhivatalok stb. szükségleteiket a magyar ipar termelésével fődözzék, már az ellen is fölzúdultak Lajtántúli szomszédaink, ipar- és kereskedelmi kamrák, sőt interpellatióra készültek a Reichsrathban, mert mit akarja Magyarország az osztrák ipar érdekeit saját termelésével meg- rövidíteni?

E jó urak rövidlító nézetei szerint tehát ma is provincia volnánk, gyarmat, melyet az anyaország, Anglia ismert recipéje szerint, bátran zsarolhat és kizsákmányolhat, de ha ez saját lábaira áll, saját érdekeit tartja szem előtt, azok előmozdítására törekszik, akkor hátrább az agarakkal, mert «Bauer das ist was anderes!»

Szerencse, hogy e jó urak hatalma csekélyebb írigységök-nél, tehetségök gyöngébb rosszakaratuknál, s hogy az osztrák kormány loyaltitása a törvényben gyökerező vámszövetségre utalva, a cseh nagyzást kellő mértékre lelohasztotta. De ha hivatalosan nem is nyert támogatást az iparunk elleni izgatás,

rendes üzleti alapon ez annál erélyesebben, bár zajtalanabbúl foly s nem kevésbbé károsítja létező iparunkat, mint a hogy újnak fejlesztését megnehezíti, sőt egyenesen gátolja.

A gyáripar megerősödésével a régi nagykereskedés, a nagyiparos termelő s a kisebb kereskedő meg fogyasztó közötti közvetítő, Magyarországon úgy szólván, tejesen megszűnt. Ma minden nagyobb iparvállalat egyúttal kereskedelmi vállalat is. Nemcsak raktárok tart különböző városokban, de külön kereskedői ügynökeik, saját útzói is vannak, kik a vidék legutolsó kis városkáját is bejárják, mintáikkal elárasztják a kis kereskedőt, de magát a közönséget is, és tekintet nélkül az illető hitelképességére, derűre borúra hitelben csak szállítják árúikat, mintegy erkölcsi kényszerrel nevelvén a kisebb kereskedőt erején túl való terjeszkedésére. Ennek aztán a számtalan csőd, kényszer-egyezkedés, bukás és föltámadás is ismétli bukás, mindenkép pedig a hitelező megkárosítása a vége.

És ez abnormis kereskedelmi viszonyok nemcsak Ausztriából származnak, hazai ipartelepeink is így járnak el, sőt az öldöklő verseny hatása alatt kénytelenek is így eljárni. De az osztrák ipar levén az erősebb, a magyar iparnak megélni saját hazájában majdnem lehetetlen. A paritás ugyanis e téren sincs meg. A régibb keletű, ipartelepeik értékét könyvekben majdnem leírt, nagyobb üzleti körrel bíró lajtántúli gyárosok Magyarországon olyannyira nyomják az egyes iparcikkek árait, hogy mellettök a kezdet nehézségeivel küzdő, drágább pénztökével dolgozó, kellően képzett munkásokban szükölködő magyar ipar alig képes megállani. Az említett külföldi, főleg osztrák gyárak ugyanis rendezett üzletkörrel bírván, ott — a mennyire az általános ár hanyatlás engedi — korán sem pocsekolják el portékáikat, hanem kiszedvén belőlök rendes hasznukat, Magyarországra termelésök silányabbját dobják s ezt bármi áron vesztegetve, lehetlenné teszik a drágábban termelő szolidabb magyar iparnak a megélhetését. Kiszorítva pedig saját hazájából a magyar ipar, míg a belföldi szükségletet az idegen látja el, termelésével a szerb és bolgár piacot kénytelen fölkeresni — nem szólva Romániáról, honnan a szerencsétlen vámháború nagyban kiszorított — és kockáztatott vállalkozással kénytelen szerencsét próbálni.

És ebben még némi előny is rejthetnék jövődő iparunkra nézve, ha az említett országokban tényleg tért foglalva, meg-

vethetnök lábunkat. De vajmi kevés cikk az, melylyel kifelé mehetünk, küzdve a haladottabb külállamok rendezettebb iparával és kereskedelmével! Így többnyire csak egyes kísérletekre szorúl iparunk erőlködése; nagyobb szabású kereskedelmi összeköttetés alig létesül, mert ez nem támaszkodhatik tömeges iparos termelésre, mely csak fölöslegét nyújtaná a keletnek. Ha pedig egy két positiót sikerült is elfoglalnunk, rögtön nyomunkba tolúl az erősebb osztrák ipar és az úttörő rövid szereplése után, ismét leszorulunk a versenytérrel.

Dicséretesek és elismerésre méltók kormányunk azon törekvései, melyekkel a hazai iparszükségletnek hazai termékkel való fődötztetését akarja biztosítani, s a magyar ipart ekként mozdítani elő. De hány akadályba ütközik e téren is! Tekintettel az állam pénzügyeire, bármely nagyobb szállításnál alig adhat magasabb árt valamely iparcikkért, mint a hogy az külföldről kínálkozik. A magyar iparnak tehát csak viszonylag van előnye, ha hasonló minőséget olcsóbban, vagy — mondjuk az osztrákkal — egy árban kínálhat. S még ez esetben is biztos-e a kormány, hogy tényleg magyar iparterméket kap? E tekintetben vállalkozóink és némely iparosaink magok bűnösök, magyar czég alatt árulván idegen portékát, sőt e téren egész rendszere fejlődött a szállítási eljárásnak. Valamely külföldi nagyiparos vagy vállalkozó csoport megvesz hason iparral foglalkozó valamely magyar kisiparos-vállalatot, mely a szállítandó mennyiségnek tizedrészét sem képes előállítani, de a vállalt szállítmány azután e kis magyar vállalat fődözete alatt osztrák árúból kiállítva, magyar terményképen kerül — nem a piacra, hanem az állam, törvényhatóság, vasút vagy egyéb hazai intézet fogyasztásába.

Sőt még a hol a kormány, vagy a főnhatósága alatt álló valamely intézet tényleg magyar iparcikket nyer is a kiírt pályázat alapján, ott az illető magyar iparvállalat egész termelőképessége ez által igénybe lévén véve, régibb ügyfeleit azért el nem ejti, hanem eddigi szükségletöket importált külföldi cikkel pótolja. Az országra nézve azután egyre megy, közvetve vagy közvetlenül-e, mégis csak külföldi iparcikket fogyaszt.

Elismerésre méltó a kormány és törvényhozás amaz ismert intézkedése is, mely az 1881. XLIV. törvényezikben nyert kifejezést, s a mely szerint a technika mai fejlettsége szerint berendezett gyáraknak állami kedvezmények nyúj-

tattak. Nem is maradt ez intézkedés eredmény nélkül, mert ez alapon 1886 végeig 415 újabb iparvállalat vette e kedvezményeket igénybe, fájdalom, nem mondhatván, hogy ugyanennyi új iparvállalat is létesült. Igaz, hogy e szám érdeke csökken, ha azt tapasztaljuk, hogy e 415 vállalat között felénél több, vagyis 220 a mezőgazdasági szeszgyár. De van köztük nagyon értékes termelő telep is; például különféle vas-, fém-, gép- és eszköz-gyár 57 szerepel e lajstromban. Fonó- és szövő-gyár 59 kapott ily állami kedvezményt, köztük 24 posztógyár! de akkora-e ez mind össze véve, hogy a hazai szövet-szükségletet csak kis mérvben is fődözze, mikor tudjuk, hogy mindenféle kelmében körülbelül száz millió forintnyi értékűt hozunk be többet évenként az országba, mint a mennyit kiviszünk, a mi tehát az ország fogyasztási szükségletét mutatja. Találunk továbbá a kedvezményezett gyárak között 18 üvegyárt, hat porcellán-, majolika- s kőedény- meg hasonló s 17 vegygyárt. Ámde milyen lehet ez a 18 üvegyár, mikor tudjuk, hogy tekintélyes bor- és ásványvíz-kivitelünk majdnem összes palaczkjait külföldről hozzuk? milyen e 17 vegygyár, mikor tagadhatatlan, hogy számos ipari termeléshez a szükséges vegyi anyagot külföldön vásároljuk. Ez állami kedvezmények, ismétlem, lendítettek iparunkon — az tagadhatatlan — de egymagukban nem elegendők arra, hogy terjedt, tömegesen termelő hazai ipart létesítsenek.

IV.

Az állam tehát, mint láttuk, tehetségéhez képest iparkodik a magyar iparosság emelésén. Pedig ebbeli tevékenységének ez csak egyik része. Nem felejtkezett meg az iparosság alapjának megvetéséről, az iparos oktatásról sem, mely kevés kivétellel általa létesült, általa tartatik fenn. Kezdve az egyszerű tanoncziskolán, mely alig egyéb rajzoktatással egybekötött elemi ismétlő iskolánál; folytatva a magasabb nép- és polgáriskolákkal összekötött iparoktatáson, a közép-ipariskolán keresztül föl a legmagasabb, mert tudományos iparoktatásig a polytechnikumban, mindenütt az államot látjuk első sorban. Ez szervezi és tartja fenn egészben vagy segélyzi a különféle tanműhelyeket, alapított műipari és technológiai múzeumokat, creált iparfelügyelői állomásokat, rendezte törvényesen az

egész iparügyet, támogat és segítyez iparegyesületeket, előmozdítja az ipari kiállítások ügyét stb. stb.; szóval tesz és működik hatékonyan minden körben, hol a hazai iparnak előnyöket szerezhet vagy biztosíthat.

Igaz, hogy mind ez intézmények újak, hevenyészett alkotások, melyek által századok mulasztásait kellett iparkodnunk helyreütni. Ez alkotások gyümölcsei lassan érnek, lassabban semmint közgazdasági viszonyaink között, az ország károsodása nélkül, könnyen bevárhatnók. Valami túl-sokat egyéb-iránt e téren az államtól alig is várhatunk, sőt rendes viszonyok között be is érhetnók vele, mert természetszerű fejlődésök magától meghozná az óhajtott eredményt. De ámitani se szabad magunkat azzal, hogy az állam egyáltalában sokat tehetne a folsoroltakon kívül. Nevezetesen a kisipar, helyesebben a kisiparos annyit hangoztatott bajain alig is enyhíthet csak valamit is. Itt csak az egyéni tanulás és kiképzés viheti előre az illetőt. Mihelyt ezt a hazai nagyipar ellenében akarnák bármily irányban előnyben részesíteni, ezt gyöngítvén, csak a külföldi concurrentiát növelnék nagygyvá, mely azután mindkét iparnemet segítené tönkre tenni.

De ha rendes viszonyok között sokkal többet nem is kívánhatunk az ipar érdekében az államtól, mint hogy az általa kezdeményezett irányban mind tovább haladva, mind erőteljesebben is támogassa az iparosság ügyét, a szakoktatást előmozdítva, kedvezményeket nyújtva s minél több szállítmányt a hazai iparnak juttatva s biztosítva: sajátos viszonyaink között a társadalom nagy indolentiája és csekély vállalkozási szelleme mellett, mégis még több irányban kifejlesztendő tevékenységet óhajtunk tőle.

Ilyen volna, hogy a tanműhelyek egy részét mielőbb oly kisebb-nagyobb gyártelepekké iparkodnék átváltoztatni, hol az illető iparnem oktatása mellett, a valódi ipari termelés és a termelt cikkeknek elárúsítása is folya. E tekintetben a Belgium által a negyvenes években folytatott ilyennemű tevékenység méltán utánozandó és buzdító például szolgálhat. Ipari tekintetben akkor ott sem igen álltak magasabban, mint mi mainap. Ott is oktatni kellett ipari foglalkozásokra a népet s ez leginkább tanműhelyekben történt. De e tanműhelyekhez utóbb a kormány vállalkozókat keresett, kik a tanoncok munkáját saját javukra pénzzé tehatték, segítyezte telepöket folszerelés-

sel sőt tőkével is, és természetesen nem egyszerre, de aránylag rövid idő alatt oda fejlesztette Belgium iparát, hogy a szövöfonó iskolákból előbb szerény ipartelepek, utóbb óriási gyárak lettek, melyekben a népességnek iparmunkássá való kiképezése magától ment. Sőt egy igen életre való hazai példa is lebeg e tekintetben szemünk előtt. Értem a miniszter által alapított műszerészeti tanműhelyt, mely egészen az említett belga példa szerint szerződötetett gyakorló műszerész vezetésére, kezelésére bízotván, ma már egészségesen termelő iparteleppé változott. Míg kereskedelmileg értékesíthető valódi áruvá nem válik, például a «székely varrottas» és hasonló tanműhelyi készítmény, addig szűk helyi érdeken túl emelkedő iparos termelésről nem szólhatunk.

Így vagyunk az annyira fontos textil-ipar egyéb ágaival is. Vannak a posztó- és gyapjú-iparnak egészséges csirái Erdélyben, nevezetesen Brassóban. Mert nagyrészt csak durva szöveteket készítenek a romániai nép számára, óriási jaj támadt az országban a román vámháború kitörésekor, mert elvesztették eddigi elkelési piacukat! A kormány nyújtott némi támogatást s az országot ért egyéb csapások következtében e jaj is nagyobb fájdalmakba s veszteségekbe fűlt s azóta elnémult. De egészséges viszonyokra enged-e következtetni egy elkelési piac elvesztésének csak föl is említése oly országban, mely szövetszükségletét évről évre 30—40 millió forint kiadással külföldről fődözi? Tiszta élnélhetlenség iparosaink és kereskedőink részéről, hogy ily baj fölmerülhetett. Vagy tudnak a brassói szövők posztót csinálni vagy nem? Ha tudnak, finomabbat is kell tudniok készíteni, egyszerű közönséges gyártmányukat modernebb igényeknek is megfelelőbbé tenni. Tagadhatatlan, hogy ehhez költségesebb berendezés, nagyobb vállalkozás kell iparosok és kereskedők részéről. Meg kell hódítaniok a hazai piacot és visszahódítják vele a külföldit is. Itt s ily viszonyok között óhajtom az állam erélyesebb közbenlépését. A hol csirája van az egészséges iparnak, nevezetesen a fonó-szövő iparnak, ám szerződják vállalkozóval vagy többekkel, szerezze meg nekik, ha nem közvetlenül, hát közvetítés által — miről még bővebben szólok — a szükséges tőkét, biztosítson magának kellő ellenőrző befolyást és garantirozza ám 5—6 évre, a meddig a fölállítandó vállalat a kezdet nehézségein, a majdnem kikerülhetetlen gyermekbetegségeken átesik,

a beruházott tőke minimális kamatozását, biztosítsa nekik — ha Pozsony és Gács le van foglalva a hadseregnek meg honvédségnek — a csend- és rendőrség, a pénzügyőrök, a megyei pandúrok, a hivatalsszolgák, az állami és államilag garantított vasúttal alkalmazottai stb. ruházati kelmejének megrendelését, kösse ki, hogy legalább ugyanannyi kelmejét, mint a mennyit állami szállítmányra készít, kénytelen évenként a kereskedelem számára is kelendő cikkekben gyártani és föl fog állni oly szövőgyár, mely nagy részben függetleníteni fog Brünnöt. Hasonlóképp lehetne eljárni bányászat-vegyészeti, üveg- és tükörgyára s egyébre nézve.

Ne gondoljuk pedig az ily eljárást beteges phantasia agyremének! A világhírű sèvres-i, meissen-i és bécsi porcellángyárak, belga tükörgyárak stb. még közvetlenebb állami segélyezés mellett létesültek s lettek alapjai számos egyéb iparnak. Sőt a gazdag Francia- és hatalmas Németország még ma is segélyeznek nagy összegekkel egyes iparágakat, míg azok saját lábukon meg bírnak állani.

Mennyivel inkább kell ez szegény Magyarországnak, melyben az iparba fektetendő százazrek milliókat vannak hivatva hozni, mert az ipar fejlesztése visszahat termékenyítőleg a mezőgazdaságra, ez fogván hasznosítani azon tőkét, melyet csak ipar és kereskedelem teremt.

Egyébiránt fölösleges mérlegelnünk, több vagy kevesebb áldozatba kerül-e az ipar meghonosítása és terjedelmes kifejtése. Nekünk ez ipart meg *kell* teremteni, mert e nélkül tönkre megyünk. Ismételve mondom, mit egy évtizeddel ezelőtt mondtam, legelőször a párisi tárlatról szóló jelentésemben: «A kulturállam szerepe nem vállalható el földművelő ország által. Amannak viseljük költségeit, amannak drága módjára termelünk, hogyan érhetnők be emennek szerény jövedelmével, mely a gabona nyers exportjából kerül?» Száz meg száz milliót fektettünk közlekedési hálózatunkba és helyesen cselekedtünk, mert nélküle annyira sem volnánk földművelésünkkel, melynek termékei csak ez úton értékesíthetők. A milliók százaival szabályoztuk folyóinkat s hódítottunk tőlök tért ismét csak mezőgazdaságunk érdekében. Ezt is jól tettük, de mindössze sem birtuk odáig vinni, hogy e terjedtebb s mind helyesebben üzött földművelés jövedelme meg bírjon felelni az állam s a nemzet egyre fokozódó anyagi és szellemi szükségletének. Áldoztunk

milliókat és ismét helyesen — a szellemi műveltség emelésének, de ez csak közvetve, a munka termékenyítése által szolgáltatja vissza, bár azután annál biztosabban, e tőkét. Áldozunk hát immár néhány, az előbb felsoroltaknál sokkal csekélyebb számú milliót közvetlenül a termékeny munka fokozására, az iparra és ennek tőketeremtő hatását rövid idő alatt érezni fogjuk az egész ország színének megváltozásában.

De ha annyit szoltunk az állam föladatairól, ne felejtkezünk meg a társadaloméról sem, melytől legalább is annyit követelhetünk s a mely, fájdalom, csak kis részben felelt meg eleddig is e téren hivatásának.

Hiába sütkéreztünk 1885-diki országos tárlatunk fényes sikerében, ha az ott tapasztaltakat nem tudjuk javunkra fordítani. Hiába áldoz ismét az állam ama tárlat mintegy stabil utódjául tervezett, a városligeti iparsarnokban berendezett kereskedelmi múzeumra, ha közönségünk az általa nyújtott tanulságokat nem akarja levonni és saját s a hazai ipar érdekében érvényesíteni. Mindkét intézmény arra való volt, hogy megismertette közönségünkkel — ne szóljunk ezúttal a csak hiúságunkat legyezgető külföldről — mit képes a hazai ipar máris nyújtani, melyek a hézagok és hiányok, melyek betöltésre és kiegészítésre várnak. Amazt közönségünknek kellett volna fölkarolni egész hazafi-hévvél, hogy fogyasztási szükségletét közvetlen ebből fődözze, míg a hazai kereskedés e czikkeket is árulajstromába szedve, ezeket kínálja — elszokva maga és elszoktatva ügyfeleit Bécs-, Berlin- és Páristól — a kevésbbé tájékozott fogyasztó közönségnek. A hézagokra pedig ipari termelő és iparpártoló hazai vállalkozóink figyelmének kellett volna fordúlni, hogy azt is, a mi eddig nem volt, ha kell, külföldi töke és útmutatás mellett, hazai talajon, ha lehet, hazai nyers anyagból, hazai munkaerővel előállítani iparkodjanak.

Ne mosolyogjunk az annyit ismételtgetett «hazai»-n! Magam is utálok a «hazafiság a nemzetiségnek»-féle phrasisokat. De erős meggyőződéssem, hogy bizonyos fokú hazafiság nélkül nem fejleszthetjük, nem nevelhetjük nagygvá, nem biztosíthatjuk a magyar ipar ügyét s általa az ország anyagi fölvirágzását. Avagy miben is nyilvánúl mainap közönségünk részéről a hazafiság? Azzal, hogy megszavazzuk a monarchia biztonsága érdekében a szükséges, bár elég nagy és terhes költségeket, meg a töméntelen katonát, önérdékünkben, fönmaradásunk

érdekében hozunk ugyan áldozatot, de teljesítünk inkább kötelességet. A hadsereg mai szervezete mellett, hol minden fegyverfogható polgár egyúttal katona, a legközelebbi küzdelemben, mely, lehet, létünk fölött talál dönteni, ismét inkább kötelességet fogunk teljesíteni, kötelességet, melynek hű teljesítése mintegy magától értetik. De bármily óriási legyen e küzdelem, hazafiságból eredettnek azt úgy, mint például a 48—49-diki harczokat, a mikor önszántából szállt síkra a nemzet legszen-
tebb érdekei védelmére, azt nem nevezhetjük.

A valódi hazafiság mindig valami önként vállalt, szülőföldjéhez való ragaszkodásból, nagysága és jóléte iránti meleg érzésből keletkezett áldozattal jár. Így fogták föl elődeink a harminczes és negyvenes évek politikai és közgazdasági küzdelmeit. Így kell ezt fölfognunk ma is. Egyelőre nem kíván a hazafiság véráldozatot s a szurony milliói között a kölcsönös félelem látszik minket továbbra is békével biztosítani. De nem vagyunk fölmentve a hazafiság azon gyakorlása alól, melyet a 48-diki események előtt nagy férfaink a közgazdasági téren is kifejtettek. A magyar védegyelet alakja ma elavult, fölösleges és lehetetlen. De szülőeszméje ma is megbecsülendő. Ne neveljük saját keblünkön az idegent, de ápoljuk a magyart. Ha az ipar virágzása — a mi tagadhatatlan — virágzóvá teszi az országot, mindent el kell követnünk, hogy az föl is virágozzék. Ennek első föltétele, hogy fogyasztszuk a hazai terméket s kissé szebb, valamivel olcsóbb, csekély mérvben kényelmesebben megszerezhető holmiért ne forduljunk mindig kifelé.

Kétszáz millió forintot meghalad — mint láttuk — az az összeg, melyet évről évre külföldre fizetünk ipari cikkekért. Ha ennek egyelőre csak felét bírjuk itthon tartani, megtízszereztük vele a magyar ipartermelési képességet, mert minden prosperáló vállalat újabb meg újabb iparágnak s ezer meg ezer iparos munkásnak ad foglalkozást.

Országos tárlatunk megmutatta, mit bírna előállítani a magyar ipar, ha kellően igénybe vétetnék, mégis számos kiváló, jeles iparosunk alig bír megélni idebenn, mert nem képes, mostohább viszonyaink között megküzdeni a külföldi verseny-nyel, mely versenyt saját földieik hoznak, megrendeléseik és vásárlásaik által, nyakára. Itt látom én helyen levőnek a hazafiságot, mely kereskedőinktől kissé több fáradságot és körül-

tekintést, fogyasztóink részéről, kezdetben legalább, némi önmegtágadást kíván.

Ha kereskedőink elszoknának a kényelmes megrendeléstől a külföldön, s egy kissé körültekintének a hazai ipar piacán s boltjaikat nem idegen árukkal töltve meg, hazait kínálnának a hazai közönségnek, ez csakhamar hozzászoknék emezek vásárlására. Ha fogyasztóink kissé szorgalmasabban körültekintének azon helyeken, a hol a hazai termeléssel megismerkedhetnek, nem hiszem ízlésöket annyira finnyásnak még a legelőbbkelő körökben sem, hogy igényeiket itthon is ki nem elégíthetnék.

És ne finnyáskodjunk azon, a szerencsére lelohadt antisemitismus korában, különben is divatját múlta észrevétellel, hogy a hazai ipar nagy része különben is «zsidó-portéka»! Vajon nem érzik-e, a kik ezt hangoztatják, hogy a legszebb és legnemesebb díszoklevelet állították ki ezzel éppen zsidóinknak, kik a fölvilágosult magyar nemzet kebelében elsők és legtömesebben érték föl észszel, hogy ez a tér az, a melyen nemcsak legtöbbet szerezhetnek önmaguknak, hanem legnagyobb szolgálatot tesznek, egy kulturállamban, a hazának is!?

Avagy ki akadályozza elszegényedett gentrynk immár birtoknélküli ivadékát, hogy versenyre keljen ugyan azon téren azokkal, kik munka és élelmesség által lettek helyettök gazdagokká? Az semmi érdem, ha valaki őseitől örökölt vagyon után meg tud élni. Szégyen, ha önhibájából e vagyont elveszítve, csekély ismerettel s többnyire még csekélyebb munkássággal az állam által tartatja el magát valamely véletlen alkalmazásban. Gyöngeség és hibás társadalmi fölfogás, ha az ily birtoktalanná vált egyén még ivadékában is szegveli az iparos munkát s megvonja mintegy tőle az újból való talpra állás lehetőségét, a vagyonosságnak bár más czíme alatt. Érdem ellenben, a ki önereje, tanulása, munkája által fölküzdi magát, gyermekeit is saját foglalkozásában nevelteti, megállapítja, átörökli czége becsületét, mely lankadatlan és becsületes munka mellett idővel milliókkal rendelkezik és a mely czég fölér sok ezer, fényét vesztette, nemesi címernél. Valóban a Zsolnayk és Neuschloszok, a Kramerek és Thékek, a Luczenbacherek stb. stb. czégei sokkal többet érnek a *Stomjai-család* s *A proletárok* — hogy élő neveket ne említsünk — korhű típusainál.

V.

Ideje azonban a hazafi-mámor sugalta excursióból visszatérni a gyakorlati térre és körültekintve itt, jelezni legalább némely dolgot, mely iparügyünkön az egyszerű jóakaraton kívül is lendíthetne valamennyire.

E visszatérés alkalmából pedig hátra kell nyúlnom az iparosság kezdetben említett föltételei egyikéhez, a tőkéhez, melyről még némi mondani valóm van.

Bármely régibb műveltségű és gazdagabb országot tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a meggazdagodás és tőkeképzés csak akkor kezdődött, mikor az, agricol jellegéből kivetkőzve, az iparnak és kereskedésnek szánta kiválóan erejét és tevékenységét. Ebből természetszerűen következik, hogy Magyarország, mely a legutóbbi időkig még kiválóan földművelő állam volt, sőt csak e század második felében lépett úgy szólván a kulturállamok sorába, saját erejéből nem gyűjthetett még elég tőkét, melylyel iparát önerejéből nevelhetné nagygyá, hogy ez ismét a kereskedést táplálja és véghatásában a földművelést is Francia- vagy Németország színvonalára emelje.

Iparos termelésünk fokozása végett tehát ma is még nagyrészt idegen tőkére vagyunk utalva, mert a hazai takarékpénztárakban fölgyűlt közel 500 millió forint betétel s a hazai összes hitelintézetek s bankok által forgatott mintegy 250 millió forint váltó nem tekinthető oly tőkének, mely az ország mindennapi forgalmi szükségletétől elvonva, más vállalatokba volna fektethető. Egyes iparvállalatokhoz idegen tőkét szerezni bajos. Kínálkozik ugyan ilyen bármily összegben, ha valamely nagyobb szerű, a kormány közbenjárása által biztosított vállalathoz szükségeltetik; de tisztán iparvállalatnál a külföldi tőkepénzesek első kikötése többnyire az, hogy szívesen fektetnek be egészségesnek festett bármely iparvállalatba akárhány milliót, ha a hazai tőke egy harmadrész erejéig vállalkozik. Ez a hazai egy harmad pedig a legritkább esetekben tud előteremtődni, s így számos iparvállalat meg sem születik, számos pedig, mely valahogy megtudott, de nem kellő tőkerővel alakúlni, tengődik vagy megbukik a szükséges forgalmi tőke hiányában, mely a programban vagy nem volt kellő magasságban előre-

látva, vagy ha volt is, a tervezettnél nagyobb vagy költségesebb investíciók időnek előtte elnyeltek.

Félreértések kikerülése végett itt újra közbe kell szúrnom hogy a hazai ipar emelése kérdésénél számba veszem ugyan a kis, az úgynevezett kézműipart is, de számára nem látok nagy intézményeket szükségesnek vagy csak lehetségesnek is. Itt a legtöbb az egyéni képességtől függ, ennek mindössze hitelszükségletét kell könnyebben kielégíthetővé tenni, sokat lendíthet rajta a kellően alkalmazott társulás, életföntartója és fejlesztője azonban mindenha a sűrű megrendelés, a kellő foglalkoztatás, a vásárló közönség részéről. Szorgalmas és ügyes kézműves számára a kézműnek ma is «arany a feneké».

A mihez nagyobb intézmények életbeleptetését látom szükségesnek, az a nagy, az úgynevezett gyáripar, mely a tömeges fogyasztást fődözi s a melynek sok irányban még annyi hijával vagyunk, hogy a többet emlegetett 35—40 millió forint évi nemzeti deficit ennek hiányából áll elő. Csak ez a nagyipar adhat különböző telepeken foglalkozást korábban említett fölvidéki népünknek; csak ilyennek fölvirágzása akadályozhatja meg a kivándorlást, nevelhet munkásokat, termékenyítheti a földművelést és táplálhatja a kereskedést.

Ha időnk volna várni, beérhetnők a máris beállt csöndes fejlődés lassú megérésével. De látva évről évre az elerőtlenedést, mely nyers terményeink árhanyatlása s a külföldön mind nehezebb elkelése következtében egyre terjed, rohamosabban kell azon eszközöket alkalmazni, melyek a hazai ipart terjedelemben és intensive megerősítve a benne rejlő gazdagító erő által ama bajokon áthaladnunk segít. Mellőzve régibb nagyobb iparvállalatainkat, melyek már hosszabb létezésök és küzdelmeik következtében viharedzeten megállják helyüket, azt tapasztaljuk, hogy az újabb nagyobb ipartelepek közül azok terjednek s prosperálnak legjobban, melyek a kezdetbeli nehézségeken nagy tőke támogatása által átsegítették, vagy egyszóval, melyeknek bank vagy nagyobb tőkepénzes-csoport áll a hátuk mögött. Világos és fényes példa erre a Magyar Hitelbank és vállalatai: a fiumei petroleumfinomító, a rizshántoló, a bútór- s lámpagyár. Nagyokat vállalt ez intézet és dicséretére legyen mondva, kellő időben gyakorolt áldozatkészsége és kitartása következtében szép eredményeket is ért el. Bizonyos, hogy ez intézet

egyéb iparvállalatokba is bocsátkoznék, de nem lehet elfelejtenie, hogy hitelintézet s minden téren nem vállalkozhatik.

Magyarországnak pedig sok új vállalatra van szüksége. Nem akarok eléje vágni az Országos Iparegyesület az imént alakult iparpártoló szakosztályának, mely föladataúl tűzte a magyarországi hiányzó iparnemek kitüntetését s azok fölkarolására való buzditást, és támogatást. Várjuk be munkáját; de bármit találjon is eredményül kitüntetni, az bizonyos, hogy mindmégannyi újonnan tervezendő iparvállalatnak alap- és forgótőkére lesz szüksége. Ennek előteremtése vajmi nehezen sikerülhet egyeseknek, de sikerülhet e célra alakult pénzintézetnek. Számos Magyarországon a bank s a minden néven nevezendő hitelintézet. Üdvösen is működik legnagyobb részök, de majd mindannyija, a speciális jelzálogi intézeteket kivéve, egy és ugyanazon programmal. Olyan, mely az ország közgazdasági fejlesztését, kiválóan a mezőgazdasági investitiók könnyebbítését, az ipari vállalatok lehetősisítését tűzte volna föladataúl, egy sincs. Volt egy kész és tőkeerős intézetünk, az Országos Bank, melynek ez föladataúl tűzethetett volna, mert elvesztvén létprogramját, alaptőkéje lassan elkallódott s külföldi részvényesei liquidatio alá vittek, miután néhány ma is egészséges hazai vállalatnak volt anyaintézete. E bank mintegy praedestinálnak látszott arra, hogy a Németországban is dívó «Kultur- és Renten-Bankok» ipari célok előmozdításával bővített kiadásává legyen. Ámde elmúlt, hogy ne mondjam, kimúlt!

Vajon azonban nem létesíthetünk-e újat jobb, tágabb, szabatosabb munkaprogrammal? s a ma oly csekély biztos jövedelmet találó tőke nem-e szívesen járna oly intézet létesítéséhez, mely egy gazdasági forrásokban bővelkedő, de értékesítésüket alig megkezdett fiatal, erőteljes állam közgazdasági értékét volna hivatva emelni?

Mennyi tér nyílnék csak a mezőgazdaság körében investitiókra, melyekhez az egyre táguló munkakörre emelkedő kulturmérnökség a terveket is alig győzi készíteni! Mennyi kihasználható tér kínálkozik a mostohán gondozott bányászat és rokon ágai mezején, mennyi milliót teremtnének elő földünk gyomrából élelmesebb angolok vagy francziák, ha e föld az övék volna. Sporadice léteznek ugyan e téren is nálunk külföldi társulatok, de működésök csekély, nem tervszerű s nem mindig az ország érdekében való.

Mily beláthatatlan gazdag tér kínálkozik végül magában az iparnak soknemű ágaiban, melynek fejlesztéséhez tervszerűleg még nem is fogtunk!

A kisszerű aprólékos intézkedéseknek ideje lejárt. A mint nagyobb szabású tevékenységre tudtunk serkenni az állami és társadalmi teendők egyéb irányában, nagyobb szabású concep-tióval kell fognunk az ipar fejlesztéséhez is.

Az itt megpendített pénzintézetnek — melynek eszméje egyébiránt nem először merül föl most, sőt, melynek részletes tervezete egy ízben már komoly tárgyalásoknak is képezte anyagát, melyeket az úgynevezett Bontoux-krach hosszú időre megszakított — nagy tőkeerővel kellene bírnia nem annyira alaptőke képében, mint inkább kibocsátható biztosított papirokban (ad normam záloglevél vagy hypotheka obligatio), hogy vállalatainak nagyságához és terjedéséhez mértén szaporíthassa a beruházandó értékeket. Részvényei és kibocsátandó papirjai megtalálnák az útát a tőkepénzeshez, ki ez által résztvevő teremője lenne oly gazdasági és ipari intézményeknek, melyeknek közvetlen létesítésére egymaga nem vállalkozhatik.

Nem is kellene azért ez intézetnek mindent magának tenni. Érdekeltetheti a vállalkozókat, támogathatja, útbaigazíthatja stb., mert maga, a legavatottabb szakférfiak és a gyakorlat emberei által minden téren komoly vizsgálatot ejtetvén meg, szigorúan latolgatván az eshetőségeket, folyvást az ország érdekeit, a közönség szükségleteit tartva szem előtt, alaposabban járhatna el és távol tartva magától a szédelgőket és professionatus tervezetőket, solid alapon működnek.

Bajaink és szükségjeink fölismerésén nem múlik. Mindnyájan tudjuk, hogy iparos tekintetben sokkal nagyobb arányban kell haladnunk, ha közzgazdaságunkba is be akarjuk hozni azon helyes arányokat, melyek nélkül sem a mezőgazdaság sem az egyes, sem az állami háztartás el nem lehet. Legföljebb az eszközök iránt lehetünk különböző nézeteken. Az enyém az, hogy meleg hazafi-érdeklődéssel kell az ügyet fölkarolnunk szellemileg, anyagilag csak a kellő és jól szervezett tőkeerő segítségével célunk elérésére.

KELETI KÁROLY.

IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA.*)

Második közlemény. **)

II.

Görgey Arthur a seregét rendbeszedvén, a bányavárosok felé indul, öcsését pedig Zsedényi Gyuláért küldi, a ki magát báró Simunics altábornagy ellen Nádas körül mint vezérkari tiszt kitüntette, s magát gyógyíttatni Szepességre ment volt s a kire most szükség lett volna a seregben. István Lőcsén nem találván Zsedényit, Liszkára siette érte, a kit ott is talál, de a ki tovább nem érdekel bennünket, mert nem Görgey Arthur-nál, hanem Windischgrätznél «kelt be». Ezen járatban Szerencs táján találkozék Görgey István «a hadoszlopának élén lovagoló Mészáros tábornokkal». Ez arra a kérdésre, hogy mit izen bátyjának, csak azt válaszolá: «köszöntetem». A kiről a pesti falragasz azt hazudta, hogy «Schlicket, Kassa elpusztítóját, megverte, ágyúit elfoglalta», az maga mondja el, hogy mint járt Schlick ellen, azon januárius 9-dikén kelt napi parancsban, melyben seregének vezényletét Klapka György ezredesnek adja által. «Midőn a sereggel azt tudatnám, szomorúan válok el tőle és pedig azért, mivel mióta a világ áll, egy sereg sem futott meg és pedig megfutott a nélkül, hogy vagy sok ellenséget látott, vagy vele megütközött volna . . . Ha tehát a magyar

*) 1848- és 1849-ből. Élemények és benyomások; okiratok és ezek magyarázata; tanulmányok és történelmi kritika. Írta id. Görgey István. Buda Pest, I. 1886. II. és III. 1888.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 138-ik fizetében.

dicső nevet, a magyar dicsőséget azok, kik nyúltszívűleg a csatát elhagyták a könnyű győzelem előtt, gúnynya nem akarják változtatni, tanuljanak, gyakorolják magokat, hogy azt a szennyes csorbát kiköszörüljék ügyes, derék új vezérok alatt» stb. (I. 149.)

Görgey Arthur akadály nélkül foglalja el Csórich elől a bányavárosokat, s hadi szállása kilencz napig tart Selmezbányán, nem ám dologtalanul. «A hadtest reorganisatiójával egyszerre folyt a bányavárosokban főlhalmozott álladalmi ingó javak, az állampénztárakban található arany és ezüst vertpénzek számba-szerbe szedése és biztosítása az ellenség elől.» Midőn Debreczenből 1849 január 21-dikén útnak indították azt a hadügyminiszteri parancsolatot Görgeyhez, hogy a feldunai hadsereg visszavonulván a felső Tiszához vonúljon vissza, ennek a parancsolatnak kivihetősége a bányavárosok birtoklása által már megvolt. Görgey a bányavárosokban két egészen új honvédszászlóaljat alakíta az újczekokból. Egyébiránt az ügyes visszavonulást, melyet sokszor föl akart tartóztatni az ellenség, csak a hadi dolgokban jártas író ismertetheti voltaképen. Beszterczebányán találja a debreczeni kormány futárja Görgeyt, a ki január 21-dikén írja jelentését «a hadügyminiszteriumnak Debreczenben».

Görgeynek választása van a Garam völgyén fölfelé Vöröskőnek, a murányi völgybe s azután Tornalján és Putnokon át tovább közeledni Klapka seregéhez. De ez úton Schlick és Wyss seregei megelőzhetnék. Görgey tehát más utat választ, Liptón, Szepesen, Sároson és Abaujón által, a hol Schlick háta mögött egyesülhet Klapkával. Ezen a regényes úton az ottani, kivált a szepesi lakosság, lelkesedéssel fogadá a magyar sereget, mely a Branyiszkó hegyen Szepes és Sáros közt, februárius 5-dikén fenyves győzelmet nyert.

A branyiszkói győzelem után Görgey Eperjesre vonúl be, Guyon a branyiszkói hős, a hadtest elejével már február 10-én Kassán találkozik a Klapka-hadtest elejével. Még az nap Görgey és Klapka is személyesen találkoznak először Kassán. Itt veszi Görgey Kossuthnak levelét, mely így szól:

«Görgey tábornok úr! Ha szegény hazánk ügyét szíven viseli, eszközölje, hogy serege mozdulatairól és irányáról Dembinski altábornagy értesítve legyen. Öntől egy bizonyos tudósítás s a haza rövid időn mentve lehet (?!). Hallgatag

bizonytalanság vagy késedelem mindent elronthat. Tudjuk, hogy az ellenség önt csábokkal veszi körül, de tudjuk azt is, hogy ön becsületes ember s nem habozhat a választásban egy nemzet áldása és örök átka között. Értesítsen. Egyesüljön. Debreczen, 2/9. 1849. Kossuth, s. k.»

Ebből a levélből Kossuthnak igazságtalan gyanúját Görgey ellen olvashatni ki, de azt is, mivel biztathatta Dembinski Kossuthot. Azonban, mielőtt Görgey csak érintkezhetett Dembinskivel, Klapka tartózkodás nélkül írta Kossuthnak és a hadügyminiszternek, «hogy Dembinski intézkedéseiről semmi sikert nem várok, mert ő a legkedvezőbb alkalmat — a mikor határozottan jobb fordulatot adhatott volna ügyünknek (Schlick megszorításával) elszalasztotta. Minthogy előterjesztéseim siket fülekre találnak a hadifőszálláson, tiltakoztam minden felelőség ellen a jövő hadi műveletek körül, melyek egyedül Dembinski által terveztetvén, csakis azok kivitelének szomorú kötelessége esik reám».

Kassán 1849 február 14-dikén Görgey Arthur a következő parancsot adá ki a feldunai hadtestnek:

«A folyó évi február 12-dikén kelt hadügyminiszteri rendelet a feldunai hadtestet «a magyar királyi 16-dik számú hadosztály» megváltozott nevezete alatt Dembinski altábornagy fővezénye alá helyezi.

«Midőn ezt az egyetemes 16-dik hadosztálylyal szolgálati úton közölném, valamennyi alám rendelt törzs- és főtiszt urakat ünnepélyesen fölszólítom, hogy e látszólagos megalázást ugyanazon egykedvűséggel fogadják, a melylyel enmagam, mint hadtestparancsnok, önállásomról lemondván, magamat az együttülő országgyűlés határozata iránti engedelmességből Dembinski altábornagy — egy a mint mondják háborúban megöszült tisztos hadvezér — parancsainak önként alárendelem.»

Kossuthék, a mint tudjuk, nagyon rossz néven vették Görgeynek, hogy a váczi kinyilatkozásban seregét magyar királynak nevezte, a mely mástól nem is tartozik parancsot elfogadni, mint a magyar királyi hadügyminisztertől, vagy attól, a kit az helyettesének fog nevezni. S íme, Debreczenből is február 12-dikén magyar királyi 16-dik hadosztályra keresztelik a volt feldunai hadtestet. (Nem sokára azután VII. osztály nevezetet kapott.) — Hogy Görgey serege a Dembinski alá

rendelését nem fogadta örömmel, képzelni lehet. Ludwig kormánybiztos a maga módja szerint jelenteni is siette azt Debreczenbe. Ismervén magam is Ludwighot, nagyon helyesnek találok jellemzését (I. 239.). «Ludwig erősen kancsalított, úgy látszik még pedig szélylyel ágazó irányban, megfelelő volt a szellemi látása. Mikor félszeggel a tárgyi valót nézte, akkor másik szemével a præoccupált képzelet országában ideális rossz-szat látott. E fogyatkozásnál fogva ő is — kétségtelen hazafisága mellett is — egyik szerencsétlen hátra- vagy félre mozdítója volt a haza dolgának.»

Mint Klapka előbb, úgy azután Görgey is ismételt leveleiben Dembinskit határozott utasításra kéri föl, s arra, hogy legalább élő szóval közölje vele haditervét. Hisz ellenmondó rendeleteiből azt sem tudhatni ki, hol lehet őt megtalálni. — Görgey először Miskolczon találkozik mind Szemere Bertalan-nal, mind Dembinskivel. Mikor hozzá belépett, fölötte rossz kedvű vala, előtte lévén az asztalon Görgeynek hosszú levele. Agyonlövással fenyegeti Görgeyt, ha szorosán nem követi parancsait. Görgey szótlánul hallgatja, s katonai köszöntéssel fordul ki. Dembinski fő hadisegédét utána szalasztja, sajnálatát fejezni ki azon, hogy heve emyire elragadta. «A kik tanúi valának a jelenetnek, azzal a benyomással távoztak el Dembinskitől, melyet a bécsi ember humorosan így fejez ki: «Ein gepassiger alter Herr!» (I, 249.) Dembinski a sereg-osztályainak ide-oda rendeléseit Görgey meg nem érthetvén, ez többed magával amazt a mezőkövesdi főhadiszállásán keresi föl; az író is ott van a Görgey kíséretében. Egerbe vágatnak Dembinski után. «Andornak és Eger közt összetalálkoztunk — így beszéli el az író. — Érdekes volt az ellentét a két tábornok és két kíséret külső megjelenése között is. Dembinski sötét zöld bekecsben arany paszomántra, nyakába szakadt nagy aranyos sapkával a fején; számos segédje, törzstisztek, több huszárkapitány, mindnyája kinyalva, a Mészáros hadügyminiszter kiadott öltözeti szabályzata szerinti dísz-egyenruhában, mintegy csak tegnap kerülve ki a debreczeni szabó művészi kezéből, csak úgy csillogtak az arany zsinórtól; hízott lovak, fényes szerszám. Mi, kik egy városban sem időztünk annyit, hogy magunkat új egyenruhával pótolhattuk volna, szerény vörös zsinóros, a huszártisztek nyűtt aranysújtásos campagne-atillában és bekecsben, melyen nyomot hagyott vagy 170 mérföld-

nek pora, hava, esője, s megérett egynémely puszkapor-szag is; sovány de edzett lovakon, élükön egy fiatal hadvezér egy tizen-nyolcz markos pejen, szintén régi és csak vörös zsinóros, talán épen még őrnagykori atillában, melyre a tábornoki arany gallér-paszomántot is mintegy csak lopva sikerült Dukának reávarratni (bekecsre pedig soha sem telt sem gondjából sem idejéből a bátyámnak), atilla felibe minden díszítés nélküli tengeri vidra felöltöben, fején a keresztüllött csákó, rózsa nélkül.» — Látszat és valóság!

Görgey Arthur Bayerrel indul másod ízben Dembinskihez Egerbe, még pedig február 26-dikán, ezúttal parasztszekéren, hogy háttas lovai pihentek legyenek a szükség perczére. Dembinski Lévy kanonokhoz ebédre lévén meghíva, Görgeyt és Bayert is meghívhatja oda. Az ízes lakoma végét közeli ágyúszó zavarta meg, Dembinskinek nagy csodálkozására. Kocsira kapnak Dembinski, Görgey és Bayer, a Görgey parasztkocsijára, mert Dembinski és emberei semmi véletlenre nem gondolnak vala. Verpelét felé hajtanak, mert onnan hallatszik az ágyúzás. Dembinskiből ki-kitör hadvezéri titkának egy része; egyre kiabál: «Hiszen ez még nagyon korán van! hiszen azt nem akartam!» Így tudja meg az első alvezér, Görgey, mit nem akart a fővezér, Dembinski. (De Windischgrätz is nagyon hibázott, hogy azt tette, a mit Dembinski nem akart.) Ez most hirtelen parancsokat küld a szélylyel szórt sereg osztályainak, melyek természetesen az idejére nem érkezhetnek a csata helyére. Így vesz el a híres kápolnai ütközetnek első napja. Második nap is szerencsétlen, Dembinskinek össze-vissza járó rendeletei miatt. Harmadik napon a dühös magyar seregnek egy elszánt támadását Dembinski parancsolatja ellenzi, s Mezőkövesdre hátrál, hogy onnan a sereget a Tisza mocsárai között annak balpartjára igazítsa.

Görgey márczius 2-dikán Poroszlón találkozik Klapkával, a kitől meghallja, hogy az alatta szolgáló I. hadtest parancsnokai előtte kijelentették, hogy ők ezentúl Dembinskitől csak úgy fogadnak el rendeletet, ha azt előbb vagy Görgey tábornok vagy Klapka ezredes megbírálják és helyeslik. Legott odagyülekeznek Dessewffy Aristid, Mariassy János és Schulcz Bódog alezredesek, s Klapka jelenlétében ismétlik előbbi határozatukat. Görgey megkéri, hogy míg a Tisza innenső partján az ellenséggel szemközt vannak, ne mozdítsanak semmit; a

Tiszán túl majd annak rendje és módja szerint szólhatnak a dologról.

Dembinski vádat emelvén Görgey ellen a kormánybiztos, Szemere, előtt, ez legott Kossuthnak jelentést tesz a katonai lázadásról. De nem várván meg Kossuthot, márczius 3-dikán Füreden tanácskozást tart a maga elnöklese alatt, melyben Görgey, Klapka, Aulich nyugodtan, mások mint hevesebben beszéltek. A tanácskozás eredménye az lett, hogy Szemere elvette Dembinskitől a fővezérlést s azt ideiglen Görgeyre bízta, «az egész tábor nagy örömmel fogadván a változást».

Kossuth azon indulatos fenyegetéssel, hogy föbe löveti az engedetlen Görgeyt, indul ki Debreczenből, kísérve Mészárosról és Vettertől, s Tiszafüredre érvén, először is távol rokonát, Kossuth Sándor örnagyot, hallgatja ki. «Négy szem közt atyafiságosan kérdezi, miért nem fordult eddig közvetlenül ő hozzá, már régen magasabb rangot viselhetne. *Kossuth Sándor megköszöni az elnök jó akaratját; ő meg van elégedve helyzetével és csak érdeme szerint sorjában kíván előlépni.*» (Megérdemli a felelet, hogy dőlt betűkkel szedessék ki.) «A Dembinski dologát pedig valamint a Görgey Arthurét megmagyarázta neki, mint a többi. Csakhogy — különben is szörnyen szokimondó lévén — atyafiságosabban, mint a többi.»*) Kossuth még csak kérdőre sem vonja Görgeyt, hanem jóváhagyta Szemerének ideiglenes intézkedését, sőt a Klapka és Répássy (I. és II.) hadtesteit is alája rendeli, a mint azt a márczius 3-dikai tiszti gyülekezet óhajtotta. Kossuth, Vetter és Görgey legbarátságosabban tanácskoznak az ezutáni teendők és különösen új haditerv iránt. Kossuth, úgy látszik vala, egészen ki van békülve Görgeyvel, ez pedig tökéletesen bízik Kossuthba, mit Damjanicsnak írt egyik levelében világosan kifejez.

Mert míg Tiszafüreden a változások történnek, meglepi az ottani sereget Damjanicsnak márczius 5-dikei fényes szolnoki győzedelme, a mely egészen föllelkesíti. De egyúttal meghallja Görgey, hogy Damjanics és Vecsey között viszály tört ki,

*) A szerző így folytatja: «Lett is neki kívánsága szerint. Későbbi előléptetései is lassan ugyan, de mindig érdem szerint és sorjában történtek. Ő alkalmasint ennek köszönhetette, hogy az október 6-dikai aradi tizenhárom áldozat sorát nem szaporította mint tizennegyedik». Tudniillik nem lett tábornokká.

a minek káros hatása lehet. Görgey tehát márczius 6-dikán igazán szép levelet ír Damjanicsnak, szerencsét kívánván neki a nyert győzelemhez, barátságát kérvén maga részére, s felszólítván, hogy «örvendeztessen meg minden igaz hazafit azon megnyugtató hírrel, hogy a Vécsey tábornok úrral való személyes jó egyetértést helyreállította». Damjanics legott márczius 7-kén válaszol hasonló nyíltsággal Görgeynek. A két egyenes szívű hazafi és hadvezér egyszerre megérti egymást; mert egyiknek sincsen oly szándéka, melyet a másik elől rejtegetni kell. — Fölötte nevezetes Görgeynek Tiszafüredről márczius 10-dikén Damjanicsnak írt levele. «Folyó hó 7-dikén kelt becses levelének hangja biztosít ön hősi lelkének legnemesebb gondolkozása felől. Örömmel ragadom meg az ide nyújtott jobbot. Maradjon jelszavunk a haza megmentése! Én önt fölülelmedettnek tartom minden susceptilitáson, csak úgy mint Klapkát, Aulichot és enmagamat. Ez megnyugtató a legközelebbi jövőndő iránt...» S így folytatja:

«Az országgyűlés gyanakszik a hadseregre.»

«A hadügyminiszter a múltnak szoborképe, képtelen helyesen fogni föl a jelent, avagy csak hinni is benne.»

«Vetter, a mi főparancsnokunk, válságos percekben két ízben is el nem vállalta a fővezényletet.»

«Egyedül Kossuth hisz a forradalomban, a seregben és önmagában. Egy antik tiszta jellem. Kár, hogy nem katoná,» stb. stb.

Ez a levél bizonyítja, hogy márczius hó elején Görgey egészen meg volt nyerve Kossuthnak, mi a tiszafüredi együttes tanácskozás útján történt meg; mert Görgey bizott Kossuthban, kit olyan egyenes lelkű hazafinak tart, mint önmagát, sőt őt még többre is becsüli, antik tiszta jellemnek hirdetvén, a ki távol van attól, hogy személyes hiúságnak, vagy elbizakodottságnak engedjen valamit a haza valóságos érdeke ellen.

De Görgey azt is írja Damjanicsnak, hogy az országgyűlés gyanakszik a hadseregre. Már itt kérdezni lehet: hogyan tudhatta azt meg Görgey, a ki a képviselők közül csak a kancsalító Ludvighot, s ha nem szemökre, de eszökre kancsalító más kormánybiztosokat ismert? Görgey csak Kossuthtól vehette volna a legigaziabb tudósítást a képviselőkről. Fájdalom, Kossuth nem vala antik szellem, hanem, minden bámulatos tehetsége és munkássága mellett is, csak egy agitátor, ki párját ritkítja.

Magam is Debreczenben lévén, némi tudásom van a képviselők különböző árnyalatairól. A kik a hadseregre, azaz Görgeyre, gyanakodtak, azok valának, kik vele egyetértettek volna, ha ismerik vala váczí proclamációját. De ezt a képviselők elől Kossuth és tanácsosai rejtegették, s azért ők nem bíztak soha Görgeyben; viszontag, hogy elámítsák, előtte gyanúsították az igazán tehetetlen képviselőket.

Azt vethetné valaki föl, hogy hisz Görgey egy nappal előbb, azaz márczius 9-dikén, járt Debreczenben, s jelen volt az ünnepélyes rend-osztogatásnál. De a néhány óra alatt, melyet Debreczenben töltött, reá érkezett-e Görgey a képviselők gondolkodásával megismerkedni, nem tudom, nem is hiszem. Én is tanúja lévén a rendosztogatásnak a debreczeni városháza terebében, ott látám először Görgeyt, meg is nézém jól. Elöttem betett könyv vala ő, melyben nem olvashattam; zárkózó természetűnek hittem. Én csakugyan gyanakodtam reá, mert egészen Kossuth emberének tartom vala, a ki Kossuthal együtt elláthatatlan jövendőnek hajtja az országot. Szerény állásomnál fogva természetesen nem tolakodék hozzá, nem válték vele egy szót sem. Tudomásomra sem jutott, hogy más képviselőkkal beszéllett-e Görgey. Görgey István könyvében is ezt olvasom: «Párt-emberek, sőt lelkiismeretlen történetírók is, reá fogják Arthur bátyámra, hogy már ekkor a képviselők békepártjával Debreczenben conspirált Kossuth ellen: holott bátyám tényleg épen ekkor teljes egyetértésben volt az elnökkel. A Kossuth ünnepélyénél jelen volt képviselők közül pedig még azt az egyetlent is, kit még Széchenyi István gróf közlekedési miniszteriumában történt egyetlen beszélgetése óta ismerősének mondhatott, most hamarjában föl nem ismerte és csak utólag az útban eszmélt reá, hogy ez Kovács Lajos lehetett. Másrésről Kovács Lajos hogyan kívánhatta, kereshette volna Görgey Arthur szövetségét, az a Kovács Lajos, a ki az 1848. évi szeptember 30-dikai csepelszigeti haditörvényszék ítélete és végrehajtása felől oly fölfogással van, hogy «az némileg csatlakozott gróf Lamberg két nap előtti fátumához». (II, 9. 10.) Bizonyos tehát, hogy Görgey véleménye a debreczeni képviselők felől csak Kossuthék informatiójából származott, ki az napon maga írja Klapkának: «Egy szerencsés véletlen Görgey tábornokot épen most Debreczenbe hozta, a hol alkalmam volt vele személyesen tanácskozni. Olyannak találtam, a milyennek magamban mindig kép-

zeltem : tiszta lelkű hazafinak». (II, 34.) Szóval, legkisebb kétség sem lehet az iránt, hogy tökéletes egyetértés és egyező nézet nem volt volna Kossuth és Görgey között márczius hó első felében.

De Kossuth levele nemcsak Klapkát, hanem bennünket is nagyon érdekel. Arról van szó, ki legyen fővezér, mert immár egy kézben kell lenni a főparancsnokságnak. «Az oroszok már megkezdődött interventiója Erdélyben még sürgetőbbé tette a gyors és erélyes előrenyomulást. A brüsseli congressus is azt az aggodalmat kelti föl bennünk, hogy, ha nem sietünk impo- sans állásra szert tenni a fővárosok visszafoglalása által, az olasz ügyet is könnyen a mi hátrányunkra találják elintézni. Ennyi fontos ok arra indította az országgyűlést, hogy... főpa- rancsnokot nevezzen ki. Miután Dembinszki lehetetlenné vált és Bem jelenléte Erdélyben nélkülözhetetlen, nekem csak három férfiú : Vetter, Görgey és Damjanics közt lehetett választanom. Görgey nem ismeri se a személyiségeket az altiszai csapa- toknál, se ezeknek képességeit vagy gyöngéit; még sokkal kevésbé bír az aradi, szegedi, szabadkai és petervárad állapo- tok ismeretével, s az ottani népelet phasisaival. Ugyanily hely- zetben van Damjanics a felső hadsereg, a felsőmagyarországi, főleg a komáromi viszonyok tekintetében. Mindezen különböző viszonyokkal való megismerkedés sok időbe kerülne: az idő becsét pedig mostan nem lehet eléggé nagyra tenni. Vetter tábornok ellenben mind ezen állapotokat állásánál fogva telje- sen ismeri: azonkívül ő a legidősebb tábornok. Kossuth tehát Vettert nevezi ki fő hadvezérnek; mert az országgyűlés Kos- suthra ruházta a teljhatalmat a hadseregek fölött» stb. stb. Föltetsző, hogy miért se Görgey, se Damjanics nem alkal- matos a fővezérségre! Hát Dembinszki bírt-e mind a személyi- ségek, mind a vidékek ismeretével, midőn Kossuth fővezérré tette? kérdi a csudálkozó olvasó. De magáról Vetterről is meg- vallja Kossuth, hogy csak állásánál fogva ismeri mind a felső és az alsó hadsereget, s mind a felföldnek és az alföldnek népét. A kinek Isten hívatalt ád, annak hozzá való eszet is ád, mondja a német közmondás, s azt, úgy látszik, tartja vala Kossuth is. Vetter azért volt alkalmasabb Görgeynél és Damjanicsnál, mert kevésbé önálló volt ezeknél. Egyébiránt Vetternél az a szerencse, hogy beteg lett, mikor legnagyobb szükség vala a fővezérnek határozott, nem tétovázó taktikájára, s Görgey

Arthur márczius 30-dikán ideiglenes fővezér lön. Ezzel végződik a második, s kezdődik a harmadik fölvonása azon nagy tragédiának, melyet az *1848 és 1849-ből* című munka előad.

III.

Midőn harmadszor fölvonom a kárpitot, egy körülményt említek meg, mely Vetter fővezérségét jellemzi. Görgey márczius 20-dikán azt írja Kossuthnak: «Esedezem, tisztelt elnök úr előtt, méltóztassék a fővezér urat arra figyelmeztetni, hogy futárjai igen rosszul utasíttatnak útra. Folyó hó 17-dikén indult el egy futárja Czibakházáról Tokajba, holott én az nap már Miskolczon voltam, s így ő utánam ballagván, csak ma kaptam meg Vetter fővezértől azon rendeletet, hogy megragadjam az offensívát Pest felé. E szerint Vetter fővezér azon véleményben volt, hogy én Tokajban be fogom várni parancsolatait. Az csak nem lehet, hogy a régi Czopf-Kriegsrath-féle eljárást egészen magunkévá tegyük. Ezt azért érintem, hogy az én felsőbb parancs nélküli előnyomulásom felre ne magyaráztassék. A fővezér azt is rendelte, hogy a kigyógyíthatatlan lovakat Debreczenbe küldjem, eladás végett. Méltóztassék, igen tisztelt elnök úr, azt megváltoztatni, mert nagy kárára lesz a hazának, ha ilyen lovak, a melyekért helyben alig adnak öt pengő forintot, még Debreczenbe küldetnek; hiszen az az úton megdöglik...» Felhossa azután a hadügyminiszternek rendeleteit is egyenkint, s avval végzi: Egyáltalában a hadügyminiszteri rendeletekben a legnagyobb confusiók vannak. Hogy fog ez végződni? — Végre panaszkodik, hogy serege ruha és egyéb nélkül szükölködik, azért számosak a szökések.

Márczius 21-én megint Dormándról ír Kossuthnak, hogy Vetter arról tudósította, «hogy 17—18-dikán csatát kezdett az ellennel: de minthogy ez Abony és Czepléd felé nyomúlt, Vetter valami előttem ismeretlen okból dislocatióba vonta vissza seregét. Nekem meg azt hagyta meg, hogy tehát összhangzásba hozzam működésemet a főszereg működésével. Ez mind igen szép, de legalább azt mondta volna meg, hogy mennyi ideig fog a fővezér cantonnirozni a főszereggel... Az ide mellékelt másolatból kitetszik, hogy ő azért ment vissza, mert seregei hiányt szenvednek az öltözetben. Tudja meg tehát, tisztelt

elnök úr, hogy ha valamelyik, tehát az én seregem szükségli a ruhabeli pótlékot, mert egyik fele mezítláb, a másik gatyás. Az tehát én előttem semmi ok. De tudnék én egy más okot mondani, ha meggyőződésemet tisztelt elnök úr meggyőződésévé tehetném. Én élni fogok, míg hazámnak élhetek, vagy legalább addig, míg hazám rám szorúl. Adja Isten, hogy minél több derék fővezére legyen árva honunknak: de a mint eddig tapasztaltam, Vetter oly kevésbé képes fővezér lehetni, mint Mészáros. De mit ér a sok haszontalan panasz? A dicsvágyók győztek, s mi szenvedni fogunk miattok» stb. stb.

Vetter az I., II. és III. hadtesttel márczius 20-kán visszavonúlt Nagy-Körös mellől s Czibakházán át Poroszlónál jutott a Tisza jobb partjára; végre 29-dikén egyesült mind a négy hadtest Eger színvonalán. Görgey a Tarnánál lévén kénytelen bevárni az előreindulás parancsát, 26-dikán személyesen Tisza-Füredre rándula, a hol az elnököt, Vettert, Damjanicsot, Klapkát, Aulichot együtt találta. Itt Damjanicscsal először ismerkedék meg színről-színre. Már 28-dikán értesíti Klapka Görgeyt, hogy Vetter beteg lett, s az elnök őt bízta meg a hadsereg vezérkari ügyeinek ideiglenes vezérlésével. «Ha a fővezér betegsége hosszabb ideig találna tartani, akkor természetesen, úgy ír Klapka, te, mint rangban legidősebb, fogsz ideiglenesen a helyébe lépni.»

Márczius 30-dikán Görgey már Gyöngyösön van; de Vetter még betegen fekszik Füreden; Kossuth Egerben szállásol. Ez levelet küld Görgeynek, ki az nap éjjel Egerbe siet. 31-dikén reggel tanácskozik Kossuthtal, s mint a Vetter betegsége tartamára megerősített ideiglenes főparancsnok tért vissza Gyöngyösre.

S most kezdődik Görgey fővezérsége alatt a magyar hadviseletnek dicső szakasza. Az első összeütközés történik április 1-jén Hortnál; 2-dikára esik a hatvani győzelem; 4-dikére a tápióbicskei és 6-dikára az isaszegi véres győzelmek. 7-dikén Gödöllőn győznek. A csaták leírásai mentül tanulságosabbak az illető vezérek jellemének, képességöknek megvilágosítására, annál kevésbbé érzem magamat képesnek arra a leírásra, s Görgey István könyvének e szakaszait le kellene másolnom.

Gödöllőről, úgy emlékezem, Kossuth azt a dicsekedő hírt küldé Debreczenbe, hogy estve azon ágyba feküdt le, melyből reggel Windischgrätz fölkelt volt, tudniillik a Grassalkovich-

féle kastélyban. Görgey István pedig arról tudósít, hogy Kossuth a vezér Görgeyt Gödöllőnek adományával akarta megjutalmazni, mit az nem fogadott el, mert az országnak nincsen eladományozni valója. Már a rendjelek ünnepélyes osztogatása alkalmával is, Debreczenben, márczius 9-dikén, Kossuth egy tetemes pénzüsszeggel kínálta volt meg Görgeyt, mit az hasonlóképen nem fogadott el. Némely urak szemében bizonyára veszedelmes ember az, a ki nem fogad el ajándékokat, mert avval függetlenségét akarja magának biztosítani, melyet amaz urak tőle megvenni szeretnének.

Gödöllőn a haditanács kétfelé oszlott: az egyik rész az ellenséget Pestre üldözni, ha lehetne, azt Pesttől elvágni, s úgy a fővárosba bevonulni óhajt vala, s ezen a részen állott Kossuth is. A másik rész pedig Komárom fölszabeditását tartja vala előbbvalónak, mert onnan mind rosszabb-rosszabb hírek érkeztek, s mert a komáromi erősség fő támaszkodó hely, melynek elvesztését semmi sem pótolhatná. A fővárosokat talán itt hagyja a megvert és visszahúzódó ellenség. E nézet győzött. Tehát Aulichot Pest felé indíták el, hogy úgy tüntessen, mintha az egész sereg Pest megtámadására törekednék, s az által mintegy spanyolfalat képezzen, mely mögött a nagyobb sereg látatlanul Vác felé vonúljon, s azontúl tovább a Duna balpartján Komárom felé. Ezen okos tervnél fogva az ellenség ereje ketté vágatott, egyik fele a Duna jobb partján mintegy várta a Pest felőli híreket; a másik fele pedig a Duna balpartján a magyar sereg támadásainak volt kitéve.

Már április 10-dikén esik meg a váczi ütközet; Damjanics új hősi tette. Abban sokan kitüntek, különösen Földváry Károly, ki alól két lovat lőtt ki az ellenség golyója. Görgey a győzelem jelentésében Földvárynak magatartását kellőképen emelé ki. Kossuth tehát azt felelé erre, hogy Görgey egy vérlóvat vegyen Földvárynak ajándékba. Midőn a fővezér ezt Damjanics jelenlétében Földvárynak tudtára adta, Damjanics nagy nevetve jegyzé meg reá, hogy «kár bizony az a vérló Földvárynak; fulrweserlovat kell alája adni, úgyis megint csak kilövik alóla.» «Nem bánom, felelé Földváry, jó nekem a fulrweser ló is, csak közelebb vigyen az ellenséghez.» (II, 154.) Abban az ütközetben Götz osztrák tábornok elesett; azt Görgey katonai tisztességgel temetteté el, avval és az osztrák foglyokkal való bánással bizonyítván, hogy a magyar vezérek igazán mint civi-

lisált katonák viselik magokat, holott a műveltséggel kérkedő osztrák hadvezérek a magyar elesettekkel és foglyokkal mint barbárok úgy bántak — mi egyébiránt a tehetetlenségnek szokott vitézkedése.

Miután az elnök (Kossuth) ápril 9-dikén visszautazott Debreczenbe, Damjanics pedig és Klapka Vácra, Aulich és Gáspár Pest elleni «állodásokra» szétoszlottak: Görgey a központi vezérkarral és Vukovics Sebő kormánybiztossal még április 11-dik reggeléig Gödöllőn maradának. Ekkor érkezék az elnöknek Gödöllőre címzett levele, e szókkal: «Perczel Mór tábornok jelentette, hogy szerencsésen bevette Szent-Tamást és a római sánczokat és a földdel egyenlővé tette». Ezt a hírt örömmel fogadták mindnyájan, különösen Görgey is, a ki Vukovics előtt így nyilatkozott: «Azt meg kell adni Perczelnek, hogy igen kellemetlen társalkodó, de a mellett igen jó hazafi, és guerilla-vezérnek termett jeles tehetség.» (II, 143.) Pedig már ekkor kezdék — így ír Görgey István könyve — a fővezér titkos elleneit a hazafi névvel biztatni kémkedéseikre. Damjanics kissé nyersen szokott beszélni és bánni alattas tiszteivel. Egyszer Pigeti ezredest némi mulasztásért keményen szólá le: ez bajviadalra hívá föl Damjanicsot. Görgey megtudván ezt, Pigetit a porkolábhoz küldé, Damjanicssal pedig négy szem közt beszélés a bajvívást a tisztek közt eltiltá a seregben. Vukovics a Görgey eljárásában — természetesen akkor, midőn a szereplők emlékirataikban magokat a szomorú végben ártatlanokká mosogatták — kétszínűséget lát, mert Damjanicssal csak négy szem között szólt a történetről, a tisztet meg fogságra küldte, pedig «ez jó hazafi volt».

A Komárom felé haladó seregnek a tavaszi árvízzel megdagadt folyók, az Ipoly és Garam, nagy akadályt tevének. Különösen a Garamon hidakat vetni Zsemléren, Kálnán és Ó-Barson, kellő anyag nem lévén kéznél, sok időbe és fáradságba került. A kálnai híd előbb készülvén el, azon április 18-dikán a Damjanics és Klapka csapatjai kelnek által; Gáspár két hadosztálya 19-dikén a zsemléri hídon száll a másik partra, mikor már Nagy-Sarló (Salló) felől megdördült a csata, mely a magyar sereg nagy győzelmével végződött. Görgey maga Léván vala. A győzelmet Damjanicsnak, Klapkának és Gáspárnak kell tulajdonítani; de sokan tünének ki akkor, különösen Horváth János, Dessewffy Arisztid, Földváry Károly, Knézics Károly,

Kossuth Sándor, gróf Leiningen-Westerburg Károly es a sok között, kik betűsorban vannak megnevezve, Zákó István is. — Evvel, mint képviselővel, az 1848-diki hónapok alatt ismerkedtem meg. Azután a sallai ütközet után mint katonatiszt látogata meg Debreczenben, s elbeszélé hadi tapasztalásait. Az első ütközetben — elfeledtem a helyet — úgymond, nagyon különös érzés fogott el engemet. Lóháton lévén, a golyók hol jobbra, hol balra fűtyültek el a fejem mellett, mely ide-oda hajlott, mintegy kerülve a fűtyülő golyókat. Görgey látván ezt, hozzám kiált: «Zákó, Zákó: wollen Sie denn ewig leben?» Ez úgy föltüzelt engem, folytatá, hogy igazán hős lett belőlem. Nekem sympathikus ember volt; azóta nem láttam többé, nem tudom, mi lett belőle. E kis anekdotával emlékezem most róla...

Görgey Léván várva-várja az ígért munitiót, melyre legnagyobb szükség vala, de a munitió helyett a debreczeni nagy határozat érkezik április 14-éről, melyben Kossuth indítványára az országgyűlés Magyarország teljes függetlenségét Ausztriától s a Habsburg-Lotharingeni uralkodó családnak detronisációját mondta ki. «E hír valóságos mennykőcsapás módjára ütött közbénk a főhadi szálláson» (II, 170.), úgymond Görgey István. «Általában, hogy a hadsereg mint egész, vagy annak többsége, vagy akár csak tekintélyes kisebbsége is, vagy hogy a márczius végéig Vetter fővezénye alatt egyesített hadsereg összes törzstisztjei és köztök Leiningen Károly gróf is — a mint ezt nyomtatva olvastam — a függetlenség és trónvesztés kimondását április 14-dike előtt bárminő formában követelték volna: nem igaz.» (II, 177. 178.) Szemere Bertalan szerint Görgey a függetlenségi nyilatkozat hírére nagy ingerültségben fakada ki Ludvig kormánybiztos ellen. «Hát minden áron el akarjátok veszteni a hazát? Azt hiszitek, hogy Debreczenben avval a komédiával veritek meg az ellenséget? Igazán megérdemelnétek, hogy egy pár zászlóaljjal szétkergessetek benneteket, a mire különben egy zászlóalj is elég volna. Mert kimásztatok a veszedelemből, úgy felfújjátok magatokat, hogy nem férték a bőrtökben. Szereztetek inkább fegyvert és újonczokat. Nem elég még nektek az osztrák, a rác, az oláh, az erdélyi szász, a horvát? A muszkát is nyakunkra akarjátok hozni, s ha evvel megmérkeztünk, a porost is? Csuda, hogy egész Európának nem izentek hadat! A kinek heves a vére, jöjjön ide a tűzbe. De természetes, hogy könnyebb a szószékből háborút viselni... Mire

való új erőt, új ürügyet adni az ellenségnek? Mire való a kétségbeesés harczára kihívni?... Mennyre-földre kértem Kossuthot, ne bízsa el magát és semmit ne hamarkodjék el. Ő megígérte, s ime látni való, hogy áll szavának. Vagy nyerünk-e ezzel csak egyetlen fegyvert is?» stb. stb.

Görgey István könyvében sokat és helyesen okoskodik az április 14-dikei határozat esztelenségéről, de én az olvasót Debreczenbe viszem, a hol az igen szomorú komédia az én jelenlétemben játszódott. Jegyzeteimből idézhetek, visszapillantván februáriusig. Tehát februárius 11-dikén ezt írtam:

«A *Közlöny* három utolsó számában egészen új szellem lengedez. Jókai Mór cikkelyei az engesztelő politikát lehelik... S a túlzó párt fészkelődik. Madarász József kérdést intézett a honvédelmi bizottmányhoz a *Közlöny* iránt, melyre Nyáry Pál felelt, hogy az említett cikkek annyiban a honvédelmi bizottmány tudtával mentek be a *Közlöny*be, mennyiben Jósika Miklós van megbízva, hogy olvassa el a közlendő cikkeket. — E felelettel Irányi nem volt megelégedve, s tudni kívánta, vajon az összes bizottmány magáévá teszi-e azon nézeteket, melyek a *Közlöny*ben vannak? Mert a királyi szék üres, ezt a ház kinyilatkoztatta (mi nem is igaz*) stb. Minthogy a ház nem volt Nyáry feleletével megelégedve, azért bővebb feleletet kíván. (Azután tárgyalatott a véstörvény.) A házból kimentünkben megsugta nekem Pálffy János (erdélyi), hogy a Madarász-párt a honvédelmi bizottmányból ki akarja túrni Nyáryt és Patayt, s helyöket magokféle színűekkel betölteni. Mert — így folytatja naplóm — Nyáryra sokan haragusznak, hogy ő, ki előbb leghevesebben ellenezte a miniszteriumot s a szabad köztársasághoz szított, most kiábrándulva beszél. Ha Hunfalvy beszellené ezeket, mondta Vlád, ő csak következetes maradna, de Nyáry!... Következik reflexióm, melynek éle: Azon kígyóigézetű szóval «csak meghasonlást ne okozzunk a házban», nem engedheti magát a ház ezentúl is úgy vezetetni, mint a vakot.

Február 12-dikén. «Azt mondják, a honvédelmi bizottmány és különösen Kossuth azért nem nyilatkozik tisztán, nehogy baj történjék a seregben. Abban két lengyel vezér van

*) Szó szer. nt így áll Naplómban, melyet nincs okom rejtegetni vagy javítgatni az események után.

(Dembinski a felső seregben, Bem Erdélyben); ott van sok lengyel és német tiszt: ha egyezkedést említenénk, azok mindjárt elhagynák a sereget, s a magyar katonaságot is zavarba hoznák.»

Az ülésben Kossuth jelenti, hogy Kassát visszavettük, de azon is sajnálkozik, hogy talán a vezérek engedetlensége szalasztotta el Schlicket. Azután a *Közlöny*ről hosszasan nyilatkozik, minek csattanós vége ez: «Ha a képviselőház a honvédelmi bizottmánynak elvét akarja tudni, az a hozott határozatokból tetszik ki. Kettőtől kell óvakodni: nem kell a jelen körülmények vontató kötelén a jövőt meghatározni; de másodsor, midőn hazánkat teljes erővel védelmezzük, semmit sem szabad tennünk, mi a törvények alapján történhetendő becsületes kiegyezésre vezető utat bevágná. Egyébiránt a nemzetre, az összes nemzetre, nem pedig bármely pártra, annál kevésbbé egyes emberre tartozik majdan a végfejlődést meghatározni.»

Jósika utasítása pedig a *Közlönyre* nézve így szól: «A kormány politikája, ha azt jól fölfogtam, jelenben ezekből áll:

1. Legyőzni ellenségeinket és a hazát megmenteni.
2. Az 1848-diki törvények által biztosított országos jogoknak hatást, fenmaradást és tiszteletet szerezni.
3. Mindent kerülni, mi szakadást okozhat.
4. Mind azon rágalmakat megczáfolni, melyek ellenünk szóratnak.

5. A lap stíljének azon decorumát megtartani, mely egy kormánylap fontosságával és komolyságával összhangzásban van.»

A februárius 11—12-dikei határozatok tehát némileg megnyugtatók valának a magamféle emberekre nézve, annál is inkább, hogy nőttön-nőtt az ellenszenv Madarász László ellen, s megbuktatásán komolyan kezdtek dolgozni. A legfőbb baj az vala, hogy nem tudtunk semmit a feldunai seregnek s általában a vezérek gondolkodásáról, vagy csak azt, a mit Kossuthnak és repülő merkuriusainak, a kormánybiztosoknak hirdetéseiből hallottunk. A váczy proclamatio fölötte hatalmas támasz lett volna, de azt mi nem olvashattuk.

Februárius 20-án: «A *Márctzius Tizenötödike* ismét garázdálkodik.» — «Szomorú az, hogy a mi embereink anyyira kártyások. P. D., mint mondják, minden embernek adósa. Múlt országgyűlésen már a nyitrai püspök kamara-inasától kölcsön-

zött pénzt. A kártyázás erősen folyt Pesten, foly Debreczenben is. A kör teli van kártyázókkal; azonkívül magánházban B. I., Sz.; L.; V., összesen tizennyolczan csapkodják a kártyákat. Mi komolyt, állhatatost lehet ilyen emberektől várni!?»

Februárius 24-dikén: «Seregeink Miskolczon, Mezőkövesden, Gyöngyösön volnának; Schlick serege Pétervásáron és vidékén...» «Vezéreink felől is szomorút hallottam ma. Görgey a legönfejjbb ember volna; Dembinski öreg, kit szemletartásra is emlékeztetni kellett. Kineveztetésén azok örültek, a kik Görgeyt nem szeretik; sokan pedig a seregben sincsenek vele megelégedve. Klapka letétetett, talán még kiegyenlítették a dolog.» *)

Februárius 26-dika. «Kossuth tegnap a seregekhez indúlt; a képviselők pedig ma a távollevő követek iránt tanácskoztak. Föl kell valahára hagyni a legyező politikával és sújtani azokat, kik ily vészes pillanatban hagyják el a házat. Ez a közönséges szójárás. — Indokolják pedig a tanácskozás szükségét avval, hogy Komárommegyének két választó kerülete a hűtlenül elmaradt képviselőinek (Pázmány Dénes és Ghyezy Kálmán) helyébe újakat készűl választani: tehát szükséges, hogy előbb határozzon a ház, mintsem a tettek után járjon, ha fenn akarja tartani méltóságát, s képviselői minőségét megörzeni. — Azonban inkább szenvedély, mint politikai okosság hajtja embereinket. Nagy érdeműl rójjuk föl magunknak, hogy itt vagyunk; pedig sokan közülünk másutt nem is találnának biztos helyet. Pázmány Dénes és Szentkirályi Móricz elmaradása és mesélt eljárások Windischgrätzhez boszúállásra ösztönöz. Általában büntetni szeretnénk mi, kik bátorságos helyen vagyunk.»

Márczius 7-dikén. «Zárt tanácskozmány; Kossuth előadása. Erről hosszasabban szól a Naplóm. Kossuth előadása főbb vonásaiban Görgey István elbeszélésevel megegyez. Csak kettőt írok ki, egyet Dembinskire, másikat Görgeyre vonatkozót. Kossuth előadása szerint Szemere elnöksége alatt a tanácskozás Tisza-Füreden azt határozta, hogy az elnök kijövele szükséges; hogy addiglan is Dembinski fővezér mellé két tábornok mint hadi tanács adassék. Erre Dembinski nem állott reá, hivatkozván a litvániai hadjáratában törtentekre, a hol a

*) Az olvasót figyelmeztetem, hogy Naplóm azt és úgy közli, a mit és a mint a hír Debreczenben terjeszti vala.

tisztek szintén azt követelték tőle, tudassa velök, hogy mit fog tenni. Mire ő azt felelte volna, hogy nem lehetne fővezér, ha sikkája tudna valamit a tervéről; a ki akar, kövesse, a ki nem akar, maradjon.*) Szemere tehát kénytelen volt a legöregebbik tábornokot, Görgeyt, nevezni ki ideiglenes fővezérnek. — Kossuth és Mészáros (Naplómban nincsen szó Vetterről) megjelenvén Tisza-Füreden, Dembinskit és a többi tiszteket mind kihallgatták. Dembinski nem tett olyan hibát, a mely igazolná az engedelmességet. Görgeyt tehát meg kellett volna büntetni, úgymond Kossuth: de a hadi törvényszék elibe állítás időbe kerül, pedig az ellenséggel szemközt állanak seregeink. Azért helyben hagyta Kossuth Szemerének ideiglenes intézkedését. Dembinski megeléglvén a kemény dorgálást, tudniillik Görgeynek megdorgáltatását, szolgálatját nem vonja meg a hazától.

Görgey politikai hitvallása is szóba kerülvén, Kossuth kimenté az ő proclamatióját, melyet Pestről elvonultában kibocsátott, különben, úgymond, valamennyi tisztjét elvesztette volna. «Egyébiránt a sereg kész utolsó csepp véréig védelmezni az országnak minden jogszerű szabadságát.» Íme, még itt is vigyázva nyilatkozik Kossuth: de Görgeynek említett proclamatióját most sem közlé, s a ház nem sürgeté.

Március 8-dika. «Délután öt órára zárt tanácskozmány. A szolnoki táborban hasonló visszavonás keletkezett, mint Tisza-Füreden. A szolnoki győzelmet ki kell használni, úgymond Kossuth; legyen az kezdet, nem vég. Arra pedig a sereg összemunkálása és egy irány felé mozdulatai szükségesek. A kormány meglátolván minden lehetőséget, Vetter altábornagyot javasolja fővezérnek. De kinevezését a kormány nem akarta maga felelősségére tenni meg, mert ha baj következne belőle, ne a kormány legyen érette felelős. Vetter előre fog menni, ez lesz hadi politikája. (Kis elégedetlenség hallik a házbán.) De hogy annál később engedelmességre találjon Vetter, Kossuth is hosszabb időre a táborba megyen.

«Pálfy János kérde az elnököt: vajon Vetter kineveztetése nem fogja-e a bajt a seregben megújítani? Kossuth erre azt feleli: agyon lövetem a szót fogadni nem akarót.»

«Perczel Mór is szónokolt. Előadá, hogy ő mindig engedel-

*) De Litvániában, mint tudva van, visszavonulásról, menekvésről, nálunk pedig megtámadásról, előrehaladásról vala szó.

meskedett, s rágalmozó az, ki egyebet állít. Ő 4000 emberrel az országot 20,000-nyi sereg ellen védelmezte, s Görgeytől parancsot fogadott el, ámbár nem volt alája rendelve. — A szerencsétlen hadjáratot Görgeynek látszik tulajdonítani. — Végül elmondá, hogy minden vezérnek szót kell fogadnia: ő is segíteni fog, hogy legyen szófogadás.»

Március 9-dikén. «Az ülésben a ház szolgálja egy névjegyzékből Kossuthhoz hív déli 12-re. Nem tudtam, mi végett.»

«Ott már többeket találék, kiknek Kossuth az *Oesterreichische Zeitung*ból egy cikket olvasa föl, mely rosszalólag nyilatkozik az orosz beavatkozásról. Mi hittük, úgymond a cikkely, hogy erős «das einige Oesterreich»; álmélkodunk tehát az orosz beavatkozáson, mely oly szembeötlőleg elárulja gyöngegségünket, kivált, hogy a beavatkozás akkor történik, midőn Magyarország legnagyobb részben már «seinen rechtmässigen Herrscher» elismeri. (E szóknál Kossuth emelte a hangját, s Almássy Pál felé oly mozdulatot teszen, mely gúnyos helyeslést akart kifejezni.)»

«Most Mészáros és Vetter egyenruhában lépnek be. Kossuth a köszöntés után mondja Mészárosnak: itt van Görgey tábornok úr is (mert Görgey 8-dikán estve kilencz órakor érkezett ide, tanácskozás végett, mint utóbb mondatott). Görgey hátul áll vala, nagy eszímában, egyszerű ruhában. Kossuth feléje mutatván: kilépe és meghajtá magát, mit Mészáros igen hidegen fogadott. Visszatérvén helyére, kardját köté föl Görgey. Jól megnézém képét (először láttam őt). Fialat, alig ütköző szakállú, komoly, jelentékeny kép; rövidre nyírt haja kiemeli homlokát, s valami merevséget kölcsönöz arcának. A jelenlévők bizonyos elfogultsággal tekintgetnek reá, ki, úgy látszik, szándékosan vonul hátra.»

«Menjünk a másik, nagyobb szobába, mond Kossuth. Abban körbe állván a jelenlévő képviselők, a kályha felé Vetter, mögötte Görgey, kinek oldalán táská van, balja felől Vécsey, távolabb a képviselők között Perczel Mór; az ablaki asztalnál, melyen a rendek valának, Kossuth, mellette Mészáros. Madarász László, mint momus vagy udvari bolond, ott is eszelősködött.

«Kossuth szavát emelte, hogy az országgyűlés megegyeztetével a kormány érdemjeleket készítettett, hogy evvel is megmutassa, mennyire szereti a hősök érdemeit meghálálni. Kéri,

hogy ezenképen fogadják el. Palóczy László is (rendesen elnöke a háznak) szólott néhány szót. Azután Kossuth megmondá, hogy Vetter, Görgey, Kis Ernő, Damjanics, Guyon, Perczel Mór a kitüntettek, s maga tűzé föl a jelenlévők mellére, úgy mint Vetter, Görgey és Perczel mellére az érdemjelt. Mindegyiknek külön mond néhány hízegő szót, Görgeynek nyomatékost, miszerint bizton reményli, a történelem azt fogja egyszer mondani, hogy mikor Kossuth kiemelte Görgeyt, szerencsés húzást tön. A jelenlévők igen hangos éljennel kísérek Kossuth szavait; Görgey képén pír futott el, midőn magát mélyen meghajtotta.»

«Azután mindegyiknek oklevél adaték, különösen Vetternek a kineveztetése. Mészáros adá a Perczelét ezen szókkal: Zöld asztali ellenemnek, harczi barátomnak. A jó ötletet tesszéssel fogadták a körülállók, s Perczel szívesen szorítá meg Mészáros kezét.»

Márctzius 13-dikán. «Kossuth tegnap ment el a sereghez. A közben itt sok beszéd járt tiszteink hanyagságáról és rosszlelkűségéről. Nem lehet ítélnem a dolgokról, melyeket közel nem látok. Van baj bizony a seregben is: de legnagyobb baj a felbőszült népek, melyeket nem bírunk és nem akarunk lecsendesíteni. Az erdélyi magyar urak szinte hallani sem akarnak az oláhok kiengeszteléséről: az oláh követek viszontag a magyar uraknak és kormányunk tenni nem akarásának rónak föl mindent. Vlád hajlandó hinni, hogy a négy táborba gyűlt oláh, Csányi Lászlónak kihirdetése után (lásd a *Közlönyt*) meg fogja nyúzni a kevés magyarságot. Más erdélyi követ mondja, hogy Erdélyben nem boldogulunk, míg Puchner ott van.»

«Jósika Miklósnál lévén ma, emlékeztetem, hogy meg kellene nyerni az oláh vezéreket, kivált miután az oláhok közt csak Saguna püspök másod magával írta alá az oroszok behívását; az oláhok úgy nyilatkozván, hogy inkább hagynák kezeiket elválni, hogysesem ily veszedelmes meghívót aláírjanak. Igyekez-nénk tehát jóvá tenni, a mit akkor elmulasztottunk, midőn a Szemere által Pestre meghívott oláh követeket ki nem hallgatták. — De az erdélyi emberekkel boldogulni nem lehet.»

Márctzius 15-dikén. «A *Közlönyben* Mészáros hivatalosan adja tudtára «a magyar királyi hadseregnek», hogy Vetter altábornagy főparancsnokká neveztetett ki. Ezen a *Márctzius* tegnapi száma nagyon megbotránkozik. Csak győzni kell,

nem politizálni, úgymond. Midőn a háznak több tagja e kérdést: mi lesz belőlünk, ha győzünk? fessegetni kezdte, Kossuth azt mondta reá: Csitt! Mészáros tehát a ház akaratja ellenére cselekedék, midőn seregünket királyinak nevezte.»

«A honvédelmi bizottmány a márczius 15-dikét megünnepleni rendelte. Fél kilencz órakor délelőtt a képviselőházban gyűlének össze, szivarozva. Onnan szinte szivarozva menének az erdemes képviselők a katolikus templomba. E nép érzelméből minden illem, valamint fejből minden okosság eltávozott. A mi aljas, a mi az idegek legkisebb feszülésébe nem kerül, az most az egyenlőségi elvnek alkalmazása.» (A katolikus templomból a református nagy templomba menének.)»

«Délután Madarászék a népnek mulatságot adának a város erdejében. Mert szeretnék a debreczeni népet ácsorgó utcztataposóvá tenni, mely az egyenlőséget szájjban hordva, dologtalanul a kávéházakban lakjék, s ha lehet, országos hivatalokat kapjon. Legszebb ünneplés győzelmes csata lett volna.»

Márczius 17-dikén. «Tegnap este Nagy-Szeben bevételéről érkezett a váratlan hír. Ott tehát már orosz katonasággal is harcoltunk, mit én szomorú drámánk második peripetiájának tartok.»

Márczius 21-dikén. «Bem Nagy-Szebent 11-dikén vette be. Az orosz beavatkozás részünkről higgadt magunkviseletét követelné. Bem bünfeledést hirdetett a szebenieknek. Azonban a tegnapi ülésbe Nyáry behozta Kossuth rendeleteit Bem tábornok számára. A bünfeledés módosittatik. Azoknak befogatása kívántatik, a kik behítták az oroszokat. A szászoknak állapotja jövő magokviseletétől függesztetik föl, most pedig meghagyatik nekik, hogy küldjék el az oroszokat; azt tegyék ám a braszaiak is, mert ha nem teszik, lakoljanak érettök a szebeniek. A szász népnek elűzése is említettik, ha ezt meg azt nem teszi meg.»

«Nyáry e rendeleteket Kossuth meghagyásából mutatja be, a ki azt kívánta, hogy azon esetben is tegye meg, ha belé nem egyeznék a honvédelmi bizottmány. A honvédelmi bizottmány, úgymond Nyáry, egy szájjal-lélekkal helybe hagyta: teszi-e azt a ház is? kérdé. Helyes! helyes! kiáltás, — s megvan.»

«Álnok eljárás ez. A házban legalább ötven ember van, ki mindenre, a mi Kossuthtól jő, helyes! kiált; a többinek ideje

sincsen a meggondolásra. De mindig feleletre kész az, a ki nem gondolkodik. Töprekedtem, mit fog Bem e parancscsal csinálni, a melyben azon kívül kereken meghagyatik neki, hogy politikai rendezésbe ne bocsátkozzék, s az egész szász földet hadi törvényszék alá helyezze. — (Vajon Kossuth politikája nem inkább arra ösztönzi-e a szászokat, hogy visszaóhajsák az oroszokat? s vajon az oláhok bízhatnak-e bármely alkudozásba is?)»

«A mai ülésben Bem tudósítása olvastatván föl, Besze annak magyarul való fölolvadását is sürgette, a háznak békétlen nevetései között.»

«Már előbbi napokban hozta a hír a kremzieri országgyűlésnek feloszlását, s hat tagjának befogatását, mi már 4-kén történt. Harmadnapra azután (márczius 7-dikén) új alkotmányt hirdettek, mely Magyarországgal rendelkezik, attól Tót- és Horvátországot elszakasztja, Erdélyt is elválasztja Magyarországtól és szerb vajdaságot állít föl. Oda által, Ausztriában, a kápolnai csatát oly győzedelemnek vették, mely döntő s véget vet a háborúnak.»

Április 2-án. «A *Debreczeni Lapok* és a *Márczius Tizenötödike* egyenesen kikelnek a képviselők ellen. A szétosztatást Madarász László többször említette már a házban; ilyesmi foglaltatik Irányi Dánielnek márczius 25-dikén tett indítványában is. Azon kívül a seregben terjesztik azt a hírt, hogy itt egy párt volna, mely minden áron (tehát az 1848-diki törvények teljes föladásával) szeretne kiegyezkedni a dynastiával, az egyező pontokat is zsebében tartaná már keszen. Ez iránt kérdések tétettek Kossuthnál, s ez ide irt, a miért márczius 31-dikén magán-tanácskozmány, s ma nyílt ülés volt.»

«Ha összefoglalom a jelenségeket, azt kell mondanom: Madarászné le vannak ugyan forrázva, de a ház mégis kivertett azon állásból, melyben alkudozhatott volna. A respublica zeng már szerte-széjjel. Azt gondolná az ember, nincs több bajunk, mint Windischgrätz serege. Pedig én úgy látom, hogy azt mai napig nem tudtuk legyőzni, s az ország idegen (nem-magyar) népségeit megnyerni. Az oláhok folyvást csoportoznak Erdélyben, s a rácok ellen foly az öldöklés. Én mindig azt hiszem, hogy a dynastia által kell azon népségeket hozzánk készíteni, s ha ismét törvényeink alatt lesznek, úgy kell velök bánni, hogy ne kívánják többé az elszakadást.»

«De mert az orosz beavatkozott; mert márczius 6-dikán eltörölték Magyarországot; mert Bem győzött Erdélyben; mert Európában zavarodni kezd a látkör: azért prédikál már az *Estülap* is republikát. Pedig az első kettő nem segítség, hanem akadály az elszakadásra: hisz az orosz avatkozás nem állapodik meg abban, a mit eddig tett; s a márcziusi alkotmányval nem törölték volna el Magyarországot, ha nem lett volna kis reményök azt tehetni. Azért előttem Erdélynek visszafoglalása és a nyiladozó európai kilátás — mely rútul megcsalhat — csak újabb, erősebb ösztön az alkudozásra. E körülmények között becsülettel alkudozhatnánk.»

«Hát ha a porosz király nem fogadja el a császári koronát? Akkor világosan látjuk, hogy a szent szövetség alapgondolatja vezérli az udvarok politikáját, . . . akkor Magyarország az öt érendő csapások alatt elvérzik.»

«Jól tudom, honnan támadt a lárma, hogy itt békepárt van. Mint én, úgy mások is többször beszéltünk arról, hogy akkor kell ajánlatokat tennünk, mikor ügyünk jobbra fordul, mert akkor becsülettel alkudozhatunk. Én e politikát tartottam és tartom egyedül helyesnek: ámde mások másképen gondolkoznak.»

Április 5-én. «A várakozás be nem teljesedett; tiszai seregünk nem sokat tett még. Előbb Nagy-Körös felé működött; azután, minthogy Görgey, ki akkor még Egerben vala, nem segítheté, visszajött Tisza-Füredre. Nagy-Körös táján három napig nagy hideget állott ki . . . Vetter beteg, úgy hallom; bújában betegedett meg, hogy nem követhette akaratját. Igaz-e? nem tudom.»

Április 16-án. Az április 13-dika és 14-dike sok tárgyat adott a följegyzésre, melyet itt rövidítenem kell.

«És győzelmi hírek egymást érik Debreczenben; a lapok pedig versenyezve beszéllék, hogy többé nem szabad egyezkedni a habsburgi házzal. El vala hintve az a vélemény is, hogy szét kell verni a képviselőházat, mely nem bír, nem tud a nagy föladatnak megfelelni. Perczel Mór Szeged mellől visszanyomja a ráczokat. Bács megyébe ment által, Péterváradot biztosította, Sz.-Tamást bevette, a római sánczoknál győzött. A Duna és Tisza között seregeink hosszú szünidő múlva, Görgeynek ideiglenes fővezérlete alatt, mozdulni kezdenek. Mert Vetter, akarva vagy akaratlanul beteg. Legalább a gyógyszerésztől, kitől a be-

teg számára szereket hordtak, tudom, hogy olyan orvosságot egészséges ember is megihatik.*) Kossuth örömmel hirdeti a nyert babérokat Hatvannál, Tápió-Bicskénél, Gödöllőnél, Vácznál. Csernátoni, nem tudom, hír- vagy vészmadárul Kossuth mellett van, s azt írogatja: Mi ma itt vagyunk, holnap meg ott leszünk. Beh örülök, hogy távol lehetek a debreczeni gyalázattól, a képviselők házatól, s oly közel a dicsőséghez» — melynek kivívására legalább ő nem járult semmivel. — Kossuth pedig fáradt tagjait este Gödöllőn azon ágyba fektette le, a melyből reggel huszáraink riasztották ki Windischgrätzet. Már Pest felé szállingóznak huszáraink; az ide menekült budaiak, pestiek már haza készülnek indulni.»

«És várva-várjuk Buda-Pest bevételének hírét. Azonban két nap nem hozott győzelmi hírt, ámde Kossuth jő 12-én este felé Debreczenbe.

«Más nap, április 13-án, délelőtt zárt tanácskozmányba hívatunk. Vártunk mindnyájan tudósítást, de én az Olmützben múlt hó 4-dikén és 6-dikán készült hirdetményekre vonatkozó indítványtól féltém. Kossuthot mind eddig sem tartottam higgadt, apró viszketegségen túl emelkedő hazafinak és országfinak.»

«Kossuth szóla, a hadjáratról rövid tudósítást adván, melyből seregünknek nagy vitézségét igen is, de nem döntő győzelmét vonhattam ki. Az elestekről, sebesültekről sem vala megemlítés, pedig azok száma szokta a győzelem anyagi részét némileg meghatározni. Áttérvén kitüzött tárgyára, kimsondá, hogy elérkezettnek tartja az időt, felelni a márczius 4-kei és 6-kai határozatokra; s hogy a ház olyan ellenhatározatot tegyen, melyet a lelkes hadsereg vár, az áldozó nép, mint áldozatainak gyümölcsét követeli, s a mely méltó legyen a hazához. Ennélfogva indítványozza, mondassék ki: A ház semmiféle alkudozásban senkinek sem áldozza föl a sereget; mondassék ki Magyarországnak, mely eddig a magyar korona alatt állott, feloszthatlansága; mondassék ki, hogy Magyarország független, az ausztriai háztól elszakad, s ezentúl maga intézi el sorsát. Addig pedig, míg a szabaddá lett Magyarország, az európai körülmé-

*) Ismételve figyelmeztetem az olvasót, hogy azt őrzi meg Naplóm, a mit magam láttam, tapasztaltam — a miről felelhetek s azt is a mit másoktól, vagy a hírből vettem — a miről nem felelek.

nyekhez képest részletesen meghatározandja a maga kormányát, ideiglenes felelős kormány fogja az országot kormányozni.»

«Indokolásai közt felhozá, hogy megkérdezte az éjszakamerikai ügynököt, az Egyesült-Államok miért nem küldenek megbízottat Magyarországra? mire az azt felelte: mert Magyarország nem független; legyen az, s majd küldenek ide megbízottat. Ime tehát, ki kell mondani az ország függetlenségét! Fölhozá, hogy Veronában congressus lesz, hogy ott nélkülünk, rólunk ne határozhassanak, ki kell mondani a függetlenséget. Fölhozá, hogy az orosz beavatkozást az idegen hatalmasságok képviselői, úgymint az angol, a francia, de különösen a török határozottan ellenzik. Fölhozá ismételve, hogy nekünk kell a függetlenséget kimondanunk, ne hogy azt a sereg tegye!»

«Feszült figyelemmel hallgatá a ház Kossuth előadását, mégis inkább fojtó lég, mint eszmélkedés látszott okozni a csendességet. De midőn az elmék elkápráztatására e szókat ejté: Ő nem hiszi, hogy az Isten azt mérte volna reá, hogy még szolgáljon az ausztriai háznak; Ő inkább a kancsukának szolgál, mint annak; Ő soha többé nem lesz ausztriai alattvaló! dörgő éljen! és soha! soha! kiáltások boríták el a szavát és a házat.»

Véletlen az nap a jegyzőség rajtam vala, én jegyzém fel a szónokokat. Bezerédj István is nekem intvén, első helyre jegyzém, meg lévén győződve, hogy ellene szól az indítványnak. A múlt hetekben sokszor hánytorgattuk volt a történhetőket, s ő is szentül meg vala győződve, hogy a függetlenségnek netaláni kimondása országunk, politikai létünk megsemmisítése. Az impressionabilis Bezerédj pártolá Kossuth indítványát. Ez okozta a vereséget. Hiába emlegettük Kubinyi Ferencz, Nyáry Pál, Kazinczy Gábor meg szegény magam az indítványok időszerűtlenségét.»

«A milyen bizonyos voltam abban, hogy a csendes, nyugodt Bezerédj meg nem inog, olyan bizonytalan voltam a tüzes, szikrázó Kubinyi Ferenczre nézve. S íme az természete ellenére nagyon ajánlotta az óvakodást, várjunk a függetlenség kimondásával, míg igazán urai leszünk az egész országnak. Nyáry különösen arra inte, hogy ne essünk abba a hibába, mely ez idén uralkodni látszik Európában, hogy hamar intézkednek, ellenkezőleg mint tavaly, a mikor mindég későn intézkedtek. Seregeink visszanyomták ugyan az ellenséget, de döntő csatában nem győzték le; megfordúlhat a harc szerencséje. Kazinczy

figyelmeztete, hogy időt engedjünk magunknak a meggondolásra ; s ügyesen köszönetet mond Kossuthnak, hogy nyílt kérdésnek hagyta e nagy dolgot, minélfogva szabadon lehet mellette és ellene szólni. Se gyűlölségből a habsburgi ház iránt, se ragaszkodásból Kossuth iránt ne hamarkodjunk el semmit. — Én az amerikai ügynök feleletét egyenesen az úgynevezett Monroe elvből folyónak látám, mely 1833-ban állított föl az Egyesült-Államok számára, minélfogva az amerikai congressus nem avatkozik a külföldi országok ügyébe. Az csakugyan azon be nem avatkozási elvből ahhoz küld majd megbízottat, a ki Budán uralkodni fog. De ha a Kossuth indítványait elfogadjuk, az orosz beavatkozás még hathatósabb lesz, s mi nem fogunk Budán uralkodni.»

«Legnagyobb gyöngeségünk azonban az vala, hogy nem ismertük hadvezéreink gondolkodását, s hogy a seregre nézve Kossuthnak hittünk. Tudtuk, hogy a politika az exigenciák tudománya, mit Kossuth számtalanszor hangoztatott: de nem tudtuk, hogy amaz exigenciák közzé a valót elhallgatni, s a nem valót állítani tartozik még ilyen kiváló ügyben is, melynél nagyobb nincsen. Bezerédj után eredtek, kik minden kérdést csak prókátorilag néznek, azt hívén, hogy a szóbeli argumentatio a valóságot is megteremti, s mikor melegök van, meg vannak győződve, hogy nincs fázó ember a világon.»

«Délután öt órakor folytatók a zárt tanácskozást. Ebben Luzsinszky Pál ellenzé a Kossuth indítványait, igen helyesen mondván, hogy nem is vagyunk kellő számmal, hogy ily nagy kérdésben határoznánk. Ellene szól még Kovács Lajos. A többi szóló mind pártolta az indítványt, hevesen Szacs vay, csendesebben Fülöp stb. ; Gorove, Tóth Lőrincz, Szűnyogh Rudolf, Abonyi stb. hallgattak, kiktől pedig vártam volna nyilatkozatot. Pálffy János, mint mindig, gascogne volt. Vége felé azt mondá Kossuth, hogy «meg akarta ismerni a házat, s ha sok ellenvéleményezőt talált volna, visszahúzza vala az indítványát» ! Hozzátevő rava szúl, hogy a hitel-megnyujtásról és az adóról is kell határozni, biztatván a házat, hogy ha a háború száz millióba kerülne is, azt igen könnyen visszafizetjük majd a három millió fejedelmi tartással, mely haszontalan hízalásra kiment volna. De legott észrevevék ellenében, hogy az adóról már van intézkedés ; a 60 milliónyi (tavaly, Pesten megszavazott) hitelből még több mint 20 millió benn van. Almássy Pálnak, ki elnök lévén ott ült, hol

Kossuth állva beszelt, az én hallatomra — mert én mint jegyző az elnök mellett ültem — azt súgá Kossuth: hogy holnap számolja ki a házat, s ha kisebb számmal találunk lenni a képviselők, a szavazás ne történjék névszerint, hanem felállással!»

«Fél tíz órakor sötétben menénk ki a házból. Kazinczy az ülésben czédulát dugott volt nekem, melyen magához hív az ülés után. Elmenék. Odagyültek Bethlen János, két Zeyk, Keller, Szirmay (nem Pál), Kovács Lajos, Borbély stb. s beszéltek a tapasztaltakról. Kazinczy szidta a gyáva házat, mert Kossuth végső nyilatkozására csakugyan kötelessége lett volna mindenkinek legalább nem-mel felszólalni, a ki egyet nem ért vala Kossuthtal. Egyébiránt tulajdonítsák magoknak, úgymond Kazinczy, hogy tekintélyekkel nem gyűjtöttek össze a képviselőket. Azonban semmit sem határozánk.»

«Egész éjtszaka nehéz gondok ülték lelkemet. Reggel még másokkal is közlém aggodalmaimat, melyeket kész leszek az ismétlő zárt tanácskozásban előhozni.»

«Hiába valónak ítélték azok is, a kik tegnap még velünk éreztek. Tehát nekünk okvetetlen belé kell-e rohannunk abba, a mit nem ismerünk?»

«Mind a mellett a zárt ülésben szót emelék a hitelről: de nagy zúgás között. Nem lesz arról szó az indítványban, kiálta Madarász László. — Szólok tehát a kormányváltásról, folytattam: Ismét nagy zúgás. «Ha az urak komédiának veszik a legkomolyabb dolgot, nem szólok», s leültem. De most szólni kész tetének. — Mondám tehát, hogy előleges tárgyalás nélkül nem fogadhatjuk el a kormány-alakítás iránti indítványt. Nem lesz benne róla semmi! röhöge Madarász, s a ház meg volt elégedve.»

«A közben az útczán és a templomban gyült a nép. Az ülés megnyílt Kossuth elérkezte előtt. Felolvasek egy jegyzőkönyvet; Szacs vay egy másikat, s várók Kossuthot. Eljötté után szó lon arról, hogy a közönség kedveért a templomba menjünk. A gyűlés hajlik ide és hajlik oda, mintha érezte volna, hogy nem a közönség kedveért gyűlésez, s megint, hogy ha a nép nem mondja reá az áment, komédiánál egyéb nem lesz az egész. De Beszének harsogó szavára: Képviselők, a nép vár minket! felállanak, s mennek kifelé az ajtón. A templom telided teli van; ünnep volt e szombat Debreczenben. Én több képviselövel csak később juthattunk be az egyik ajtón.»

«Az Úrasztala mellett (reformatus templomban vagyunk)

Gorove István mint jegyző, az elnök Almássy Pál és Kossuth foglaltak helyet. Az elnök csendességre intvén a hallgatóságot, felszólítja a honvédelmi bizottmány elnökét, mint kinek előadása volna, hogy adja elő. S Kossuth szóla nagy hatással, mint mindig szokott, de a templomban, melyben a karzatok, a padok emelkedő sorban, áhitatos hallgatósággal tömve valának, még csodásabb hatással. E pillanatban mintha keblemben is elenyésznék az aggodalom. Magasztos jelenet vala; de a kitekintő józan politika fátyolba rejté az arcját és sírva sirt. Hogy Kossuth annyira megfélemedezett arról, a mit februárius 12-én oly erősen hangsúlyozott, hogy nem kell a jelennek vontató kötelén a jövőt meghatározni; hogy semmit sem szabad tennünk, mi a törvények alapján történhetendő becsületes kiegyezésre vezető utat bevágná; hogy a nemzetre, az összes nemzetre, nem pedig valamely pártra, annál kevésbbé egyes emberre tartozik majd a végfejlődést meghatározni!»

Pedig április 14-én mennyire nem ismertük Kossuthot, a kinek Bemhez írt leveleit, természet szerint, nem láthattuk. Görgey István közöl némely kivonatot azokból, Makray Aladár kiadása szerint,*) melyekből is ide teszek egy-két jellemző vonást.

Oda följebb a márczius 21-dikén írt naplómbeii jegyzésemből Nyáry közlését érintettem, melyet az Kossuth meghagyásából vitt be a képviselők házába Debreczenben, s a melyből megtudók akkor, mit határozott Kossuth az erdélyi szászokra nézve.

Márczius 17-dikén éjfélkor Czibakházáról ezt írja Kossuth Bemnek: «Őszinte örömmel veszem Önnek tudósítását Szebennek márczius 11. éjjelén történt bevételéről. Az áruló szászokkal ne bánják oly nagylelkűen . . . Az osztrák ház nyakunkra hívta az oroszokat és a márcziusi manifestum által (6-dikáról) Magyarország és Erdély ezeréves önálló állami létét megszüntette. Ez által minden kötelek, a kiegyezkedés minden lehetősége megsemmisült . . . Inkább háború körömszakadtig, egész az utolsó csepp vérig».

Tehát a magyarság teljes kiűrtásáig, a mit ennek legdühösebb ellenségei óhajtának akkor és óhajtának ma is, a kikkel tehát erre nézve a nagy hazafi, Kossuth, egyértelemben van,

*) *Kossuth levelei Bemhez.* Kiadja Makray Aladár. Heckenast. 1870.

de a mit az uralkodóház soha, még I. Leopoldnak legármányosabb napjaiban, sem akarhatott.

«Kijelentem, folytatja Kossuth, hogy ha a szászok az oroszokat utolsó emberig el nem távolítják az országból: egyetlen szászt sem fogok megtűrni a magyar korona területén, hanem kiűzöm őket».

Első Napoleon, jóllehet nem volt akkora szónok mint Kossuth, de a ki legalább akkora hatalmas volt mint Kossuth, s a hadakozáshoz is valamicskét tudott, soha sem írt — tudtomra — ilyeneket.

Debreczenből márczius 22-dikén, mikor Vetter fővezérsege alatt a felső sereg még ide-oda vonszoltatott, Kossuth írja Bemnek: «A főparancsnok, Vetter, Görgeynek meghagyta, hogy Tokajnál keljen át. Görgeynek célja lenne Vácra menni, Esztergomnál vagy Komáromnál a komáromi őrség egy részével magát megerősíteni és hátulról Buda ellen működni, ha az ellenség Budát védeni szándékoznék. Ezért, mihelyt Erdély biztonsága megengedi, jöjjön Ön át. . . , és teljesen megadná a döntő csapást». Megmondja Bemnek, melyik útát válaszsza. «Ön elsöpri az elébe álló ellenséget, vagy azt a Dunába és Tiszába üzi . . .» De akár erre, akár arra jön Bem, «Önt — így biztatja Kossuth — Pestvármegye alsó részeiben a derék nép egy intésre tömegesen fogja követni mint népfölkelés . . . Látja, mily döntőleg hathatna az Ön megérkezése győzelmünkre. Adja Isten, nem sokára, mielőbb, mily örömmel fogadná Önt a hadsereg.» Hári János így beszélt el hadi tetteit, a mint Kossuth tervezi a hadi teendőket. Bem talán nem volt Hári János: szeretném tudni, micsoda épüléssel fogadta Kossuth stratégiáját.

Egerből pedig, a hol Kossuth kénytelen Görgeyt ideiglenes fővezérré tenni — míg tudniillik Bem a pestmegyei fölkéléssel az ellenséget elsöpri vagy mint a sáskát a Dunába és Tiszába fulasztja — április 1-én azt írja ennek: «Ha az ellenséget pesti vonalától el lehetne vágni, lehetséges lenne Pestre vonulnunk: ha nem, akkor Pestet bizonyára csak Budáról lehet elfoglalni, mire nézve aztán Önnek gyors közreműködése rendkívül fontos lenne . . . Ha nem csalódom, az ellenség szándéka néhány erős pontot, különösen pedig Komáromot, megnyerni, hogy onnan pacificatiói ajánlatokat tehessen». Úgylátszik, Bem attól félt, hogy pacificatió történhetnék, mielőtt a magyarság ki van írva. Kossuth biztatja tehát: «A míg élek s a mi

seregeink győznek, Ön nyugodt lehet az iránt, hogy én a nemzet részére a legnagyobb erőfeszítés díját követelem és ez a tökéletes önállóság és függetlenség». S tovább azt is ígéri, hogy «kellő időben örömet nyújtok Önnek segédeszközt arra nézve, hogy győzelmeink szabadság-gyümölcseit az Ön hazájára is kiterjeszthesse. Mindazonáltal azt hiszem, Ön velem egyetért abban, hogy először Magyarország ügyét kell teljesen kivívni, mielőtt egyéb expedíciókra gondolnánk. Ez a legbiztosabb út Lengyelország szabadságára is!»

Tehát Kossuth már április 1-sején el van határozva, hogy detronisálja a habsburgi házat, s függetlenné teszi Magyarországot — mit könnyű volt neki egy-két hatalmas dictióval Debreczenben megtennie; de azonfelül — azt is ő csekélységnek tartja vala — még Lengyelország felszabadítását is, tehát Orosz- és Poroszországnak tökéletes legyőzhetését programmjába veszi föl, mi hasonlóképen nem lesz nagy dolog. Délirált-e Kossuth már április 1-sőjén? kértheti az olvasó, kinek a horatiusi:

Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi,

jut eszébe. A Kossuth politikai deliriumát Magyarország fogja siratni.

Tisza-Füredről április 11-dikén újra írja Bemnek. «A főhadsseregnek bicskei, isaszegi és váci győzelmei, Komárom legközelebb várható felszabadításával azon biztos reményre jogosítanak, hogy ha nem is megsemmisíteni, de keményen szorongatni fogja az ellenséges főerőt s akkor Tábornok úr megadja a döntő csapást». — Tehát nem magyar, hanem lengyel hadvezér adja meg a döntő csapást.

Debreczenből április 12-dikén neheztelve írja Bemnek, hogy miért nem siet. «Mínthogy azonban Ön még Dobrán (Hunyadmegyében) van, a pesti hadműveletet nem lehet elhalasztani az Ön megérkezéséig. Holnap, azaz április 13-dikán már Komárom előtt leszünk (pedig a nagysallói csata csak április 19-én esett meg): azért most a legfontosabb szolgálat, melyet Tábornok úr tehet, az, hogy Ön a nyílt Bánságot gyorsan fölszabadítja, Alsó-Magyarországot s a Tisza balrészeit kitisztítja, Erdélyt biztosítja, és a Perczelféle hadtestet disponibilissé teszi. Ezért . . . foglalja el gyorsan a Bánságot!»

Hagyjuk el most a hagymázos, deliriumos politikát és a szélhámos stratégiát, s lássuk, mit csinálnak a komoly, gondol-

kode hadvezérek az április 14-dikei határozat által egészen megváltozott körülmények között, s mint bonyolódik az országos tragédia.

IV.

Görgey Arthur, úgy ír Görgey István, magában tusakodik, hű maradjon-e a váci proclamatióhoz és szótartó felsőbb rangú tisztjei iránt, a kik provokáltak volt a proclamatiót? De nem lehet-e vala tartani Perczel Mórnak, Bemnek zajos manifestációjától, a kiknek véleményét a kimondott függetlenségre nézve egyáltalában nem ismerte? Nincsenek-e saját seregében is emberek, kik az országgyűlés határozatának magas talapzatjáról készek ellene agitálni? «Így az elvi ellentétek egymásra zördülnek és meg van a szakadás a hadseregben, az országos szakadás, a polgárháború, s a mi azután következik. Ezt nem akarhatta, nem akarta Arthur bátyám. Ezért megtagadta önmagát. Inkább következetlenné, sőt tisztjei nagy része irányában szöszezővé akart lenni ország-világ előtt egy felsőbb kötelességből, a hadsereg és a nemzet összetartása iránti hűségből. Mihelyt ez iránt tisztában volt magával, neki legelőbb is a maga seregében kellett elejét venni a függetlenségi nyilatkozat és a belőle kiáradó republicanus szimat vészes hatásának. El volt szánva a végett egész személyes tekintélyét latba vetni. A függetlenségi nyilatkozatot tüzetesen, hivatalosan nem hirdeté ki a hadseregnek. Ő maga személyére nézve azonban letesz minden ellenzésről. Sőt az első adandó alkalommal az egész hadsereg hallatára oly módon fog nyilatkozni, hogy belőle a Debreczenben alkotott új politikai helyzetnek, a bevégzett ténynek föltétlen elfogadását igen, de rosszalását vagy ellene másokat felbiztató fenyegetést ne lehessen kiolvasni». (II. 191. 193.)

Egyébiránt a seregnek nem is vala ideje politizálni. Nagy-Sallónál új sereggel harczolt, az Olaszországból jött Wohlgemuth vezérlése alatt. Mert ott márczius 23- és 24-dikén Radeckzy teljesen legyőzte volt a szárd királyt, Carlo Albertót, a ki azonnal lemondott az uralkodásról, hogy fia, Victor Emmanuel, kössön békét Ausztriával. Windischgrätz pedig nálunk letette a vezéri botot, mely Welden kezébe ment által. A magyar sereg sajnálhatta Windischgrätzet, mert talán az új osztrák fővezér

kevesbbé tractabilis lehet a voltnál. Kossuth, a ki nagyon szerette fitogtatni, hogy bír az európai diplomatia titkainak ismeretével, vagy nem tudta meg az olasz, illetőleg Lombardiában esett nagy változást, vagy azt is elhallgatta április 13- és 14-dikén. Pedig annak tudása egy-két fokkal lejjebb szállíthatja vala igen magasra hágott reményét. A mit Kossuth nem tudott, azt Görgey, kinek nem valának megbizottjai a külhatalmasságoknál, úgy mint Kossuthnak, még annál is kevesbbé tudhatta. Seregeink tehát Komárom felé igyekeznek.

A nagysallói ütközet után Görgeyvel Koltán találkozik Vukovics, a ki innen Fekete Lászlót indítja Debreczenbe. Ez elindulás előtt kérdező Görgeyt, van-e üzeni valója az elnökhöz? ez azt felelé: «Annyit mondjon, hogy ha olyan fontos dolgot tenni akar — mint a függetlenség kimondását — elébb legyen szives velem közölni». Ezt Vukovics beszéli el. Az alkalommal Görgey egy bizalmas levelet is (az elsőt, melyet Görgey az április 14-dike után vett Kossuthtól) közöl Vukovicscsal, mondván: Olvassa el, Önt is úgy érdekli, mint engemet. Azt Ludvigh Léván, április 19-dikén éjjél utáni két óraker adta kezéhez, a melyben Kossuth felszólítja Görgeyt, hogy fogadja el a hadügyminiszteriséget. Vukovics is másnap Perbetén veszi Kossuth levelét, a mely szerint igazságügyi miniszterré van kinevezve. Kérdés támad most, vajon Görgey odahagyja-e a sereget, s menjen Debreczenbe minisztereskedni? S Vukovics is azt találja, hogy Görgey most nem mehet el; jelenléte a seregben okvetetlen szükséges.

Guyon, mint Kossuth által kinevezett komáromi parancsnok, április 21-dikén, áruhában jut be Komáromba; 22-diken Görgey serege is ott van már. De a munitio most sem érkezik meg, s a komáromi erősségben semmi készület nincs a Dunán való átszállásra. Görgey talphídat készített három nap alatt. Általkél a sereg s 26-dikán esik a csata, mely új nagy győzelme Damjanicsnak és más vezéreinknek.

Most e győzelem után, 29-dikén bocsát ki Görgey Komáromban egy proclamációt, a melyben elmondja, «hogy alig egy hónapja még a Tisza mögött állottunk, kétes pillanatokot vetve a még kétesb jövődőbe. Ki hitte volna akkor, hogy egy hónap múlva már túl leszünk a Dunán s szép hazánk nagyobb része fölmentve egy esküszegő rút dynastiának rabigája alól . . . Ti győztetek hétszer egymásután, és győznetek kell ezentúl is.

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!» stb. (II. 183.) A függetlenség nincsen megemlítve a proclamációban, de az «esküszegő rútdynastiának rabigája alól» való felszabadítás elegendő kifejezik azt, s több nem is kell vala a katonának.

Guyonnak, a komáromi erélyes parancsnoknak, kegyét a viszátkodó elemek mindegyike magának igyekszik megnyerni, s vádaskodik a másik ellen. Guyon csak hamar a «hazaárulók» hosszú névjegyzékéhez jut, s összefogdosztatja a gyanusokat is. Tudjuk pedig, hogy nemcsak 1848- és 1849-ben szerettük, hanem még ma is szeretjük hazaárulónak az igazmondót is, a valóság leleplezőjét is, kikiáltani. «A táborban nekünk azt beszéllették, kik az erősségben megfordultak — úgy ír Görgey István — hogy Guyon a várfal és a Dunapart mentén egy sor akasztófát állíttatott föl». Görgey megtudván azt, és hogy Guyon a foglyok elítélése végett rögtön ítélő haditörvényszéket állított össze, emlékezteté őt, hogy mikor az erősség nincs az ellenség által körülvéve, s a környéken ő, Görgey Arthur, mint a várat fölmentett vezér, parancsol: akkor minden haditörvényszéki ítéletet végrehajtás előtt az ő felülvizsgálása és megerősítése alá kell terjeszteni. Kisült azután, hogy egyik fogolyra, sem grófra, sem másra, a súlyos vád nincs reabizonyítva. A politikai foglyok szabad lábra helyezettek, s a felállított akasztófákat ki kellett dönteni». A foglyok közt volt ifjabb Pázmándy Dénes is, az alsóháznak választott elnöke, míg az Pesten székelt, ki Debreczenbe nem ment el — mint az olvasó már tudja. Görgey kivéve őt is a Guyon kezéből, s Vukovics és Puky kormánybiztosok egyetértésével, egy nemzetörtiszt örizete alatt tisztességesen elküldé Debreczenbe; Pázmándyné elkísérte a férjét. «Guyon pedig — a ki már az előtt is Görgeynek haragosa volt — ezek után még szentebbül meg lehetett győződve, Thaly Zsigmonddal együtt, hogy Görgey Arthur maga a legnagyobb hazaáruló». (II. 225.)

Már a komáromi esata alatt Görgey azt a jelentést vette Aulichtól Pestről, hogy az ellenség április 23-dikán végkép visszavonúlt a budai partra, azután Budáról is elvonúlt, de örseget hagyott a várban, a hová az utolsó napokban a pesti Új-épületből minden hadiszert és löszert felhordatott. Kérdés vala most: Bécsnek menjen-e a sereg, munitio nélkül is, a mit mind addig nem kaphatott? vagy Budának? Kossuth ismételen kifejezett óhajtása, s a közvélemény az utóbbi mellett szól vala. El lévén terjedve a hit, hogy Buda, seregeink közeledtével, fel-

adja magát, s hogy csak ezt az egy kis madárfészket (Budát) hamar ki kell szedni, s a haza mindenestül mentve lesz; végre tábornokaink, kivált a Klapka kérése is: «Görgey engedjen Kossuth óhajtásának, nehogy az új baráti frigy újra felbomoljon» (II. 255.): elhatároztaték, Buda alá vezetni a sereget.

Kossuth újra meg újra sürgette volt, hogy Görgey hagyja el a sereget, s foglalja el a hadügyminiszterséget: Vetter már egészséges, az veszi majd föl a fővezérséget. De Vukovics is kénytelen volt értesíteni Kossuthot, hogy Vetter ellen nyilatkozik valamennyi tábornok, az ott nem lehet fővezér. Vagy Görgeynek, vagy Damjanicsnak kell a fővezérséget gyakorolnia. Ennélfogva Görgey maradjon a seregnél: Damjanics pedig menjen Debreczenbe helyettes hadügyminiszternek. Damjanics tehát 29-dikén, mint a hadseregtől egy időre távozó, búcsúebédet ad Görgey Arthur és a többi tábornok tiszteletére. «Ebéd előtt bátyám meghagyta nekem — írja Görgey István — hogy a lakoma vége felé menjek el hozzá Damjanics szállására; velem közleni valója van. Én a fekete kávé idejére megjelentem; bátyám fölkel a jovialis háziúr oldala mellől, s egy ablakmélyedésben olvastatá velem a proclamatiót... Ekkor láttam én Damjanicsot utolsó előtti ízben életemben, — mint erőtlől és jó kedvtől duzzadó hatalmas alakot utoljára.» Mert kevés óra múlva bokában kegyetlenül összezúzott lábbal vitték be lakásába. Ez valóban kipótolhatatlan veszteség vala a magyar nemzetre nézve. «Ha még ekkor Komárom nem áll egészségtelen levegő hírében, mely levegő a sebek gyógyulására nézve kedvezőtlen: akkor Damjanics Komáromban marad és későbbi sorsát talán kikerüli». (II, 246.) -- Én öt azután Aradon látogattam meg, a hol a hatalmas testet még ágyban fekvőnek találám.

A sereg már április 29-dikén elindula a komáromi táborhelyről, a nélkül, hogy mindjárt ostromágyúkat is magával vitt volna. Görgey István szerint, a fővezér Görgey meg jobb keze, Bayer, már Léván meghagyták volt Guyonnak, hogy első gondja legyen Komáromba érkezévével intézkedni, hogy az ostromágyú és a hozzá való munitio készen álljanak, ha Budát ostromolni kellene. Görgey a seregével pedig azért sietett Buda felé, hogy meglepje Hentzit az erősítgetés munkájában, s a támadható rémület és zavar hatása alatt vehesse meg rohammal a várat. Egyébiránt Guyontól bizton várta, hogy lehető gyorsan

utána küldi az ostromgyúkat. Görgey május 4-dikén ér Buda alá s fölszólítja Hentzit, hogy «mint született magyar is», három óra alatt adja át a várat. De Hentzi azt válaszolja, hogy Buda januárius 3., 4., 5-dikén nem volt ugyan erősség, de már most az, mit Görgey tapasztalni fog, ha föl nem hagy a teljesen hiába való tüzeléssel Budavár falai ellen; különben kénytelen lesz Pestet szintén ágyútűzzel megtámadni, a mihez oly colossalis eszközei vannak, hogy Pestnek romlása elkerülhetetlen. Egyéb-iránt kijelenti, hogy nem magyar, hogy svájcezi fi és honosított osztrák; hogy családja nincsen a Görgey hatalmában, és még ha így lenne is, nem nyomna semmit a latban. Ő a helyet utolsó emberig védelmezni fogja, feleljen arról Görgey, ha ekközben a szép két testvérváros áldozatul esik.» (II, 276.)

Hogy mennyire el van készülve Hentzi, azt Komáromban a vezérek nem tudták. Klapka, a ki a Buda alá menetelt nagyon sürgette volt, Damjanics helyett Debreczenbe menvén ideiglenes hadügyminiszternek, s Pesten megfordulván, észrevette a budai készüléteket, s azt írta Görgeynek, hogy hagyjon föl a Budát megfővő tervvel. De Görgey csak május 4-dikén, Buda alatt vette a levelet; s Buda alól tétlenül visszatérni, csakugyan lehetetlen lett volna azon győzelemtől ittas időben. Tudjuk, hogy az első megtámadó kísérlet nagy kudarczot vallott. Görgey Istvántól pedig megtudjuk, hogy a fővezér kénytelen volt Kossuthhoz fordulni, hogy Guyont az ostromgyúk leküldésére szorítsa. S miután nagy későn, május 18-dikán, érkezett meg Komáromból a munitio, május 21-dikén reggel a magyar sereg hatalmába jutott az igen derekasan megvédett erősség.

*
*
*

A budai megszállás alatt Debreczenben Kossuth és a tanácsa egyet-mást tőnek, miről itt tudomást kell venni. Május 8-dikán azt írja többi közt Kossuth Görgeynek: «Az én kérdésem az, hogy, ha megvettük Budát, minek, a mint reményelem, néhány nap alatt meg kell történni, tovább üzzük-e az ellenséget, vagy pedig megálljunk Győrnél? Én az utóbbit hiszem szükségesnek, s azon véleményben vagyok, hogy csak akkor menjünk át a Lajtán, ha legalább 50,000-et fordíthatunk magára ez expeditióra. De attól is tartok, hogy ha pihenési időt engedünk az ellenségnek, majd kiépül a demorasatióból, s

Welden időt nyer hadi tervének elkészítésére, a mi most niucs neki Kérem e részben véleményedet, mely zsinórmértékül szolgáljon valamennyi hadi ügyekre nézve az országban. Csak puska lenne» stb. stb. (II, 315.)

Ámde 21-dikén Debreczenben, még pedig Klapka közreműködésével, olyan hadi tervet készítenek, a mely Görgeyt a fővezérségtől el akarja távolítani, a melyre tehát Görgey véleményét nem kívánták volt. Igaz, Buda megvételeének tudása előtt adák ki azt a tervet: de azért Kossuth még Bem irányában is okvetetlenül megtartandónak declarálta. Ím ezt írja Kossuth Bemnek május 21-dikén: «Buda, óhajtásom ellen, már három hét óta feltartóztat minket . . . Reánk nézve most az idő legdrágább . . . Természetesen azon kérdés merül föl, hol kívánják a viszonyok az Ön vitéz karjának jelenlétét legsürgősebben. Ausztria egész erejét összepontosítja, Oroszország betörni készül, azonkívül egy csapatot egyenesen az osztrák főhadsereghez küld . . .» A viszonyok most ekkép alakulvák, hogy egy combinált hadműveleti terv viendő keresztül az összes hadtestekkel. A terv tengelye Komárom egy 25—30,000 embernyi hadtesttel . . . Egy másik hadtest a Duna balpartján megy s a jobb szárnynyal a Dembinski-féle hadtestre támaszkodik, míg erőnket 30—40,000 emberrel nagyobbítjuk az osztrák-orsz hadsereg ellen . . . Négy hét alatt, úgy hiszem, mintegy 40,000 emberrel több áll rendelkezésem alatt. Csak fegyvereket! fegyvereket! Tehát, tekintve az eredmény közösségét az Ön nemzetére vonatkozólag is, az Ön hősiek közreműködését következőképen veszem igénybe. (Elmondja Kossuth, mi történjék a Bánságban; Bem többi közt elfoglalja Titelt, míg Perczel megszállja Orsovát stb.) «Az alatt — így folytatja — míg ez az Ön szokott erélyével gyorsan megtörténik, a viszonyok ki fognak fejlődni, és a közben Buda meg lesz véve . . . Az altábornagy úr keljen át a Dunán s működjék önállólag, de összehangzatban a többi dispositiókkal Ausztria, Stiria vagy Horvátország és Fiume ellen, — avagy pedig, a mi valószínűbb, maradjon a Duna balpartján, egyesüljön a 25—30,000 emberrel, kiket az Önnel való egyesülésig Aulich tábornok vezényel a Duna balpartján, vegye át ekkép a combinált 40—50,000 ember fölött a parancsnokságot és vagy az oroszokat verje meg, vagy a Habsburg-házat döntse meg Bécsben . . . Dicsteljes föladat, Tábornok úr, méltó az Ön halhatatlan dicsőségére, —

azért biztosan számolok arra, hogy Ön e dispositiót haladéktalanul végrehajtja; mert Tábornok úr, mint tapasztalt hadvezér tudja, hogy ha a kormány valamely rendelet pontos keresztülvitelére számít és az nem történik meg, minden igazgatás lehetlenné válik, s a legnagyobb szerencsétlenség következik be.» (II, 321.) Ebben a nagy hadi tervben, mely szerint Bem válogathat, akár az oroszokat verje meg, akár a Habsburgházat döntse meg Bécsben, — Görgeynek nem jut működési hely, ő mint hadügyminiszter Debreczenben, vagy ott, a hol «zabot fog hegyezni». De, fájdalom, azt is megtudjuk, hogy Kossuth kötelezettséget vállalt Bem és Dembinski, szóval a lengyelek iránt, hogy ha «megdöntötte a Habsburg-házat», a Romanov-házat is meg fogja dönteni; azaz Magyarország fölszabadítása után Lengyelországot is fölszabadítja. Az akkori Hohenzollern-ház — a melynek talán szinte közbeszólása lenne — számba sem vehető a Habsburgok és Romanovok mellett.

De Bem nem akar vagy nem tud szót fogadni. Mert május 25-dikén, midőn Kossuth nemcsak Budának megvétele, de Paskievicsnak közeledését is megtudta, ismét ír Bemnek, hogy ne gondoljon most se az oláh fölkeléssel, se az orosz invasióval Bukovina felől, hanem siessen fölfelé és a Dunán át. — Ismetli május 26-dikán, hogy abba teljességgel nem egyezhet, hogy Bem visszaforduljon Erdélybe, hanem erősen ragaszkodik a megállapított hadi tervhez, s kéri, hogy a vett rendelet értelmében a Duna oldalán működjék. (II, 336.) De hiába tiszteli Kossuth Bemet mint saját atyját, hiába tartja Európa hősei között legelsőnek, május 28-dikán kénytelen azt írni: «Belső szomorúsággal vettem Önnek 26-dikán írt levelét, melyből azt kelle látnom, hogy Ön a minisztertanács határozatának nem akar engedni s azt azon pillanatban jelenti ki, midőn a kormány azt a tudósítást várta bizonyossággal, hogy a Duna jobb partjára vonult... Kérem, vegye át az Önnek ajánlott parancsnokságot... Tegye meg ezt Ön a hazáért, a szabadságért, sőt az én kedvemért! » (II, 338.) Bem nem tette meg, alkalmasint sok okból nem tette, mert «tapasztalt tábornok» vala.

* * *

Ismét Naplóból veszek egyet-mást ide. Április 24-dikén a *Közlöny* kettőről értesíte, arról, hogy Görgey a Garamon

által kelt, és 19-dikén Nagy-Sallónál győzött; s arról, hogy Bem ugyanazon nap Lugost foglalta el. De a Kossuth leveleiből, melyeket Görgey István közöl, azt is megtudjuk, hogy Bem az oláhok megnyerése végett Lugoson a só árát három krajczárral lejjebb szállította. Ezért Kossuth nagyon neheztel Bemre, a ki rendeletével megzavarja az ország fináncziáit, minél fogva lehetetlenné válnék a kormányzás. Bemnek dolga legyen győzni: ne avatkozzék az igazgatásba, mit egy magyar vezér sem teszen. — Abban Kossuthnak igaza volt: de másfelől politikus eszivel nem érte föl, hogy nem elég győzni, meg is kell nyerni azokat, a kiken uralkodni akarunk. Bem ezt nagyon érzi vala, tehát bűnfeledést hirdete Nagy-Szebenben a századoknak, s Lugoson a só árának leszállítását az oláhoknak. Kifogást lehet tenni a Bem eljárása ellen: de azon gondolkodása, megnyerni a lakosokat, nagyon helyes volt. Ellenben Kossuthnak avval való nem-gondolkodása a győzelem esetében is írtó háborúra vitt volna.

Híre járván, hogy a Szepességre Galicziából törnek be osztrákok-orszok, valamint már előbb Sárosból fenyegették az országot, Kossuth a felső vidéken alakuló sereg vezérlésére Bükesyt akarta kinevezni, a ki soha csatát nem látott, hanem mindig Kossuth körül forgolódott. Mi, felföldi képviselők tehát megkérni menénk Kossuthot, hogy nevezze ki oda Dembinskit — a kit lehetetlen vala nem tapasztalt hadvezérnek tartanunk. — Olyan kis seregnek, minő Kassán gyűl, nem lehet ilyen vezért adni, milyen Dembinski, azt ő sértésnek tartaná, felele Kossuth. De talán arra mégis némi fölügyeletet vállal, azért értekezni fog vele. Mi képviselők azonban egyenesen Dembinskihez menénk, a ki imigyen fogada bennünket: «Én úgy vagyok, mint író, ki magának némi hírt szerzett munkájával, s óhajtja, hogy utolsó munkájával ne csökkentse hírét. Én, folytatja, ki mindég a szabadságért küzdöttem, nem azért jöttem ide, hogy tétlenül üljek, hanem, hogy míg elek, öreg napjaimban is küzdjek.» — Hosszas tanácskozás után Kossuth-tal 23-dikán indult el Dembinski Kassára.

«Még sincsen miniszterium, mondja Naplóm. Minthogy most a ki Kossuth ellen van, az a hazának ellensége, azért, úgy látszik, nem talál neki való embereket. Ő Madarász szennyes czimboraságától sem menekszik. Ez a múlt ülésben a gyé-

mántok miatt *) nagyon megtámadták: mégis Kossuth anyja (ki jelen szokott lenni az üléseken) és testvére a látszólag kesergő Madarászszal búsúlnak az ülés után.»

Kubinyi Ferencz azt indítványozta, hogy a kormányzó és a miniszterek esküdjének az országgyűlésnek. Madarász azt sűgá Kossuthnak: «Meg akarnak esküvel kötni, hogy vezethessenek.» Az eskű formulájának megállapítása az osztályokra utasított: de minthogy ezek — alkotmányos alap nem lévén — nem holdogúlhattak, zárt tanácskozmányba hívtunk. Palóczy László, Kossuth fölszólítására híván meg a képviselőket, kéri tehát ezt, hogy tegye meg előadását. S Kossuth így szóla:

A kiket fölkért, hogy tárczát vállaljanak, tudni akarják, mi viszony lesz a kormányzó és miniszterek között, s mi lesz mindegyiknek a köre? Minthogy pedig a képviselők véleménye szerint akar kormányozni, azért most is véleményöket óhajtja tudni.

A kérdés a körül forog: tanácsos-e, hogy most organisáljunk? Ő kettőt tud: Vagy az országgyűlés határozza meg a kormányzó körét, — s akkor lehet, hogy ő nem is lesz kormányzó, ha tudniillik az országgyűlés úgy találná körülírni a körét, hogy abban nem hiszi megmenthetőnek a hazát. Vagy a kormányzó maga határozza meg ideiglenesen a hatása körét, s így lehet, hogy két óra múlva lesz miniszterium. Azt véli: az országgyűlés ne határozza meg az organisatiót, mert minden organisatiónak alapja az alkotmány, s ilyen most nincsen. Azután az organisálás olyan kérdésekre is okot szolgáltatathatna, melyek megvitatása még nem szükséges. Ő most ösztönszerűleg fél minden alkotmányozástól; különben is «Befreiung vom Mechanismus des Systems, das ist Freiheit!»

«Csak attól kell óvakodni, úgymond, hogy a kormányelnök magának semmit ne arrogálhasson. Midőn minden előleges átruházás nélkül vállal valamit, nem arrogálhat magának semmit, mert a ház semmit át nem adván, mindent megtartott!... Az országgyűlés együtt van, vigyázzon, ne quid detrimenti res publica capiat.» — A legravaszabb politika ez!!

*) A Csepelszigeten kivégzett gróf Zichy Ödönnek ékszerei a magyar kormány kezébe s így Madarász László, mint rendőri miniszter őrizete alá kerültek. Az őrző hűtlenül bánt volna az ékszerekkel, ezért támadt ellene a «gyémánt-per». Én a dolog után nem jártam: de Madarász nem kis bajba keveredett a «gyémántok» miatt.

Május 2-dikán 10 órakor vegyes tanácskozmány lévén, utána vegyes nyilvános ülés tartaték, a melyben Szemere Bertalan, mint miniszterelnök, adá elő a kormányi programmot. Ez respublicát, munkabiztosítást s egyebet foglal magában.

Naplóban olvasom: «Föltetszett nekem Szemere nyilatkozata. Tehát április 14-dikétől fogva annyira haladtak a körülmények, hogy a minek kimondása akkor még korai volt, az már most szükségessé vált.» Görgey István a Szemere programját, s a május 14-dikén a református nagy templomban tartott vegyes ülést leírja, a melyben Kossuth Lajos, mint Magyarország választott kormányzó-elnöke, az esküt letette a képviselőház elnökének, Almássy Pálnak,*) kezébe, s utána Szemere Bertalan, gróf Batthyány Kázmér, Vukovics Sebő, Horváth Mihály püspök es Duschek Ferencz a kormányzó kezébe. (II, 356. 357.)

Klapka mint ideiglenes vagy helyettes hadügyminiszter május 5-dikén jöve Debreczenbe Zákó Istvánnal és Asbóth Sándorral. Ekkor és Klapka által tudtuk meg, hogy a hadsereg vezérei, jelesen Görgey Arthur, nemcsak nem sürgették a függetlenség kimondását, hanem nem is kívánták, s félő, hogy e miatt baj lehet a seregben. Másutt ez el van már beszélve, azért nem adom itt elő. Klapka megtudván, hogy Dembinski-nek meg van parancsolva, hogy betörjön Galicziába, azonnal 6-dikán délben futárt küldött utána, hagyjon föl a betöréssel. De valamint mi Debreczenben csak Klapkától tudtuk meg, hogy hadseregünk nem sürgette a függetlenség kimondását: azonképen Görgey is «csak a budai ostrom vége felé Klapka fölfedezéséből vett tudomást arról, hogy vannak Debreczenben, a kik ellenezték a függetlenség kimondását». (II, 361.) Tehát merő koholmány, hogy Görgey Arthur és az úgynevezett békepárt között már Budavárának megszállása előtt közlekedés folyt volna.

«Azonban a szerencsétlen megszállás szörnyen aggaszt; féltjük seregünk jó hírét, féltjük a két várost, mert Hentzi kész a romjai alá temetkezni; s félünk attól, hogy időt nyer az ellenség a maga összeszedésére s az olasz seregnek és az orosz segítségnek fölvételére. Végre is Görgey kénytelen lesz föl-

*) Almássy Pál, rendes elnök, csak ünnepélyes alkalommal, közönségesen Falóczy László, mint korelnök, vitte az elnökséget.

hagyni a várnak vívásával, s az ellenség elébe menni. A sereg lehangoltatása és a rossz benyomás a közönségre nagy lesz.» Így szól a Naplóm még május 22-dikén. A *Közlöny* pedig az nap reggel a keresztes háborúnak rendeleteit hozta, melyeket sem czélszerűeknek, sem okosoknak nem találhatánk; de a veszélynek nagyságát és közeledését sejtették a megrémülhető vidékkel. «Tízkor kimenék a házból. Egy képviselő azt mondja nekem, hogy Buda meg van véve; nem akarom hinni. De Kubicza Pál hozzánk érkezvén s ugyanezt állítván, a piacra sietünk, többet és biztosabbat tudandók. Örvendezőket láttunk, hallunk; a hír igaz, tegnap, 21-dikén, korán reggel történt a megvétel. Egy órakor délután nyílt ülésben Szemere az érkezett tudósítást olvasá föl, mely így kezdődik: «Budavár három és fél óranyi ostrom után seregeink által megvétetett ma, május 21-dikén reggel hét órakor», s azzal végződik: «Ezen rövid jelentésnek átvivője Kmethy ezredes, a ki ma is, mint mindég, kitünőleg viselte magát és úgy Leiningen (Károly gróf), Máriássy (János), Driquet, Asbóth, Czillich stb. kik a legkétesebb körülmények között személyesen vezették embereinket a győzelemre. Görgey Arthur s. k. tábornok.» — Ezeknek folytán a kormány szükségesnek vélte — folytatá Szemere — a következő határozatokat, s fölhívá a képviselőházat, hogy ezennel támogassa: 1. Hála és köszönet szavazzassék a vitéz hadseregnek; 2. Görgey Arthurnak, a ki Hatvantól fogva diadalról diadalra sietett s első hadjáratát azzal végezte, hogy a hazának fővárosát, a nemzetgyűlésnek és a kormánynak székhelyét adta vissza, az altábornagyi rangon kívül a katonai I. érdemjel csillaga megadassék, s hogy ezen határozatok a hadseregnek és koszorúzott fővezérének a nemzetgyűlés kebeléből választandó küldöttség által vitessenek meg. — A mit még azon kívül hozzá tett Szemere, az nem felelt meg a keresztes háború kihirdetésének, hogy tudniillik «hadseregünknek alig van már teendője, mint azon vonalt, mely Pozsonytúl Eszékig nyílik, a gyalázatos Jellacsicstól és az ausztriai hadseregtől megmenteni». Mert ha csak annyi dolga van vitéz hadseregünknek, nagyon sürgős volt a keresztes háborúra fölzaklatni a népet. A másik pedig, a mit Szemere hozzá tett, azon igazán szélhámos politikának dictatuma, mely általában Kossuthot és Szemerét jellemzi. Azt tette még hozzá Szemere: «Eljött az idő s kimondhatjuk, hogy Magyarország szabad és pedig szabad úgy, hogy midőn saját

erejével szabadságát és függetlenségét kivívtá, elég erővel és hatalommal bír, közremunkálni, hogy azt Európa többi népeinek is biztosítsa!» Helyesen, nagyon helyesen jegyzi meg erre Görgey István (II, 360.): «Igazán elszorúl az ember szíve, mikor az ezen s efféle beszédet közbeszakító és követő lelkesedést es hosszasan tartó éljenzéseket olvassa a *Közlönyben*. — Én erre már nem emlékezem, s habár tudom, hogy az affélékben a *Közlönyök* általában, még inkább pedig a debreczeni *Közlöny*, nem hitelesek: de ott volt azon 50 ember, a kiket már említettem, s a kik abban a pillanatban bizony vissza nem fojtották a lelkes éljen kiabálást. Egyébiránt nem a gyűlést illeti meg a megérdemelt szemrehányás, hanem a deliriumos vezetőket, a kik deliriumjokat a gyűlésnek legnagyobb részére reá ragasztották.

Szemere indítványára a május 23-dikai ülés Kazinczy Gábor, Bólya Gergely és Varga Sándor képviselőket, a felső ház pedig ugyanakkor Bernáth Zsigmond ungi főispánt és báró Horváth Jánost választották a küldöttségbe, mely sietett elindulni, mert a főrendek elnöke azt mondá, hogy az «altábornagy úrnak és a vitéz hadseregnek nem igen lesz ideje mulatni Budán». De Görgey bizalmas közlése, hogy a neki szánt kitüntetéset nem szándékozik elfogadni, előzvény meg a küldöttséget, ez függőben tartá a dolgot, míg megtudandja az el nem fogadás indokát. Ez pedig, Görgey István szerint, a következő vala: Nem akart tüntetni; nem fért össze jellemével, jutalmat fogadni el oly párt kezéből, melynek politikai cselekvőségéről lelkében meg volt győződve, hogy vészthozó a hazára, a nemzetre. (II, 372.) Arra nézve, hogy Görgey nem akart tüntetni, Naplóm jegyzését május 24-dikéről bátorkodom ide tenni: «Görgey a győzelem után is azon nyugodt ember maradt, ki volt. Nem ment Pestre által, nem dicsértette magát. Ő győzni akar nem azért, hogy elmondja a közönségnek s előtte, mintegy színi mutatóványban, ismételje, mint Kossuth nem egyszer tette. Meglehet, hogy benne Cromwell, meglehet, hogy Washington lakik. Ha ily esztelenül formulázzák a democratiát, mint már kezdik, nekünk inkább Cromwell kell, mint Washington.» — Mégis Bernáth és Kazinczy magánlátogatásban fölkeresték Görgeyt Budán s magokat mint a békepárt tagjait bemutatván, óva inték, hogy ne vegye át a hadügyminiszterséget. Csak a meddig ő a hadsereg élén marad, addig számíthat annak enge-

delmességére s addig nyom szava súlylyal a közvélemény mérlegében. Az ápril 14-dikei párt vezérei, a kormány férfiai, ismerik a veszélyt, mely politikájokat fenyegeti, ha Görgey ellene talál nyilatkozni. Ezért vonakodik a kormány őt fővezérré kinevezni, s szeretné a hadügyminiszterséggel eltávolítani a harcztérről. Görgey megnyugtatótá őket, hogy más körülmények is kényszerítik őt a főparancsnokság megtartására. Egyébiránt, míg a hadsereg Komárom körül és a Vágvonálhoz fölvonul, érkezése lesz Debreczenbe menni, s ekkor fogja nézeteit a békepárt számosabb tagjai előtt Magyarország egyetemes helyzetéről fejtegetni. — A visszatért küldöttek nem tehetének hivatalos jelentést a nemzetgyűlésnek. Mert május 31-dikén Kossuth az országgyűlést egy hónapra elnapolta, és július 2-dikára Budapestre hívta össze. Vajon miért történt ez? Tagadni nem lehet, hogy a képviselők már unni kezdték magokat Debreczenben; sokan, különösen a pestvidékiek, haza készültek menni; Kossuth meghittjei pedig felszóval emlegettek, hogy a sokat emlegetett fővárosok vígasztalást sőt jutalmazást reménylenek és joggal is várnak a kormánynak és országgyűlésnek kebelökbe való visszatérésében. Mint az április 14-dikével, úgy lepte meg Kossuth a képviselőket az országgyűlés elnapolásával is, kellemesebben ugyan most, mint akkor. Ő tudta — s hogy nem tudta volna, hisz a seregben és Görgey előtt sokszor elpanaszolta volt, hogy fél Debreczenből kimenni, mert háta mögött egy párt mindenkor kész megalkudozni, — ő tudta, hogy vannak, kik a függetlenség kimondását ellenzették, s ha lehetne, nem-történtté óhajtják tenni. Görgeyt egy borsodmegyei kerület képviselőnek választotta, ez új képviselő május vége felé minden órán megérkezendő vala Debreczenbe. Az, ki a kitüntetést nem fogadta el, valamint kétszer a megkínált pénzjutalmat utasította vissza, az «egy fejtelenn ellenzéknek hamar feje lehet, s a szervezetlen erőket gyorsan rendbe szedheti. Ezt tudta Kossuth.» Azért már május 29-dikén hozzá kezdett az archivum és pénzsajtó becsomagoltatásához és Pestre küldéséhez, holott az országgyűlés előtt csak 30-dikán nyilvánította átköltöző szándékát. (II, 403.)

Ezt Görgey nem tudván s nem is tudhatván, képviselői székét elfoglalandó május 31-én vagy június 1-sőjén érkezék Debreczenbe, s nagyon megharagudván, midőn a kormánynak és az országgyűlésnek Pestre való áttételét meghallotta, tüstént

Kossuthhoz siete, hogy visszahívassanak a képviselők, s a kormány ne lehetetlenítse a hadi operatiókat az által, hogy Pestre költözik. De Kossuth azt felelte Görgeynek, hogy a pénzsajtónak egy része már elment Pestre, s a képviselők visszahívása és visszaérkezése majdnem annyi időbe kerülne, mint az elnapolás határideje.

Kossuth és családja június 4-dikén indult el Debreczenből; Duschek, Szemere és Horváth kísérték a kormányzót diadalútjában. De midőn ezek Pesten észrevették, hogy a kormányzó a díszkocsiba a családját ültetvén be, a nemzeti ünnepélyt családívá akarja tenni, látatlanná tevék magokat. «Nem kevesebb gáncs éri Kossuth hiúságát, a miért a világítást, mely utoljára sem történt meg kraval nélkül, megengedte», úgymond Szeremley, azon időnek egyik historikusa. (II, 395.)

HUNFALVY PÁL.

ADALÉKOK BÁTHORY ISTVÁN ÉLETÉHEZ.

Első közlemény.

I.

Miksa császár és magyar király meg Rettenetes Iván muszka czár versengése a lengyel koronáért. Ebben az ügyben folytatott alkudozásaik. — A lengyelek Báthoryt választják. — Rettenetes Iván jellemzése. — Blandratának Báthory nevében tett ígéretei.

A XVI. század második felében, Európa éjszaknyugoti részében, egy akkor hatalmas országban megürült a királyi trón, s a szomszéd uralkodók hódolva az akkoriban általánosan vallott «horror vacui»-nak, és bizonyára a gyakorlati czélok-nak is, iparkodtak az ürt betölteni. Aztán meg a lengyelek is, mert az ő országukról van a szó, saját jól fölfogott érdekekben szintén arra törekedtek, hogy a király megválasztása által minél hamarabb rend támadjon országukban, melyet Valois Henrik olyan siralmas állapotban hagyott oda.

Jelöltekben, trónkövetelőkben nem volt hiány; nyolezan valának, lehetett válogatni bőségesen. Miksa császárt és Vaszilyevics Iván moszkvai nagyfejdelmet lehetett tartani a trónra legkomolyabban vágyóknak és e végre legnagyobb hatalmi erővel rendelkezőknek. Különben is régi versenytársak voltak ezen a téren, és már Zsigmond Ágost, az utolsó Jagello-házbeli lengyel király halála után, azaz épen két év előtt, próbáltak szerencsét és vallottak kudarcot. Nem hiába kettecskén szép meglepetést terveztek a lengyelek számára, mely ha sikerül, nagyon hasonlított volna Lengyelországnak kétszáz év múlva bekövetkezett fölosztásához. Miksa fia, Ernő főherczeg, számára akarta megszerezni a lengyel koronát, de attól sem idegenke-

de, hogy a maga fejére szálljon az. Hasonlót találunk Vasziyevics, más néven Rettenetes Ivánnál. Szerencsére a prédán ez a két trónkövetelő megosztozni nem tudott. Livonia képezte a botránykövet, melynek bírását mind a kettő egyaránt kívánta.

Livonia a német kardrend birtoka volt; de a nyugottal érintkezést létesíteni törekvő Iván 1558-ban haddal támadta meg ezt az országot és vállalatát szerencse kísérte. A rend megszorult mestere úgy segített magán, hogy Livóniát átengedte Lengyelországnak, Észtlantot a svédeknek, s magának tartva Kurlantot és Semgallent, mint Lengyelország főnhatósága alá tartozó első herceg kormányozta azokat. Ez a körülmény a további hadakozás abbanhagyására bírta Ivánt.

Lássuk, hogy a két fél közt miként folyt le az alkudozások menete. Az 1576-diki év végre meghozta a moszkvai nagyfejedelemnek azt, mire oly rég óta áhítozott: a római császár követségét. Mert Miksa császár ez ideig merőben futárokat menesztgetett hozzája. A lengyel köznép hangulatát nagyon jellemzi, hogy midőn a császár követei Litvániában útaztak, szelében ezt beszéltek rólok: «Azért mennek, hogy a czár és császár közt megosztják Litvániát».*)

Február 18-dikán Mozsajszkban volt az első kihallgatás. A császár követi köszönetet mondanak Ivánnak, hogy Lengyelországban és Litvániában Ernő főherceg érdekeit előmozdítja; biztosítják róla, hogy megválasztatása esetében háladatos fog lenni Ernő; kérik, bírja rá az összes lengyeleket, hogy Ernőt fogadják el királyul. Majd Livóniára térnek át. Kérik Ivánt, vonja vissza seregét s békében éljen Lengyelországgal, Litvánia- és Livóniával. Az utóbbinál hangsúlyozzák, hogy ez mégis csak «szent német föld és mint ilyen a római császár tulajdona». Kérik, adja vissza Litvániának az elhódított részeket; viszont ígérk, hogy Ernő mint király segíteni fogja Ivánt a törökök ellen, miben a spanyol király támogatására is számíthat; emlékeztetik a szerencse forgandó voltára, s értésére adják, hogy van ám keleten elég tér a hódításra.

Mire a következő választ nyerték: — Iván beleegyezik

*) Lásd: Orszelszki egykorú lengyel történetíró munkáját, az *Interregni Poloniae libri octo* címűt, melyben az utolsó Jagelló halálától a Báthory meghívásáig lefolyt négy év (1572—1576) történetét megírta. (Szentpétervári kiadás.)

abba, hogy Ernőt válaszsák lengyel királynak, de a litván nagyfejedelemséget óhajtáná Moszkvával egyesíteni; azonban ősi «jussát», Kijevet és Livóniát, semmi szín alatt sem engedi.

A követek felelik, hogy Litvániának Moszkvához csatolásába bele nem egyezhetnek, mert Litvánia és Lengyelország örök időkre elválaszthatatlanok. Szükséges, hogy a császár és Iván kölcsönösen támogassák egymást, különben Báthory, a török szultán vazallusa, kerül trónra. A mi Kijevet illeti, a császár jól tudja, hogy ez ősi orosz föld, azért Ernő, ha egyszer trónra jutott, testvéri szeretetből átengedi Ivánnak Kijevet és még más városokat. Livóniára vonatkozólag nincsenek megbízva, hogy tárgyalásokba bocsátkozzanak, e végett külön követseg fog érkezni. Végül kéri a nagyfejedelmet, hogy Ernő érdekében leveleket küldjön a lengyel és litván rendekhez.

Iván elbocsátja a követeket, s megküldi a kért ajánló leveleket, melyek nagyon jellemzik írójokat. Kijelenti bennök, hogy kész elfogadni még ha az egy Litvánia választását is, kizárva belőle a lengyel koronát, melyre Ernőt ajánlja. Ha azonban Litvánia nem akarna elszakadni Lengyelországtól, hát válaszsza meg Ernőt, de mindenre, a mi szent, inti a rendeket, hogy ne válaszsák Báthoryt. A mi Litvánia határait illeti, erről «alkalmasabb időben tanácskozni fogunk», írta továbbá. A császárhoz is futárt küldött, és levelében ragaszkodik Kijevhez és Livóniához.*)

Míg az alkudozások folytak, addig az események sem pihentek. A lengyel senatus 1575-iki év novemberében nem Ernő főherceget, hanem Miksa császárt és királyt választá lengyel királyul. Erre aztán a török hadjáratról méltán tartó, a honi király nem-választása miatt duzzogó, s tegyük hozzá, ösztönyszerűleg helyesen cselekvő nemesség, december közepén Báthory Istvánt és Jagelló Annát kiáltotta ki királynak. A következő év januárius havában Báthory a medgyesi országgyűlésen fogadja a lengyel követséget, leteszi a királyi esküt; márczius 3-dikán útra kél új hazája felé, s május 1-jén a kujavi püspök már fejére teszi a lengyel koronát.

*) Lásd «Памятники дипломатических сношений съ державами иностранными» (A külföldi államokkal folytatott diplomatiái érintkezésekre vonatkozó emlékek.) Szentpétervár, 1851. — Adelung: *Die Reisen in Russland*. — Szolovjev: *Oroszország története*. (Исторія Россіи), VI. köt.

Miksa szintén ragaszkodik jogaihoz. Márczius 23-dikán a bécsi udvari kápolnában leteszi a királyi esküt, és Báthoryt levélbeli fenyegetésekkel akarja megijeszteni. Előbb azonban értesíti a muszka nagyfejedelmet, hogy lengyel királylyá választották, mit ő el is fogad; hogy az ellenpárt Báthoryt óhajtja, csakhogy ő (Miksa) nem fog abba beleegyezni.*) Ivántól júniusban azt az értesítést nyeri, hogy Báthoryt már megkoronázták, s hogy a lengyelek a választásba jóformán megnyugodtak és tudakolja, hogy mit vél jónak? A saját részéről gyors cselekvést ajánl. Ámde a gyors cselekvés nem volt Miksának a kenyere, ki válaszában ismét Livónián nyargal. A muszka nagyfejedelem erre igen határozott feleletet küld. Tudtára adja császári «testvérének», hogy Báthory követeket küldött hozzája békealkudozások végett; hogy Livonia az ő belügye; egyébiránt követeket kér, hogy a tárgyalások megtartassanak. — Miksa ismét Livóniát hangoztatja, újra nem tesz semmit. Halála véget vetett a tárgyalásoknak, melyeknek elejtett szálát utóda, Rudolf, fölveszi ugyan, de most épen úgy, mint Báthory halála után, sikertelenül.***) A Habsburgok megkapták a cseh koronát, elnyerték a magyart, de a lengyel kisiklott a kezökből. Két század múlva bekövetkezett Lengyelország fölosztása, melyben Katalin jóval többet kapott, mint a mennyit Iván követelt.

A három versenytárs közül Miksát jellemezni fölöslegesnek találom, eléggé ismeretes hazánk történetéből.

Iván, moszkvai nagyfejedelem, ki magát czárnak czímezte, három éves korában került a trónra. A kiskorú uralkodót a haszonleső regensek erkölcsileg megmételtyezték. Jellemének alapvonásai az állati kegyetlenség, a nagyzás s a vallásos fanatizmus. Az orosz «Groznoj» — félelmetes, rettenetes — találó epitheton testi és lelki valójára egyaránt. Karamzin***) kegyetlenkedéseinek történetében hat epochát különböztet meg, hozzátevén, hogy olykor igen nehéz meg-

*) Idézett *Emlékek* I. kötet. és *Szolorjev* VI. kötet.

***) Lásd Korzsenko ily című értekezését: *IV. Iván czár es Miksa császár Lengyelország, Litvánia- s Russiára vonatkozó 1575- és 1576-ik évi alkudozásai*. Lemberg, a *Djilo* című rutén lap 1883-ik évi 136—138. számaiban.

****) Karamzin: *Русская История (Oroszország története)* IX. kötet.

vonni köztök a határt. Székvárosát odahagyva, egy tanyára menekült, mely tettevel nagyon megrémítette az orosz népet. A nála járt bojároknak kijelenté, hogy csak föltételesen hajlandó elfogadni a további uralkodást. A bojárok ráálltak. A föltétel az volt, hogy országát két részre osztja, úgymint opricsninára és zemscsinára. Az előbbi Iván testőreitől (opricsnik) kapta nevét, a másik a földtől (zemlya). A testőrök ehfejet és söprút kötöttek nyergökhöz s úgy járták be az országot, irtogatva az «árulást». Ez a művelet abból állott, hogy a bojárok földeit s az akkor szabad pórokat kedvökre fosztogatták, gyilkolták, s a bojárokkal is ugyanezt tették. Ekkor menekült Kurbszkij herceg a lengyel királyhoz.

Lelki állapotát legföltünőbben jellemzi az a tette, hogy az általa ártatlanul kivégzettek lelki üdveért misét szolgáltatott; bűneinek bocsánatául vezekelt, homlokával a templom pallóját verdeste, és másnap hallva az «árulás» szót, kihallgatás nélkül ismét sok ártatlant küldött a másvilágra.

Hogy a nép előtt tekintélyét emelje, Augustus római császártól származtatta magát*) s kérkedett nem-orosz eredetével. A régi kor történetét a saját képére és hasonlatosságára teremtette, mondván fiához intézett végrendeletében: «Rád hagyom az egész czári méltóságot, melyet őseinknek, Vladimir czárnak és nagyfejedelemnek Monomach Konstantin czár küldött vala Konstantinápolyból». Pedig Monomach Vladimir kijevi nagyfejedelem idejében Commen Elek ült a görög császári trónon és Monomach Konstantin rég sirban pihent.

Szerette játszani a tudóst, holott az egyedüli orosz könyvnyomtatót, Fedorov nevűt, kiüzte országából, ki aztán a lengyeleknél, Lembergben talált menedéket, s ott meg is halt.

Báthory jellemzését készen találtam Pavinyzskinál,**)

*) Рупин: Московская Старина (*Moszkvai régiségek*). A *Vjesznik Jevropy* című haviszemle 1885 január—márcziusi köteteiben.

***) Zródla Dziejowe. Tom. XI. (*Történeti források*, XI-dik kötet. Teljes czíme: *Királyi levéltári fontosabb oklevelek Báthory István idejéből*. 1576—1586. Gyűjtötte, kiadta és István király mint vadászról szóló bevezetéssel ellátta Pavinyzski Adolf. Varsó, 1882.) Ebben a gyűjteményben Báthoryra vonatkozólag a következő kötetek jelentek meg: 1. a III. kötet. *Báthory István Danzig alatt 1576—1577-ben*. Levelek, universalisok, instructiók. Kiadta s történeti bevezetéssel ellátta Pavinyzski Adolf. 2. IV. kötet. *Báthory István uralkodásának*

csupán fölemlítem azokat az ígéreteket, melyeket a királyválasztó gyűlésen az ő nevében Blandrata tett, jelesen: 1. Szabadságaikban meghagyja a lengyeleket. 2. Az országos adósságokat kifizeti. 3. Visszaszerzi mindazt, mit az orosz elfoglalt. 4. Békét szerez a törökkel s tatárral. 5. Az ország szükségleteire 200 ezer forintot küld. 6. A tatár fogságba került lengyeleket kiváltja.

A történet bizonyítja, hogy szavát beváltotta, sőt többet is tett, mint a mennyit ígért.

Lássuk jellemzését a lengyel író tollából!

II.

Báthory jellemének egysége. Néhány vonás királyi méltóságáról. Szinte eszményi tevékenysége s edzettsége. Királyi alakja. Házi élete. Egyedüli szórakozása a vadászat.

Egyes nagy embereknek megvan az a sajátosságok, hogy ha jellemöket vizsgáljuk, úgy állnak előttünk, mintha egy mintából volnának öntve. A köztevékenység tág mezején épen úgy, mint a házi élet s a társadalmi viszonyok közepett egyazon akaraterő, a léleknek ugyanazon sajátosságai s a gondolkodás ugyanazon vonásai jellemzik őket. Sőt olykor-olykor maga a természet a test külső idomával is felötlővé tette a bennök rejtőző lelki világot, és megfelelően alkalmazkodott az érzelmek és eszmék birodalmában uralkodó irányhoz. Erre a tapasztalatra támaszkodva beszéltek a görögök a szép lélekről és az ép testről, míg a mi nyelvünkön a *καλός κ' αγαθός* közmondás ilyen kifejezésben nyert nyilvánulást: ép testben rejtőzik a szép lélek.

Nem válik oly gyakran láthatóvá s nem tör ki a fölszínre a láthatatlan világ s a külalak közt meglevő kapocs, vagy inkább gyakorta merőben a jellem egysége, a cselekvés egyöntetű

kezdeté 1576—1577-ben. Levelek, universalisok, instructiók. Kiadta s az 1577-dik évi piotrkovi synodusra vonatkozó bevezetéssel ellátta Pavinyzski Adolf. 3. a VIII. kötet. Lengyelország pénzügyei Báthory István idejében. Kiadta Pavinyzski. 4. a IX. kötet. Számadó könyvek Báthory István idejéből 1576—1586. Kiadta Pavinyzski.

volta, az egyének az élet különböző viszonyai közt állandóan egyazonképen nyilvánuló magatartása leszen általánosabbá. A szenvedélyek és az erkölcsi rugók rejtett világába mélyen bepillantanak a drámaírók, hogy aztán a hősök illetén egységes jellemére alapítsák a cselekvény magvát. Így Shakspeare III. Richardjában a test és lélek közt levő legbensőbb kapcsolat leghívebb kifejezését látjuk; Richard külseje tökéletesen viszatükrözi azt, mit lelkének mélye takar. Ez a legundokabb szenvedélyekben gazdag erkölcsi szörnyeteg a természettől is rút külsőt nyere. Hiszen maga mondja önmagáról, hogy

«Az eb megugat, ha elbizegni lát.»

Ugyanezen drámaíró más hőseinél is a biztos fogyatkozások vagy hibák annyira át meg át hatják a hősöket, hogy a köznap élet legparányibb tetteiből is kirínak azok. Teszem föl, a királyi méltóság annyira átszővi ennek vagy annak az alaknak természetét, hogy minden részecskéje, porczikája királynak tetszik és az is. És ebben semmi csodálni való sincs. Mert hiszen az emberi lélek, ha elemezzük, még legköznapibb s leggyakoribb cselekedeteiben is prismához hasonlít, mely ha kicsiny, ha nagy, egyformán töri meg a nap sugarait vagy mint a tükör, mely nagy méretben csak úgy, mint hitvány darabjában visszaveri a bele néző, előtte álló tárgy képét.

Báthoryt is az egyöntetűség illetén emberének tartjuk. Uralkodása rövid, mondhatni, nagyon rövid volt, hogy esze, lelke minden szándéka, törekedése önteljében nyilvánulhatott volna; s mindamellett ily rövid tartamú uralkodás alatt is sikerült neki pályáját örök életű tettekkel földiszíteni. Mindenütt látható a jellemző vonás, mely tetteinek, cselekedeteinek sajátja; mindenem fölismerni azt a plasticus kinyomatot, férfiaságot, azt a vasakaratot, mely Báthory valóját alkotja; minden mozdulatából kitör a lovagi szellem, a hadi fegyelem, a királyi gondolkodás és a hősi kitartás.

Néhány tollvonással ecsetelni fogjuk eme kiváló alak egy-némely jellemző vonásait, hogy az olvasó emlékezetében megújítsuk emlékét.

István király, akárha második Cæsar lett volna, olyan nagyra becsülte királyi méltóságát, még pedig nem annyira a hatalom, és uralkodás, mint inkább a külső okok kedvéért is.

Ismételnünk kellene az ő uralkodása alatt megtartott hosszas ülésezések ismertetését, hogy kimutassuk, mily magasztosan fogta föl magas hivatását az államban, melyet a nemesi demokraciától fölkorbácsolt hullámok, mint a politikai szenvedélyek viharzó tengerén a könnyű sajkát, tova ragadták volt akkor, és melyet épen ezért nem könnyű föladat volt kormányozni. Elég, ha fölemlítjük ama szavakat, melyeket Lengyelországba érkezése után pár hónappal a thorni országgyűlésen mondott, tudtára adván a nemességnek, hogy ha egyszer királyuknak választották, igazi koronás fő és nem festett kép akar lenni. És valóban egész uralkodása idejében bizonyosságát adá, hogy a hatalma előtt való meghajlást meg tudja őrizni, s hogy ért hozzá, mint kell szeliddé gyúrni a fékét vesztett önkényt és szabadosságot.

Királyi méltósága magasztos voltáról magasröptű fogalmai voltak. Álljon erről egy-két példa.

Az 1578-dik évben, mint az egykorú évkönyv elbeszéli, a moszkvai nagyfejedelem követei érkezének Krakóba, hozva az új békekötés föltételeit. Ünnepeles kihallgatásra a trón elé vezették őket. A követek az uralkodó előtt azzal a kövelelssel álltak elő, hogy István király a kihallgatás előtt megemelintse fővegét, a trónról keljen föl s úgy tudakozódjék az ő uralkodójok egészsége- és hogyanlétéről. A király álmélgodva fogadta ezt a követelést; nem tartotta méltóságához illőnek, hogy engedjen a kívánságnak, s a követek boszúsan távoztak.

Itt a második példa :

A varsói országgyűlés kezdetén, 1581-dik évben, a követek a király elé jöttek, hogy ősi szokás szerint üdvözöljék. A koronakanczellár a lengyel kör marsalljának szónoklatára először köszönő beszédet intézett hozzájuk a király nevében, azután fölszólítá a képviselőket, járuljanak a király kezének csókolására, melyet — egy a szentpétervári császári könyvtárban őrzött kiadatlan lengyel napló tanúsága szerint — ő felsége a király minden követ úrnak készséggel, kegyesen és fővegét megemelve nyújtott, csupán Ponentovszki udvari pohárnokmesternek azt sem odanyújtani, sem előtte a főveget megemlíteni nem akarta. A király neheztelt rá! Széltében beszéltek, és nem alap nélkül, hogy Ponentovszki ellenséges indulattal viseltetett Báthory iránt, sőt összeesküvést is szőtt ellene. A király a kihallgatáson végig mérte tekintetével, megvetően

nézett rá s nem találta érdemesnek, hogy felségi kegyében részesítse.

Nemcsak a bíbor togát viselte István király ily méltósággal. Mert ha kardot kötött oldalára s harcra szállt az ellennel, alakja teljes fényében ragyogott; egész valóját egyetlen nemes tulajdonság: a lovagias harc szelleme önté el. S mint tudjuk, épen ez az a tér, melyen a királynak stratégiai és hadvezéri képességei leginkább érvényesültek. A katona kitartását a vezér elszántságával párosítá. Nem közönséges ismerője vala a hadi tudománynak, s azonfölül biztosan talált, mint bármely rátermett harcos.

Teste edzett vala, akár az aczél. Könnyen elviselt minden fáradságot, épen mintha élete és egészsége tavaszában levő ifjú volna. A táborban katonásan élt, teljességgel átadva magát a hadi mesterségnek. Ilyenkor nem törődött semmivel; «felelte nemcsak nyugalomát, egészségét, sőt önmagát is» — ily bizonyítványt állít ki számára a kis-lengyel nemesség követsége, mely őt 1577-ben Danzig alatt táborozva találta. Ha úgy hozták a körülmények, nem irtózott a hadvezérségtől sem, nem úgy, mint Zsigmond Ágost, csak hogy aztán nem csupán vezérkedett, útba igazított, és intézkedett, hanem a legtöbbre személyesen fölügylet.

Nem kecsegteté az udvari élet kéjelmes lágysága. Ellenkezőleg, a nap bármely szakában örömmel sietett a táborba, hol kemény munkához fogott, nem ismerve nyugalommal napal úgy, mint éjjel. Pedig a tábor nem egyszer fölötte távol vala a székvárostól, az út pedig fárasztó és sok viszontagsággal teli. A katonás királyt ez soha vissza nem riasztá! Hogy 1581-ben Pszkov falaihoz érjen, irtóztató fenyeveseken, roppant erdőségeken kellett áthatolnia, s «bolyongani a sötét rengetegeken, akár a pokolban» — mondja ennek az utazásnak egyik tanúja, s a király kísérelője. A király ügyet sem vetett ezekre az akadályokra; ellenkezőleg örömet boesátkozott az ösvény nélkül szűkölködő fenyevesek vadonjába, magával vive kincstartóját s néhány udvari emberét. «Éjtszakára hevenyészett sátor adott neki nyugvó helyet, — írja említett útitársa — nem volt benne se lócza, se szék.» Mikor üdülésre kerül a sor, a királynak ételt tálalnak, «pár karót vernek a földbe — íme kész az asztal, és midőn utazás alkalmával ebed utáni pihenőre vagy nyugalomra kerül a sor, a derékalj helyét fölprított nyírfa-

lomb foglalja el; egyszerűen a földre vetik azt, rádől a király és olyat alszik, mint a legpompásabb nyoszolyában».

Verescsinszki a muszkák ellen viselt hadjáratáról írván, ezeket mondja: «Gyakran megesett, hogy ő felségének csupasz föld adott nyoszolyát; konyha nem volt körülé, sőt élelmezése is teljesen el volt hanyagolva! Ilyenkor a király a szeredásból kappant vagy sonkát húz elő, kedvelt lovagjainak szeldel belőle, s kéri legyen részök benne.»

Nincs igazságosabb, nincs valódiság tekintetében róla méltóbb kép ennél, melyet a szemtanú keze festett.

A katonás király ott alszik a nyírlomb-rakáson, mintha a legpompásabb teremben nyugodnék. Bizonyára Homérosz hősei sem aludtak jobb ízűt, pedig egyszerűség dolgában — mellesleg legyen mondva — őket nem is lehet összemérni a mi királyunkkal, mert tudvalevő, hogy ők pompás sátrakban éltek és a szép fogolynők miatt nem egyszer összevesztek.

De nem csupán a táborban ennyire katonásan egyszerű a király. Udvarában, a grodnoi királyi termekben, nem látunk sem pompát, sem kényelmet a berendezés módjában épen úgy, mint a bútorzatban. Érdekes fényt derítenek erre a spartai egyszerűsége István király két udvari orvosának ránk maradt egykorú levelei, melyben halállal végződő betegségének lefolyását találjuk leírva. Ámde nem szaporítjuk újabb fölsorolással a különböző adatok számát. Elég legyen megemlítenünk, hogy a hiteles források nagy száma képesít arra, hogy a király alakjáról hű képet alkossunk.

Alakja harczi tüzzel van teli, valóságos szobormű.

Úgy van, szobormű ez, még a szó szorosabb értelmében is; férfias, lovagi s fönséges egy alak. Titkára s egyszersmind történetírónk, Heidenstein, meglehet, hogy túlzott jóakaratóban nagyon is fényes színeket használt és mód fölött hízelgő képet festett Báthoryról, midőn művének végén ezt írja róla: «A természet a lélek és test legfényesebb tulajdonságaival ruházta föl a királyt, mintha az lett volna szándéka, hogy az ő személyében mutassa be az emberi tökélyt. Arczán, tartásán, beszédén csodálatos fönség ömlött el.» Ehhez a képhez mi is szívesen hozzá járulunk. Csakhogy a mi testi szépségét illeti, melyről szintén megemlékezik az egykorú történetíró, ennek ellenében méltán lehetne óvást emelni, s kissé kiigazítani azt a képet, melyet udvari magasztalója alkotott.

Tekintve azt a szoros kapcsolatot, mely a lélek és a test közt van, s olykor-olykor a külalakra is kihat, mint arról pár szóban megemlékeztem rajzom elején, részemről kész vagyok elfogadni azt, hogy István király tevékeny, lovagi lelke kellemes, idomos porhüvelybe volt zárva. De ha az arcz szépségét tesszük bírálat tárgyává, valóban kételkedés támad bennünk, kivált ha közelebbről megvizsgáljuk a királyról ránk maradt egykorú képeket. A kiálló, kidomborodó arczcsontok, a hosszú orr, a meglehetősen alacsony homlok és a nem festői eloszlású szemöldök inkább a kevésbé szép magyar típusra emlékeztetnek, noha az erőt, erélyt, önmagába zárkózást tőlök megtagadni nem lehet. Úgy tudjuk, hogy leghívebb képe az 1583-dik évi, mely természetes nagyságában ábrázolja Báthoryt. Festette egy M. K. név alatt rejtőző ismeretlen,*) s Krakóban, a missionáriusok templomában őrzik. De azért a kissé elhízott király termete férfias, imponáló, eléggé fönséges és lovagi szellemének megfelelő. Hogy járásában, tartásában, nézésében, tekintetében sok volt a királyi, azt következtethetnők még olyan jelentéktelen körülményből is, mint az, melyről az 1581-dik évi országgyűlés naplója megemlékezik, és melyet, mint kevésbé ismert, nem lesz fölösleges föleleveníteni.

A mondott évben épen az országgyűlés alatt a moszkvai nagyherceg futárja érkezett Varsóba, valami fontos megbízással. Bevezették a királyhoz. Báthory méltóságos alakja annyira kihozta őt a sodrából, hogy tulajdon fejedelmének czimeit is elfeledte. Mentségére szolgálhat, hogy ezeknek száma nagy vala.

Ezek után azt kérdezzük, minő sorsa van ennek a fönséges királynak, a lovagnak és katonának, ha fáradalmak- és gondoktól gyötört fejről leteszi a koronát, ha leoldja derekáról a kardot, és meg akar pihenni az államkormányzás nehéz fáradalmi után? Miben keresett enyhülést, hova nyugasztja gond övedzte fejét?

El kell ismerni, hogy lengyelországi rövid idejű uralkodása alatt bőven kijutott neki a tövisekből. Maga mondja első

*) Ennek ellenében Szádeczky Lajos azt állítja, hogy ez a kép Kober Márton műve, «a ki a római császár udvarából ment át a lengyel királyhoz, miután Báthorytól az ő arczképei festésére kizárólagos privilegiumot nyert». Lásd a *Vasárnapi Újság* 1885-dik évi 38-dik számát, mely a képet is reproducálja.

végrendeletében: «Folytonos rágalmaktól kínzatva, töltém el itten keserű életemet». Valóban keserves panaszoktól áradoz három végrendelete,*) melyeket fölkutatnunk sikerült, és a panaszok teljesen jogosak.

Lemondott hazájáról, lemondott az utódokra való reményről. Jagelló királynéval kötött házassága nem a szív vonzalmából, merőben a politikai szükség befolyása alatt történt. Anna túl volt már a félszázadon, midőn feleségül vette a nálánál tíz évvel fiatalabb és élete virágában levő István király. Bensőséget, szerelmet ilyen frigy nem eredményezhetett. Ebben a conventionalis, hideg viszonyban a férj lelke meg nem ismerte a megnyugvást.

Ugyan még meddig fog tartani ez a hosszú jellemzés? Mintha bizony Báthory nem találhatott volna más úton tiltott szerelmet, keblének hőbb szivet! Nemde, most a király kegyelt hölgyeiről lesz a szó?

Tehát elvetve a súlykot, letéped a király halántékáról a babért, melyet csak az imént fűztél rá? fogja kérdeni az elégedetlen olvasó.

Hiú óvatosság!

Báthorynak királyi udvara egészen más vala, mint a Zsigmond Ágosté. Katonai fegyelem, lovagi egyszerűség uralkodott benne. A király «nem szerette sem a pompát, sem a mulatságot». Ellenkezőleg, mint ki is tűnik az udvari cselédség erkölcsiségére és szokásaira vonatkozó rendeleteiből,**) — az

*) Alább közöljük mind a hármat.

**) Ezt a rendeletet a király meghagyásából az udvari marsall adta ki 1576-dik évi augusztus hó 16-dik napján Varsóban, hogy «a rossz időktől s emberi viszálytól eltiport régi fegyelem s udvari gyakorlat ismét meghonosodjék, a rendetlenség, zabolátlanság, illetlenség és más rossz cselekedetek kiirtassanak az udvarból, e végett most, midőn a király Poroszországba utazik, s minden rossz szokásnak és kárnak eleje vétessék, ő felsége ezt a szabályzatot leíratni rendelte, hogy mindenki, a ki a királyi udvarhoz tartozik, vagy oda ellátogat, megtudja, mint viselje magát ottan».

Az okirat elég érdekes arra, hogy kivonatos ismertetését adjuk. A királyi udvarban illedelmes és becsületudó magaviseletével mindenki példát mutasson a többi lakosságnak; a király szobájában, szobája előtt és minden más helyen kerüljön minden botrányt. A hol a király tartózkodik, ott éjjel az ok nélküli lövöldözés tilos. Ha valaki fegyvert emel a másokra, vagy megsebesít valakit, halállal lakol, de

ő fölfogása szerint «a királyi udvar az államban a jó erkölcsök és tisztességes életmód képe és tükre lévén, s kell is, hogy mindig az maradjon, mert mindenki innét szokott venni példát amaz ildomosság számára, mint viselje magát Istentől a közjog, a jó, nemes és keresztényi szokások és erkölcsök fölé helyezett urával szemben, mely tulajdonságok annyira összefornak a király személyével, ő lévén azok kútfeje s az állam öre» . . . Nem fészkeltek az ő udvarában azok a «királyi sólymok,» kik a Zsigmond Ágost sírját időnek előtte megásták.

Csupán csak egyetlen egy lüktető erő, vagy inkább odaengedés jellemzi István király házi életét. Szenvedélyes vadász volt. Agarászni, vadat üzni: ez volt egyetlen szórakozása. Említést tesznek erről az egykorú írók, említi Heidenstein is, mondván: «Vilna inde Grodnam movet, ubi venationibus, quo uno voluptario labore ex aliis laboribus maxime reficere se solet, dies aliquos dat» azaz: Vilmából Grodnoba rándul, hogy pár napot a vadászatoknak szenteljen, mert a többi foglalkozások közül leginkább ezzel a gyönyörködtetővel szokta magát fölűdíteni. S ámbátor az egykorúak írataiban csak elszórt, az

csak a törvényes vizsgálat megejtése után. Erőszakkal elvenni élelmet nem szabad; de az árak magasra csigázása is tilos. Ennek meggátolása végett becselőket küld ki a király, hogy a piaczi árakat megszabják. Vállalkozók ne merjenek elől járni, s összevásárolva mindent, az árakat fölruátatni. Csavargók, latrok, tisztességes foglalkozás nélkül szükkölködők a király udvarában semmi szín alatt ne tartózkodjanak. Fehér cselédek, férj nélküli nők az udvart ne kövessék, mert «ebből fajtalanság s istentelenség származik, mely az emberekre vonja az Úr haragját»; a kik mégis követnék az udvart, azokat kössék oszlopokhoz, vesszőzzék meg, homlokukra bélyeget süssenek s úgy kergessék el. A ki az ilyen személyeket föladja, összes vagyonukat kapja. A ki zenebonát csap, egymás foglalkozását nem becsüli, a parancsokat nem tiszteli, keze vágassék le. A korcsmárosok éjjéli egy órán túl italt nem mérhetnek. Menetelés közben a szándékos kártétel tilos. Apródok, szolgák, kik a királyi udvarba jönnek, a királyi termekbe ne tolaakodjanak, ne alkalmatlankodjanak; a hol tanácskoznak, oda be ne menjenek. Kocsisok az útnak csak egyik felét foglalják el. A ki e rendeleteket áthágja, a fölügyelő marsalloknak nem engedelmeskedik, őket megtámadná, vagy megütné, kezét veszítse, vagy akasztófán haljon. Az önbíráskodásért a királyhoz kell fordulni, ki aztán igazságot fog szolgáltatni. A hol az udvar tartózkodni fog, ezeket a szabályokat a kapukra s más helyekre kifüggesztik, hogy a nem tudással senki se mentegetődzhessék. Lásd *Zrólla Dziejowe* 4-dik kötetének 53—57. lapjait.

események elbeszélése közé odavetett adataink vannak Báthory vadász-szenvedélyéről, még ha ezek az adatok teljesen hiányoznának, akkor is ki tudnók egészíteni a tevékeny és lovagias király házi életében fölmerülő eme hézagot.

Mert ebben a korban és nemesi társadalomban nagyon természetes volt a vadász-szenvedély, mely különben is Báthory jellemével, tevékenységével, katonás magatartásával, tettének izmos voltával és szellemi erejével nagyon összhangzott. S ugyan mi könnyebb, mint elképzelnünk a danzigi és poloczi hőst, az állam erélyes sáfárát, szabad idejében hogyan keres szórakozást a hadviseléssel annyira rokon téren, minő a vadászat és vadüzés. A táborozás tevékeny lovágja, kinek a fáradság és viszontagság második természetévé vált, ki derekasan megüli a lovat, gyors paripán úzi az ellent, bizony nem fogja keresni a szórakozást a palota füllesztő termeiben. Fölpattan tüzes ménére, tüskön-bokron ott vágat a pagonyban az ebek nyomában, melyek midőn elcsípték a vadkant vagy medvét, gerelylyel biztos kézzel leteríti azt. Sebes lován száguld a tapsifüles után, melyet az agarak kiugrattak a cziheresből, bátran veti magát a folyó sodrába a kócsagért vagy hattyúért, melyet az üldöző sólyom karmaival tépni kezdett már . . .

Báthory jellemzése ezzel véget ér; Pavinyszki mint vadászt mutatja be őt ezután. Minthogy Báthory nagyon kedvelte a sólyommal való vadászatot, nem tartom hiábavalónak pár szót vesztegetni erre az érdekes edző szórakozásra, melyről — a mi a hazai viszonyokat illeti — a művelődés történetének mezején legjártasabb tudósainktól sem igen kaphattam számbavehető adatokat.

CSOPEY LÁSZLÓ.

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

Első közlemény.

I.

A történet kezdete.

Az volt aztán rendkívül komoly, magasztos és ünnepélyes pillanat, a midőn tekintetes és vitézlő szoboszlai Pogány András uram az ő egyetlen fiát, Zoltánt, atyai áldással megterhelve, elküldte hazulról s kibocsátá a nagyvilágba.

Biharban, Pocsaj és Kis-Marja vidékén, eme régi megrögzött rebellis fészkek egyikében történt, hogy az öreg úr a rozszant-vedlett kuriának legbensőbb szentélyében, karszékben ült, s előtte az asztalon valami széles, lapos bádog szelencze feküdt.

Előbb letörlé a rajta összegyűlt port és pókhálót, azután sokáig gyönyörködék a harmadfél század óta a fémre rágódott rozsdafoltok szeszélyes figuráiban.

Mert drága kincs, megfizethetetlen érték rejlett e szelenczében, minőt arannyal, ezüsttel, vagy épen bankjegyekkel megvásárolni képtelenség, lehetlenség.

És ugyan mi?

Valóságos kutyabőrre írott sárgult, piszkos és roncsolt oklevél, melyről foszlásnak indult selyem zsinóron függő pecsét lógott alá.

Csakugyan oly ünnepélyességgel indúlt meg a jelenet, hogy az öreg úr kivette szájából még égő pipáját és odatámasztá karszéke oldalához. Köztudomás szerint sok van ezzel mondva Magyarországon.

Reszkető hangon mondá:

— Gyermekek! Halld szavaimat és ne merészkedjél, szokásod szerint gúnyosan mosolyogni. Inkább teljes tisztelettel hajtsd le fejedet; tedd bal kezedet szívedre; jobbodat nyújtsd felém, s így vedd át szent ihlettel családunk ősi ereklyéjét.

— Igen, úgy veszem át, édes apám.

Ezt amolyan huszonegy éves, hegyke siheder mondá, a ki szemközt ült az asztal túlsó oldala mellett és fölséges étvágygal falatozó föl a sült csibét, melyet az elválás percére elébe táltak.

Egy pillanatra mégis félre tette kését, villáját. Ajkát illedelmesen megtörlé, vörös borral telt poharát odább taszítá s kellő respectussal nyúlt a bádog szelencze felé.

Az öreg kételkedve nézdelé e mozdulatokat, jól tudván, hogy fia, e javíthatatlan gonosz csont, mindenből inkább csak komédiát szokott csinálni.

Az ifju azonban, ez úttal nem szegé kedvét atyjának, sőt színpadias komolysággal folytatta fölvetett szerepét. Példás tisztelettel mereszté szemét a nyitott szelencze mélyébe, s forró hálával fogadá az ő fiúi hűséges kezére bízott megbecsülhetetlen ajándékot.

— Lásd fiam — szólt végképen elérzékenyülve az apa — nagy része a mostan élő grófoknak, báróknak egy-egy uradalmat adna érte, ha ily régi eredetű nemeslevelet mutatna elő.

— Igazad van, atyám. Örökre hálás maradok, hogy fiad lehetek. Tehát átveszem örökségemet. Ölelgetem, szorongatom, csókolom és könnyeimel áztatom. Hallod, hogy röpdes szívem az örömtől? mint a kinek azt mondják: nesze semmi, fogd meg jól.

— Hallgass, esztelen gúnyolódó, mert nem tudod, mit beszélsz. De nem sokára magad tapasztalod, mit ér néha egy penészes donatió, melyet egykor urunk, fejedelmünk, Bocskay István, írt alá, egy nappal később, hogy innen a Hajdúságból a poklok fenekére kergette a németet.

— Ezt már urunk és fejedelmünk igen bölcsen és helyesen cselekedte. De régen történhetett ez, mert azóta, ha nem csalódom, ő kegyelmük megint visszatérhetett.

— Ki csoda?

— A német, követem alássan.

A német? Ide Biharba, vagy a Hajdúságba? Nagyon

náthás lehetek, hogy egyetlenegynek sem érzem a szagát. Nem is tanácsolnám, hogy ide hozná irháját, mert úgy elbánnám vele, hogy csak a királyi fiskus menthetné ki körmeim közül.

— Vigyázz, apám, mert ellenmondasz magadnak. Ha a királyi fiskus pártolja a németet, a királyi fiskust pedig onnan fölülről küldik nyakunkra: akkor aligha nem Bécs az úr ma is fölöttünk.

— Nem igaz; protestálok. Csak annyit engedek meg, hogy, fájdalom, akad magyar, a ki zsiros hivatalért eladja lelkét az ellenségnek.

— Nincs itt Biharban is néhány német falu?

— Azokról, a kiket ide hoztunk jobbágnak, parasztnak, nem szólok. Arra valók, hogy fizessék az adót az országnak, és robotoljanak a magyar nemes uraknak.

— Hát a ki zsiros hivatalért megveszi a lelkét a magyarnak? Mégis csak van itt úri fajta német is, ha mint vevő állhat elé a vásárban.

— Megint disputálsz velem.

— Csak szerény megjegyzést bátorkodtam tenni, hogy Bocskay István fényes győzedelme után is, maradt egy kis mag a németségből.

Az öreg úr méregbe jött, de épen ily lelki állapotában tudott legjobban oda ütni, a hova nézett.

— Ha maradt, annál jobb. Azért vagytok 1842-ben szá-jaskodó fiatal emberek, hogy kiírtsátok a konkolyt a tiszta búzából.

— Ki tudja, hát ha megkísérelhetjük? Gondolnád atyám, hogy legelőször is a királyi fiskusokat kellene galléron fognunk?

— Ezek csak szolgálai az úrnak. Sokszor nem is igazi magyarok. Rendesen a patrizáló tót diákokból szokták rekrutálni. De hagyjuk ezt. Most okosabb dolgokról beszélünk. Vedd át tőlem a család fejétől, mint utolsó surculus, az eredeti oklevelet, melyben Nagy Puskás Bochkor Demeter fejedelmi közkatoná, vitézli szoboszlai Pogány Demeter név alatt nemességet nyert, s ezzel a szent korona született tagjának neveztetett ki.

— Igen apám, átveszem.

— Átveszed és megőrzöd.

— Megőrzöm, mint a szemem fényét. Csak holttestemen át vehetik el tőlem.

— Ígéretedet eskü gyanánt fogadom. Remélem, nem

feleddet el Nagy Puskás Bochkor Demeter uram dicsőséges historiáját?

— Ez volt az első, a mit tőled tanultam, kedves jó apám.

— Bizonyára sokszor hallhattad, de gyermek-ésszel még is elfeledhettel valamely igen fontos részletet. Tehát elmondom még egyszer. Szeretett urunk, fejedelmünk, Bocskay István uram ő nagysága idejében élt egy Bochkor Demeter nevű hajdú. Nagy vadász vala, s vállán három rőf hosszú puskát hordott, melyet valahol egy elejtett töröktől zsákmányolt. Ez az ember a bőszőrményi torony tetejéről lelőtt egyszer egymás után három varjút. Ez óta az egész hajdúság Nagy Puskás Bochkor Demeter uramnak nevezte.

— Méltán megérdemelte nevét.

— Egyszer megint kiütött a háború. A hajdúság fegyvert fogott s köztök Bochkor Demeter uram is kiállott a sorba a német ellen.

— Tudom, most jön a java.

— A fejedelem hadai Szoboszló alatt táboroztak. Egy kora hajnalban Bochkor Demeter uram az ő jeles vadászszemével látja, hogy valami mozog a nádas partja fölött. Azt gondolja, hogy gólya, s mindjárt katonai virtusból három vederborba fogad a legényekkel, hogy akármi az, de lelövi.

— És lelötte!

— Le; egy puffentesre. De nem gólya volt az, hanem maga Holzstiffel óbester uram, a ki a homályban ott ólálkodott s kémlelgette a magyar tábor erejét és fekvését.

— Kóvér csere egy sovány golyáért.

— Nagy híre ment a dolognak. A hü legénység megtalálta a holttest öltözetének zsebeiben a magyar csapatok fekvésének egész tervét. A fejedelem megértvén a dolgok állapotát, nap fölkeltére megváltoztatta csatarendjét, a védekező hadból támadó lett és győzött.

— Mint mindig.

— A győzelem után következtek a jutalmak és kitüntetések. Nagy Puskás Bochkor Demeter uram szép donációt, három nemesi telket kapott, s megalapítá a maig virágzó szoboszlai Pogány család szerencsését!

— Hogy jutott az új névhez?

— Ennek is megvan oka és magyarázata. Urunk, fejedelmünk, bölcsen úgy ítélte, hogy a Bochkor, mai helyesírás

szerint Bocskor név, nagyon parasztosan hangzanék az úri rendben. Szerencsénkre nagy puskás ösünket, a Hajdúságban Pogány Demeternek is hitták; tulajdonkép így csúfolták.

— Miért?

— Mindjárt elmondom. Nagy Puskás Demeter uram nagyapja (mi türés-tagadás benne) bizony még pópista volt: de az apja már igazhitű kálvinista. Ő maga vallás dolgában ennyi előre haladással sem volt megelégedve, tehát tovább ment egy lépéssel s visszatért a magyarok ősi pogány hitére, melyet Árpád vezér hozott Ázsiából.

— A mennydörgőt! Ismerte az ősi religió szent dogmáit? Vagy talán talált Szoboszló városának archivumában egy pogánykori katekizmust?

— Elég az hozzá, hogy a koresmákban, ha ivott, mindig az ősi vallás tántoríthatatlan hívének nevezte magát, ha mindjárt csak egymaga képviselte is az egész helyreállított eklézsiát. Így lassanként rajta száradt a Pogány név. Urunk, fejedelmünk kapott az alkalmon, s e néven emelte ösünket, mint első impetratort az úri rendbe, miután Eördeogh, Czudar és Manó úgy is volt vitéz hadseregében.

— De apám, úgy-e, ez az egész pogánykodási história csak tréfa, vagy sületlen mendemonda lehetett?

— Nem egészen. Legalább egyszer a mi dicső hősünk, jól berúgott állapotában, nyíltan dicsekedett, hogy valahol Poroszló tájékán holdvilágos éjjel lelőtt egy csikóst, elkaparított három lovat, s minthogy útközben épen legszebb paripája gödörbe esett s kitorpte lábát, menten leszúrta a szép jószágot s tüzet rakván, ájtatos lélekkel föláldozá Hadurnak!

— Nagyon regényes. De talán nem is kellene nekünk ezzel nagyon dicsekedni. Mai napság az ilyfélét rablógyilkosságnak s lótolvajlásnak nevezik.

— Ne csacsogj, ha nem értesz hozzá. Tudd meg, hogy Poroszló vidékén a ménes, a csikós s a három ló mind az egri püspöké volt. Ez az úr pedig a némettel tartott. Tehát ösapánk ezzel csak az ellenséget ölte, pusztította és fogyasztotta, a mi pedig minden jó hazafinak jogában és kötelességében állott.

— Ez már egészen más; így minden tökéletesen minden van.

— És most, kedves gyermekem, teljesítettem kötelessége-

met, mint apa s mint a család feje. Hátra van, hogy vedd böles tanácsaimat az útra.

— Az útra! Tehát csakugyan el kell hagynom e házat, a hol születtem és nevelkedtem?

— Minden ruhád és könyved gondosan összecsomagolva, csak azt várjuk, hogy átmenjen itt Kolozsvárról, Váradról Biasini gyorskocsija. Akkor helyet veszek számodra s mégysz a merre szemed lát. Az utak gonoszak, a sár feneketlen, a licspocs a kátyúkban fölver a kerékvágásig, de ha Isten segít, még ma éjjél után megérkezhetel Debreczenbe; holnap Füzes-Abonyba, holnapután Gyöngyösre, s aztán valamikor végre is még talán Pestre is.

— Ah Pestre! mily régen óhajtom, hogy végre lássam e fényes és dúsgazdag fővárost, utczáról utczára telve-rakva csupa márvány palotákkal!

— Látni fogod s nekem megírod, mily dicső dolgokat találtál benne. De vigyázz, nem mulatni, sétálni, theatromba, kávéházba küldelek oda. Még kevésbé azért, hogy Isten bocsáss', a tarka szoknyás fehér nép után futkározzál, hanem hogy tanulj, szorgalmatoskodjál, tedd le az ügyvédi censurát, és ember legyen belőled.

— Szentül ígérem.

— Podgyászod között megtalálod Kövyt, vagy ha az hosszú és unalmas volna, magold be szóról szóra legalább Acsádyt, hogy a «*praclarum*» vagy mint most írják a «*kitünő*» bizonyos legyen diplomádban.

— És aztán?

— Ha kezdedben van a diploma, akkor hónod alá veszed nemeslevelünket s bekopogtatsz Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék fő notariusához s megkéred nevemben, szíveskednék e két jeles oklevelet a legközelebbi közgyűlésen publikálni. Meg fogja tenni, mert különben is hivatalos kötelessége.

— Miért kell nekem nemeslevelünket Pest megyében is publikáltatnom? Nem vagyunk mi országszerte elismert, kétségtelen nemesek?

— Igen is, vagyunk. De én azt akarom, hogy te Pesten, az ország középponti megyéjében is szavazz és szónokolj! Opponálj vérig, veséig és irgalmat nem ismerve, üsd agyba-főbe a pecsoticsokat. Elvárom tőled, hogy néhány év

múltán Deák Ferencz, Klauzál Gábor, Beöthy Ödön táblabíró és Kossuth Lajos szerkesztő neve után, mint ötödik, mindjárt te következéssel a haza egének ragyogó csillagai között.

— Igyekezni fogok, de tudod, atyám, sokat nem illik ígérem.

— Miért ne? Nem végezted el a debreczeni collegiumot? Nem tanúltál annyit, mennyit külön-külön tíz-tizenkét professorod taníthatott? Igaz, hogy rendesen két-három secundával jöttél vacatióra, de a következő év elején rossz kalkulussaidat mindig dícséretesen megemendálad. Mit tudhatnak többet ama nagy emberek is, kiket nevezék, ha nem azt, a mi az iskolában rájok ragadt? Azért emeld föl fejed, fiam; ronts neki az életnek bátor szívyel, vídám lélekkel, mert minden sikerülni fog annak, kit az Úristen különös jó kedvében Pogány Zoltán ifjú uramnak teremtett!

— Ad vocem Pogány Zoltán . . . Miután születésem és kereszteltetésem körülményeire csak homályosan emlékezhetem, mondd meg, atyám, hogy jutottam én a pogány hangzású Zoltán névhez? mert még sem tehetem föl, hogy te is Bochor Demeter módjára az ős magyarok hitét követnéd.

— Tanúld meg, hogy a kiben romlatlan Pogány-vér kering, semmit helyes ok nélkül nem cselekszik. De előbb halld fajunk teljes leszármazását.

— Értem. Liber generationis stb. Abraham genuit Isak, Isak autem genuit Jakob . . .

— Demeter, mint már Pogány, úri rendből házasodván, nemzé Istvánt, István nemzé Andrást, András Imrét, Imre pedig Kálmánt és atyafiait, kik átszármaztak Mármarosba.

— Mintha Mátét olvasnám: Josias autem genuit Jechoniam et fratres eius in transmigratione Marmarosiensis.

— Kálmán nemzé Lászlót, kik átházasodtak Ugocsába s maig ott pogánykodnak.

— Bizonyosan ennek sógora volt a pozsonyi országgyűlésen a követ, a ki elaludt, míg a többség a coronatiót megszavazta s aztán a következő szavazáskor fölébresztetvén, hatalmasan oda rikoltott: Ugocsa non coronat.

— Két László után ismét Imre következett, a ki a Martinovics-féle összeesküvésbe keveredvén, kicsiben múlt, hogy fejét és jószágát el nem vesztette. Ez nagyapád volt, a ki katonai brachium nélkül soha adósságainak kamatait sem fizette.

Reám már semmi hazafias teendő sem maradt hátra. De az Árpád házbeli királyok nevére keresztelt családtagokat rettenelesen meguntam. Ekkor határozám s családi törvényül szentesítem, hogy név dolgában visszamegyek a vezérek korszakára.

— Nagyon helyes, ha valaha fiam lesz, a Taksony név alól bizony ki nem menekszik.

— Úgy legyen, amen.

Alig rebbenék le az öreg úr ajkairól e kenetteljes fohász, a midőn az udvar felől valaki nagy sietséggel a tornácra érkezék, s hatalmas topogással úgy nagyból lerázván a lábára tapadt sarat, benyitá az ajtót. Emberi szem meg nem különböztette volna: mezítláb, bocskorban vagy csizmában van ez az ember? Térdén felől csupa habarék, mintha bemártották volna.

Régi cseléd volt, a ki a falu szélén őrt állott s jött a jelentéssel, hogy Várad fölül a gyorskocsi szerencsésen megérkezett.

Nosza lőn e hírre sürgés, kapkodás, forgolódás és kiabálás; a mennyi kéz volt a háznál, mind hordta kifelé, a kapu alá az úrfi podgyászat, mialatt az öreg úr, mintegy közbevetőleg, megjegyzé:

— Nem hittem volna, hogy ily rettenetes útban az a borzasztó nehéz kocsi majdnem teljes pontossággal megérkezessék.

— Bizony, pedig mégis szerencsésen megérkezett — felelt a cseléd — csak az a baj, hogy tovább nem tud menni, elakadt, megfeneklett a nagy kátyúban a falu végén s a konduktor most hajhász nyolcz ökröt, hogy szekerét kivontathassa . . .

A jelenlevők e hírre, mint rendes és megszokott dolgok hallatára, vállukat vonogatták. Csak a ház ura förmedt föl:

— Kend számár, hogy nem mindjárt ezzel kezdi mondókáját. Hogy siettünk, neki rugaszkodtunk! Ennyi buzgóság, mind hiába!

A kecsegtető remény, hogy ifjú uram még a hold leszállta előtt meglátja Debreczent, elszállt. Jó lesz, ha virradóra nem az ő kocsijok kerekének zörgése veri föl a verebeket az epreskert széléről.

De legalább maradt bőven idő az atyai hasznos oktatások folytatására. Visszaültek tehát az asztal mellé; az imént meg-

szégyenített cseléd új telt palaczkot hozott a pinczéből, s az öreg úr neki tüzesedett.

— Azt mondom, fiam, soha semmi szükségben, inségben meg ne alázd magad. Igaz, hogy a gróf gróf; hadd legyen a báró is báró; de te a nagy puskás ösnek egyenes vonalban leszármazó ivadéka vagy! Nem mondom, hogy büszkén ott is parancsolgass, a hol nem hajtanak szavadra, de meg ne halljam, hogy valaha valamit mástól kértél!

— Dehogyan teszem.

— Különösen pedig eszedbe ne jusson, hogy amolyan kinevezéstől függő hivatalt vállalj, mert annak árában szabadságot, függetlenségedet és hazafias szent érzelmeidet kellene kótyavetyére dobnod.

— Már miért is kellene nekem hivatal? Istennek hála, mindig lesz annyi pénzem, hogy ha takarékosan is, megélhetek saját emberségemből.

— Helyes, pompás! ezt a beszédet már szeretem; ezt az ígéretet hallom örömmel és legédesebb vígasztalással. Így már teljes bizalommal bocsátlak a nagy világba.

— Úgy értem, atyám, hogy havonként vagy évnegyedenként mindig küldesz nekem annyi pénzt, hogy rangomat fönartsam, vagy legalább tisztességesen megéljek.

— Kicsoda? Én? — kiáltott az öreg s lecapván kezéből poharát, rémülten ugrott föl szekéről. — Én küldjek neked pénzt? Inkább azt várom, hogy ha jól megy dolgod, te fogod szegény ügyefogyott apádat illő szerénységgel és díszes kíméletességgel mentől gyakrabban segíteni.

— Hogy beszélhetsz így? Az idén gyönyörű termésünk van.

— Lehet, de mit használ, ha szokásom szerint, összes vetéseimet még zöldjében eladtam a zsidónak!

— Ez nagy baj volna, de hatszáz holdas birtok jövedelméből mégis meg lehet valamit zsugorgatni.

— Hatszáz hold jövedelméből? Ha megengeded, beszélj csak kétszázról.

— Miért beszéljek kettőről, ha hatot örököltél? Áll mint erős Budavára az ösiségi törvény és akarva sem pazarolhattad el birtokod két harmadát.

— Azt nem is tettem; de a ki még is elvette, szóba sem állna velem.

— Ki merészkednék a Pogány-család szent örökségében dúslakodni? Tanúltam a törvényt, szeretnék az ily erőszakoskodóval farkasszemet nézni. Mire való az actus maioris potentiae?

— Az én ellenfelemmel nem pörölhetsz.

— De végre is ki ez ellenállhatatlan hatalom? A püspök, a káptalan, a királyi fiskus, vagy a vicispán, szolgabíró s a többi?

— Mondtam, hatalmasabb, mint maga a király.

— Apám, elrettenek. Talán csak nem követtél el felség-sértést, perduelliót.

— Ez még semmi sem volna; mert egy kis amnestia lemoshatná. De a Berettyó, fiaskám, a Berettyó!

— Ah, a Berettyó! kezdem érteni; a tavaszi nagy áradás a hóolvadáskor. Ez rongt meg négyszáz holdat, míg én Debreczenben vígan farsangoltam!

— Ez bizony nincs máskép.

— És ennyi földből épen semmi jövedelem?

— Ha nem csorgott, cseppent. A múltkor jöttek a debreczeni kofák, halásztak vagy tizenkét köből sulymot s fizettek hat forintot rézpénzben.

— Herczegi jövedelem.

— Nagybőjtben pedig összefogdostattam két szekérre való csíkot, egyet Szatmárra, másikat Váradra küldtem a seminariumnak. Kaptam összesen tizenhat váltó-forintot. Szegény kispapok, ettől ugyan meg nem híztok!

— De mi sem, atyám. Mindamellett még sem gondolhatad, hogy egy krajezár nélkül induljak Pestre?

— Azt megint nem mondtam. Hanem egy éves csikómat, a Csillagot, eladtam tegnap százötven forintért a derecskei perzekutor komiszáriusnak.

— Százötven pengő! ez nem vagyon ugyan, de legalább pénz.

— Ne ábrándozzál, mi falusiak mindig váltó-pénzben beszélünk.

Erre mindjárt zsebébe nyúlt, s letette az asztalra a hat darab tíz forintos bankjegyet. S miután darabját huszonöt forinttal olvasta, a kerek százötven forintnyi összeg hiány nélkül kitélt.

— Ebből tíz pengő mindjárt a kocsira megy.

— Csak kilencz! Nem Váradon, hanem Pocsaj mellett ülsz föl. Egy pengőt visszakapsz s abból Pestig bú nélkül megélsz. De kapsz még e mellé valamit, a mi ennél sokkal becesebb és értékesebb.

A volt debreczeni diáknak mindkét szeme megmerevedett; azt hitte, valami drága ékszer, gyémántos gyűrű vagy rubintos mentekötő kerül elő valamely almáriom rejtett fiókjából.

De vajmi keserű volt csalatkozása, a midőn az öreg úr egyszerűen hátra nyúlt s a tornyos ágy tetejéről valami dohos szagú éktelen lomot vett elő.

— Nézd, fiam, ez egy igen jó karban tartott fekete bőrtáska; még apám hozta Nagy-Szebenből. Egykor remek rajzolatú aranyos virágokkal volt szegélyezve, sőt valami nyomát régi ekességének most is szemlélheted.

— Üres?

— Természetesen üres; de mindjárt szépen tele lesz, ha nemeslevelünket bádog tokjával együtt beleteszed. Lásd, milyen kényelmesen nyakadba akaszthatod. Le ne vesd egész úton, még éjjel sem, ha valahol meg kellene hálótnok. Különösen Pesten vigyázz, mert abban a nagy német városban hemzseg a sok tolvaj az utcákon. Még akkor is nyakadba legyen, ha sok tanulás után kimégy egy kicsit a friss levegőre setálni, a Váci-utcán vagy a Duna-parton.

— Igen elegáns arszlán leszek vele.

— Mindenki irigyelni fog; az is, a ki tudja, az is, a ki nem tudja, mi van táskádban.

— Hogy-hogy?

— A ki tudja, ismerni fogja kincsed becset; a ki nem tudja, azt hiszi, zsák számra hordod az újon vert körmöczi aranyat.

Zoltán úrfi kíváncsi volt megtudni, vajon mit adna e kincse a pesti pinczér, ha egyszer kontóra kellene vacsorálnia? Ezt gondolta, de bölcsen hallgatott vele.

Végre, későn ebéd után elévontatták a gyorskocsit. Volt hely benne kettő-három is, s aztán Zoltán és atyja könnyek özönében búcsút vettek egymástól.

Így indult Nagy Puskás Bochkor Demeter uram késő unokája bizonytalan sorsba, a nagy világba!

II.

Útazás és megérkezés a fővárosba.

A «gyorskocsi» nem érdemlette meg a sok rossz élczet, melyet akkorában ráköltöttek, mert az valóban a célnak megfelelő derék és kényelmes gyártmány volt s az állomásokon erős és kipihent lovak vártak megérkezésére.

Csak az «országút» nem felelt meg nevének. Épen mint a mesében a nyári zubbonyban didergő cigány mondá: a kabát jó volna, csak az idő rossz hozzá.

Kolozsvártól Váradon át egy darabig, ember emlékezete óta, jó karban tartott köves úton haladhattunk, de egyszerre, mintegy ketté vágva megszűnt lábunk, vagy kerekünk alatt a civilisatio. Nagyszerű vásáraitól világszerte híres Debreczenbe csak feneketlen sáron, vagy omlatag forró homokon át vergődhetett az ember.

Télen, vagy esős időkben gondolni is képtelenség volt az egyenes úton Karczag és Szolnok irányában Pestnek tartani: azért a gyorskocsizási vállalat inkább fölkerült éjszakra, Füzes-Abony, Gyöngyös, Hatvan irányában, a hol a Mátra bőven adhatott szilárd anyagot az útépitésre.

De a kerülőnek rettenetesen meg kellett árát fizetni, mert elkerülhetetlenül útba esett az irtóztató defilée Tisza-Füred és Poroszló között, egyetemben az átjárással a megáradt Tiszán, az egymást követő rozszant hidakon és tiszta fekete termő földből fölhányt kanyargó töltésen, melynek két oldalán az ártért tarkázó fűzfák vedlett lombjai meredezének. Ez a sártenger unicum volt Európában, s Tisza-Füred örökös ura, Józsa Gyuri, sokszor tervezgeté, nem volna-e jó e ritkaságot az angolnak, francziának belépti jegy mellett, pénzért mutogatni?

Csak az erős fagy segített néha e kátyúkon és süppedéken: de jaj volt, ha csak félig fagyott; embert, lábas jószágot elbirt, a nehéz szekér kereke pedig folyvást vágta a jeget; akkor az elkeseredett útas reggeltől estig bámulhatta a poroszlói két torony architektúráját, míg közvetlen közelébe juthatott.

Pestmegye is, Aszódon és Gödöllön megkavicsoltatta valahogy homoktöltéseinek tetejét, de mikor az utazó a főváros

határáig ért, ismét más fajta európai nevezetesség terült szeme elé. Kimért és árkok közé szorított út helyett tíz, tizenöt keskeny s mélyen bevéselt csapást talált, melyek a legszeszélyesebb kanyargásokon keresztül, majd összefolytak, majd szétágaztak. A helyismerettel bíró kocsis kedve szerint válogathatott, minden lépten más irányban fordíthatá lépteit; kerülte a nagy homokot és eltéveszthetetlenül a legnagyobbba sodródott.

Zoltán úrfi búcsúkönyvei csakhamar főlészárának a novemberi csípős levegőben. Eszébe jutott, hogy ő Pogánynak született; táskájában nemeslevelét viszi, s miután kilencz forintot lefizetett a konduktornak, még ötvenegy pengő veri markát!

Ideje volt, hogy körültekintsen úti társai között. Az öthat érdektelen arcot figyelmén kívül hagyva, látott ott magával szemközt egy erősen őszbevegyült, egészséges, piros orcájú és igen előkelő külsejű öreg urat, a kiről úgy ítélte, épen ez lesz az egyedüli hozzá méltó társaság az egész hosszú út alatt.

Épen kétkedett magában, miként szólítsa az idegent s honnan rántson elé oly társalgási tárgyat, mely bőven adjon anyagot a beszélgetésre, a midőn a szemközt ülő minden teketória nélkül rákopogtat ujjaival a szemben ülőnek a térdére s igen elbizakodott hangon kérdi:

— Ugyan, amice, kicsoda maga, s mi járatban szánta magát útra e veszett időben?

A fiatal ember valósággal megijedt a parancsoló hangra s csak hebegve mondá meg nevét s utazási célját, hogy megy Pestre jurateriára.

Úgy látszott azonban, hogy az öreg még sem valami harapós állat, sőt igen közlékeny és beszédes ember lehet, mert mindjárt udvariasabb hangon folytatá:

— Öcsém! Auffürolom magamat. Én Strpkowszky Máté, septemvir és Árva vármegye főispánja vagyok.

Még borzasztóbb meglepetés.

— Ah, domine illustrissime . . . ezer bocsánat, méltóságos uram . . .

A többi szó elhalt ajkain, helyesebben mondva berekedt a torkába. Mert ha sokat is nézett ki útítársának külsejéből, arra még sem lehetett elkészülve, hogy a Biassini-féle gyorskocsiban egy septemvirt és főispánt találjon.

Innét kezdve a társalgás akadálytalanul folyt. Tulajdonképp csak ő méltósága vitte a szót s a kódös láthatárból még

Kis-Pircs karesú fatornyának körvonalai sem tündöklének elé, midőn a bőbeszédű útitárs mindent elmondott; hogy ő most magán ügyben Bereghben, Ugocsában, Mármarosban kódorgott s onnan került Kolozsvárra. Föltűnt, hogy mihelyt megmondta az ifjú nevét, ősi származását, a kicsinylést éreztető «*amice*» megszólítás elmaradt, s innen túl a régi bizalmas «*öcsém-uram*» járta.

— Elvégezte a patvariát?

— Beíratkoztam egy váradi ügyvéd mellé; feléje sem mentem azóta, de azért a negyedik terminus végén kiadta hűségemről és szorgalmamról a bizonyítványt.

— Ez elég; többet nem szoktunk kívánni. Van-e már helye mint juratusnak Pesten? mert ha censurát akar tenni, valamilyik táblai tagnak, vagy legalább praktizáló ügyvédnek oldala mellé kell esküdni.

— Még nincs: erről majd csak Pesten gondoskodom, ha előbb szétnéztem a városban.

— No ha már a szép véletlen így összehozott bennünket, kössük szorosabbra a barátságot. Én különös Leidenschafttal viseltetem a régi nemzetségből származó ifjak iránt. Esküdjék oldalom mellé: már csak azért, mert a censuráló commissio mindig jó ajánlásnak tekinti, ha valaki egy septemvir jurátusa volt.

— Méltóságod engem elhalmoz kegyeivel.

— Megígértem, tehát meglesz. Nekem rendszeren kilencz jurátusom van. Kettőnek fizetek havonként nyolcz pengőt. Kettőnek ebédet adok; a többi csak lógó; soha színöket sem látom. A fizetési jurátusok helye be van töltve: de az egyik jurátusok asztalom mellett épen üres: ha tetszik, öcsémuram elfoglalhatja.

— Domine illustrissime! ily szerencses lehetnék?

— Elvárom, hogy megérkezésünk után mindjárt másnap meglátogasson. Nota bene, mint illik: magyar ruhában, fehér keztyűvel és kardosan!

— Ah, kardosan?

— Kard tekintetében ne legyen aggódása. Mindig három ilyen kard függ nálam a fogason, az előszobában. Egyikét, alkalom szerint mindig használhatja. A mi az ebédet illeti, a jurátusok számára a két legutolsó hely van föntartva. Majd megismerkedhetik kollegájával: de ez csak amolyan tót diák:

afféle armer Schlucker, ki egyszersmind asztalt terít, számba veszi az ezüstöt s néha kedveskedésből tányért is vált . . .

— Valóban?

— Mondtam, ne ijedezzen: uramöcsémet, mint törzsökös nemes atyámfiaát, mindig csak vendégemnek fogom tekinteni.

— Igen le vagyok kötelezve.

— Lakásomat megtudhatja a kuria vörös frakkos pörtásánál; különben meg is mondhatom: Újvilág-útcza 399. szám. (Akkor még nem kezdték minden utczában a házszámot előlről jegyezni.)

— Fogadja méltóságod örök hálámat. Atyám is boldog lesz, ha megírom neki, mily kegyes pártfogóra találtam minden érdemem nélkül.

— Most azonban beszéljünk másról. Nekem fiam van, a ki nagy korhely: Kössön vele barátságot öcsémuram, s meglátom, ki téríti meg a másikat.

— Majd szívére beszélek.

— Leányom is volna, afféle tizenhat éves Backfish, szép, virgoncz, idejéhez képest jól kifejlett s azért mindig a nagy lányt akarja játszani. Tud öcsémuram francziául?

— Három vagy négy szót.

— Az nem nagyon sok; de a zongorán csak elkalapál valahogy?

— Tanítottak rá, de nem igen ment fejembe.

— Annyit mégis tudhat, hogy ha játszik valaki, öcsémuram a kotát a kellő helyen fordítsa a túlsó oldalra.

— Erre már vállalkozunk.

— Hogy vagyunk a billiárddal?

— Debreczenben diáktársaim mesternek tartottak; de ezután a sok dolog és tanulás miatt el kell hanyagolnom-

— Sőt ellenkezőleg. Az én ebédlőm mellett billiard-szoba van. Délutánonként pro concoctione, igen szívesen játszom egy pár parthie pyramidlit.

— Ez éppen az én specialitásom.

— Örömmel hallom, mert nincs unalmasabb, mint olyan partnerrel játszani, a kit folyvást verek. Öcsémuram kálvinista?

— De nyakas ám.

— Még is csak kitarlja, ha nálam hetenként egyszer, pénteken, böjtelest eszik?

— Ebből nem csinállok lelkiismeretbeli dolgot. A halat megeszem, de a rántás-leves bizony nem jár belém.

— Tud táncolni?

— Bár a jusból hozhattam volna haza ily első ementiát.

— Ez is jó tulajdonság. Kötelessége is lesz néha bálókba járni, s ha leányom egyszer-másszor nem találna táncost, öcsémuram, mint Deus ex machina megjelenik a rejtekből, s viszi a colonnba.

— Nagy élvezettel fogom tenni.

— Fölteszem öcsémuramról, hogy jó Courmacher.

— Sőt e tekintetben több a bátorságom, mint a tudományom és gyakorlottságom.

— Nem jön Verlegenheitba, ha társaságban két leány közé szorúl?

— Már megesett rajtam ily szerencsétlenség, de valahogy csak kivágtam magamat.

— Hogy vagyunk a német nyelvvel?

— Ha a der, die, das nem volna, legény volnék a gáton.

— Öcsém! gondold meg: német nyelv nélkül képzelnem sem lehet magyar úri embert: a Bildung, a bon-ton szükségkép követeli. Hogy remélhet e nélkül valamit ígérő Eroberungot csinálni?

— Holmi iskolás leányok nevenapjára már írtam verseket: a magam korú kisasszonyok nagy megvetéssel fogadták, ha szépet tettem nekik.

— Iszik?

— Ha a bor jó és erősen kínálnak.

— Pipázik?

— Reményteljes kezdő vagyok.

— Káromkodik?

— Akkor már nagyon haragudnom kell. Különben a szokásos kacskaringókat én is úgy kiszalasztom, mint más bűnös embertársam.

— Ha így van, maholnap beválhatik telivér jurátusnak. Eddig megelégedésemre ment az examen: most következik a legsarkalatosabb kérdés: majdnem conditio sine qua non. Mondja meg nekem, öcsémuram, világosan, határozottan, minden kételyt vagy félreértést kizárólag: melyik politikai párthoz tartozik?

— Én? Természetesen, hogy elszánt dühös, liberális, radikális és késsel-bottal oppositionális legény vagyok.

— Az ég őrizzen meg mindnyájunkat!

— Miért?

— Az én loyális házamban egy javíthatatlan rebellis! ein verfluchter republikaner . . ! Különben ezt gyanítanom kellett volna. Romlott a világ s a Berettyó virányos partja nem termi meg a tántoríthatatlan hívek fajzatát!

— Hagyományos politika a szoboszlai Pogány családban.

— Ellenkezőleg; minden ős nemes familia született conservatív. A leghatalmasabb uraságok (megnevezett vagy tízet) avagy liberaliskodnak, opponálgatnak-e?

— Az az ő dolguk, ez meg az enyém.

— Csakugyan ily javíthatatlan?

— Vasból van a fejem, méltóságos uram, s ha politikai hitem megtagadása képezné árát szerencsémnek, le kell e kegyről mondanom.

— Oh, oh annyira nem akarok menni. Különben is meg van írva: a betegeknek való az orvos, nem az egészségeseknek. Majd ha bellebb üti öcsémuram az orrát a világba, látni fogja, hogy az opponálás sanyarú kenyér; nem is kenyér, csak krumpli vagy kása. Íme, nézzen rám és vegyen rólam példát. Én is oppositíóval kezdtem; kétszer voltam követ az országgyűlésen; jutalmam lett Árvában egy éhenhalással küzdő szolgabírótság. De mikor a harmadik országgyűlésre mentem, s megfordítottam köpenyemet, csak kétszer kellett világos utasításom ellen szavazni, mindjárt kineveztek a királyi tábla bírójának; ma pedig septemvir vagyok!

— Gratulálok.

— Mellé főispán! Igaz, hogy ehhez jogom is volt, mert Árvában «bene possessionatus nobilis» vagyok, mint a törvény követeli. Van hetven hold kitünő zabot termő földem, mellé háromezer hold erdőm a nagy Kriván oldalán: ha mindjárt emberi teremtés onnan soha annyi fát sem hozhatott le, mint a mennyiből egy bicska nyele kitelik. De öcsémuram atyjának birtokai Bihar kövér síkjain fekszenek. Körülbelől hány holdacska lehet . . ?

— Hatszáznak mondják, de négyszázat elmosott belőle a Berettyó.

— A Berettyó? Kár, nagy kár, de csak ideiglenes baj.

Már az 1836-diki országgyűlés kiküldött egy regnicoláris bizottságot, mely a folyók szabályozásáról javaslatot terjeszsen elé. Miután pedig e commissio elnöke, az én tisztelt kollegám, gróf Zichy Ferencz, a Berettyó vizének viselt dogaiban maga is érdekelve lehet, igen remélhető, hogy legfőlebb hetven év múlva, a ki élni fog, jelen lehet az első kapavágás ünnepélyén!

Erre, mint igen jó élczre, a septemvir úr torkaszakadtából nevetni méltóztatott.

Az ifju vállat vonva felelé:

— Ha megengedi, méltóságod, nekem még több jogom volna e hetven éves határidőre nagyot nevetnem. Mert ez jellemzi legélesebben a magyar conservativ politika értékét. Nálunk a conservativ tan annyi, mint absolute semmit sem cselekedni. Engedni a nagy világot, hadd haladjon, művelődjék, gazdagodjék: mi pedig ülünk el, s maradunk Európa közepén bebalzsamozott mumia-nemzet.

— Ej, ej öcsémuram, ilyen mérges nyelve van? Még megérem, hogy maholnap vezérczikket ír a Kossuth újságába!

— Ha erőm volna hozzá, mindenesetre.

— Nagyon szép lesz: de tanácslom, csak akkor, ha a censurat letette, az ügyvédi diplomát pedig a markában tartja.

— Miért?

— Miért! Furesa kérdés. Nem engedné a personális uramöcsémet censurára, ha tíz megye írna föl védelmére s három országgyűlés egymásután sarkalatos gravament csinálna belőle. Mert bizony sok mindenféle indebindéje van a conservativ politikának.

— Sok indebindéje? — felelé az ifjú egészen neki buzdulva. — Én pedig úgy látom, hogy csak egy. Tudniillik a hatalom elbizakodottsága, a büszke «így akarom» a döllyfös és brutalis önkény és zsarnokság.

A septemvir nevetett és elkezdé a fiatal embert tegezni.

— De már csakugyan vezérczikkírónak születttél, öcsém, még pedig abból a legpapríkásabb fajtából.

— Még többet is mondhatnék: de jobb lesz, ha hallgatok.

— Ah? hallgatni is tudsz! Bravo: ez jó tulajdonság. Mert a hallgatás már mérséklet, meggondolás és megállapodás a lejtős pályán. Néha már az első lépés is egy biztosabb út megkezdésére.

— Ettől őrizzen meg engem a magyarok Istene.

Ezt oly hazafias elkeseredéssel mondta az ifju, hogy a septemvir is elhallgatott. Később pedig inkább csak közönséges tárgyakról beszélgettek.

Másnap virradóra átlubiczkoltak Debreczen pocsolyáin. Friss lovakat váltva, megszokott lemondással czammogtak végig Hortobágy síkjain: de beborúlt az ég, megeredt az eső, eleinte még csak irgalmasan, de hovatovább sűrűbben, rohamosabban, zuhogva, szünni nem akaró zápor és özönvíz módjára.

Az utasok kétségbe estek, de a tapasztalt konduktor inkább gyönyörködve dörzsölgeté kezeit, s mint vigasztaló szólott be a soppánkodó uraságokhoz.

— Hála Istennek — mondá — ha így esik, estére bevergődhetünk Poroszlóra.

— Lehetséges ez?

— Inkább bizonyos. A kemény, ragadós sár helyett könnyű, friss habarékot kapunk. Azt hittem Tisza-Füreden megint nyolcz ökröt kell a lovak elé fognunk, de már behurcol bennünket négy is; ha csak valami gödörben megint meg nem feneklünk.

S valóban, a gyorskocsi a sötét éj leszálltára behajtott Poroszlóra. A konduktor, mint jó próféta, büszkén pödré bajuszát; a kocsis olyakat cserdített ostorával, mint ha Kolozsvárról idáig egy huzomban röpült volna az állomásra. Útasaink is boldogok, megelégedettek valának. Örömmel hallák, hogy itt éjelezhetnek s egy kis kétes illatú vacsora után mindenki kapott a «dübörgő»-ben fekhelyet, melyet a korcsmáros igen rátartólag «ágy»-nak nevezett.

Reggelre viharos szél támadt a Bükk tetejéről és elhordta innen a felhőket a Kis-Kúnságba, Bács megyébe, hogy a megvastagodott sarak ott is megpuhulhassanak.

Délutánra teljesen kitisztult az ég, s az éjszaki határszélről eleragyogott Füzes-Abony bádog tetejű tornya, mint a búcsújáró arab előtt távol Mekka legkarcsúbb minareteje.

Oh vigasztaló látvány! hiszen csak odáig tarthatott a szenvedés. Onnan túl kezdődött a pest-kassai kavicsos országút, egész a főváros határdombjáig! Ha pedig odáig ért az ember, szükségből gyalog is besétálhat.

. A szép idő, a kecsgetető remény új életet öntött az utazók

keblébe s a septemvir megint politikai vitába bocsátkozott újdonsült jurátusával.

Még pedig ez utóbbi kapott kedvet a kezdeményezésre, s rövid kétkedés után mondá:

— Domine illustrissime. Bocsánatot kell kérnem, de valami szívémen fekszik.

— Hallom.

— Volt nekünk, ott Debreczenben egy fiatal tanárunk, a ki nem úgy beszélt velünk, otthon, vagy ha kimentünk sétálni a «Nagy erdő»-re, mint a katedráról. Ez a tudós professor mindig vitatta: nem ér ez a magyar oppositionális meddő politika egy fakóvát sem.

— No, ha azt mondta: úgy beszélt, mint aranyszájú szent János. Tehát csak hamar siessetek mindnyájan, czóköstül mőköstül a mi táborunkba.

— Egészen az ellenkezőt tanácsolta. Ragadjunk meg minden törvényes eszközt, a mit az alkotmány fegyvertárából fölhasználhatunk. Buktassuk meg a letező kormányt azzal, hogy uralkodását lehetetlenné tettük.

— Éretlen fecsegés. Bodzafa puskával lelőni az oroszánt!

— Legelőször is minden erőnket meg kell feszíteni, hogy a jövő évi országgyűlésre erős, tömör, szilárd és hajthatatlan ellenzéki többséget szerezzünk. Akkor, ha a kormány nem enged, vagy a főrendek javaslatainkat felre vetnék, tagadjuk meg az adót, ne ajánljuk meg a katonai újonczokat.

— Nevetséges erőlködés. A nemesség tagadja meg az adót, melyet kizárólag a paraszt fizet? ne adjon újonczot a hadseregbe, a hova úgy sem visznek erővel egyetlenegy legényt sem a magok fajtájából?

— Az mindegy. A megajánlás vagy megtagadás joga a mienk. A karok és rendek táblája, a főrendek hozzájárulása s királyi szentesítés nélkül nem határozhat. De viszont ama másik kettő sem hozhat törvényt rólunk, nélkülünk!

— Megengedem; de mit képzelt tudós professorod? Azt várta, hogy e papírra vetett határozatra a kancellár, helytartótanács s a kamara elnöke lemond, s helyökbe az ellenzek főkolompasai lépnek az országos hivatalokba?

— Még ennél többet követelt. A magyar dicső oppositio államférfiainak nem kell az elnökség a korhadt dikasteriumokban. Paulo majora canamus! Nekünk csak egy szavunk

lesz, az első és utolsó, véges végig és az utolsó csepp vérig: éljen a független és felelős magyar miniszterium!

A septemvir hátra hanyatlott, mintha valaki pisztolylyal homlokba lőtte volna. De csakhamar fölocsúdott, mert ismerte pártja erejét s még inkább ama ledönthetetlen hatalmat, mely a létező rendszer háta mögött örködött. Rangjához méltó poszturába tette tehát magát s megvető gúnynyal kérdé:

— Rendes és nyilvános professor az, a ki ily eszeveszett-ségekkel megmértelyezi a tapasztalatlan fiatalságot? Nincs Debreczenben törvény, királyi fiskus, börtön és pallos?

— Előttünk úgy látszott, igen bölcsen és hazafiasan beszélt.

— Vagy talán megbomlott elméje a sok tudománytól és örökös tanulástól? akkor pedig tökéletesen megérett arra, hogy becsukják a bolondok házába! Öcsém! mondok neked valamit. Ilyen holdkóros ficzkó nincs több az országban. Egyedül maga áll, mint unicum, a tizenhárom milliányi lakos között. Tudd meg, hogy az oppositio legvérmesebb szószátyárai is, legfőlebb arról álmodoznak, hogy a nemesség, subsidium czíme alatt, országgyűlésről országgyűlésre megadóztassa magát; állítsanak föl egy pénztárt a szükségesnek mutatkozandó investitiók költségeinek fődözésére s a pénztár kezelője vagy főigazgatója felelős legyen az országgyűlésnek!

— Ez akkor volt, a midőn a mostani kormányt megbuktatni nem lehetett: de a jövő évi óriási többség majd másként fog beszélni.

— Az Ég őrizzen meg minden jó lelket a veszedelemtől. Ah, fiam, áldhatod sorsodat, hogy kezem alá kerülhettél. Legszentebb, emberi és hazafias kötelességem lesz, téged az örvény torkától távol tartani. Külön magyar miniszterium! Fából vaskarika. Hiszen ennél többet Martinovics apát és társai sem kívántak, mégis fejöket veszték. Wesselényi, Kossuth, Lovassy, Tormásy még kevesebbről álmodoztak, mégis börtön mélységébe kerültek.

— Nem megy ez máskép. Nagy fát nem vághatunk le egy csapással. Kétszeri kudarcz után annál bizonyosabb lehet a győzelem.

— Egek ura! ez a gyerek csakugyan komolyan remél. De hiszen fölérünk talán maholnap Pestre és ott, ha szemed van, körültekinthetsz, ha füled van, hallhatod mit beszélnek az

emberek. De ha te ott, csak három, érts meg jól három, szám-bavehető frátert találsz, a ki komolyan hiszi és várja, hogy életében, hajasan, vagy kopaszán független, felelős minisztert fog látni: akkor megengedem csinálj velem a mi neked tetszik, légy te Strpkowszky Máté septemvir, én pedig Pogány Bandi, a jurátusa.

— Bocsánat, Zoltán, egyik olyan karakán név, mint a másik. Valami még akkor is leszek. *Incliatæ tabulæ regiæ notarius juratus!* A tekintetes királyi tábla hites jegyzője. Szép cím, sovány hivatal. Büszke lehet rá az ember: *cum titulo sine vitulo!*

— — — —

Már magok az utazók sem emlékezhetnek, mikor? de végre is a sok holnap és holnap után valahára csakugyan megérkeztek a gyorskocsival Pestre.

Szemök előtt a főváros. Jobbról balról a puszták végtelenébe kinyuló kerepesi út vályogviskói, melyek fény, elegancia és architectura tekintetében élénken emlékeztettek a debreczeni «Tizenhárom város» vagyis «Czigány-sor» palotáinak látképére s Pogány Zoltán ifjú uram, nyakában a nagyapai bőrtáskával, megszállott, a hova a gyorskocsi vitte, a *Fehér hajó* vendéglőbe, melynek helyén a mai bécsi utcának újabbban nyitott része kevélykedik.

Itt volt tehát a fővárosban, a hova minden fiatal ember vágyott. Láta a valóságban azt, a miről annyi szépet hallott, olvasott és álmodott s miután az olajlámpák pislogó lángjainak megvilágításában, a legközelebb fekvő utcákat megszemlélte, úgy vette észre, hogy minden, de minden nagyon tetszett neki! Nem talált többet, mint várt, de kevesebbet sem.

Mert a magyar ember a jelen század kezdete óta Pestet gazdag, hatalmas és nagyban fejlődő városnak tartotta; sőt, mintegy negyven év óta, tekintve az idők igényeit, meg volt győződve, hogy fővárosa teljesen megfelel jó hírének. De e szerény meglegedése csak onnan származhatott, hogy a vidéki városok még rondábbak voltak és nem sok embernek volt módjában, hogy a külföld metropolisait is lássa, s aztán a miénkkel összehasonlítsa.

Oh, az a negyvenöt év előtti Pest! Még vagyunk elegen, kik láttuk és hazafias buzgóságunkban meg is bámultuk. Még többen akadnak, kik ifjabb korukban öregebb emberektől hallották,

mi volt ott, a hol ma egészen más valamit találunk? S miután a haladás, aránylag mindig gyors és folytonos volt, következett: hogy a vidékről följövő atyafiak a látott dolgokkal mindig teljesen megelégedtek, s haza térvén, büszkén beszélék el tapasztalataikat.

Időközönként, sokan hosszasan és részletesen leírták, sőt lerajzolták Pest korábbi látképét. Épen e helyütt, nekünk is alkalmunk volna hasonló munkára vállalkozni, de ezúttal csak röviden esünk át rajta s talán mégis úgy, hogy a mai ember egy tekintetre szeme előtt láthassa a negyvenöt év előtti főváros teljes panorámáját.

Erre nem kell leírói ügyesség: csak egyszerű útbaigazítás.

Fiatal barátom! menj végig a népesebb utczákon s nézd meg mit találsz ott régit, mit újat? S a miként megkülönbözteted a fiatal szép nőt a tisztos matrónáktól, úgy tudni fogod, mit tarts újnak, mit réginek. Hagyj ki tehát a mai Pestből minden újat és szépet, s gondold hozzá, hogy az új és pompás épületek helyén, egykor épen a legrongyosabb fészkek sérték a szemet, s akkor előtted a régi Pest! A mi egykor tűrhetőleg megállhatott a sorban, jobbra meg van ma is s épen az épült újra, a mi korhadt, düledező és ocsmány falrakás volt. Ha pedig egészen új utcákra találsz, bátran liheted, hogy ott egykor épen semmi sem volt, vagy legalább semmi, a mit conserválni s az utókornak átadni érdemes lett volna.

A Dunapart mai belső vonala már megépült ugyan, de a folyam partja az 1838-diki árvíz után tetemesen fölebb emeltetvén, szenny és piszok gyűlhelyévé változott.

Az egykori igénytelenséget legbiztosabban jellemzi, ha kérdjük: mi volt itt híres valami, a mi Pest városunkban? Például, azt az üveggel fődött csarnokot, mely a Kígyó-utcát az akkori Uri-utcával összekötötte, minden hazafi megbámulta. Az Orczy-házról minden embernek tudni kellett, hogy óránként egy aranyat jövedelmez. A jurátus, hazulról hozott utasítás következtében, átment egyszer a hajóhídon, büszke volt rá, hogy a goromba német vámszedő öt úrnak nézi s nem követel tőle két krajczárt, mint a paraszttól és a néha divatosan öltözött zsidótól; fölgyalogolt ős Budavárába, hogy megnézzon ott egy igen ritka nevezetességet. Hogy a Sándor gróf palotájából fatalpra rakott «sóhajok hídján» át a ház lakói egyenesen be-

léphettek a szomszéd színház egyik páholyába. Ez akkor látni való volt!

Másrésről a fiatal ember egészen természetes körülménynek tartotta, hogy a kikkel legelőször is érintkezésbe jöhetett, a kereskedelmi segéd (akkor boltos legény), a pinczér, a bérkocsis és a házmester magyarul ne tudjon; mert ez a faj valóságos sértésnek vette, ha valamelyik falusi naiv és műveltséget nem ismerő fickó őket magyarul szólította volna meg.

A mi pedig az utczaí forgalom sűrűségét, a gyaloglók, kocsizók és fuvarozók sokaságát illeti: ennek jellemzésére elég a tény, hogy az Ország-út kellő közepén, a nemzeti színház és Károly-kaszárnya között egy roppant czirkus kényelmesen megférhetett, a nélkül, hogy valaki a közlekedés akadályozása miatt panaszra fakadhatott volna!

Egyébiránt a nemzeti kaszinó már állott: a művelt közép-rend megalakítá a nemzeti kört, néhány hírlap létezett, nagy falragaszok hirdették az eseményt, ha új magyar regény jelent meg!

A jurátus járt le s föl az útczákon, mintha ő fizette volna az útczák kövezetének költségeit. Nem félt senkitől, mert neki senki sem parancsolt. Az nem az ő megyéje volt, a városi hatóságra le nem írható megvetéssel nézett alá. Csak a királyi tábla iránt volt kellő respectusa. Ez azonban (kivéven a politikai excessusokat) valóságos apai, patriarchalis bíróság vála.

PÁLFFY ALBERT.

EGY BOLDOGTALANHOZ.

I.

Ne tetszelegj magadnak
Apró fájdalmaidban,
Ne mondd, hogy nem vagy boldog,
Éltednek ezélja míg van :
Örök remény az ifjuság,
S a puszta lét is élvezet ad.

Jön még idő, nem tart soká,
Hogy minden, minden elhagy
A fásúlt szív üres lesz,
És nem marad, csak egy vágy :
Lemondás ül az aggkoron,
Csak sírba vágyani akkoron !

Apró fájdalmaidban
Ne tetszelegj magadnak ;
Mit tűrni kell a sorstól
Nagyobb csapások vannak :
A búra okot ne keress,
Hivatlanúl is fölkeres.

II.

Virágesőt akácza hullat,
 Kakukk ígér örök jövőt,
 És hívja hím a gerlenőt:
 Minek siratni most a multat?

Csalódtál bár, a perczet élvezd,
 S balgán a szíved el ne zárd:
 Kijátszsza napsugár e zárt
 S a csalogányszó újra éleszt.

Elfúj e szellő minden gondot.
 Míg csíz dalol, rigó fütyöl,
 És illat kel smaragd füről,
 Hogy nincs öröm, hiába mondod.

III.

Sokat kívánsz; oly keves az,
 A mivel majd beéred;
 Szerelmet csak határtalant,
 Árnyéktalan hűséget,
 És hosszú üdvöt, nem zavartat, —
 Elég, ha perczet kicsikartad.

Az étellel, a lyány szívével
 Már most alkudj', előre meg,
 Később majd ifju vágyaidnak
 A legjavát elengeded.
 S örülsz, ha morzsa jut talán
 Reményeidnek asztalán.

A sors törölhet és szakíthat:
Gazdag vagy még, ha megkapod,
Mit ritka kegye néha meghágy,
Az ábrándkönyvben egy lapot:
Örülj, örülj, ha bármit ad,
A boldogság csak pillanat!

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

MÁJUSBAN EGY KÉRŐ.

Májusban egy kérő völgyünkbe jövéen,
Ostromla szerelmivel engem . . .
Gyűlölöm a férfit! mondám neki én.
(Ha esze van, nem hiszi el, nem : nem hiszi el, nem ;
Ha esze van, nem hiszi el, nem.)

Barna szemem nyilait kidicsérte,
Meghal értem, esküve ottan . . .
Csak haljon, mondám, nem búsulok érte,
(Isten bocsá! jaj beh hazudtam, jaj beh hazudtam,
Isten bocsá! jaj beh hazudtam.)

Nagy jószágot ígért, — lesz uradalma, —
Szabad éltem lesz a családban . . .
Kell is nekem az! nem gondolok arra
(Magamba' pedig beh kívántam, beh kívántam!
Magamba' pedig beh kívántam.)

De mi történt? két hét, vagy annyi se' telt,
Vaksággal verte meg Isten :
Nénimre vetett szemet, ott kelepelt . . .
(Hogy' tűröm el? mit tegyek itten, mit tegyek itten?
Hogy' tűröm el? mit tegyek itten?)

Egyik napon aztán dülva, gyötörve
 A mint a vásárba kimentem,
 Hát ott akadok hűtlen szeretőmre
 S a tűz csak fölgyúlada bennem, gyúlada bennem,
 A tűz csak fölgyúlada bennem.

Ugy félvállról kaptam szememet rá,
 A mit más tán vett volna gögnék . . .
 Kéröm szökdecselet és esküdözött rá,
 Hogy csak engem szeretett ő meg, szeretett ő meg,
 Hogy csak engem szeretett ő meg.

Néni felől kérdém szeliden, fájva :
 Füle a bajtól ugy-e nem ment ?
 Gacsos lábán hogyan áll uj topánja ? . .
 (De jaj ! hogy' elesküve mindent, esküve mindent,
 De jaj ! hogy' elesküve mindent !)

Oly forrón kért : legyek a felesége,
 Másképp megöli a bú, meghal . . .
 Hát, hogy én miattam ne legyen vége,
 Hozzá megyek holnap azonnal, holnap azonnal,
 Hozzá megyek holnap azonnal.

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND.*)

Jellemrajzi vázlat.

Még közöttünk járt, de földi hüvelyéből már elköltözött a lélek. Egy élő rom hirdeté, hogy az az előkelő és gazdag, mély és átható szellem, mely fönnen kimagaslott az új Magyarország összes szellemi élete fölött — megtört. Azután ez élő rom is ledőlt és sorra nőttek az évek, mióta Erdélynek egy félreeső falujában porlad.

Fejfáján nem zöldel koszorú, melyet a sokaság részvéte, ragaszkodása font. Nevéről tisztelettel emlékezik a magyar nemzet; de mindenkor csak egy szűkebb kör bírt rokonszenvvel, érdeklél e szellem munkája, termőképességének legnemesebb gyümölcsei iránt.

A nemzet velejébe, szívérebe sohasem bírtak behatolni legnagyobb írójának alkotásai; tiszteletteljesen, de tartózkodva és érzéketlenül haladt el a hazai irodalom legelőkelőbb termékei mellett.

Nem alkalmi phrasis gyanánt, hanem érett megfontolással mondjuk ki a merésznek tetsző szót: Magyarország legnagyobb írója. Közönségünk szélesebb rétegei még mindig sokkal kevésbé tájékozottak a Kemény Zsigmond legsajátosabb alkotásai felől, hogysen ez állítás némi bizonyításra, sőt talán védelemre nem szorulna. Kísértsük meg.

Fejlődése s tökélyre törekvésének kezdetlegesebb stádiumaiban, minden nép és minden irodalom a szorosabb értelemben vett költészetnek, a versköltészetnek túlsúlyát — gyors és

*) Olvastatott Kolozsvárt az Erdélyi Irodalmi Társaság 1888 május 29-diki ülésén.

dús fölvirágzását tanúsítja. A magyar irodalom fejlődése is megerősíti e tapasztalati igazságot. A nagy, vagy csak valóban kiváló író — e szónak széles modern értelmében — fogalma alá csak kevés magyar szerzőt sorozhatni: Kazinczyt, Kölcseyt és Eötvöst — annak kitünőleg egyetemes értelmében; azután szakbeli korlátozással: Szalay Lászlót és Horváth Mihályt, Bajzát és Erdélyi Jánost, s a politikai irodalom terén Dessewffy Aurélt és Kossuth Lajost. Azon szerzőket, a kiknek tökélybeli kifejlődése ez utóbbi évtizedek vívmánya, e sorozatban mellőzzük. De mindnyájukon túrnyog a Kemény csillaga! Mert szellemének egyetemességével lépést tart a fölfogás és ábrázolás eredetisége. Nem érezni nála az Eötvös melegen lüktető szívét, melynek húrjai legenyhébb érintésre megzendülnek, mint a hárfáé. Tudományát nem fejtí ki oly széles méretekben, mint Szalay, a mint hogy nem ölelt föl oly sokoldalú, szinte túlhatalmas tárgyat, hazája ezer éves történelmét.

De a Kemény elméje a dolgok velejére hat, élesen, mint a tör. Pillantása új oldalakat ismer föl, melyek rejtettek és mégis határozók. Az emberi lélek physiologiája és pathologiája oly nyílt előtte, mint az emberi testé, melyet a bécsi egyetemen tanulmányozott.

Szellemvilágából a köznapi, a közhely, a másolat ki van zárva oly mértékben, mint egyetlen magyar írónál sem és kevésnél a világirodalomban. Eötvös fogékonyabb a reflex-rezgésekre. Szalayval szemben pedig írói fölnyét biztosítja, hogy benne a költő, mindenkor legalább is egyenrangú volt a publicistával; a költő benne bátran és férfiasan kifejlődhetett, s így politikát és történelmet gazdagon megtermékenyíthetett, arany színnel bevont — míg Szalay a költészet tündérországától, mint ifjú próbatértől idejekorán búcsút vőn, hogy tudományos célpontjait kövesse, komolyan, szigorún.

S így Kemény mind a tanulmány, mind az eszmék sokoldalúsága tekintetében, messze túlszárnyalja a magyar irodalom színvonalát, és ha a kapcsolat irodalmunk és a világnyelvek irodalmi között organikus lenne, a mint hogy most merőben külső, töredékes: akkor Kemény a művelt világ legkiválóbb írói sorában neveztetnék. Ókori és modern történelem, államtudomány és jog, orvos- és természettudomány, nyelvészet és hitregetan, képzőművészetek és költészet, végre a honi népnek s életnek beható ismerete, valamint a külföldi viszo-

nyoknak mély elméjű szemlélete — ezek szolgáltatják az anyagot, a melyből műalkotásait megteremti. Csakhogy eme hatalmas előnyökben rejlenek szervi fogyatkozásainak csirái is, rejlik végzete — az ő végzete úgy, mint a nemzeté — melynél fogva művének külső hatása nem bírt lépést tartani a belső értékkel — a miért népét meg nem ragadhatta.

Ítéletének éles különböztetései egy dialektikai processus változhatatlan eredményei gyanánt fejlenek, melyeknek a szerző csak kifejezést kölcsönözni látszik, melyek nem simulnak előzékenyen az olvasó elméjéhez, melyekbe az olvasónak előbb be kell hatolnia. Az eszmék, motívumok és vázlatok gazdagsága pedig, a horizont szélessége és változatossága, a költői érzelm mélysége — szinte elburjánoznak a külső alakításban. E hatalmas gondolkodónak ügyetlen keze nem képes a részint nyers, részint csiszolt drágakövek bőségéből egy műarányos ékszert összerakni. Mert eme mély érzésű költőtől, e messze látó államférfi, ez éles gondolkodó és sokoldalú tudóstól egy képességet megtagadtak az istenek: ő nem művész, legalább a külső alakításban nem — sikertelenül küzd a külformával. Szellemének nemes magvát a nagy szám nem élvezi, az érdes, formátlan burok miatt.

Emléke iránti bünt követnénk el, ha e fogyatkozást is föntartás nélkül állítanók oda. Egyik műve, az *Özvegy és lánya* című korrajz, nemcsak a történetírói plastikának, egy elmúlt kor eszményileg hű megelevenítésének remeke, de egyszersmind az átlátszó compositiónak mintaképe is.

Mégis, a Kemény írói egyéniségére nézve a legjellemzőbb, ha szinten a mesternek egyik korai műve — és talán épen azért — a *Gyulai Pál* című történeti regény. A költői szépségeknek valóságos aranybányája s a formai élheteretlenség netovábbja. Mondhatni idomtalan mű. Az expositió több kötetre terjed; a szövevényes bonyodalom legfontosabb végfejlései egy női napló laza soraiban odavetettek. Az elbeszélés fonalát ismételve elveszítjük; új epizódok, váratlan jelenetek bukkannak föl és nem mindig tudjuk: miért? Sokat és gyakran olvastam e művet. Mint nemes érzet a sziklás, tekervényes aknából, úgy kellett e műből a mély tartalmat és megragadó szépségeit csaknem darabonkint kiszabadítanunk. De mily hálás munka, mennyi gyönyörködtetés! Mely elméjű töredékek egy államférfi — Gyulai Pál — naplójából, ki dicsvágya

és lelkiismerete közt hányatik, egy sebzett női szív, az ifjú színésznő, érzelmei kitörésének megragadó lyrai accentusaival váltakoznak. Abban az öt vékony, szürkés kötetkében találunk alapos fejtegetést a tizenhatodik századi székely birtokviszonyokról, csak úgy, mint a korabeli olasz arckép-festésről egy rövid, de finomul jellemző elmélkedést. Azután ismét a Báthory Zsigmond monomaniája és életpezsgő népjelenetek, híven és kimerítőn fölidézve, de sohasem hollandi realismussal. Ez az előkelő szellem sohasem tud leszállani magaslatairól.

Ő a festő palette-jét kezeli; nem a daguerreotypeurnek szerszámaait.

Bizonyos ellenmondásnak tetszhetik a föntebbiekkel, hol alakító tehetetlenségét talán szertelenül kiemeltük, ha azt állítjuk, hogy irodalmunkban senki sem annyira festő, mint Kemény. Ő nem tud vázolni; néhány nagy, élesen jellemző vonásban szürke írónnal odavetni a tárgyak körrajzait. Ő mindennek teljes képét adja; minden ízet, minden részecskét kidomborít egy-egy eszme, alak, vagy cselekvény kivitelében. Kemény a maga sötét alapvászniát művészi gonddal és teljességgel tölti be, elannyira, hogy a kép tökélye, teljessége majdnem az irodalmi hatás rovására esik. Minden helyet maga foglalván el a vásznon, nem marad hely, hová az olvasó a saját gondolata, hangulata árnyvonalait reávetesse.

És ez Keménynél nem írói modor, vagy merő művészi hajlam; hanem benső kapcsolatban áll szellemének analitikus, a szálak és szövetekig fejtő, mondhatni anatómiai irányával. Úgyde analitikai éllel kétségkívül sok szép, rendkívüli hatást elérhetni; csak egyet bizonyára nem: a pezsdülő élet közvetlenségét, avagy csak visszatükrözését is.

Persze kérdés: az-e egyáltalában és mily fokig a művészet föladata? Legalább Kemény ezt a hatást aligha tűzte ki czélul.

Ismételjük: ő az emberi lélek működésének bámulatos ismeretét fejti ki. Belé tekint, mint, ha szabad Jókainak egy gyönyörű hasonlatával élnünk: belé tekint, miként az arabs, ki üvegkaptáron keresztül vizsgálja méhei sáfárkodását. A lélektani problémák vonzák őt mindenek fölött, vagy a mint ő maga oly jellemzőn kifejezi: «A hűn rajzolt emberi természet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől fölemelkedik az erényig. Ez út, mely az égtől az

alvilágig vonúl, s melyen a lelkek járnak a sorstól és akarattól mozgatva) . . . (*Élet és Irodalom.*)

Ez út, mely az égtől az alvilágig vonúl . . . Mintha az *Inferno* egy gránitba vésett sorát olvasnók!

S ő előszeretettel ez úton jár,

. . . per lo cammino alto e silvestro;

ha nem megy is el a kapuig, mely fölé «a sötét színezetű szavak» (queste parole di colore oscuro) íratlak:

Bátran állíthatni, hogy Kemény Zsigmond a magyar irodalomnak egyetlen valódi pessimistája.

A *Karthausi* világfájdalma nem pessimismus és ha Petőfi költészetében valahol nyilatkozik külföldi hatás, Byron-Heinei visszhang, úgy az bizonyára azon verseiben keresendő, a melyekből a legféktelenebb, de abstract világgyűlölet szól. Geniejének mélysége és tüze, igazi lelkülete nem ezekben nyilatkozott. A segesvári csata nyomaveszett halottja, az az égő, hívő lélek, nem volt pessimista.

Ellenben a Kemény pessimismusában nincs semmi ostentatio, semmi hatásvadászat, semmi osztályozható rendszer. Nem tanulmányi benyomások gyümölcse és sehol sincs nyoma hogy Schopenhauerrel, a modern Budhával, foglalkozott volna. Ellenkezőleg az ő pessimismusa elfátyolozott, szinte szándékosan rejtőzködő. Összes íratain végig ugyan magasztos eszmények, mint álló csillagok kísérnek el; ha szinte fényök az ő borongó kedélyének felhőin némileg megtört. De nincs hite az emberi természetben, még kevesebb a lét boldogságában, az eszmények egyéni megvalósításában.

S a mi alapján komorrá, csaknem sivárrá teszi, az a relativitási tudat, a kétely az erény boldogító ereje, a jóknak győzelme tekintetében. Sőt előszeretettel rajzolja a nemes ösztönök és tiszta szándokok bukását — s e bukás peripetiáinak nyomozásában fejtí ki művészetének legmesteribb vonásait. Ebből fakad műveiben a tragikai motivumok gazdag forrása. De az a tétova, bágyadt pessimismus, még ha a tragikus összeütközések magaslatáig is emelkedik, nem az az alaphang, nem az a légkör, mely a tömeget, de ismerjük el: akár csak egy szélesebb olvasó közönséget is vonzani, melegíteni tudna. A bukkott idealisták és méla skeptikusok légköre az.

Keménynek erre nézve is egy különös szava van, a mely mindent megmond: tudniillik «a passiv szívűek».

Azon cikksorozatában, mely kitünőleg a regény lényegével és tulajdonságaival — nem mondom, hogy elméletével — foglalkozik, ismételve visszatér a regényíró azon jogára, «munkájába passiv jellemeket is vegyíteni, kik gondolkodnak és behatásokat fogadnak el a nélkül, hogy a cselekvényre lényegesen hassanak . . . foglalkozhatni a passiv szívűekkel, kik az illem és bevett eszmék fegyelme alatt tanulnak érezni vagy érzésökről lemondani; kik beleélik magokat a társadalomba, sebzetek és hallgatók s kik mosolygó arczezal takarják el fájdalmaikat, hogy körülök nesz ne támadjon s hogy helyzetök kivételessége elenyésszék».

Néhány elbeszélés s egy kisebb méretű regény — *Férj és nő* — kivételével, a történeti regény keretét választotta Kemény e passiv jellemek és passiv szívek mozgási teréül. S ez nem merőben külső találkozás, a tetszésszerű forma kérdése. Hiszen összes alakjai között egyik sem látszik annyira «passiv szívűnek», mint volt ő maga. S az ilyen jellemeknek a történelem természetes menhelyök az élet elől, melyről lemondaniok nem lehet, de a melyben résztvenni nem, vagy csak lehető kévéssé kívánnak. Nem mintha annyira közönyösek lennének, hanem talán mert túlérzékenyek.

Szükségtelen e helyütt azon többi alanyi és tárgyi rugókra és indokokra kiterjeszkednünk, melyek Keményt leghatalmasabb, legegényibb productiójában épen a történeti regényre terelték.

Csodálatos, hogy ez a műfaj, vagy inkább válfaj, melyben századunk néhány legszebb költői alkotása termett, mennyire tért vesztett a közönség érdeklődésében, mennyire parlag irodalmi művelésében — mondhatni Európaszerte! És ha hitünk a valóban művészi formák fönmaradása iránt nem volna erősebb, mint egy aránylag rövid korszak tényleges áramlatainak tartósságában, szinte azt kellene mondanunk, a történeti regény leélte magát, mert nemzedékünk elvesztett iránta minden fogékonyságot.

Bármennyire elismerjük az életnek, a fejlődő és leviharzó jelennek elsőbbségi jogait; bármennyire értsük, hogy átalakuló társadalmunk öröklött kórállapotaival és intermittáló lázrohamaival első sorban magával, napi bajaival, küzdelmeivel és problémáival akarjon foglalkozni s érdeklődését azokra központosítsa: mégis nem átalalom bevallani, hogy szinte megdöb-

bentőnek találok a közönyt, melyet a magyar közönség a nemzeti történelem vásznán vagy szövetségéből szőtt műtermékek iránt tanúsít, főképen a prózairás, a regény terén. A szakszerű történelmi kiadványok nagyobb mérvű extensiv terjedése és kereslete ezen keveset változtat, mert más tényezőkre vezetendő vissza. Amaz megdöbbenő nemcsak a nemzeti szellem hanyatlása jeléül, hanem emberileg is, mert az általános műérzés s a zavartalan irodalmi fogékonyság pusztulását mutatja.

E közöny alatt senki sem szenved súlyosabban, mint Kemény, a kinek legizmosabb alkotásai történelmi regények — s egynek, a *Zord idők* kivételével — csak évtizedek előtt megjelent első kiadásai néhány maradék példánya áll a közönség rendelkezésére. Évi keletjük mindig fölötte csekély volt. Ma mondhatni alig vannak forgalomban.

Mennyi gondolatot nem költ e szomorú üres lap irodalmunk történetében!

S így nem csoda, ha a nemzet halványuló emlékezetében inkább a politikus és publicista él, mint a költő, író. Való, hogy Kemény neve szorosán összeforrott Magyarország újjászületésének történetével azon időponttól fogva, midőn Kossuth Lajos sikerei a legnagyobb magyart háttérbe kezdték szorítani, egészen a kiegyezés befejeztéig, 1868-ban. Pedig ő soha activ politikus, e szónak sajátképi értelmében nem volt. Mint publicista pedig többekkel osztozik a dicsőségben: Kossuthal, Dessewfyvel, Deák Ferenczcel, Eötvös-, Csengeryvel és másokkal — ha a publicista fogalmát nem korlátozzuk a hírlapi cikkírássra.

Ámde a legragyogóbb napi termékek rég feledésbe fogtak merülni, midőn a Széchenyiről írt hatalmas tanulmány még mindig tündökölni fog fáklyaként, biztos kalauzúl ama magasztos mysteriumnak sötét, bonyolult útain, melyet Széchenyi István lelkének neveznek.

Könyvpolczomon ott látom Kemény összegyűjtött tanulmányainak két kötetét — saját kezeinek drága ajándokát — Macaulay essayinek kötetei mellett állva. Nos, nem esnék nehezemre bebizonyítani, hogy e világhírű angol essayk egyike sem — pedig gazdag adattárra támaszkodva, kevés kivétellel mindnyájan befejezett múltra vonatkoznak — ismétlem, egyike sem vesz oly biztos kézzel bonczkés alá egy nagy élő lelket, hogy bámulatos intuitióval, annak alaprugóit és — jósszerűen — végzetét, vé-

gét kifejtse. Magyarország Kemény révén tanulta ismerni legnagyobb félreismert fiának örvényes lelkét. «Mialatt e két nagy férfiúnak (Széchenyi és Wesselényi) életírását Keménytől olvassuk, szemünk előtt egy harmadik nagyság támad: a szerzőé». Körülbelül e szavakkal jellemezte Erdélyi János. Tömören a legtalálóbbit ítélet.

Mint érett ifjat sokat ígérő kezdeményekkel, mint kész befejezett egyéniséget adta őt Erdély a hazának. Évtizedekig, mialatt pályafutását végezte, alig hogy viszontlátta a régi szülőföldet. De szíve mindig eme hegyek felé vonzotta és geniúsának legértékesebb adományai között szelíd fényvel, bánatgyöngyül ott ragyog Erdélyország szerelme. És midőn hosszú évek múltán megtörve, elsötétült szellemmel, csaknem újból gyermek, hozzá visszatért, hű fiának meleg nyughelyet adott Erdély. Azután ölébe zárta örökre.

LÁNCZY GYULA.

SAND GYÖRGY.*)

A szellemes philosophus és essayista könyve, mely a Hachette-féle új monographia-vállalatban Sand György életét, műveinek időrendi és irányok szerinti csoportosulását, valamint vezérelveit és művészetét tárgyalja, igen érdekes s tanulságos olvasmány s megérdemli, hogy ismertetés tárgyává tétessek nálunk, hol Sandot még mindig szeretik s hol már eléggé ismeretes — fordításban is — a francia essay-irodalomnak egy ugyancsak Sandról szóló remeke, a D'Haussonville részletes és beható tanulmánya.

Aránylag az életrajzi részek sikerültek Carónak legkevesbbé. Míg D'Haussonville talán igenis habozás nélkül használta föl az *Histoire de ma vie* pompás leírásait, elemzéseit; Caro túlságos óvatosan szorítkozik magokra a száraz tényekre, s így aztán nem enged elég mélyen pillantanunk a lelki fejlődés egyes mozzanataiba. E fejedelem- és courtesane-vérből származott író meg lehetőséggel alkalmazta magára a darwini öröklés tanát: Caro nemcsak ezt mellőzi, hanem a gyermek legközelebbi környezetét is a háttérben hagyván elmosódnia, azt sem teszi eléggé érzékelhetővé, miként kezdhetett már a gyermeki lélekben csírázni a társadalmi előítéletek gyűlölete s az elnyomottakkal rokonszenvezés. Arra sem utal, mint tesz már a tizenhét éves Dupin Aurora kételyektől, világfájdalomtól elsivárult lélekkel valóságos próbakísérleteket későbbi Sand-szerepéhez, férfi ruhát öltve, férfiasan s fiatal emberek társaságában szórakozva, fölháborodására a vidék közvéleményének,

*) *Les grands écrivains français: George Sand*, par E. Caro, de l'Académie Française. Paris, Hachette. 8-r. 203 l. Arczképpel.

melyet kihí és megvet. Túlságos kíméletességgel borít arra is fátyolt, mint vegyül a huszonhét éves Dudevant báróné, mikor férjétől engedélyt nyer három-három hónapra Párisba távozhatni, a romantika bohèmejei közé — mint vesz részt éjjeli dorbézolásaikban is, választ közülök szív- és laktársat, — mint írja regényeit részben férje mellett vidéken, részben Párisban kedvesének oldalán — mígnem szakít kedvesével, mielőtt még férjétől elválna, s aztán a festők, költők, zeneszerzők, bölcselők stb. legkiválóbbjaival folytatott viszonyokban keres tökéletes boldogságra áhítózó lelkének s változatosságot kedvelő érzékiségének kielégítést. Pedig e momentumok épen nem lényegtelenek Sand tehetségének tanulmányozásánál. Annál örömesőbb időzik aztán Caro Sand életének épületesebbik felénél, a 36-dik évvel már kezdődő nagyanyai korszaknál. A nagyanya természetesen rehabilitáltatni óhajtott a világ előtt, szeretete volna elhíttetni, hogy ő lelke mélyén mindig nyárspolgárnő volt. Caro ezt fölöttébb elhiszi neki. «C'était une âme bourgeoise avec une imagination byronienne», mondja róla s amaz ötletből indulva ki, miszerint Sand Rousseau-nak és Warens-nak szellemi gyermeke, még szerelmi viszonyaiban is valami határozatlan, megtévelyedett anyasági ösztönt hajlandó látni.

A mi Sand írói pályájának fölosztását illeti, ez igen érdekes és — a mi fő — egészen természetes. Íme az egyes korszakok átnézete. I. 1832—1840. Remekai: *Indiana, Valentine, Jacques, Lélia, André, Mauprat, Spiridion* stb. novellák. Az előbbieket tárgya a szerető nagy szívek küzdelmei, a természet föllázadása az igazi szerelmet gátló társadalmi törvények és közvélemény ellen, — részben a vallási eszménynek égő vágygial keresése: mindez ifjú szenvedélyességgel, féktelen lyrissággal. A novellák tárgya gyöngéd érzelmek, a szellem minden eleganciájával. «Bájos érzékenység, mosolygó képzelet, pikánsúl, majd gyöngéden eredeti hang.» Caro annyira el van ragadtatva e joggatlanul ignorált kis remektektől, miszerint sajnálja, hogy Sand «nem érte be e szeretetre méltó tulajdonokkal s rosszul betanult idegen tanoknak zajosabb, de gyakran hamis hangszerévé tette tehetségét». II. 1840—1848. Legérdekesebb termékei: *Consuelo* s a *Comtesse de Rudolstadt, Compagnon du tour de France, Horace, Meunier d'Angibeault, Péché de M. Antoine*. Ezekben már az egész társadalom bajainak ad hangot az író, rendkívül emberbaráti lelkénél fogva a saint-simonis-

ticus ábrándoknak szócsövétül engedi magát fölhasználtatni; mindenütt utópiák, dagályos szónoklatok, rikító valószínűtlenség az eseményekben s főleg az allegoriákká halványuló alakokban: határozott hanyatlás korszaka. III. Már az előbbinek intermezzóival kezdődik, mikor a humanitarius mámor zajában ki-kifáradó író a nagy irányregények közt pihenésül gyermekkori emlékeihez téríti vissza képzeletét s gyönyörű idylleket alkot, legelőször a legszebbet, a *Mare au diablet*, aztán *François le Champit*. Tehetségének e szerencsés újra virágzását végveszélylyel fenyegeti egy perczre a 48-diki forradalom, mely öt perczre nohanti magányából Párisba, a politikai küzdelmek kellős közepébe csalja; de aztán kiábrándulva tér vissza s a *Petite Fadettetel* ismét az idyllek világában keres lelkének írt. 1860-ig tart e bucolica-időszak s e tájt készülnek jórészt drámai kísérletei is, melyeket hasztalan próbáltak tavaly Párisban föltámasztani; Sand nem drámaírói tehetség volt, s ha mégis kétszer kiválóbb sikert ért el (*Mariage de Victorine*, 1851. *Marquis de Villemer*, 1864.), «meltányos megjegyezni, hogy e két alkalommal két kitűnő munkatársa volt»: Sedaine (ennek ugyanis folytatta egyik darabját) meg Dumas fils. IV. 1860—1876. Daczára e végső periodus roppant termékenységének, Caro sem tud több kiváló alkotásra mutatni rá, mint *Jean de la Roche* és *Marquis de Villemer*. Itt már az idyll népies világtól a társadalom többi köreibe emelkedett föl megint Sand s első modorához tért vissza, tisztultabb erkölcsi nézetekkel s a képzelemnek még mindig elég üdeségével. A többi regényen már az öregség jelei mutatkoznak s nálóknál többet érnek a *Contes d'une grande mère*; — ezek mellett még Sand önéletírását érdemes fölemlíteni, mely rendkívül érdekes műnek megbeszélését azonban hasztalan keressük Carónál.

E pálya egy oly nő pályája, ki — miután vidéki magányában sokat szenvedett és elmélkedett, még többet ábrándozott — egész tapasztalatlanúl, korlátlan vágyakkal s reményekkel, lobbanékony képzelettel vetődik Párisba, a politikai s társadalmi viszonyoknak fenekestől fölfordulása idején. Nem kereshetni tehát rendszeres tanokat e regényekben, de azért nem kevésbé érdekes gondolat- és érzélemviláguk búvár-lása, kivált annak vizsgálása, mily merész fölfogást tanúsít ez író a legeggyetemesebb, örök szenvedélylyel, a szerelemmel, szemben: épen ez is azon pont, melyet Caro a legtöbb gondal

iparkodik megvilágítani. E regényekben a szerelem az élet legfőbb tényezője, egyetlen célja; a szeretés egyetlen tevékenysége, társadalmi hivatása ez embereknek, kik, szerelembe esve, keleties extasis mozdulatlanságába esnek, mit legfőlebb indulataik zajgása zavar meg; a szerelem elmúltával pedig létezősök okát, jogát is megszűnni érzik. És e szenvedély ily cultusa méltányos, mert a szerelem isteni adomány, fölül és kívül áll az egyén akaratán, a gondviselés praedestinációja; szeretni annyi, mint Istent dicsőíteni: mintha csak a Tartuffe álszenteskedése volna itt komoly rendszerré emelve, bár Caro talán mint frivolnak véltet mellőzi ez önként elénkbe ötlő hasonlatosságot. A szerelem itt a mysticismusnak lesz egy neme, az emberek tartuffei nyelven fejezik ki elragadtatásaikat — ihletett főpapjaivá lesznek e szenvedélynek: oly tünemény, melynek társára, bár más kiadásban, Balzacnál is rámutathatott volna szerzőnk. Igaz, hogy e fölfogás Sand-t a Manon Lescaut-féle fatalismus örökké halhatatlan párdarabjának, a Caro által jogtalanul «nem kedvelt» s fölemlítésre is alig méltatott *Léon Léonin*ak megalkotására ihlette — de az is igaz másfelől, hogy a szív minden ingatagságait, bűneit erkölcsileg beszámíthatatlanoknak ítélte vele, a gondviselés rendelkezésének tudatta be — a szabados élet dicsőítéséhez, sőt a házasság megtámadásához vezette. Az utóbbi vád ellen Sand megkísérelte volt Nisardral szemben védekezni s azt állítá, hogy ő a házasságnak nem eltörlését, csak javítását czélozta műveivel; e védekezést még ma is alaposnak tartja Sand némely behatón tanulmányozója, így a németeknél Katscher, ki annyira nem hiszi e regényeket erkölesteleneknek, hogy még lélekerősítő képességet is tulajdonít nekik.*) Kétségkívül *Indiana* a házasságnak — mint Caro mondja — «még inkább csak gyakorlata, mint elve ellen» emel szót, de vajon *Valentine* nem nyílt magasztalása-e már a házasságtörés jogosultságának s vajon a *Jacques* házasságellenes, szabatosan fogalmazott tantételeire létezik-e okoskodás, mely azokat eltagadhatná? Egyébiránt a szerelemnek föntebb vázolt fölfogása már magában ellent mond a házasság élet lehetőségének. Az meg szintén kétségbevonhatatlan tény, hogy ez a házasság ellen támadás csak kezdete ama nagy harcznak, melyet

*) Leop. Katscher: *Georg Sand, ein literarisches Porträt. Unsere Zeit.* 1876. szeptember, október. (A második részben.)

nemsokára a társadalom összes intézményei ellen folytat majd az író. E roppant végzetessé válhatott tévedéseket nem ellen-súlyozhatják azok, miket Caro is fölhoz Sand érdeméül. Az őszinte meggyőződésnek ékesszólásig emelkedése csak súlyosbíthatja e regények erkölcsrontó hatását; azon körülmény pedig, hogy Sand e nagy, nemes szerelemnek örökbájú alak-jait is alkotta, kétségtelenül nagy érdem: csak kár, hogy Sand tulajdonképen nem ezek által lett híressé, hanem *Lélia* által, kiben szerelemfestéseinek gyöngéje, az érzékiesség az eszményben, annyira tetőpontra hág, a platóiság és kéjvágy versenygése oly visszataszítón kiélezve, hogy joggal nevezi Caro Pulchériet, a gyönyör papnőjét, tobzódásai közepett is kevésbé szemérmetlennek mint e cynicus szüziesség hallucinatioitól gyötrődő félig emberi, félig jelképies lényt. Még szerencse, hogy Sand nem volt képes ily sensatiót keltő sphynx- és syrénszerű varázsszal venni körül amaz alakjait is, kik a mai nihilista nők módjára az alnép közé vegyülnek, természetesen nem politikai célzatból, hanem hogy ott válaszszanak szerelmőknek tárgyat, helytelenül alkalmazott humanitarius szándékkal s ama hamis elvből indulva ki, miszerint a szerelem teljesen egyenlősít.

Úgy a szerelem e fölfogása, mint Sand többi eszméi, melyek közül a socialismusra vonatkozók özönvíz előtti régiségűeknek látszanak már, lényegökre nézve «exaltatióra mutatnak az érzelmekben és szakadozottságra a conceptióban»; ismételjük: nem tulajdonképi doctrinák, mert Sandra «az elvek egyáltalán csak akkor hatottak, ha megszűntek elvontságok lenni s érzelmekké váltak, — úgy, hogy Sandnak voltaképen csak egy igazi mestere volt a philosophiában, saját szíve». Mindazonáltal elvárhatta volna az olvasó a philosophus Carótól, hogy Sand szenvedélydicsőítésének erkölcsi kérdését, vallási töprenkedéseit, a saint-simonista barátjaitól kölcsönzött elveknek mikénti földolgozását, politikai szereplésének jelentőségét, kevésbé általánosan, rendszeresebben s behatóan beszélje meg, kevésbé idegenkedve amaz állítólagos «pedanteriától», mely szerint az egyes műveket egyenkint maga elé idézze s kivallassa. Hanem ez talán mégis rontott volna e könnyedebb modorban írt monographia élvezetességén; kárpótoltnak eléggé kárpótolva érezheti magát az olvasó az által, a hogyan a tanulmánynak legactualisabb pontját tárgyalja szerzőnk, tudniillik Sand művészetét, mely, e regényeknek eszmei tartalom tekintetében elavultságá-

val szemben, még korántsem oly avúlt, mint a hogy ezt a naturalisták ma állítják. Sand-t tudvalevőleg az idealista iskola fejétől s Balzac ellenlábasaül szokás tekinteni. Caro helyesen tiltakozik e rideg szembeállítás ellen. «Alapjában véve meglehető, írja, hogy egyáltalán nem is létezik két ily ellentétes iskola, mint azt ismételtetni szeretik — a képzelet vagyis az idealismus és az observatio vagyis a realismus iskolája — talán nem is léteznek tényleg irodalmi iskolák, talán mindössze csak különböző temperamentumok vannak, melyek némelyike az observatióra, másika a képzelődésre bír sajátos szervezettel, — némelyik a részletek pontossága iránt érzékeny, másik inventiv tehetségének enged szárnyalást»; iskolát csak az imitatorum servum pecus alapít tulajdonkép egy-egy mester «kiváló, még többször gyöngé oldalainak rendszerré emelésével». Valóban Sand sem tett egyebet, mint a mit Balzac: a valót idealizálta, bár más irányban; csak elméletben tettek el egymástól, a nélkül azonban, hogy ezért a naturalisták mai türelmetlenségével feszítsd meg-et kiáltottak volna egymásra. Kettejük közül Sand volt az, ki a gyakorlatban is hű maradt programmjához, s ki programmját a költészet örök törvényeiből vonta le. Íme az saját fogalmazásában: «A regény épen annyira költemény, mint elemzés. Igaz helyzeteket — igaz, sőt realis jellemeket kíván, melyek a mű főeszméjét, főérzelmét képviselő typus körül csoportosúljanak. E typus rendesen a szerelmi szenvedély ábrázolója, mivel majd mindenik regény szerelmi történet . . . ; e szerelmet, tehát e typust az emberi dolgok rendjén, sőt azon valószínűségen is fölül kell eszményíteni, melyet a legtöbb elme megenged. Szóval fő a tárgyalt érzélem eszményítése, miközben az elbeszélő művészete oly realis viszonyok közé, oly elevenen realis keretbe helyezze azt, hol minél jobban kiemelkedhetik». Később, midőn Balzac mind élesebben hangoztatta a valónak lehető másolását, Sand is mind határozottabban emelt szót az ellenkező irányelv, az eszményítés mellett: a költészet, mondá, «nemesak a tényleg létezőt, azt a rideg, érzéketlen valóságot kénytelen másolni, mit a napjainkbeli emberek s viszonyok alkotnak»; öntudatlanul ismétlé azon megkülönböztetést, mit Sophocles és Euripides óta annyiszor megvontak már az idealista s realista költők közt, szabadságot követelve magának úgy rajzolni az embereket, a milyeneknek lenniök kellene, ha Balzacnak szabad olyanoknak rajzolni azokat, a mi-

lyeneknek látja. Valami pikans aztán azt szemlélnünk, hogy e hajdan szilaj lyrikus, a szenvedélynek e rousseau-i dicsőítője mint kel ki a naturalismusként már Flaubertnél jelentkező sarkatételei, az előadásnak érzéketlenségig tárgyilagos hangja s a rútnak kizárólagos tárgyalása ellen.

Hogy Sand programjába az *observatio*, *analysis* is föl van véve, azon valószínűleg gúnyosan fognak mosolyogni mindazok, kik készségesen elhiszik a mai naturalistáknak, hogy az említett dolgok csakis ezeknek kiváltságai. Carónak idevágó fejtegetései, melyek könyvében leginkább hatnak az újdonság ingerével, eléggé fölvilágosíthatják az ellenkezőről a látni és hallani akarót. «Nagy csalódás volna azt hinni, úgymond, hogy Sand csak középszerűen észleli a realis életet s ritkán ihletődik tőle. Mennyi bizonyítékkal szolgálhatni az ellenkezőről! Ki fogná tagadhatni, hogy ő, a pompás lelemények művésze, egyszersmind melyreható psycholog majd mindenik művében, legalább bizonyos részekben? Már pályájának legelején mennyi finom, változatos észleletet tár elénk, a realis életnek mily melyen átértett tapasztalatát sejteti, bár kevésbé külsőleg, kevésbé a felszínen, mint Balzac, de annál finomabban s rendkívül helyes színezéssel.» Leírásai, még a természetfestések is, «több imaginatív emlékező, mintsem képzelő tehetséggel» készültek. Lélektani rajzai nem egyszer «bámulatos jellemtanulmányok»; némelyik regényében «egy lap, egy sor sincs, mely kísérleti regénybe ne illenek, leszámítva a költőiséget, mely minden *observatiót*, elemzést átalakít». Sőt *Lucrezia Floriani* «egyik legerőteljesebbje azon tanulmányoknak, melyeket valaha a szerelem egyik betegségéről, a feltékenységről írtak; kevés hián valósággal az intim psychológiának egyik fejezete; a betegség részletei, fokozódásai majdnem tudományos pontossággal jelezvők, a deductiók oly logikájával, a vonások oly biztosságával, az elemzés oly mélységével, hogy az életnek közléről észlelése, mely átértése nyilván való». «A kik megtagadják Sandtól az elemző tehetséget, olvassák el e regényt újra s aztán mondják meg, ha nem *observatiók*, nem emlékek segélyével van-e írva minden lapja?» Ezenkívül azt is megemlíthette volna Caro, mennyire szerepel Sandnál a naturalistáknak fő eleme az elemzésben, az élettan; hisz szerelmei legalább is félig a pathologia körébe tartoznak, nem is említve ez író-*rendkívül* szabad szájú stíljét. Tagadhatatlan egyébiránt, hogy Sandnál a legtöbbször

az observatio csak kiinduló pont, melyből a képzelet világába szárnyal el s oda lesz minden észlelő, elemző tehetsége, úgy hogy ha még Hoffmant utánzó meséiben is vannak kitünő vonások a való életből, viszont legrealisticusabb műveiben a meséből van sok; finoman észlelt valóságnak s túlságig menő ábrándoknak különös vegyületei. Természetesen ezért a naturalistáknak volna legkevésbé joguk öt becsmérelni, mint a kikenél nem kisebb szerep jut tényleg a képzeletnek, «a jellemekek logikai tévedésének, az érzelmek kapcsolat nélkülségének, a magaviselet egészségtelen bizarrságainak, betegség vagy öröklés ürügye alatt», s mint a kiket igenis ildomos gyanítgatás formájában sújt Caro ép oly igaz, mint terhes vádakkal. «Érdekes is volna tudni, jegyzi meg, vajon a valónak ez állítólagos observációi nem tesznek-e épen annyi engedményeket, mint más regényírók egy épen oly mesterkéltséggel, önkényes, hamis conventiónak mint az, melyet oly borzasztó bünként hánynak szemére az általok eltörültni óhajtott iskoláknak, mintha bizony temperamentumok s ízlesek el volnának törülhetők».

Alaptalan tehát azt állítani a Sand-regényekről, hogy azok életigazság tekintetében tökéletlenebbek volnának a naturalistáknál. Az meg kétségtelen, hogy a költészet föladatának szempontjából nemcsak nem állnak ezek alatt, hanem messze fölülmúlják őket. Mert ha a regény nem silány mulattató eszköz, ha magasabb czállal bír, úgy okvetetlen némi eszményt kell bevinnie e szegény, kívülről zajos, belülről komor földi létbe, hogy az életből úgyis aggályosan száműzött eszmény legalább a költészetben föl legyen lelhető. Aljas typosok, élettelen majd erőszakos situatiók, trivialis jelenetek, hitvány vagy gyűlöletes botrányok sorozatát állítani élénk, nemcsak művészetnek nyomorúság, de ellenkezik a regény ama végcéljával is, hogy fölülemelje egy percze az embert a mindennapi szomorúságon, nyomorokon, trivialitásokon s oly világról nyújtsa illusiót, hol rendes gondolataink, gondjaink másokkal cserélődjenek föl, az érzelmek több erővel, a jellemekek több egységgel, a szenvedélyek több nemességgel, a szerelem több fenköltéssel s tartósággal, a nap ragyogóbb fényvel bírjanak. «Az angol regény, mely már régóta meghonosult irodalmunkban, s az orosz regény, mely nem rég annyi pompával s diadallal tartotta bevonulását, sokkal kevésbé állnak távol e fölfogástól, mintsem némelyek gondolnák. Ama realisticus alaphoz, mely a modern

szellemnek egészen természetes követelményeihez képest benők foglaltatik, a regénynek e két legújabb alakja, akár Eliot Györgynél, akár Tolsztoj grófnál a komoly aspiratiók, föntszárnyaló törekvések egész tömegét fúzi s ennek következtében bizonyos pontokban rendkívül közel áll a föntebb vázolt eszményhez». Sand sem áll sokkal kevésbé közel hozzá, hisz a regényről már pályájának elején alkotott eszméje egészen megfelel annak. «Átalakítani a jellemekek és szenvedélyek realitását, fölülelmeelve azokat a köznapi silányságokon, rútságokon, s mindenekelőtt az események véletlenében elaljasulástól félteni: mi más ez, mint az élet ábrándjának legmegragadóbb, legtökéletesebb kifejezésére törekedni minden eszközzel — az eszmény néhány sugarát árasztani szomorú, halvány létünkre? Nemde ez az igazi, ez a nagy művészet? Életünk terhes itt a földön, mondja Sand, és sohasem lehetünk annyira elégtelkek önmagunkkal meg másokkal, hogy ne óhajtanánk ébren álmodozni. Senki sem is hinté ránk jobban ez álom varázsát, sem többször, sem pazarabbúl.»

«Minden divat csak ideig-óráig tart, mondja máshol Caro. Senki sem tudhatja, mily irányban fog haladni a jövő nemzedék, ha majd egyszer belefárad az observatio túlságába. Talán Sandhoz fog visszatérni, kit egy perczre elhagytak ama korszakban, mely kizárólag positiv volt, jobban szerette a tényeket az eszméknél, rajongott a kísérleti módszerért még ott is, hol ezzel semmi köze sem volt, s bizalmatlansággal viseltetett a szép ábrándok iránt. A figyelmesebb elmék előtt már is mutatkoznak a visszatérés jelei annyi szép regény teremtőjéhez.» «Igen, ismétli szerzőnk később még több hittel, vissza fognak térni Sandhoz néhány évi mellőzés s műveinek szükségképi eliminatiója után. Helyet nyer ő az eszményi költészetnek újjá születésében, mely sokáig nagy közönséggel fog bírni a legközelebbi s azutáni nemzedéknél, bármennyire iparkodjanak is napjainkban a szellem minden ily irányú szárnyalását elfojtani.»

Mint látni, Caro könyve nemcsak mint Sand-tanúlmány, mint D'Haussonville könyvének méltó társa s kiegészítője érdemli meg figyelmünket; sok tanulságost tartalmaz napjaink irodalmához is.

HARASZTI GYULA.

SCHUCHARDT LEG ÚJABB FÜZETE.*)

Épen a napokban lesz harmadfél éve, hogy egy newyorki képes újság — ha jól emlékszem a *Harper's Weekly* — egy cikke a néger-francia keverék-nyelvekre irányozta figyelmemet. Első útbaigazítás- és bibliographiai adatokért, akkoriban Buda-Pesten tartózkodván, természetesen Mayr Aurél tanáromhoz folyamodtam. Tőle hallám először Schuchardt nevét, a kiről szorgalmas utánjárásomra annyit elég hamar megtudtam, hogy a gráci egyetemen a román nyelvek és irodalmak rendes tanára, a bécsi tudományos akadémia tagja, a *Vocalismus des Vulgärlateins*, ezen a román philologia terén korszakot alkotó munka — s több kiváló becsű, a tartalom alaposságát vonzó előadással párosító kisebb dolgozat szerzője. Az utóbbiak közül, az idétt folytatott tanulmányaimmal való találkozásá miatt, különösen a *Ritornell und Terzine* című, finom észrevételekben fölötte gazdag, s az összehasonlító költészettant egészen új irányba vezérlő írat kötötte le érdeklődésemet. A népköltésnek a nemzeti, faji s éghajlati különbségek mellett mindig és mindenütt fölismerhető közös vonásait egyelőre minden czél-tudatos elmélet elfogultsága nélkül összeböngészgetni, volt akkoriban kedvencz foglalkozásom. Ilyenféle szándék vezetett, őszintén szólván, a kreol-nyelvek exotikus vidékére is, mert akkor még a folklore javára értékesíthető kincses-bányákat sejtettem e viszonylag ismeretlen területen. A mit kerestem, azt ugyan nem találtam, de elég szerencsés voltam helyette nagyobb es ritkább kincsre, egy tudomány és jellem dolgában egyaránt

*) *Auf Anlass des Volapiüks*. Von Hugo Schuchardt. Berlin, Robert Oppenheim, 1888. 48 l. 8-adrét.

magasan kiváló férfiúnak rám nézve eddig csak üdvös eredményt ismeretségére szert tenni. S ezért a kreol-nyelvek s Bernardin de Saint-Pierre érzelmes szerelmesi, mint első kreol ismerőseim iránt mindig a hálás kegyelet bizonyos nemével fogok viseltetni. Mert nekik köszönhetem, hogy Schuchardttal, a ki most harmadfél éve számomra első sorban még csak a *Kreolische Studien* szerzője volt, előbb levelezésbe, majd személyes és utóbb úgyszólván mindennapi érintkezésbe jöhöttem. A nyilvánosság elé hoznom mindazt, a mit e férfiú nevének említésénél ma érzek, tiltja az ő szerénysége.

Olvasóim különben talán már az eddigieket is sokallani fogják; pedig még egynéhány, nem egészen a dologra tartozó, megjegyzéssel kell őket terhelnem. Ezek azonban legalább általános érdekűek s ha kell, az enyémnél nagyobb nevű tanúkkal is igazolhatók. Mert a *Nyelvőr* jeles szerkesztőjén s legkiválóbb dolgozótársain kívül, még közéletünknek Radegundot vagy Gráczot látogató néhány kitünősége, tudom örömet elismeri vélem, hogy Schuchardt a külföld s különösen Németország kitünő tudósai között nemzetünknek nemcsak egyik legmelegebb barátja, hanem alapos ismerője is; az ilyeneket pedig jó lesz számon tartanunk, mert nem sok akad, a ki mindakettőt egyesíti magában. Mily behatón érti és mily biztossággal ír nyelvünkön Schuchardt, azt a *Nyelvőr* olvasóinak nem kell mondanom. *Ariosto Székelyországban, a karácsony és zöld szók* etymológiái s más becses apróságok szólnak helyettem. Ez különben bámulatos nyelv-elsajátítási képességének csak egyik s nem is a legmeglepőbb példája. Schuchardt ugyanis, a nélkül hogy Mezőffanti kétes becsű babérjaira vágyakoznék, másrészt nem tartozik a nyelvtudósoknak azon kivált Németországban eléggé elterjedt fajához, a mely öntudatos büszkeséggel kicsinyli a gyakorlati polyglottismust. Sőt ellenkezőleg azon dicséretes kivételek élén áll s legnevezetesebb szóvivőjük, a kik szerint nyelvtudományi kérdésekben csakis azon vélemény illetékes, a melynek a vitás nyelvtényre vonatkozó élő-forrásból merített közvetlen tapasztalatok kölcsönöznek súlyt és értéket. Ezen mindenütt az élet melegen lüktető erét, az empirikus ismeret egyetlen üde forrását kereső irányzatnak, Schuchardt egész tudományos munkássága e híven követett vezér elvének tulajdonítom én azt a porlepte foliánsok s megpecsételt akták gyanús bölcsességét vakon imádni sehoggy sem tudó áldott természetességet, a mely

minden kimondott szaván s írott során megérzik, s a mely egyúttal főoka annak, hogy a Corszen nyomain indult nagyreményű ifjúból férfi kora derekán merész eretnek és bálványdöntő lett!

Avagy nem eretnekség-e talán, sőt többet mondok, nem a legfeketébb hálátlanság-e egyúttal, ha az az ember, a ki oly ritka szerencsében részesült, hogy legzsengőbb korától kezdve Rost, Kallimachus-Schneider és a nagy Marquardt csepegtettek lelkébe a gothai «gymnasium illustre» tantermeiben a klasszika-philologia színmézét — ha az az ember, a ki a nagyok közt is nagy Ritschl, a «princeps philologorum» kezeiből vette át doktori oklevelét — ha az most szentségtörő kezekkel érinti a Priscianus óta múmiákká aszott görög-latin isteneket s nem félve a megrendített oltárok fölbőszült papjaitól, odaveti nekik Szent Remig püspök Holdig királyhoz intézett szavait: Égessétek el, a mit eddig imádtatok s imádjátok azt, a mit eddig elégettetek! — Az ily ember előtt semmi sem lehet szent; ne is csodáljuk, ha egy sorban küzd azokkal, a kik német létökre nem átallják a német «nemzeti» írást a hazafiatlan latin betűkkel, a hagyomány szentesítette német interpunctiót a francziákéval fölcserélni. Elég botrány is az egyik-másik sedani győző szemében, hogy akad német tudós, persze megint csak Schuchardt, a ki nem röstelli hangosan hirdetni s a mi meg rosszabb szellemesen bizonyítgatni, hogy Tuisco fiai tanulhatnának egyet-mást a Vogézeken túl lakó szomszédaiktól. Ilyen s még ennél is hajmeresztőbb állításokkal telve az a csinos kötet, a melyben összegyűjtve két év előtt Schuchardt apróbb czikkei *Romanisches und Keltisches* czímen megjelentek. A ki elég elvetemült, hogy a legkomolyabb tudományos dolgokat választékos könnyedségű és helylyel-közzel egész a költői lendületig emelkedő, mindenütt eredeti szellemtől sziporkázó előadásban tudja sőt óhajtja élvezni, annak nem igen ajánlhatnánk jobb könyvet Schuchardt épen említett munkájánál. Ám az, a ki azt tartja, hogy az alapos és három-próbás tudománynak okvetetlenül s már csak azért is, hogy imponáljon, mindig unalmas és esetlen alakban kell föllépnie — az ne vegye kezébe, mert úgy talál vele járni, mint az az író, a ki nagyon megróttá Schuchardtunkat azon megbocsáthatatlan könnyelműségeért, hogy Boccaccioról — megjegyzem tárczacikkül írt — pompás kis elmefuttatását a Suppé operettejé-

nek említésével kezdte, s észrevétlenül fűzött kellemes átmene-
tek során Attilio Hortis nagytudományú munkája méltatásával
végezte. Vagy úgy, mint az angol bíráló, a ki szerzőnknek taval
franciára is lefordított, kedélyes humortól ragyogó kelta-leve-
leiben szörnyen megütközött azon, hogy egy német professzor
okosabbat is tud tenni Angliában annál, a mit a szöveg-kritika
honának fiától joggal elvárnak, s nem bújja szüntelen a könyv-
és írástárat, hanem tűzhelyénél s mulatságaiban keresi föl a
népet, a melynek körében tartózkodik, hogy életmódját, saját
ézés- meg gondolkodásformáját ellesse. Hallatlan dolog
egy tősgyökeres és kifogástalan diplomákkal, sőt még rendje-
lekkel és koronás fők személyes barátságával is dicsekedhető
német tudósnál! Nem hiába mondta taval nyáron az öreg
Roumaulle, az új életre ébredt provençei költészeti egyik vete-
ránja, Schuchardttról, a ki akkoriban a franciaországi baszk föld-
dön járt s a troubadourok utódjaival saját nyelvökön versengett
a költői babérért — hogy olyan a természete, mintha nem is
éjszaki vidék szülötte volna s nem is germán vér folynék erei-
ben, hanem az örökké mosolygó déli ég napja süttött volna
ébredő lelkébe — az az áldott déli nap, mely ékesszólást vará-
zsol az emberek ajkaira s költői ihletet szívökbe.

Kiérzik a költő Schuchardt egészen egyéni stíliú íratának
minden sorából. Nem kivétel ez alól legújabb könyve sem, a
mely ugyan elég rövidke, de korántsem oly jelentéktelen, hogy
ne igazolhatnám magából ez íratból, miért választottam szer-
zőnknek a magyar közönséggel való megismertetésére a már
többször kínálkozott alkalmak közül éppen ezt a piczinyke füze-
tet. Korántsem azért, mintha talán a Schleyer-fele világnyelv-
nek akarnék e réven védelmére kelni vagy időmet ajánlgatására
vesztegetni. Alapjában Schuchardttal a világnyelvet, mint nem-
csak nyelvtudományi, hanem egyúttal társadalmi problémát
illetőleg (tekintet nélkül megvalósítása bármely kísérletére)
odáig egyetértek, hogy a mennyiben a nyelvet én sem tartom, a
mint józanul nem is tarthatja senki a szó tulajdonképeni érte-
lmében vett organismusnak — nem látok abban semmi a priori
lehetetlent, hogy valaha az egész emberiség egy közös tolmács-
nyelv kiszámíthatatlan előnyeinek birtokába juthasson. A
Schleyer volapükjét különben Schuchardt sem látszika probléma
sikerült s így vegleges megoldásául tekinteni, sőt határozott
kifogásokat is emel ellene egy helyütt, a melyek arra engednek

következtetnünk, hogy a jobb talán mégsem mindig ellensége a jónak. A volapük egyébíránt, ha jól értem a szerzőt, röpiratában ismét csak olyanféle szerepet játszik, mint föntemlített Boccaccio-tárczájában a Suppé operetteje. A füzet lényeges tartalmát jórészt azon kereken formulázott s minden kétséget kizáró tételek képezik, a melyek más szempontból való taglalását Schuchardtnak egy két évvel ezelőtt megjelent rövid, de nagyon velős és heves polemáit keltett íratában is megtalálhatni. Ezzel a *Junggrammatiker* néven Schleicher nyomában járó nyelvtudományi iskola alaptételét — a hangtörvények kivétel nélküli érvényét bíráló ama tanulmányra czélzok, a melyben szerzőnk már nyíltan kimondta azt, a mit ma hangsúlyozva ismét, hogy tudniillik a nyelv nem lévén természeti szervezet, hanem társadalmi productum, mint ilyen a szellemés nem a természettudományok körébe való s így teves eljárás, ha a természetvilágból vett analógiákkal történő visszaélés útján a nyelvben kizárólag természeti törvények nyilvánulásait, kivételnélküli szabályok érvényesülését keressük. Schuchardt e tévedés kútforrását ama régebbi fölfogásban látja, a mely a nyelvet, mintegy öntudatlanul mythologizálva, az embertől elvont s függetlenül is élő, fejlődő vagy hanyatló valaminek képzelte s ezen — a velünk született abstrahálás és személyesítés önámító cselekvényéből eredt képzeleti alkotást eleivel romantikus, sőt mystikus, majd utóbb látszólag egészen szigorú természettudományi köntösbe burkolta.*) Legerősebb ellenérveit a még mindig nagyon elterjedt s makacsúl védekező sofisma ellen, a mint ő nevezi, úgymint már eddigi írataiban most is a nyelvkeveredés rendkívül tanulságos tényeiből meríti Schuchardt, a ki ezen a nyelv mivoltára új világot vető jelenségeknek kétségkívül legszélesebb alapon álló, s legélesebb bonczkással dolgozó specialistája, a mint azt (már említett kreol-tanulmányain kívül) főleg a párisi akadémia Volney-díjával koszorúzott nagybecsű munkájával, a Miklovich-jubileumra készült *Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches* című emlékirattal fényesen igazolta s alkalmi bírálatok vagy ismertetések kapcsán pazarúl hintett értékes megjegyzéseivel úgyszólván hétről-hetre igazolja.

*) *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker.* Berlin, Openheim. Deczember, 1885. 34-dik lapon.

Füzete második felében, kissé merész átmenettel az igaz, a klasszikai nyelvek középiskolai oktatására tér át Schuchardt. Már érintettük, mily közel jár e pár év óta élénk vita tárgyává lett kérdésben véleménye a Frary nálunk is eléggé ismert jeles könyvében hangoztatott vádakhoz. Vádak, még pedig annál súlyosabb vádak azok, a melyeket itt hallunk, mennél illetékebb (a mint a fönt előrebocsátottakból kitetszik) az, a ki ezúttal e vádakat ifjúságunk hagyománya nyos tanítási és nevelési rendszere ellen emeli. Röviden rendre vesszük őket, tartózkodván minden — akár helyeslő, akár ellentmondó — megjegyzéstől s a következtetést egészen az elfogulatlan ítéletű olvasóra bízván.

Schuchardt elismeri csak úgy, mint bárki a görög régiség ízlésfejlesztő nagy becsét, sőt azt tartja, hogy ennek még az eddigénél sokkal nagyobb mértékben kellene a középiskolai oktatásban érvényesülnie. De nem atallja kimondani, hogy az ókori remekírókból a tanuló sikerült fordítások útján sokkal bővebb és helyesebb ismereteket meríthet, mint jelenlegi oktatásunk menete mellett elérhető ama hézagos, legtöbbször pedig egyáltalán számba sem vehető sejtelmekből, a melyek a legjobb esetben sem igen járnak följobb az «accusativus cum infinitivo» és «ablativus absolutus» lélekemelő s épen oly észfejlesztő, a mely jellemképző tényeinek régiójánál. Hogy a holt nyelvekbe legalább tetsz-élet jőjön, azokat is úgy kellene a tanulónak elsajátítania, a mint legújabban dícséretes kísérletek a modern nyelvek valóban észszerű tanítását legalább tervezgetik. Ha azonban a helyes módszertől még az e tekintetben aránytalanul kedvezőbb viszonyoknak örvendő modern nyelvek tanítása is sajnálatos távolban vesztegel, mennyivel kétségbeejtőbbek a dolgok a latin és görög grammatika azon észficzamító előadás-módjában, a melynek kiszámíthatatlan hatását ifjúságunk csakis azért nem sínyli meg jobban, mert az elméletben elég szigorú követelmények valószínűsítése körül minden összeműködő tényezőben több a bevallott elnézés vagy be nem vallott lanyhaság, mint a mennyinek a kötelesség lelkiismeretes teljesítésével tulajdonképen meg volna szabad férnie. Ám ha csakugyan olyan szükséges a latin és görög nyelv a legtöbb értelmiségi pályához, akkor tessék a Schuchardt tanácsa szerint Hunfalvy Pálunk recipéjéhez folyamodni s a «Repuerascamus» jelszó vezénylete mellett megint konyhalatinúl gagyogni, de legalább

mégis csak gagyogni! Csak az a baj, hogy a modern nyelvek tanításánál üdvös eredményeket termelő helyes módszer a holt nyelvekre, már csak azért is, mert nem élők, egyáltalán nem alkalmazható egész jelentőségében. Fél rendszabály pedig itt sem ér semmit. Avagy elképzelheti talán valaki, hogy latinul bármely mai életviszonyaink körül forgó még oly egyszerű beszélgetést folytathassunk? Erre nincs is szükség, mondja talán az ellenfél. Mi pedig azt tartjuk, hogy nyelvet tanulni más mint gyakorlati czélból, csak nyelvtudósnak kell, vagy olyan-
nak, a ki azzá akar lenni, de nem a mi gymnasiumaink valamennyi tanulójának. — Schuchardt még a klasszikus nyelvek formális képző erejét sem ismeri el, ha ilyent nagyobb mértékben vél valaki bennök föltalálhatni, mint a modern nyelvek bármelyikében. S épen e pontban érintkezik íratainak látszólag a volapüktől annyira messzeeső második része az elsővel, a midőn határozottan tagadja, hogy a formák pazar bősége valamely nyelvnek magasb rangfokozatra ad jogos igényt, vagy hogy az ilyen formákkal rendkívül megáldott nyelvek tanulmányozása, különösen a még anyanyelvében sem eléggé megszilárdult növendék értelmi fejlődésére kedvező hatással volna. Azzal sem segítünk a bajon, ha az újabb tudományos eredményeket okkalmóddal, a mint mondják, belécesepegtetni igyekszünk az iskolai grammatikába, mert kevés e részben rosszabb a semminél, mindent pedig soha sem fogunk megmagyarázhatni.

Mindannak ellenére, hogy mind a két óklasszikai nyelvet érintik Schuchardt megjegyzései, még sem kívánja mind a kettőt egyenlő mértékben kiküszöbölni a középiskolai oktatás keretéből. Különben sem szándékozik ez íratában a kérdést egész szélessége- és mélységében megbeszélni. Inkább aphorismákat, de egytől-egyig a hagyományos előítéletek nyügetől teljesen szabad és a mint önálló gondolkodásból meritett ép úgy ilyenre ösztönző aphorismákat kíván nyújtani a minden oldalról megvitatott themához, a mely valamennyi művelt nemzet legelőkelőbb érdeklődése mellett az összes illetékes tényezők komoly vizsgálódása és eszmecseréjének tárgyát képezi immár évek óta a nélkül, hogy nálunk eddigelé még a kérdés fontosságához méltó általánosb érdeklődést s alaposb hozzászólást tudott volna kelteni.

E sorok czélja nem volt egyéb, mint a kegyelet adójának elodázhatatlan lerovása mellett a lehető legtárgyvilagosabb pár-

tatlansággal tolmácsolni azon nézeteket, a melyek Schuchardt füzetében foglalvák s a melyek Ausztriában már is hálásan elismerő viszhangot keltettek, de minden esetre tiltakozást is fognak még támasztani, főleg a szerző pályatársainak sorában. Lehet egyébiránt, hogy elfogulatlanabb és nem saját ügyökben bíraskoló felek részéről sem lesz hiány ellenmondásban. Hisz jól írja Schuchardt, hogy mint minden nagy korszak, úgy a mienk is telve s át meg át van szöve paradox jelenségekkel. «Joggal nevezi korunk magát — így fejezi be a szerző kis művecskéjét — a természettudományok korszakának; de az utóbbiak nyomása alatt mintha új erőre kaptak volna a philologiai s történetbúvárló hajlamok s minha új nedvek kerengenének már-már elaszni látszott ágaikban s még mindig e nedvek élte-
tik, járják át azt, a mit általános műveltségünknek nevezünk. Új és józan nemzedék vagyunk, a mely nem egy gyöngéd köteleket szetszakított s mosolyg apái philiszterkedése vagy érzégesének emlékezetére; s íme mind ennek daczára, még minket is káprázatba ejt mindaz, a min a régiség nemes rozslája, a min patina látszik s egész meghatottan igyekszünk számos oly dolgot életben tartani, a mi már méltán enyészetnek indulhatna. Gyárban élünk s erővel múzeummá akarjuk alakítani környezetünket! Műveltségünk, hogy két nyelvtudományi műszót kissé szabadabban használjak, régóta nem benső flexió már, csak agglutináció; szellemesnek azt tartjuk, a ki gazdag mások szellemében. Ámde már a legfölszínesebb s pusztán külső assimiliációt is kérdésessé teszi maholnap a mindegyre hatalmasabb tömegben reánk nyomuló tudás- és tananyag, s így aztán nem csoda, ha napjaink legelterjedtebb s egyúttal legkönnyebben menthető vétke a műveltség-színlelés. Semmi sem sürgetőbb kötelességünk tehát, mint szellemi háztartásunk tehertől való mentesítése és egyszerűsítése, s mindannak megítélésében, a mi e föladat megoldására céloz, jobban kell vigyáznunk, mint bárhol egyebütt, a helytelen képzetek és téves fölfogás lehető gondos mellőzésére». A nyelvtudományban még ma is kísértgető néhány ilyen helytelen képzet visszautasítása és homályosb vagy szántszándékkal elhomályosított fogalmak tisztázása körül Schuchardtnak általán elismert érdemei vannak, s ez érdemei gyarapításához legújabb igénytelen művecskéje is tetemesen hozzá fog járulni mindazok szemében, a kik nem ütköznek meg azon, hogy egy kiváló hírű

nyelvtudós nem találja agyrémnek a világnyelv eszméjét, vagy azon a klasszikus nyelvek középiskolai oktatásáról szóló még vakmerőbb nyilatkozaton, a melyet mindenkitől hamarább elvártak volna némelyek, mint egy német egyetemi tanártól. Mindenesetre szeget üthet akárkinek is a fejébe, ha ily akár-mely tekintetben illetékes bíráló minden tartózkodás nélkül pálczát tör oly dolgok fölött, a melyek meddő dicsérgetésével korántsem lehet a napról-napra fenyegetőbb támadásokat visszaverni. Tehát: caveant consules!

KATONA LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Dr. Faragó Gyula: A világ árvája. Franklin-Társulat. 1888.

A hazai irodalom is több ízben tárgyalta azt a fontos kérdést, melynek e könyv szentelve van. Szól az hazánk gyermekhalandóságáról. Mióta a statisztika pontos adatokat szolgáltat az ország népességi viszonyai tanulmányozására, az e számokban visszatükröződő gyermekhalandóság mindinkább magára vonta a figyelmet, mint közegészségügyünk egyik szomorú mozzanata. A baj orvoslását a kormány és a törvényhozás is kitűzték föladatúl; így keletkeztek azon nagyfontosságú intézkedései az 1876. XIV. közegészségügyi törvénynek, melyek a gyermekhalandóság csökkentésére irányúlnak. Azonban a tapasztalat, fájdalom! azt mutatja, hogy ez intézkedéseknek csekély fogamatja volt; a baj leküzdése körül még ma is a közgazgatás sikertelenül fáradozik. Nem fölösleges munkát végzett e szerint e füzet írója, midőn újból feltárja olvasói előtt — különös tekintettel a törvénytelen gyermekekre — a baj természetét, nagyságát, előadja azon módokat, melyekkel más államokban a zsengekor védelmére törekedtek, és midőn végre saját javaslatát terjeszti elő. Mondjuk ki mindjárt, hogy a füzet elég szakszerűséggel és gyakorlati tapintattal van írva. Szerző nem pártolja a lelenczházakat, melyek a gyermekek összezsúfolása által nem nyújtanak kedvező eredményeket, hanem a gyermekeket csak ideiglenesen akarja itt elhelyeztetni, hogy aztán lehető gyorsan a kisdedet jó vidéki dajkákra bízzák. Itt a «világ árvája», a törvénytelen gyermek tudniillik, lehetőleg új családot találjon, hogy annak erkölcsi védpaizsa alatt növelkedvén, a társadalom hasznos tagjává váljék. Faragó a terv pénzügyi részleteivel is foglalkozik és azon eredményhez jut, hogy ha az évenként született körülbelül 50,000 törvénytelen gyermek-

nek egy tizedéről (körülbelül ennyi részesül tudniillik Ausztriában is gondozásban) akarunk gondoskodni, azaz évenként 5000-ról, a költség az első évben 250,000 frtnak felelne meg, de a tizenkettedik évtől kezdve kerek összegben két millióra emelkednék.

A kérdés, mely itt tárgyalatik, két részből áll; az első rész az általános gyermekhalandóságra vonatkozik, a második a törvénytelen gyermekek sorsára. A mi az elsőt illeti, úgy nem vonakodunk annak kijelentésével, hogy a legtöbb író, ki e kérdést tárgyalta, nagyon szűk és alacsony álláspontra helyezkedik. Csak a gyermekhalandóságot nézi, nem pedig azon összes egyéni és társadalmi, részint természeti, részint gazdasági, részint végre erkölcsi viszonyokat, melyeknek a nagy gyermekhalandóság csak egyik tünete; és e tünetet nem lehet sikeresen elnyomni, ha a baj gyökerét nem keressük és nem pusztítjuk ki, ha egyszer megtaláltuk. Pedig erre nem igen vállalkozott eddig senki. A mi mindenekelőtt a természeti okait illeti a nagy halandóságnak, úgy bizonyos, hogy még a legsikeresebb intézkedésekkel sem lehet oda jutni, hogy a gyermekhalandóság nagyobb ne legyen, mint a fiatal és erőkorban. Malthus azon állítása, hogy az élet szűk hídjáról sokan letaszíthatnak és elmerülnek azon sötét hullámok közt, melyeknek neve: halál, különösen a gyermekkorra vonatkozólag áll. De a gyermekhalandóság apasztása különösen gazdasági problémává alakul. Ha Párisban a szegény városrészekben (Salpêtrière, Montparnasse, Saint Fargeau stb.) épen háromszor annyi gyermek hal el az első év betöltése előtt, mint a gazdag városrészekben (Champs Elysées, Madeleine, Plate Vendôme stb.), ha az angol peerek gyermekei közül az ötödik életkort ötször annyi éri el, mint az ipari városok gyermekei közül, akkor alig szenvedhet kétséget, hogy a jövedelemeloszlás és vagyonosság itt igen nagy szerepet játszanak. De bizonyos, hogy e nagy gyermekhalandóság kulturális tényezőkkel, a műveltséggel és erkölcsiséggel szoros kapcsolatban áll. Ha ezeket javítani bírjuk, akkor a gyermekhalandóság magától is apadni fog. Bizonyos, hogy Magyarország ilyenmű propagandának tág tért nyit, habár nem szabad elfelejteni, ha túlzásba nem akarunk esni, hogy például a szomszéd Ausztria magasabb kulturájával és kedvezőbb halandósági viszonyokkal még sem mutat sokkal kedvezőbb eredményeket a gyermekhalandóság tekintetében. A mi azonban feltűnő és különös figyelmet érdemel, az, hogy míg más államokban a törvényes és törvénytelen gyermekek halandósága között nagyobb különbség mutatkozik, addig az nálunk csekélyebb; így az 1881—85-ki évek átlaga szerint az élveszülöttek számához képest 0—5

éves gyermek elhalt a törvényesek közül 39·4, a törvénytelenek közül 42·3 százalék. Nem lehet tehát eléggé hangsúlyozni, hogy az általános gyermekhalandóság és a törvényes gyermekek érdekével is az államnak és társadalomnak foglalkozni kell. Első sorban kívánatos volna a közegészségügyi törvényben foglalt ebbeli intézkedéseknek fogantatásáról és továbbfejlesztéséről gondoskodni, ha az máskép nem volna elérhető, a közegészségügyi vagy talán különösen a gyermek-egészségügyi felügyelői intézmény továbbfejlesztésével. Igen nagy feladat, sőt talán a legnagyobb jut azonkívül a nőnevelésnek. A nő hivatásának neveltessék, hogy akarjon és tudjon is anya lenni; számos gyermek az anya gondatlanságának és vastag tudatlanságának áldozata.

A mi pedig a törvénytelen gyermekek megmentését illeti, melylyel szerzőnk különösen foglalkozik, úgy természetesen nem fog akadni emberbarát, a ki nem óhajtana, hogy figyelmeztetései viszhangra találjanak. Szükséges a jótékonyság áldását kiterjeszteni azokra, kik egészen hibájokon kívül már életök első hajnalában inséggel, betegséggel és halállal vívnak irtózatos tusát; annál is inkább jogosult ez óhajítás, mivel tudjuk, hogy a társadalom osztozkodik e gyermekek szüleinek felelősségében. Azonban a törvénytelen gyermekekről való gondoskodás — minden egyebet nem tekintve, mert e kérdés megoldásának is minden irányban vannak jól megfigyelendő következményei, melyekről azonban itten bővebben nem szólhatunk — jelentékeny pénzbeli áldozatokat követel. Az állam és társadalom vállvetett buzgólkodása és áldozatkészsége sem volna képes oly alapot előteremtteni, mely a szerző által kiszámított budgetet biztosítaná, pedig még ily áldozatok mellett is csak a törvénytelen gyermekek egy tizedére terjeszkedhetnék ki a társadalom gondoskodása. De ez semmikép sem ment föl az alól, hogy valahára annyi erővel fogjunk e feladathoz, a mennyivel egyelőre bírunk. A jövő föladata lesz ez alapon tovább építeni. *Obdura et vinces!*

Az összes kulturállamokban erős mozgalom indult meg, melynek célja: szervezkedni mindazon veszélyekkel és aljas bűnökkel szemben, melyeknek áldozata a védtelen gyermekkor. Ide tartoznak a gyermekkor védelmére hozott egészségügyi törvények és intézkedések, ide a bölcsődék, szeretetházak, az angol-szász népfajoknál újabban sűrűn alakuló «*societies for the prevention of cruelty to children*» (melyeknek célja a gyermekeket épügy kegyetlenségek ellen védelmezni, mint azt teszik az állatok érdekében az állatvédő-egyletek) és egyéb hasonlírányú egyletek. Joggal mondhatni napjainkban, hogy

e nagy kulturális munkában való részvétből legjobban megítélhetni a társadalmak erkölcsi magaslatát. Nekünk is mielőbb azok sorába kell lépni, kik e tekintetben erkölcsi kötelességöknek megfelelnek. A munkát azon ponton kell kezdeni, melyen a segély legszükségesebb és ez a törvénytelenek lelketlen fölázdosása, mely jóformán iparszerüleg folytattatik. Ez az, mit szerzünk el akar érní és minek mielőbbi valósítását teljes szívből óhajtani kell. De másfelől szükségesnek találtuk arra is utalni, hogy a részleges munkának csak úgy lehet sikere, ha a teendők összes sorát, a befolyást gyakorló tényezők egész szövetét áttekintettük és így a reformterv minden részletét és annak hatását minden irányban tisztába hoztuk. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha magasabb álláspontra helyezkedve, a jelenség kapcsolatát egész társadalmi életünkkel, az uralkodó nézetekkel és az életfelfogással szem előtt tartjuk; ha tudjuk, minemű változásokat tételeznek föl a teendő reformok a társadalom erkölcsi, műveltségi, anyagi viszonyaiban, szóval, ha nemcsak homályos érzületek, hanem világos, szigorú conceptióktól vezéreltetjük magunkat. A gyermekhalandóság kérdése, a mint érintettem, nagyon bonyolult kérdés; a törvénytelen gyermekek fölnevelésének kérdése is az, mint azt azon tény mutatja, hogy e kérdést teljesen megoldani még nem sikerült. Ha alapos dolgozatok, és ezek közé tartozik az előttünk fekvő is, e nagy problémát minden oldalról kellően meg fogják világítani, akkor a társadalom munkája e téren könnyebbitetni fog.

—ld—.

A három márványfej. Regény, kritikával elegy. Irta Jókai Mór. Három kötet. Buda-Pest, Révai Testvérek kiadása. 1888.

Jókairól most már nehéz kritikát írni a chablon veszedelme nélkül. A hol az alkotásban a chablon uralkodik, az fenyegeti ott az ítélethozatalt is. Ha a törvényszék elé egészen egyforma kihágások vagy bűnesetek kerülnek, az ítéletek is mind egy minta szerint készülnek. Természetesen a regények se nem kihágások, se nem bűnesetek; a kritika sem bünyenyító törvényszék; de annak illusztrálására, hogy az irodalmi termékek chablonszerűsége a bírálat chablonszerűségét vonja maga után, jobb hiányában ez a hasonlat is beválik. Már pedig nem hiszszük, hogy igazságtalanságot követnénk el Jókai nimbusa ellen s magunkra zúdítanók tisztelőinek legióit, ha azt állítjuk, hogy regényeiben mindinkább érezhetővé kezd válni a

chablon. Mentől szaporábban írja regényeit, annál fölismerhetőbben magokon viselik ezek a gyár bélyegét, melyet röviden formulázva, körülbelül így lehetne kifejezni: «*physikai és morális lehetetlenségek könnyű végrehajtása egy mindenható és mindentudó csodabembertől*». Ez a gyári bélyeg annyira uralkodik rajtuk, hogy ha például egyfolytában végig olvassuk Jókainak tíz-tizenöt utolsó regényét, bizony nem fogjuk megkülönböztetni egymástól, s daczára a hely, idő, események legnagyobb különbségének, úgy össze-visszakavarodnak emlékezetünkben, hogy az egyik regény csodáit egész nyugalommal tulajdoníthatjuk a másik regény csodatevő hősének. A közönséges emberi tetteket megkülönbözteti egymástól az emberek különböző jelleme; de csodához nem kell más mint csodatevő erő, s ez mindig egyforma. Hogy pedig Jókai hősei nem közönséges emberek, s olyan dolgokat visznek végbe, melyeket a természet adta rendes erőkkel végbe vinni nem lehet, ezt Jókai csodálói és ócsárlói egyaránt elismerik.

Ezt a bírálat már sokszor megmondta. A költő meg nem törődött vele, hanem ment vagy inkább repült tovább a maga útján s teremtette egyre-másra a csodatevő embereket. Azt hisszük, mást nem is tehet, vagy nem akar. Emlékszünk ugyan, hogy régebben egyik munkájának elő- vagy utószavában realisztikus írónak mondta magát: de ez bizonyára csak olyan szerencsétlen tréfa volt, mint mostani regényében az, hogy mindjárt a kritikát is beleszővi, vagy egy régibb regényében a kétféle megoldás, melyek közül az olvasónak szabad volt tetszése szerint választani. Ily tréfákat ő megengedhet magának az olvasó közönséggel szemben; nem is vádképen hoztuk föl. Csak azt ismétljük, a mit kezdetben mondtunk, hogy regényeinek ez a chablonszerűsége nehézze teszi a bírálatot a chablon elkerülésével.

Mert Jókairól megírtak már minden megírhatót: jót rosszat egyaránt. És mivel ő nem változik, hanem mindig ugyanaz marad: a róla írt vélemények sem változtak, s épen úgy ismételték magokat, mint ő önmagát. Ha most Jókainak egy-egy újabb regénye jelen meg: a gyakorlott olvasó, akármilyen laikus, könyv nélkül, előre elmondhatja az ismertetéseket, melyeket olvasni fog. Jókai barátjai, vagy a kik azok akarnak lenni, szokott elragadtatásukban magasztalják a ragyogó phantasiát, a csillogó humort, az elbeszélés utolérhetetlen bűját; csodálják a nagyszerű leírásokat és könnyedén átsiklanak a mesén, azzal a plausibilis indokolással, hogy nem akarják száraz kivonatolással megrontani az olvasók élvezetét.

A tárgyilagos bírálók, vagyis az úgynevezett ellenségek, kimutatják az események hihetlenségét, a lélektani képtelenségeket, a jellemzés valószínűtlenségét; megjegyzik, hogy a költő mindegyre kevesebbet törődik a nyelv szabatosságával, kifejezéseiben, szórendjében szinte kaczerködve halmozza össze a germanismusokat, latinismusokat, gallicismusokat s minden más képzelhető «mus»-okat; megütködnek gondatlanságán, mely a gyári termelés egyik ismertető jele s melyből meglátszik, hogy a költő nem is tartja érdemesnek átolvasni, a mit írt; személyei nemcsak jellemeket, gondolkodásukat változtatják folytonosan, hanem néha külsejüket, sőt nevüket is, másikat viselve a harmadik kötetben, mint az elsőben, melyek apróságok ugyan, de tapasztalás szerint kellemetlenül rázzák föl az az olvasót az illusióból. Sőt azt is előre tudja a figyelmes laikus olvasó, hogy efféle «ellenséges» bírálatokra rendszeren jönnek gúnyos vagy haragos ellenkritikák, melyek azt a tételt fejtik ki, hogy a geniet nem kötik a szabályok.

Így szokott történni és nem máskép. Hát nem chablon ez? Bizonyára. A kik Jókairól újabban bírálatot akarnak írni, ne hízelegjenek magoknak a hiú reménynyel, hogy sok olvasójok lesz. A legtöbben átfordítják a lapot; úgy is tudják, mi van benne. Vajon a regényekkel is így tesznek-e, az nem ide tartozik; mi csak a bírálatok sorsával foglalkozunk. Jókai hosszú írói pályáján kivívta azt, hogy nem ugyan bírálaton felül, hanem bírálaton kívül áll.

Hát akkor mit akarunk bírálatot írni Jókai egyik legújabb regényéről, a *Három márványfejről*? Nem is írunk. Csak egyszerűen constatáljuk, hogy ebben a regényben is megvan az ismert gyári bélyeg, a csodatevő ember, sőt mi több, csodagyerek, mert csak tizenkét esztendő s uhancz. Neve Solom királyfi, még pedig a warángok királyának fia. Ezek a warángok is mind csodálatos emberek: Dalmatiában lagnak egy hozzáférhetetlen hegy tetején; alig vannak néhány ezeren, de rettegésben tartják a Középtenger minden partját, s ha kalóz útjaikról hazatérnek, hajóikat is fölviszik magokkal a hegy tetejére, míg végre betelik mértékök s a harmadik kötet végén az egész nemzetet beleugratják egy feneketlen nagy gödörbe, melynek mélyén már tizennyolcz nemzet aluszsa örök álmát. Hogy ennek a csodálatos népnek királyfia csak csodagyermek lehet, az magától értetődik. Solom gyerek azt mondja magáról, hogy ő nem ismeri a lehetlenséget. Nem bizony! Olyan dolgokat visz végbe, melyek az emberi értelmet és erőt messze fölülmulják; de ennek a tizenkétéves ficzkónak, a ki még anyja szoknyájába kapaszkodva

megy apja elé, mindez csak gyerekjáték. Véresre korbácsoltatja magát, hogy átszöknessék nemzete ellenségeihez, a bogumilekhez, a kiket meg akar rontani. A mosszori várban, a legfurfangosabb halálveszedelmek közt bámulatos hidegvérrel viseli magát; könnyedén fölvisz hátán a toronyba egy kétmázsás ifjat, a kit különben két öszvér alig bír el; ismeri a legesodálatosabb hatású mérgeket s az egész várórséget hypnotikus álomba ejti; felszabadítja a bogumilek rabszolgáit, visszaveri saját várából a mosszori knézt, a kit eleinte Twartimirnak, a harmadik kötetben azonban már Dragomirnal: hívnak; azután egész haddal leszáll a föld alá s a hegy alatt átvezeti népét Boszniából Dalmáciába, egyenesen egy apáczakolostor katakombáiba. Elég szép tettek egy serdülő ifjonctól. Meg kell azonban adni, hogy nagy tudományát a földi és földfeletti dolgokban, nem az újjából szopta, hanem tanulta — rövid pár nap alatt egy még nagyobb csodatevőtől, frater Aktæontól, a ki tagja volt előbb a raguzai arany fiatalságnak, de leányrablás miatt büntetésül barátta degradáltatott s a cadmæi sziklabarlangba internáltatott. E magányos helyen, elzárva a világtól és minden emberi közlekedéstől, kifőzi az egész csatatervet a mosszori vár földülésára és az uskókok földalatti áthozatalára; azután alapít egy új országot és új vallást, az új ország királyává magát választatja meg, az új vallásnak a Davidisták felekezetének, ad egy ellenpápát, kivel meg fogja bukattani a római pápát és átalakítja az egész világot, törvénynyé emelvén a kétnejűséget és eltörölvén a papi cœlibatust. Már-már eléri célját s még csak az volna hátra, hogy az ellenpápát, II. Cajust bevigye Ragusába, honnan a világot kifordíthatja sarkából, midőn a római pápa és a nyugati keresztyénség szerencséjére ez a csodatevő, mindentudó ember belemegy egy olyan nyilvánvaló kelepcebe, melyet józan eszű közönséges ember bizton elkerült volna. Ezzel aztán vége van uskók birodalmának, ellenpápaságnak, kétnejűségnek, szóval a világ nem fordul ki a sarkából. Mindezek után fölösleges még hozzátennünk, hogy e csodálatos dolgok az első keresztes háborúk idejében történtek. Történhetek volna ezek akármikor, azaz jobban mondva, nem történhetek volna semmikor sem.

Míg e háromkötetes regényt végig olvastuk, folytonosan az a gondolat gyötört, komolyan veszi-e Jókai dolgát vagy csak tréfál olvasóival? Megvalljuk, most, e három kötet befejezése után, sem vagyunk tisztában e kérdésre nézve. Hiszen írtak mások is tündéregéket, emberfölötti dolgokat; de ezek annak adták ki magokat, a mi valósággal voltak, igyekeztek illúsiót támasztani, s a mi fő, a cso-

dálatosban sem mellőzték a kapcsolatot, az okszerűséget, a következetességet s csak a physikai törvényeken tették túl magokat nem egyszersmind a lélektaniakon. Bizonyos, hogy Jókai nem akart tündérmesét írni, se az érett, se az éretlen ifjuság használatára. Be sem válnék annak s Jókai hívei nagyon megharagudnának, ha ezt akarnók rá kisütöni. De hát mit írt? Fantasztikus regényt, történeti regényt, regényes korrajzot? Tudja Isten! Mindez elsorolt műfajoknak meg vannak a magok benső törvényei, melyeknek hiányosságát tapasztaljuk Jókai munkájában. Szinte látjuk már a gúnyos mosolyt az ismert ajkakon és halljuk ismét a szárnyas igét: a geniet nem kötik az akadémikus bilincsek. Isten neki! De van egy dolog, melynek szándékát minden fictio szerzőjében magától érthetőleg fölteszszük: hogy fictiójával illusiót akar gerjeszteni, hogy az olvasót a hozzávaló hangulatba akarja ringatni s benne való hitet akar lelkében támasztani. Ezt nem csak a kritikusok kívánják a költőtől, hanem az olvasók is, kik azért vesznek regényt a kezökbe hogy annak világába vitessék át magokat. Nem azt értjük alatta, hogy ez minden költői munkának sikerül. Ez más kérdés; ez a fictio jóságának vagy rosszaságának kérdése; csak azt mondjuk, hogy az erre való törekvés, az akarat megvan minden költőben, a ki komolyan veszi dolgát. Es épen erre az «akarás»-ra nézve nem vagyunk tisztában Jókaival. Minden fejezet után, mikor az olvasót úgy a hogy belevitte volna az illusióba, előállít egy kritikust, s közte és a szerző közt «disputát» rögtönöz az elmondott dolgokról, a mi az olvasóra körülbelül olyan hatást tesz, mint mikor az embert folytonosan és fölváltva fölmelegítik s aztán hideg vízzel hirtelen leöntik. Mi a célja ennek a folytonosan váltakozó szellemi gőzfürdőnek és hideg zuhanyoknak? Eleinte azt hittük, hogy Jókai maga is megsokalta, a mit írt, és megsajnálta olvasóit; azért mikor már nagyon is elkábította fejüket a sok képtelenséggel, vállokra vereget és csillapítólag azt akarja nekik mondani: «nem kell ám mindent komolyan venni, a mit most olvastatok». Épen mint a jószívű dadák kísérteties meséik közben meg-megnyugtattják a félős gyerekeket, hogy nem igaz ám az, a mit elbeszéltek.

De jobban meggondolva a dolgot, még sem ez lehetett Jókai célja; sőt ellenkezőleg, úgy látszik, nagyon is komolyan vette dolgát és kritikusával épen azt akarja bebizonyítani, hogy reális talajon építette tündérvárát, hogy a hihetetlen dolgok történeti adatokra, a képtelenségek lélektani megfigyeléseken alapulnak. Erre szolgál a kritikus alakja, a kit Jókai a saját külön céljára teremtett, s olyan

ellenvetéseket ad szájába, melyeket diadalmasan megczáfol. Így aztán elhihetjük, hogy a regény tudományos alapon épült. Az ellenvetések már előre visszaveretnek tudományos fegyverekkel. Könnyű Jókainak! Más írók, a kik akár történeti vagy archæologiai regényt írnak, akár az exact tudományok vívmányait és következtetéseit akarják regényes alakban élénk állítani, hosszasan és fáradsággal tanulmányozzák a nevezett tudományokat, s az eredmény, melyet phantasiájok regényes formába foglal, a megtanult tudományos tényekben gyökerezik . . . Jókai megveti e kicsinyes fáradozást. A geniet épen úgy nem kötik a tudományok bilincsei, mint a széptan szabályai. Jókai nem tanul, ő csinál magának tudományt. Olyant, a milyenre szüksége van. Geológiát, astronomiát, mechanikát, geognosiát, zoológiát, a mint jön. Jelen regényében a többi tudományok mellett, mivel sokat foglalkozik papokkal, barátokkal, apáczákkal, csinált magának liturgikát, historia ecclesiastikát és dogmatikát is a milyen soha sem létezett. Csakhogy arra való a kritikus, hogy a disputában bebizonyítsa neki a költő e liturgiai képtelenségek hiteles, alapos történeti voltát. De ez a tudomány legfőlebb csak annak a zöld fiatalságnak fog imponálni, mely lelkesedni tud Solom gyerek és fráter Aktælon viselt dolgain és megkönnyezi soror Kekharizmene szenvedéseit.

Br.

Nagy-Britannia nagy földbirtokosai. (Bateman: Great Landowners of Great Britain. 4-th. Edition.)

Londonban 1876-ban egy könyv jelent meg, melynek már czíme sok gáncsra adott okot: *The Acreocracy of England*. Az *Athaeneum*, *Saturday Review* stb. figyelmökre méltatták, de egyszerűs mind kimutatták hiányait is. A könyv magába foglalta azon földbirtokosokat, a kik legalább 3000 acre földdel bírtak, azon föltetésből indulva ki, hogy Angliában és Walesben egy acre évi bére átlagban megfelel egy font sterlingnek. Azonban a bíráló kifogásolta, hogy Scotia és Irland figyelmen kívül hagyatott, de midőn a szerző, Bateman, a második kiadásban ennek eleget akart tenni, csaknem lehetetlen föladatot látott maga előtt, mert a 3000 acre-rel, de úgyszólván semmi jövedelemmel nem bíró birtokosok száma Irlandban légió volt. Elhatározta tehát, hogy a 3000 acre mellé még egy föltételt helyez s így fölvette mindazokat, a kik 3000 acre-rel és 3000 font sterling jövedelemmel, azaz a mi pénzünk szerint 30,000 arany forinttal rendelkeznek évenként.

Jövedelemre nézve következő hat osztályba soroltatnak :

1.	100,000 font sterling évi jövedelem és fölebb	---	---	15
2.	50,000 és 100,000 font sterling közt	---	---	51
3.	20,000 „ 50,000 „ „ „	---	---	259
4.	10,000 „ 20,000 „ „ „	---	---	541
5.	6,000 „ 10,000 „ „ „	---	---	702
6.	3,000 „ 6,000 „ „ „	---	---	932
				2500

Tisztán földjövedelem után a leggazdagabb birtokosok sorrendben a következők :

1.	Buccleuch and Queensberry herczeg	217,163 font sterling
2.	Devonshire herczeg	180,750 „ „
3.	Northumberland herczeg	176,048 „ „
4.	Derby (earl of —)	163,273 „ „
5.	Bute (marquis of —)	151,135 „ „
6.	Bedfort herczeg	141,793 „ „
7.	Sutherland herczeg	141,667 „ „
8.	Fitzwilliam (earl of —)	138,801 „ „
9.	Dudley (earl of —)	123,176 „ „
10.	Calthorpe lord	122,628 „ „

Legnagyobb birtokos Sutherland herczeg, 1.358,545 acre-rel.

A Victoria királynő szorosán vett magánbirtokai 27,441 aceret, 5561 font sterling évi jövedelemmel, tüntetnek föl. A windsori koronauradalom 10,203 acre, 22,434 font sterling jövedelemmel.

A walesi herczeg 14,889 acre-rel s 9727 font sterling jövedelemmel van fölvéve, melyhez járúl a cornwalli herczegség jövedelme, melyet mint trónörökös húz. Ez áll 74,113 acre-ből, 37,509 font sterling jövedelemmel. E birtok főértéke a bányákban van, azonban ezek nem kőszénbányák lévén, e jövedelem itt föl nem vétetett.

Gladstone 6918 acre után 18,173 font sterling jövedelemmel szerepel. A leggazdagabb commoner Sir John William Ramsden, Bart. 150,048 acre után, 181,294 font sterling jövedelemmel, Montagu Andrew, a ki még csak nem is Sir, 27,265 acre után 53,034 font sterling jövedelmet kap. Forbes Ch. H. Scotiában 30,000 acre után csak 1873, Macpherson of Glendale Irlandban 35,022 acre után 1257 font sterling jövedelmet nyer.

Végül érdekes az is, hogy az angol felsőháznak körülbelül 600 tagja van s ebből 482 benfoglaltatik a 2500 legnagyobb birtokos közt, legalább 3000 font sterling évi jövedelemmel.

Érdekes adatok tűnnek ki a birtok-feloszlásra nézve is.

Bateman a birtokosokat felosztotta nyolcz osztályra, a kilenczedikbe sorolja a művelés alatt nem álló területeket. Az osztályzat a következő:

1. a peerek, özvegyeik s legidősebb fiaik,
2. nagy földbirtokosok 3000 acre és 3000 font sterling,
3. squirek 1000—3000 acre-rel és e fölül azok, kiknek 3000 acre-en fölül levő birtokaik nem adnak 3000 font sterling évi jövedelmet,
4. nagyobb középirtokosok (yeomen) 300—1000 acre közt,
5. kisebb középirtokosok (yeomen) 100—300 acre közt,
6. kisbirtokosok 1—100 acre közt,
7. cottage-tulajdonosok egy acre-en alúl,
8. testületek,
9. műveletlen földek, puszták (waste).

Megjegyzendő, hogy az alábbi kimutatásban csak Anglia s vele Wales van fölvéve, Scotia és Irland figyelmen kívül hagyatott.

A birtokosok száma	Az osztályzat	Az acre-ek összege	
400	peer és peeress	5.728,979	
1,288	nagy földbirtokos	8.497,699	
2,529	squire	4.319,271	
9,585	nagyobb középirtokos	4.782,627	
24,412	kisebb középirtokos	4.144,272	
217,049	kis birtokos	3.931,806	
703,289	cottage-tulajdonos	151,148	
14,459	Testületek {	korona, fegyház, kórház stb.	165,427
		vallási, nevelési, philanthropicus	947,655
		kereskedelmi és egyéb	330,466
		művelés alatt nem áll	1.524,624
973,011	főösszeg	34.523,974	

Ha a kisbirtokosok számával az általok bírt acre-ek számát elosztjuk, az átlag $18\frac{1}{9}$ acre körül fog állani. Ez átlagnak Oxon ($18\frac{1}{4}$), Berks ($18\frac{1}{3}$), Leicester ($18\frac{3}{4}$) megyék fognak leginkább megfelelni s mintegy közép helyet foglalni az 52 megye közt. 27 megyében az átlag kisebb (Staffordshireben legkisebb $12\frac{1}{5}$), 24-ben nagyobb (Merionethben legnagyobb $41\frac{1}{6}$). Azonban e látszólagos nagy különbség némileg módosúl, ha tekintetbe vesszük a művelés alatt nem álló földek fölvételét. Ily cím alatt a sokkal vadabb Merioneth megyében 416 acre vétetett föl, míg ellenben Radnor megyé-

ben 77,000 acre-en fölül. Ennek magyarázata az, hogy az első esetben az ily területek a szomszédos birtokosok közt fölosztattak a föl vétel alkalmával s ez változtatta meg ily mérvben az átlagot.

Sok érdekes adatot nyújt e könyv, így tudjuk meg például, hogy a Beaconsfield peerség, Granville earl nem érik el a 2000 acre, a 2000 font sterling évi jövedelem minimumot, föl vannak sorolva az 50 acre-nél kevesebbel bíró peerek is, azonban ha Hartington marquist nem találjuk sehol, azért ne sajnáljuk, mert csak addig viseli e címet, míg atyja, a devonshirei herczeg meghal, akkor ez óriási vagyon s a felsőházi tagság mint legidősebb fiára, reá száll. Curiosunkép megemlítjük itt, hogy az 1882-ben Dublinban meggyilkolt Lord Frederick Cavendish, Devonshire herczeg fia, Hartington marquis testvéröccse volt s ez világossá teszi, mily nehéz az angol főurak családi viszonyaiban eligazodni idegennek.

NAGY LÁSZLÓ.

Le opere dei maestri italiani nelle gallerie di Monaco, Dresda e Berlino. Saggio critico di Ivan Lermolieff. Tradotto dal russo in tedesco per cura del dott. Giovanni Schwarze et dal tedesco in italiano dalla baronessa K. . . . A Bologna. Zanichelli. 1886. (Lermolieff: Az olasz mesterek művei a müncheni, drezdai és berlini képtárakban.)

A többi közt két okból emlékezünk e helyen e munkáról: szűk czíme daczára általános érdekű s azután van benne néhány meleg szó s érdekes megjegyzés a mi országos képtárunkról is. De ezt nem is tekintve: jeles könyv s az olasz festészet iránt érdeklődőknek inkább ajánlható, mint sok más kötetekre dagadó munka, melyből a jobb értelemben vett műkedvelő rendszeren néhány gyarló általános képzetnél, sok névnel s még több szónál egyebet nem tanulhat, ha még oly őszinte vágya volna is tanulni. Az ilyen örülhet, ha az olvasástól szeme nem lesz bágyadtabb, mert a képeket azért nem fogja — mind mondani szokás — jobban «érteni», mint azelőtt. Ha azután az ilyenben van őszinteség maga iránt, némileg szegyenkezve fogja megvallani, hogy a képeket nézi, nézi ugyau, de oly kevéssé látja, mint előbb; ha pedig őszinteség helyett inkább «szép szellem» lakja, akkor művészettörténeti olvasmányai által bátorítva, egy salto mortaléval, mely minden későbbi javulásnak útját vágja.

beszegődik képbámulónak s az isteni Sanzio madonnái előtt gondolatával az «örökszép» honába nyargal, pedig valójában egy igazi Rafaelt egy gyöngébb kopiától, egy Correggiot egy Guido Renitől megkülönböztetni nem tud. Végre is a catalogus lesz egyedüli támasza s aethetikai lelkiismerete; ez súgja meg neki, mikor kell bámulnia, vagy egy kép előtt részvét nélkül elhaladnia. Így sétál föl s alá a képtárakban tunya közöny, tarkítva egy-egy «műveltségi aspiráns» mulatságos lelkesedésével, mely azonban minden önálló, őszinte benyomás híjával marad.

A mi könyvünk már az által érdekes, hogy még a műkedvelőt is önállóságra bátorítja; az egyes képek és mesterek kellő megfigyelésére oktat; a könyvet olvasva egy fényes példán tanulmányozhatjuk, hogyan kell látni tanúlnunk. Mert a művészi látást tanúlnunk kell, mint a művészi észrevést a zenében. Legtöbbünk szeme vad állapotban marad, ép úgy mint halló érzéke; az erős, meg nem tört színeket ugyan minden nehézség nélkül észreveszszük, mint fülünk is az egyszerű zenei rhythmust nyomban felfogja, de a finomabb színváltozatok iránt szemünk tompa marad, mint fülünk az összetettebb hangalakzatok iránt durva. Mennyire csak nagyjából tudjuk megkülönböztetni például néha a felhők színárnyalatát, s milyen darabos marad látásunk a formákra nézve is! Az alakokon a finomabb eltéréseket csak homályosan, alig hogy észreveszszük, inkább csak azt látjuk jól, a mi szembe szökik, a mi igazán szemet szúr; az erősebb, szokatlanabb eltéréseket, a ficzamoto, a kinövést. Hát még képeken, hol a felfogással még erősebb szellemi munka is jár! Hányan látják ötven olasz képen mindig ugyanazon egy Madonnát s nem tudnak a rejtettebb különségek gyönyörködötő, gazdag, jelentős változatosságába behatolni, arra nem is gondolva, hogy e különségek mögött az érzés, a művészi felfogás egész különböző kis világa rejlik. Könyvünket végig olvasva, legalább tudatára jövünk annak, mily siralmas állapotban van látérzékünk s milyen fogyatékos a felfogásunk arról az életről, mely színben, formában nyilvánul. Bámuljuk Lermolieff szemét, mint kontár hegedűs bámulhatja Joachimot.

Mindenek előtt azonban némit el kell mondanunk a könyv keletkezéséről. Először németül jelent meg (ma már elfogyott) mint fordítás oroszból, csakhogy eredetiét ép oly hiába keresné az ember, mint azt a dr. Johannes Schwarzét, a ki fordította. Szerzője egy hamis orosz, ki Olaszország «romlott, de kellemes» erkölcsi közt csodálatosan jól érzi magát, annak majdnem minden képét ismeri s oly könnyedén s annyi malitiával cseveg, hogy személyazonossá-

gán joggal kételkedni kezdünk. Az előszóban, mely még 1877-ben kelt, elmondja, hogyan hívták őt haza barátai Olaszországból, mikor otthon a bulgár kérdés és a «Kulturkampf» kitört; hazafelé menet látogatta meg azután a nevezetesebb európai képtárakat s tette meg jegyzeteit. Soká nem akarta kiadni, barátai hiába nógatták s valószínűleg nem látnak napvilágot, ha egy különös látogatás más elhatározásra nem bírja szerzőjüket. Allg hogy az újságok hazatértéről s külföldi tanulmányairól hírt adtak, egyszerre csak beállít hozzá két úr, egy hosszú szőke szláv s egy tagbaszakadt tatár, egy volt zsrnaliszta s egy volt szobafestő s útbaigazítást kérnek megfelelő források iránt, mert az egyik, «fényes stylistá», a műveltség történetét, a másik az olasz festészet történetét akarja megírni. Most már átlátta Lermolieff, hogy még is lehet némi haszna művének s kiadta. «Fiatl barátaihoz» beszél benne, kiket tárgyukhoz érzék és szeretet vonz s kik még nem gyártottak frázist s a tapétarajzolásba sem unhattak belé. S a könyv nagy hatással is volt; néhány képtári igazgató olyan valamit érzett, mint mikor a nyugtalanul alvót szellemek piszkálják s a képtárakban is némi elevenség támadt. Egy-egy homályba került kép régi jogaiba lépett s másról bebizonyúlt, hogy csak bitorolta egy jeles festő nevét. Egyáltalán feltűnt az a helyes módszerrel párosult művészi érzék, melyről a könyv tanúskodott, s a rosszul őrzött orosz álarcz mögül előlépett Giovanni Morelli, olasz senator, Európa egyik első képismerője.

S műve, mely tulajdonkép három német képtár olasz képeinek kritikai katalogusa, csakugyan a legérdekesebb és legösztönzőbbek egyike, melyet az olasz festészetről írtak. Majdnem csupán részletekkel látszik bibelődni s mégis az a mit mond, nem egy olasz mester műveihez a legtanulságosabb kommentár. S e mellett irodalmilag is érdekes könyv; forma tekintetéből kifogás alá eshetik, hanem másrészt az a fesztelenség, az a néha egy tárgyról a másikra átszökellő jó kedv, a könnyedség, melylyel finom észrevételeit szórja, kedves jó barátta, a legszemlemezesebb ciceroné-vé teheti e könyvet mindenki részére, kinek az illető képtárakba ellátogatni szerencséje lehet.

A könyvnek érdeme, hogy a szakszerűbb fejtegetéstől nem irtózó laikus előtt is érthetővé teszi azt a fontosságot, melylyel a művészi nyelv grammatikája bír s belénk oltja, vagy legalább fölkelte bennünk azt az ösztönt, hogy mindegyikünk ne könyvből, hanem magokon, a festők művein kezdje tanulmányozni a festészet történetét. Az első dolog, látni tanulni az egyes műtermékeket, hogy megmondhassuk, hamisak-e, vagy nem, hogy mily országból, iskolából,

mestertől valók. Az elmélet azután az ilyen gyakorlatnak legyen eredménye. S ez ma nem is fölösleges megjegyzés, mikor sokan egy festőre vonatkozó archivumbeli új adaton jobban lelkesednek, mint a festő művein. Hanem az is bizonyos, hogy az ilyen gyakorlat, melyet képtárból képtárra, egy olasz helyről a másikra vándorlás útján szerzünk meg, nem lehet mindenki dolga.

Lermolieff Olaszország minden zúgát ösméri s könyv nélkül tudja Európa képtárait. S ehhez járúl bámulatatos emlékező képessége színekre, formákra ; ez ugyan részben tehetség dolga, de gondos gyakorlat útján kisebb-nagyobb mérvben bizonyos fokig mindenkéül fejleszthető. S ezt némileg a műkedvelőnek is fejlesztenie kell, különben üres marad látása s a festményt képzelmébe kellőleg be sem fogadhatja. Az olyan, a ki a képtől elfordúlva, azt színeivel, alakjaival, elrendezésével magának a benyomásból élénken s híven rekonstruálni nem tudja, az nem is nézte, nem is látta jól a képet. De ez a receptív működésnek csak első foka. Azután következik a formák önkéntelen társulása ; mikor a szín, forma, modor, kifejezés hasonlóságai képzelmünkben fölidéznek régibb benyomásokat s a hasonlóságok mellett eltérések, ellentétek tudatára jutunk. Ennyire gyakorlat s egy kis figyelmezés útján minden műkedvelő eljuthat s el is kell jutnia ; ha a formák világából üres báméskodáson kívül értelmi gyönyört is akar meríteni. A műértőbb megfigyelés azután a művészileg gyakorlott forma-emlékezettel hibátlan technikai ismereteket, s nagyobb módszerességet párosít ; használja a photographiát s mindenek előtt s első sorban használja a mesterek eredeti rajzait, melyeken technikai sajátásaik és felfogásuk még élénkebben észlelhetők, mint a kész festményeken, melyeket idő s restauratorok sokszor annyira megrongáltak, hogy rajtuk a művész eredeti ecsetvonása alig hogy föllelhető.

Képzeljük el most Lermolieff virtuóz formaérzékét, páratlan emlékezetét s körülbelől elgondolhatjuk, milyen éles lehet e nagy képismerő tekintete. Természetesnek fogjuk találni, hogy épen ő utalt először élénkebben bizonyos technikai fogásokra, melyekre a felhőkben járó æsthetikus nem igen szokott figyelni. Lermolieff figyelmezteti « fiatal barátait », hogy az olasz iskolákon belül a földolgozókban ugyan mindig a természethez fordultak, de bizonyos részletekben a traditio járta s a festő ilyenkor megszokás, elfogadott minta, vagy emlékezet után dolgozva, képein rendesen ismétli magát. Így fölismerhetni némely mestert a vidékről, melyet képei háttéréül fest ; egy kigyózdzó érről, vagy egyenesebb medrű folyóról, melyen

híd vezet keresztül; sajátosságos fájról, vagy a vidék elrendezéséről. Ilyen biztos kalauz a ruhadőzset, a kéz, az orr, a fül, a szemöldök, a lábujj alakja. A festők meghatározásánál ez ép oly biztos nyomra vezethet, mint például egy író stylusa fölismerésénél némely mellékes körülmények; az író kedvenc szava, sajátosságos interpunctiója, szokásos jelzői, gyakran használt fordulatai és a többi. Magokban — tagadhatatlanul — kicsinyes dolgok, de helyes érzéssel, művészi tapintattal párosulva — a kritikának hathatós eszközei.

De nem csak Lermolieff módszerét, hanem művészi elméletét is bizonyos egészséges realismus jellemzi. Nem doktori okoskodás, hanem művészi érzék terméke. Szereti a festészet fejlődését is organikus fejlődésnek tekinteni s azért a «befolyások» elméletének nem nagy barátja. Némely műtörténet-író például valódi élvezetet talál benne, ha éles elmével rásüti egy festőre, hogy egymásután tíz más festő közvetlen hatása alatt állott. Elég erre néha az a körülmény, hogy az illetők egy ideig egy helyen tartózkodtak, együtt működtek; elég némi felületes hasonlóság, vagy egy régibb műtörténet-író állítása. Az ilyenféle légben függő befolyások szimatolása nincsenek Lermolieff ínyére. Szerinte az egyes iskolának megvan a magok csinos fajbéli jellegök, melyet a környezet, a természet s az illető vidék népének typusa határoz meg; s ebben rejlik a hasonlóságok legfőbb oka; másféle «befolyásokról» csak akkor illik beszélnünk, ha hiteles adataink vannak. Sok műtörténet-író valóban még úgy bánik el egy festővel, mint elbánnék például Goethe egy költeményével az a kritikus, ki azt állítaná, hogy a költőre mindazon íróknak tényleg befolyásuk volt, kik hasonló tárgyat dolgoztak fel, vagy hasonló gondolatokat fejeztek ki. Lermolieff felfogása egyszerűbb, a tudományos észjáratnak nem oly kedvező, de inkább megfelel a valóságnak. S hogy ily felfogás mellett is mily érdekes felvilágosításokat nyerhetünk régi festőkről, mutatják Lermolieff megjegyzései a lombardiai, velencei iskoláról s különösen az az érdekes és újságában meglepő fejtegetés, melyben Rafael ifjúkori fejlődését és Timoteo Vitihez való viszonyát tárgyalja.

Különben Lermolieff állításainak az a sajátossága, hogy érdekesek ösztönzők maradnak, ha nem is volnának bebizonyíthatók. Pezsgő művészi érzék szól a könyvből, s a fogékonyabb olvasó szívesen enged e hatásnak. Pedig a könyv tulajdonkép egyéb sem akar lenni, mint — szerző maga mondja — egy «catalogo ragionato».

A mi országos képtárunkról is melegen emlékezik; csodálkozik, hogy nem akadt még «német tudós», ki bővebb figyelemre méltó

tatta volna. Ez a megjegyzés is sarkalhatta egy elvtársát s «barátját Rafaelben», szegény Thausingot, hogy később képtárunknak néhány szép cikket áldozzon. Gentile Bellini, Giorgone, Marco Basaiti képeiről beszél. Különösen lekötötte figyelmét egy bánatos arcú ifjú képe névtelen mestertől; ott függ most is az első emeleti nagyobb olasz terem keskenyebb falán. Lermolieff nem tartja valószínűtlennek, hogy e kép Giorgione műve. A tüzeőbb Thausing már azt mondta, hogy más nem is festhette. (Most a kép már Tizián neve alatt található.) Azt azonban teljes bizonyossággal megállapította, hogy egy szerencsétlen velencei költő, Antonio Brocardo, arcképe. De igazán nem tudom, érdekl-e mindez közönségünket. Az országos képtárba járni nem divat. S ha ógyelgő gyerek s vasárnapi publikum oda föl nem vetődnék, azt hihetnők, hogy az a képtár tulajdonkép halotti kamara — régi mesterek számára. Nyugodjanak békével!

— x —

Kirándulók zsebkönyve. — Útmutatás ásvány- és földtani gyűjtésekre, magasságmérésekre, állat- és növénytani megfigyelésekre és gyűjtésekre. 70 ábrával. Buda-Pest, kiadja a m. k. Természettudományi Társulat 1888. A VI-ik (1887—1889. évi) ciklus negyedik kötete a könyvkiadó vállalat aláírói számára.

Szürke orosz vászon-kötésben, fekete nyomással jelent meg s azt hiszem, mindenkit úgy meglepett, mint engem, ki e sorokat írom. Külseje s rövid külső címe alig enged következtetni belső tartalmas voltára. A Természettudományi Társulat figyelme, mint látjuk, a turistaság mezejére is kiterjed s a turista közönséget is meg akarja nyerni a természettudományoknak s ezen az úton is elő akarja mozdítani hazánk természetrajzi ismeretét. Ez a földadat ugyanis inkább a Kárpát-egyesület körébe eshetnék. De hát így is jól van. A Kárpát-egyesület megadja a kedvet a kirándulásokra s megkönynyíti az egyes pontok meglátogatását, a Természettudományi Társulat pedig megtanít rá, hogyan kell e kirándulásokat valójában élvezni s a tudományos törekvések javára értékesíteni.

A turistaságot többnyire egyértelműnek veszik a hegymászással, a mi nem egészen szabatos. De ez volt a kezdete s erre szorítkozik részben ma is. Sokaknak maga a hegymászás a céljok — talán egészségi szempontból; sokaknak pusztá hiúságból. Elnéztem néhány

«kiránduló karavánt», olykor egyes «touristákat», mint vágnak neki a hegyek meredek falainak, mint rontanak neki a kopár csúcsoknak, hogy elmondhassák, hogy vizitkártyájuk ott van a lomniczi csúcson, s ők magok, saját kezökkel szakították le a havasi gyopárt a meredek szirtről, mely most keblöket díszíti, azután leprésettetik s a dicsőség emlékeként őriztetik. A hősiebb «touristák» még az időre is figyelemmel vannak s nagy szeleskedve beszélnek el, hogy ennyi meg ennyi idő alatt mászták meg a szalóki ormot, ennyi meg ennyi fertály alatt mentek Tátra-Füredről a csorbai tóhoz. Ez már elfajulása a turista-ságnak; ez élvezet-, haszon- és észnélküli nyargalászat, melyet többnyire a tudó és az egészség bán meg. Az ilyen «touristáknak» még csak bámulni sincs idejük a természet nagyszerű alkotásait; annál kevésbé tudják benne a magasztost megérteni s még kevésbé járulnak hozzá a nehezen megközelíthető helyek természettudományi megismeréséhez.

A Természettudományi Társulat a *Kirándulók zsebkönyvének* kiadásával hozzá fog járulni a turistaság ez elfajulásának csökkentéséhez, rámutatván azon érdekesnél érdekesebb mozzanatokra, melyek minden rendű turistának úton-útfélen kínálkoznak, s megtanítván, miként kell azoknak örülni, miként kell az egyes tárgyakat gyűjteni, elrakni, megőrizni, hogy később, talán évek múlva is visszaidézzék azokat a szellemi és testi gyönyöröket, melyeket gyűjtésök alkalmával a természetben élveztek.

Hanem lássuk, mi van hát e zsebkönyvben.

Van benne I. *Útmutatás ásvány- és földtani gyűjtésekre*, dr. Schafarzik Ferencztől. (1—84. l.)

II. *Útmutatás magasságmérésekre*, ifj. Bodola Lajostól. (85—112. l.)

III. *Útmutatás állattani gyűjtésekre*, Kriesch Jánostól. (113—159. l.)

IV. *Útmutatás növénytani gyűjtésekre*, dr. Czakó Kálmántól. (161—199. l.)

Ha nem tudnám, hogy a *Budapesti Szemle* lapjai könyvismeretésekre nagy tért nem szentelhetnek, az elsorolt fejezeteket részletesen ismertetném; megérdemelnék, hogy azokról a jó tanácsokról, figyelmeztetésekről, útmutatásokról, melyeket minden kirándulónak adnak, mennél tágabb kör vegyen tudomást s legalább elsorolásukból lássa mindenki, mennyi érdekes szempont van a természetben és háztartásában, melyet kirándulásában eddig számba nem vett.

A maga nemében mindegyik fejezet felölel minden alkalmas szempontot s mindegyiken meglátszik a «praktikus» szerző keze nyoma. Mind a mellett, azt hiszem, hogy nem csalódom, midőn az ásvány- és földtani gyűjtésekre való utasításokat tartom a legsikerültebbnek; nem azért, mintha nagyon túlszárnyalná a többi tartalmilag, hanem mert annyira kimerítő, hogy bizonyos előismeretek mellett más irodalmi segédeszközt a szabadban valóban nélkülözhetővé tesz. Persze e tulajdonsága a tárgyával függ össze, melyet az ügyes szerző ilyen kis dióhéjba is kimerítően be tudott szorítani. Vannak ezen a 84 lapon általános tanácsok a ruházatról, élelemről, a menés tempójáról, a kirándulás tervszerű megállapításáról stb., melyeket a zoologus és a botanikus is használhat; itt van továbbá a Magyarországra vonatkozó térképek részletes összeállítása; az iránytű használatáról; a geológiai gyűjtésekre való eszközökről; megvan benne az ásványtan és a kőzettan olyan mértékben, a melyben kirándulásokra éppen elég. Becses e részben a kőzetek geológiai formáiról, a rétegek alakulatairól szóló rész, melyben az egyes példák általában Magyarországból vannak véve s nem képzeletiek, hanem valóban meglevők. A legjobb magyar geológiai kézi könyvekben sem látni ennyi magyar példát együtt. Ez kiváló érdeme. Egyet azonban mégis rosszallok benne, t. i. a stratigraphiai táblázat részletességét. Ez a kezdőt, a nem-szakembert, a ki a vezérkagylókat nem ismeri s ilyenmű táblázatot talán először lát, megzavarja. — Egyszerűen — s azért sikerrel — tárgyalja a geológiai fölvételek módját. Végül a meteor-hullásokról, a földrengésekről, talajvizekről s a víz keménységi fokának meghatározásáról szól. A Függelékben az ásvány-földtani intézeteket és gyűjteményeket sorolja el.

A magasságmérésekre vonatkozó útmutatások, természetöknél fogva, a legkevesebb tért követelték. Szerzőjük megismerteti az olvasót a hely magassága és levegő nyomása közti kapcsolattal és azokkal a tényezőkkel, melyek a barométer állására hatnak s a magasság meghatározásakor számításba veendő; megtanítja, miként kell a számítást a szükséges javításokkal megtenni. Ha valaki a matematikai ízü kifejezéseket látva, megijedne, rosszul tenné, mert azok nagyon egyszerű dolgok általános módon kifejezve. Külön tárgyalja az aneroid-barométert és alkalmazását a magasságmérésekre. Alig van turista, a kinek aneroidja ne volna; pontos használatát a néhány lapról megtanúlhatja.

Az állattani gyűjtésekre való útmutatások két szakaszba vannak foglalva a rendszertani nagy csoportoknak (gerinczesek, gerincz-

telenek) megfelelőleg. E nagy csoportokon belül vannak az egyes osztályok külön-külön méltatva. Mindenütt ott van a gyűjtés és conserválás módja, valamint azokra az állatfajokra való figyelmeztetés, melyek hazánkra nézve még kétesek, nevezetesek, vagy biológiai szempontból érdekesek. Minden csoportra nézve részletesen sorolja el, hogy hol s milyen körülmények között kell keresni, fogni s megfigyelni. Dicséretére válik az a gondosság, melylyel a kutatókat a megfelelő helyeken mindenkor figyelmezteti, hogy ne a holt anyag összehalmozása legyen a főczél, hanem az állatok életének megfigyelése és tanulmányozása, hogy előbb meg kell figyelni az állat életét, szokásait, lakását, eledelét stb. s csak azután kell megfogni a gyűjtemény számára. Egy harmadik szakasz az élő állatok tartására hívja föl a figyelmet, elmondva a hozzá való kellékeket és berendezéseket. Végül függelékben az egyes csoportok bővebb tanulmányozására szolgáló, a mi viszonyaink között legjobban hozzáférhető irodalmi forrásokat sorolja el.

A növények gyűjtése bizonyára a legkönnyebb ága a természetrajz művelésének. Foglalkoznak is vele sokan ; csakhogy a gyűjtés vége rendesen az, hogy a gyűjtemény a szemétre kerül. Ennek oka a gyűjtemény készítése s megismerése módjában való tájékozatlanság. Czakó Kálmán világos nyelven, tömören s jó beosztással írt útmutatása hivatva van, hogy a scientia amabilis-nak igazi, hív művelőket szerezzen. Ő is két nagy csoportban (virágos növények, virág-talan növények) tárgyalja a növényeket, mindenütt a legjobb irodalmi forrásokat nevezve meg, melyek a kezdőt vezérelhetik. Még az a kiváló jó oldala is van, hogy első sorban a kezdőkre van figyelemmel, külön szakaszban tárgyalván a behatóbb tanulmányozás segédeszközeit. — A különleges szempontok szakaszában a növények egyes részeinek (levelek, virágok, virágzatok, gyümölcsök stb.) külön gyűjtéséről, valamint az orvosi, gyógyszerészi, gazdasági stb. növények gyűjteményéről s a pytophænologiai megfigyelésekről mondja el a legfontosabb tudnivalókat.

Az Előszó, — melyben egyes szempontok, mint a magyar népies nevek, szólásmódok, példabeszédek, babonák s az állatok viseletéből s más természeti jelenségekből vont népies időjóslatok gyűjtése stb. szintén figyelmet érdemelnek, — avval a kifejezésével, hogy a zsebkönyv «minden hozzákötött várákozásnak talán nem fog teljesen megfelelni», valószínűleg arra czéloz, hogy az állattani és növénytani gyűjtésekhez, illetőleg az állatok és növények megismeréséhez, megnevezéséhez a kezdőnek az útmutatásokon kívül még

más irodalmi segédeszközökre is van szüksége. Ez nagyon természetes. De hiszem, hogy elérkezik az idő, midőn a Természettudományi Társulat majd olyan zsebkönyveket fog kiadni, melyek a botanikusnak s a zoologusnak is külön-külön fognak segítségül szolgálni kirándulásain. Egyelőre a meglevőt is őszinte örömmel üdvözölheti mindenki, a ki a turisták eddigi meddő járás-keelését valami gyümölcsöző sportnak akarná látni a Kárpátokban is.

—y.

A MUNKÁSKÉRDÉS ELMÉLETÉHEZ.

Az emberiség történetében hosszabb szünetek után rendszeren beállanak mélyen menő forrongások, melyekben a társadalom új létformákért küzd. Új szükségletek, új igények, új megoszlási arányai a társadalmi erőknek az intézmények és szervezetek átalakulását követelik. A társadalmak és a társadalmi intézmények is az enyészet törvényének vannak alávetve, mint az ember, mely azokat alkotja. Sőt az újabb időben, melyben az élet gyorsabban lüktet, mint valaha, a társadalmat megrázkódtató forrongások rövidebb időszakokban lépnek föl, mint azelőtt. A francia forradalom óta az emberiség nem tért nyugodni és a munkáskérdés az, mely legélesebben fejez ki azon mély processust, mely a mai társadalmat fölkaparja. Tulajdonképen a birtoktalanok küzdelme ez a birtokosok ellen; a küzdelem célja a jövedelem-eloszlás igazságosabb szervezése. Mint fenyegető kísértet járja be e problema a modern társadalmakat és nyugtalanítja a kedélyeket; activ tényezője a társadalmi és állami tevékenységnek és törekvéseknek.

E problema igazi tartalma és megoldásának valószínű irányára nézve igen nehéz tájékozást szerezni; egész terjedelmében való megértése a társadalmi szervezet alapkérdéseinek tanulmányozását követeli; szoros kapcsolata a modern gazdasági élet minden föltünőbb mozzanataival bonyolult vizsgálódásokra késztet. Ez az oka, hogy e problema körül sok a téves és zavaros képzet, melytől részben szabadúlhatunk, ha legalább azon egy kérdést tisztázzuk, mely e mozgalom elméletileg és gyakorlatilag legfontosabb elemével kapcsolatban áll, azt tudniillik: vajon mely tényezőktől függ a mai társadalomban a munkajövedelem nagysága?

A munka után eső jövedelmet a nemzetgazdaságtan munkabérnek nevezi. Általánosságban munkabér alatt értjük a nemzeti jövedelem azon részét, mely a termelésnél közreműködő munka eredménye lévén, a munka jutalmazását képezi, mert a munka mint termelési tényező, egyúttal okvetlenül a jövedelem-eloszlásnak is tényezője. A ki munkával járul a javak termeléséhez, az munkája után jövedelemre tarthat igényt és e jövedelem az, melyet munkabérnek nevezünk. Azonban a munka érvényesítése különböző módon történik. Ha a munkás másnak tulajdonát képezi, mint a rabszolga, akkor a főtartásával járó költség képezi munkájának bérét, mely minthogy a rabszolga csak később szerepel kiváltkép mint termelési tényező, esetleg nagyobb is lehet, mint az általa teljesített munka értéke. Ha a munkás szabad személy ugyan, de meg van fosztva azon anyagoktól, eszközöktől, melyek nélkül munkáját nem érvényesítheti, akkor bérszerződést köt ezeknek tulajdonosaival és a munkabér magassága a két szerződő fél gazdasági erejétől függ. Végre a munkás lehet tulajdonosa a munka érvényesítéséhez szükséges minden anyagnak, eszköznek stb. és akkor a munkabér egyenlő lesz azon összeggel, melyért munkájának termékét a piacon értékesíti. E három esetben e szerint a munkabér nem egyformán fog alakulni és az elmélet egyik sajnos hibáját abban leljük, hogy ez esetek között nem tett különbséget. Azon fejtegetések, melyeknek célja a mai társadalomban a munkabér magasságát meghatározó törvény földerítése volt, mindig csak azon esetből indultak ki, melyben a munkás kénytelen más embernek termelési eszközein értékesíteni saját munkáját; tehát a munkabérnek csak egy sajátos esetéről van itten szó. A mint látni fogjuk, e megkülönböztetés igen fontos, mert mindazon törekvéseknek, melyek a munkások helyzetének javítását célozzák, első sorban csak az lehet célja, hogy az idegen termelő eszközökön dolgozó munkás bére egyenlő legyen annak a munkabérével, ki saját tőkájével dolgozik. A mennyiben pedig az elmélet csak azon jelenséget tanulmányozta, miképen alakul a munkabér a tulajdonképi munkás-osztályban, nem annyira a munkabér törvényéhez, mint inkább a munkásbér törvényéhez jutott el; munkás alatt ismét csak azt értve, ki munkaerejét idegen termelési eszközök segítségével értékesíti, nem pedig azt, ki azokat saját tulajdonában bírja.

A munkabér eredeti mértékét a munka által előállított jav értéke képezi. «The value of the product, mondja Walker, furnishes the measure of wages.» Hogy ezt megállapíthassuk, legjobb oly munkát vizsgálunk, melynél egyéb termelési tényezők nem szerepelnek. Minden munka magában rejt értékének mérvét, mert a munka minden egyéb értéknek is mérve. Szólhatunk tehát a ház, a ruha, az élelmi szer értékéről, mert mindezek megtalálják közös nevezőjüket a munkában. De magának a munkának magán kívül nincs más mértéke, mert minden jav arra vezetetik vissza. Ha tehát — a mint azt gyakran olvashatni — a munka értéke annak termelési költségére vezetetik vissza, az tulajdonképen egy *circulus vitiosus*, a milyen, fájdalom, a nemzetgazdaságtanban sok fordul elő: mert egyfelől azt mondják, hogy a munka értéke függ annak előállítási költségeitől, másfelől ismét a föntartásra fordított javak értéke munkára vezetetik vissza. A munka másban nem találja mértékét, mint önön magában, épen úgy, mint a hosszúságnak sem lehet más mértéke, mint a hossz, stb. Minthogy minden munka időben hozott áldozatot jelent, a munkatermékek kicsérésének általában a föláldozott idő arányában kell történnie. Mindenki, a ki munka-termékét másnak engedi át, töle oly munkatermeket igényel, a mely ugyanannyi munkaidőnek illetőleg munkafáradtságnak felel meg. A munkabér magassága megfelel tehát a munka értékének és a munkatermék értéke sem kisebb, sem nagyobb, mint a munka, fáradtság, mely annak előállítására fordított. E fölfogásból indul ki Smith munkabér-elmélete is,*) sőt Locke tesz már ily értelmű megjegyzést.**)

E viszonyban változás áll be, midőn a termelésnél különböző termelési tényezők versenyeznek akkép, hogy más-más társadalmi csoportok képviselik a különböző tényezőket. Azon esetben, ha a munkás kénytelen a termelési eszközöket mástól kölcsön venni, vagy jobban mondva munkája értékesítésére a termelési eszközök tulajdonosával szerződésre lépni, új viszonyok alakúlnak. Ha a két csoport egészen egyenlő erővel lép föl, akkor a közös termelvény értékét igazságosan fogják magok között fölosztani, a munkás megkapja munkájának teljes

*) The produce of labour constitutes the natural recompense or wages of labour. (*Inquiry*, chap. VIII. 27. lap.)

**) Two treatises of government. II. §. 27.

értékét, a tőkés a termelési tényezőkben rejlő munkának használati díját. Ha azonban a két csoport különböző gazdasági erővel bír, akkor a termelvény értékének megoszlása akkép fog történni, hogy a gyengébb fél az öt megillető jövedelemnek egy részétől megfosztatik. A gyöngébb fél lehet a munkás, de lehet — és arra vannak gyakorlati esetek — a tőkés is. Azonban a történelemből és tapasztalatból tudjuk, hogy az előbbi eset a gyakoribb. Ha a munkás ama helyzetben van, hogy más-ként is gondoskodhatik főtartásáról, ha például még elég uratlan terület áll rendelkezésre, akkor a munka jutalmazásának alsó határa megfelel azon jövedelemnek, melyet a munkás magának e föld művelésével biztosíthat. A hol azonban a munkás utalva van arra, hogy munkáját illetőleg munkaerejét másnak eladja, ott a munka jutalma és a munka értéke közötti kapcsolat lazul, mert a munkás kénytelen a még nem is létező, csak virtualiter bírt munkaerőt eladni és a munkakínálat többnyire sürgősebben fog föllépni, mint a munka utáni kereslet. A munkás csak addig ura és meghatározója a munka értékének, míg ő a munkaerő ura. Az itt föltett esetben azonban tulajdonképen a munkás nem is ura a munkaerőnek, mert nem képes azon élelmiszereket stb. előteremteni, melyek nélkül a munkaerőt elő nem állíthatni. Természetes, hogy ily kedvezőtlen helyzet mellett, melyben a munkás jóformán munkaerejéből kisajátított, a munkás többé nem rendelkezik a munka értéke fölött. A jövedelem körüli harcban neki csak annyi jut, a mennyi nélkülözhetetlen főtartására.

Azonban még oly állapot mellett is, a hol a munka és értéke közötti viszony teljesen elhomályosult, két eset képzelhető. Ha a munkás-osztálynak társadalmi, műveltségi, történelmi, politikai okoknál fogva sikerült ez élettartási színvonalat magasabbra helyezni és ha ahhoz erősen ragaszkodnak, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedése is nagyobb lesz, föltéve, hogy a munka értéke ennek megfelel. Ha azonban ugyanilyen okoknál fogva a munkás-osztály a szükségletkielégítés legalsóbb fokára süllyedt, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedés ehhez képest csökkenni fog. Mert ne felejtjük el, hogy a gazdasági életben is végre erkölcsi erők működnek és abban a perczen, a melyben a munkás nem az általa teljesített munka értékével rendelkezik, jövedelmének mérve a szükséglet, mely általa kielégítetik. És ha szem előtt tartjuk azt,

hogy a birtok nélküli egyén élettartása majdnem elemi szükség-szerűséggel hanyatlik, mivel csak egyszer be kell állani betegség vagy más szerencsétlenség alakjában gazdasági helyzetének valami rosszabbulása, és a hanyatlásnak nem lehet útját állani, akkor előre láthatni, hogy ez osztály jövedelme többnyire a nélkülözhetetlen szükségletek súlypontja felé gravitál. Természetesen még ez esetben is e szükségletek mérve nem áll a mindennapi föntartás által okozott költségekből, hanem azon összegből, mely szükséges arra, hogy a munkás egész életén át magát föntarthassa, tehát akkor is, mikor vagy betegség, vagy gazdasági válságok miatt későbbben a munkaerő hanyatlása következtében kereseti képességétől részben vagy egészben megfosztatik. Mert ha munkajövedelme erre elégtelen volna, nem maradna más hátra, mint hogy a társadalom segítőleg közbelépjen. Itt tehát csak a mód változik; a helyett, hogy a munkás mindenha annyit kapna bérében, hogy a kereseti képességét fenyegető minden esélylyel szembeszállhasson — a munkás az erre szükséges jövedelemnek csak egy részét kapja, a másik része pótoltatik akkor, mikor ő a társadalmat, községet, államot, stb. mint beteg, elaggott, stb. igénybe veszi legalább haláláig. A mi tehát a munkás föntartásának teljes összegét képezi, azon megtakarítás csak részben eszközölhető és csak ámitás, ha ez iránt más fölfogásnak hódolnak.

A munka jövedelmének nagysága az előrebecsátottak szerint különbözőképen alakul különböző gazdasági rendszerek szerint. A hol a munka más termelési tényezőkre vagy általában nem szorúl, vagy a hol a munkás maga rendelkezik a szükséges anyagokkal és eszközökkel, ott az övé lesz amaz egész érték, melyet a piacon munkatermékének tulajdonítanak: ilyen állapot mellett a munkatermékek a bennök rejlő munka arányában cseréltetnek ki. Ott pedig, hol a munkás kénytelen más egyénnek eladni munkaerejét, mivel saját maga nem rendelkezik a többi termelési tényezőkkel, ott csak azon ritka esetben juthat a munkája által képviselt teljes értékhez, ha a gazdasági verseny viszonyai reá nézve nagyon kedvezők, a minek előfordulása épenséggel nincs kizárva. Különben pedig, a hol a gazdasági viszonyok a munkásra vonatkozólag ily kedvező alakulást nem mutatnak, ott a munka értéke nem képezi többé jutalmazásának zsinórmértékét, hanem azon összeg, melyért hajlandó munkaerejét átengedni és ez a birtoktalan osztálynál

a föntartási költségeknek felel meg. Minthogy pedig a munkás túlnyomóan a birtoktalanok osztályába tartozik, nem lehet csodálni, hogy a munkajövedelem és a munkatermék értéke közötti viszonyosság régebben nem is vétetett észre. Már Turgot is azt mondja, mindennemű munkánál be kell következni annak, hogy a munkabér azon összegre csökken, melylyel a munkás magát föntarthatja. *) E fölfogás dióhéjban már magában foglalja azon tant, mely különösen Ricardo nevével hozatik kapcsolatba és mely akkép szól: a munka természetes ára azon ár, mely szükséges, hogy a munkások együtt véve képesek legyenek elni és fajukat föntartani, minden szaporodás és minden csökkenés nélkül. **) Nagyobbára egyedül e tétel tekintetbe vételével ítélték meg Ricardo munkabér-elméletét és tartották azt annyira ridegnek és inhumanusnak. Azonban Ricardo arra nézve, mit tekint ő a munka föntartási költségének, igen messze menő concessiókat tett, azt mondván, hogy a munka természetes ára korántsem állandó és változatlan összeg, hanem függ a nép életmódjától és szokásaitól. ***) Sőt e fejtegetések folyamában azt mondja, hogy az emberbarátnak nem lehet nagyobb óhaja, mint az, hogy a munkás-osztálynak legyen hajlama e magasabb életszükségletek kielégítésére és ne semmisítse meg helyzetének minden javulását az által, hogy szertelenül szaporodik, sőt minden törvényes eszközzel buzdítassék e magasabb élet-tartás biztosítására. †) Ezekből korántsem következik az, hogy a munkás bére a létföntartás legalacsonyabb foka körül gravitál; sem az, hogy ettől soha el nem távozhatic, mivel ennél kisebb

*) En tout genre de travail il doit arriver en effet que le salaire de l'ouvrier se borne à ce que lui est nécessaire pour lui procurer sa subsidence. (*Formation et distribution des richesses*. 10. lapon.)

**) The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers, one with anothers, to subsist and to perpetuate their race without either increase or diminution. (*Principles*, chap. V. 50. lap.)

**) It is not to be understood that the natural price of labour estimated even in food and necessaries, is absolutely fixed and constant. It essentially depends on the habits and customs of the people (52. lapon.)

†) The friends of humanity cannot but wish that in all countries the labouring class should have a taste for comforts and enjoyments and that they should be stimulated by all legal means in their exertions to procure them.

nem lehet, különben nagyobb halandóság vagy betegeedés a munkások számát csökkentené, a mi ismét a munkakínálat csökkenése következtében a bér emelkedéséhez vezetne, de nagyobb sem lehet, mivel akkor csakhamar a munkások száma szaporodnék, mi- nek a nagyobbodó munkakínálat következtében bércsökkenés volna következménye. Ha az itt előadott fölfogás lényegét vizsgáljuk, akkor a munkabér magassága tisztán kulturális kérdéssé válik: a kultura föladata a munkások élettartását emelni, miszükségképen a munkabér emelkedéséhez vezetne. Azonban a természetes munkabér emelkedését nem tekintve, Ricardo még arra is utal, hogy a munka piaczi ára, bár mindig a természetes ár felé gravitál, attól sokáig, sőt «for an indefinite period» térhet el, mivel a piaczi ára a munkának egészen a kereslet és kínálat viszonyaitól függ. A munkásokra nézve kedvező körülmények között a munkabér magas lesz, és ekkor a munkás-osztály helyzete virágzó és szerencsés, ellenkező esetben helyzete szenvedő. Ricardo ez elmélete nem abban ki nem elégtő, hogy nem nyújt kilátást, hogy a munkások helyzete javuljon, mint azt neki szemére hányták, hanem főleg abban, hogy ő a munka sajátos természetét és a munkaszerződés sajátos viszonyait nem vette kellően tekintetbe és a munkabér szabályozását az általános ártörvénynek rendeli alá. Lássuk e fölfogás jogosultságát.

Az említett fölfogás lényege tehát abban rejlik, hogy a munka árának megállapítását Ricardo azon törvényre akarta visszavezetni, mely törvény szerint általában az árú ár szabályozódik.*) Ez azért vezetett hibás eredményekhez, mert habár nem lehet tagadni, hogy a munka is általánosságban véve árúnak nevezhető, mégis olyan árú az, mely számos sajátos sajátságát mutat és azért különös szabálynak hódol, hogy a munka csakugyan nem árú, azt már abból láthatni, hogy a munkáról mindenek előtt nem lehet tulajdonképen oly értelemben termelésről szólni, mint az árúknál. Míg tehát az árú termelésének előzménye a mindenkor létező viszony kereslet és kínálat között, addig a munkánál ily kapcsolatot egyfelől termelés, másfelől forgalom között nem észlelhetni. Tulaj-

*) Még Roscher is azt mondja: Wie jeder Waarenpreis, so bestimmt sich auch der Lohn etc. (*Grundlagen* stb. III. Buch, 3. Kap., §. 160. 7. kiadás.) Hasonlóképen Rau és mások.

donképen sem a munkaerő, mely a bérszerződés tárgya, sem az egyén, mint a munkaerő tulajdonosa, nem termeltetik; az egyén keletkezése nem gazdasági, hanem erkölcsi és élettani törvények eredménye. Nem is történhetik az gazdasági indokok alapján, mivel az ember életének legalább első tizedében munkaerőt nem is igen kínálhat. De nemcsak a termelés, hanem a forgalom szempontjából sem találjuk a munkánál azon körülményeket, mint az árúknál. Mivel a munka az embertől nem választható el, nem objectizálható, a munkás sorsa a munka sorsával szoros kapcsolatban áll. A kereslet és kínálat helyi kiegyenlítése ennek következtében itt sokkal nehezebb, mint az árúknál. Már Smith mondta — a mit, fájdalom, a későbbi nemzetgazdák részben elfelejtettek — hogy a munka igen nehezen szállítható áru. (It appears evidently from experience, that man is, of all sorts of luggage, the most difficult to be transported.*) Ha az ember munkaerejét egyik helyről a másikra viszi értékesítés végett, az, minthogy a munkás áthelyezését tételezi föl, igen sok körülménytől függ: politikai, nemzetiségi és nyelvi viszonyoktól, éghajlati és egészségi viszonyoktól és az út veszélyességétől, szokásoktól, társadalmi viszonyoktól, az idegen állapotok ismeretétől, attól, hogy van-e elég peculiuma, hogy az új helyen addig megélhessen, míg munkát talál — mind megannyi körülmény, a mely az árúk értékesítésénél nem jön tekintetbe. A munka továbbá lényegesen különbözik más árúktól abban is, hogy föl nem halmozható, össze nem gyűjthető, mivel csak az izom-, illetőleg idegerő érvényesítése, mely ha elmulasztatik, a munkaerő gazdaságilag elvész. Minthogy pedig a munkás rendszeren csak e föntartási alappal rendelkezik, kénytelen munkáját minden körülmények között áruba bocsátani. Ez és az előbbi pontból pedig az következik, hogy a munkás sem az ugyanazon helyen mutatkozó, sem a más helyen mutatkozó változások fölhasználásában olyan kedvező helyzetben, mint az áru termelője, nincsen. A munka piacza tehát igen szűk körre szorítkozik és csak e szűk körön belül történik némileg a keres-

*) Bagehot is ugyanazon körülményre utal, mondván: This primary assumption (transferability of labour) of our Political Economy is not true everywhere and always, but only in a few places and a few times. The truth of it depends on the existence of conditions, which, taken together, are rarely satisfied. (*Economic Studies*, 23. lapon.)

let és kínálat kiegyenlítése; némileg, mert mint láttuk, a birtoktalan munkás kénytelen munkáját minden körülmények között kínálni, bármilyen legyen a kereslet és kínálat viszonya. Azon jótékony hatás, mely a kereslet és kínálat folytonos kiegyenlítésére törekvő hullámvásból származik, a munkánál csak kis mérvben érvényesül, mivel itt csak «imperfect competition» van és így kétséget nem szenvedhet, hogy a munka ára sajátzerű föltételek alatt alakul. És az elmélet még mindig «kérelhetetlen ártörvényre hivatkozik». Mindamelllett bizonyos, hogy az itt jelzett akadályai a kereslet és kínálat szabad játékanak részben eltávolíthatók, a mi mindenesetre a munkabér helyesebb megállapítását vonná maga után. Ez irányban működnek Angliában az úgynevezett Trades-unionok. Az által, hogy a munkapiacot szervezik, pontos tájékozást szereznek az egyes iparágakban és a különböző helyeken létező munkaviszonyokról, az által, hogy a munkásoknak nem engedik meg olyan helyek fölkeresését, hol kedvezőtlen viszonyok vannak, továbbá a munkásoknak inkább segílyt nyújtanak, semhogy kedvezőtlen körülmények között a piaczi viszonyokat még rosszabbítsák, utazási költséget adnak, hogy oly helyekről távozzanak, hol aránylag sok munkás van stb., igen sokat tesznek a munkapiacz szabályozására. Azonban mindezek daczára, a fönt érintett körülmények hatását teljesen ellensúlyozni nem lehet.

Valamint nem lehet a munkáról, mint árúról beszélni, már azért sem, mivel az árúnak más rendeltetése nincs, mint a forgalom útján való értékesítés, úgy a munkánál nem lehet szó előállítási költségekről oly értelemben, hogy ez határozott, változatlan mérve legyen a csereértéknek. A munkaerőnek nincs is tulajdonképen előállítási költsége,*) mert az csak következménye az életerő föntartásának, mely a táplálkozás stb. tulajdonképeni célja. A föntartási költségek pedig, mint azt Ricardo is elismeri, a kultura szerint nagyon változók és így korántsem képeznek oly határozott összeget, mint az árúk előállítási költsége. E fölfogás csak szükségszerű következménye volt Ricardo álláspontjának, ki a vállalkozó, illetőleg tőkés szempontjából vizsgálta a termelési költségeket. E fölfogás szerint a munkabér természetesen mint előállítási költség szerepel és

*) Azért használja Sidgwick a Quasi-Cost of Production kifejezését.

magasságának mérve a munkaerő előállításával járó áldozat. Az, hogy a munkajövedelem bizonyos viszonyban áll a munkatermék értékével, e fölfogás mellett nem talál tért.

Míg Ricardo főleg a természetes munkabér tényezőivel foglalkozik, utódjai és ezek között különösen John Stuart Mill a tényleges, vagyis a kereslet és kínálat hullámzásai alatt alakuló munkabér elméletét tanulmányozták. E vizsgálódások eredménye volt az úgynevezett munkabér-alap (Wages-fund) elmélete, mely a tudományban évtizedeken át mintegy dogmaként őriztetett. A munkabér-alap elméletét Mill következőkép adja elő:*) Föltételeztetik, hogy egy bizonyos időpontban bizonyos része a vagyonnak föltétlenül munkabérek fizetésére fordíttatik. Ez összeg nem úgy tekintetik, mint változatlan, mert gyarapodik takarekosság által, és a vagyon emelkedése által: azonban úgy tekintetik, mint bizonyos időpontban meghatározott összeg. Továbbá föltételeztetik, hogy ennél többet a bérből élő osztály között kiosztani nem lehet. Minthogy tehát a szétosztandó összeg meg van állapítva, mindegyiknek a bére csak az osztótól függ, a résztvevők számától. Ez elmélet megértésére szükséges annak keletkezését szem előtt tartani. Tulajdonképen Malthus annak fölfedezője. Midőn ugyanis ez író a népességről szóló híres könyvét kidolgozta, több éven át rossz termések voltak és külföldről nehéz volt a hiányt pótolni. Az a képzet keletkezett ennek következtében, hogy szemben az élelmet keresők nagyobbodó számával az élelem mennyisége változatlan. A népesség gyorsabban szaporodott, mint az élelmiszer és az emelkedő pénzbeli bér nem vezethetett az élelmiszerek gyarapításához. Ebből Malthus azt a következtetést vonta, hogy az élelmiszerek mennyisége állandó: ezért tehát a bér, hacsak a népesség nem fogy, csökkenni fog, miután beáll a szükség, rosszabb minőségű területek művelés alá vételére. De a korszak, melyet szem előtt tartott, kivételes volt, úgy hogy az elmélet igaznak csak az 1795—1815-dik évig terjedő időre bizonyult be Angliában. De miután egyszer azt mondták, hogy a munkabérek a munkások és az élelmi szerek közötti aránytól függenek, könnyű volt az «élelem» helyett «tőkét» mondani és a tételt akként formulázni, hogy a munkabérek a munkások és a tőke közötti aránytól függenek, vagyis pontosabban a forgótőke azon

*) *Fortnightly Review*. May, 1869.

résztől, mely munkabérekre fordíttatik. Midőn pedig egyszer feledékenységre ment, hogy a tőke itt csak az élelmiszer helyét foglalja el, ama nézet terjedt el, hogy egy adott pillanatban a tőkének bizonyos része fordíttatik munkabérek fizetésére, melyet sem a tőkés, sem a munkások nem változtathatnak. Itt is egy kérlelhetetlen törvényt véltek fölfedezni, mely a munkabér magasságát nem engedi megváltoztatni.*)

Ez elmélet az orthodox iskola egyik megingathatatlan hitágazatává vált. Az első, a ki ellene támadást mert intézni, Longe volt; őt követte Thornton, a ki oly sikeres bírálat alá vette e dogmát, hogy végre Mill is a föntebb idézett cikkében visszavonta. Őt követték Walker, Cliffe Leslie, Bonamy Price, Jevons, Dillon, Syme, Rogers stb. Ez utóbbi elég élesen azt mondja ez elmületről, hogy annak épen oly kevés alapja van a gazdaságban, mint a kör négyzészésének a matematikában.**)

Újabban különösen George ismétli a támadást e már úgy is minden oldalról megezáfolt elmélet ellen, melynek alig akadt védője, ha nem tekintjük Cairnes-t, ki sikertelen kísérletet tett annak megmentésére.

Tényleg hibázik a munkabéralap-elmélet legtöbb föltevésében. Mindenekelőtt nem eléggé szabatos észzelet következménye azon nézet, hogy a munkabér a tőkéből fizettetik. A munkabér végleges kielégítése a fogyasztók jövedelméből történik; tehát a társadalom által előállított és bírt összes termelvények mennyiségétől függ azon rész is, mely a munkásoknak jut. Még a gyakorlati életben sem alakul a bérfizetés mindig akképen, hogy a tőke előlegezi a munkásnak a bért; akárhányszor a tőkés a vevőtől már régebben megkapta a termelvény árát, midőn a bér kifizetésére kerül a sor. Itt tehát nem is lehet szó arról, hogy a tőkéből történik; a mennyit a vevők neki juttatnak, annak arányában történhetik a bérfizetés. Akár melyik foglalkozást veszszük, erre példát találunk; a mezőgazda gyakran rég eladta a termést, mielőtt az betakarított, a gyáros akárhányszor rég eladta gyártmányait, mielőtt azok előállítottak, vagy legalább jelentékeny előleget vett föl és igen sok munkaágban, hol a termelvény előállítása, vagy a végzett munka csak órákat, vagy egy-két napot vesz igénybe, a

*) *Toynbee Industrial Revolution*, 118. lapon.

***) *Work and Wages*. 525. lapon.

vállalkozó ezek értékesítésével megkapja az összeget, melyből a hét végén, gyakran csak a hónap vagy évnegyed végén a munkásokat, segédeket stb. kielégíti. Hány vállalkozó kezd oly csekély tőkével, hogy kezdetben nem is képes a munkásokat más-kép kielégíteni, mint azok munkájának jövedelméből! Láthatni ebből, hogy bizony a munka is nem a tőkéből elégítetik ki, hanem az érte fizetett összegekből, tehát saját értékéből.*) Különben az egész kérdés inkább a fizetés időpontjának, nem pedig a fizetés mérvének a kérdése. Azért helyesen mondja Walker (*Wages Question* 137. lap): When the employer shall pay is a financial question; what he shall pay is the true industrial question with which we have to do in treating wages. This is determined by the efficiency of labor under the conditions existing at the time and place. Találó példákkal mutatja, mily számos esetben történik a bérfizetés a termék vagy általában a munka értékesítése után, például a vasútnál, melyeknek bevételei naponként befolyznak, holott a bérfizetés a hét, hó végén történik. Ha csak a tőke mennyiségétől függne a munkabér, akkor nem volna érthető a magas munkabér Északamerikában, hol a tőke aránylag gyér volt. Ha tehát elő is fordulnak oly esetek, melyekben a tőkés tényleg a bért előlegezi, e jelenséget általánosnak épenséggel nem lehet tekinteni. De még azon esetben is, ha a tőkéből történik, nem áll az, hogy a bérekre fordított összeg állandó, változatlan alap. Minden vállalkozó abban a perczen több munkást fog alkalmazni, vagy az alkalmazott munkásoknak többet fog fizetni, ha kedvező üzleti conjuncturák állanak be, és a munkások egy részét el fogja bocsátani, vagy kevesebb bért fog fizetni, ha az üzleti viszonyok rosszabbúlnak. Itt tehát az állandóságnak semmi nyoma. Ha pedig az elmélet csak azt akarta kifejezni, hogy addig, míg a viszonyokban semmi változás nem áll be, bizonyos összeg változatlanul fordíttatik munkabérek fizetésére, ez oly közhely,

*) I am myself unable to adopt the view, that wages are normally paid out of capital at all . . . The employer purchases the result of a week's labour, which thereby becomes a part of his capital: and may be conceived to give the labourer in return some of the finished product of his industry (Sidgwick, *Principles*, 318. lapon.) — It is argued, capital must furnish the measure of wages. On the contrary. I hold that wages are, in a philosophical view of the subject paid out of the product of present industry. (Walker, *Wages Question* 128. lapon.)

vagy mint az angol mondja truism, hogy kár e trivialis igazságot a természettörvény kategóriájába fölemelni. Különben még ez esetben sem lehet a képletet egyszerűen úgy fölállítani, mintha a munkabér =

$$\frac{\text{munkabér-alap}}{\text{munkások száma}}$$

mert hiszen akkor, ha a munkások száma = 1, akkor egy munkásnak kellene az egész munkabér-alapot megkapni, a mi bizonyára soha sem fogna bekövetkezni. Természetes, hogy az ezen állítólagos törvényből levezetett következtetések sem bírnak nagy jelentőséggel, mert hogy a munkásoknak sikerülhet a munkabért emelni az alap állítólagos változatlansága daczára, az már abból következik, hogy végre is ily béremelés a termelvények máskép történendő fölosztásának, tehát a jövedelem-megoszlás módosítása által is elérhető.

A munkabér-alapelmélet hibás volta mellett természetesen összedől azon különösen Millnél mindig visszatérő fölfogás, hogy a munkabér magassága a népesség számának és a tőke mennyiségének egyszerű következménye.*) Mert ha igaz, hogy a munkás maga állítja elő azon értékeket, melyek jutalmazásának alapját képezik, akkor minden újonnan föllépő munkás új értékeket termel, a mi iránt semmi kétség sem foroghat fönn, ha egyszerű viszonyokat teszünk vizsgálatunk tárgyává. De még ekkor is a tévedés csak úgy érthető, ha szem előtt tartjuk azon föntebb érintett esetet, hogy a munkások föntartására csak bizonyos mennyiségű élelmiszer áll rendelkezésre, a mely nem szaporítható. De ha nem stagnáló, megmerevedett, hanem haladó társadalom képét tekintjük, a munkások szaporodása a munkabérek elért magasságát nem veszélyezteti. Mert minden munkás új értékeket állít elő, a melyek egymásnak is csere-tárgyúl szolgálnak, sőt a jobb munkamegosztás és általában a termelékenység beálló fokozásával még a többi munkások jövedelmét is gyarapíthatja. Ha persze azon esetből indulunk ki, hogy a társadalom fogyasztó képessége nem változik és hogy a jövedelem-eloszlási processus megváltoztatása által magában a

*) *Wages depend on the proportion between population and capital* (207. lapon.) — *Wages depend on the proportions between the number of the labouring population and the capital*, (211. lapon) stb. (P. E. people edition. XI. chap.)

munkások osztályában sem lehet új fogyasztókat toborzani, akkor új értékek előállítására nincs tér és akkor a népesség szaporodásával a munkások között egymás ellen indul meg a versenyfutás, mely azok helyzetét szükségképen rosszabbítani fogja. Azonban nem igen valószínű, hogy hosszabb időn át a népesség szaporodása és a nemzeti vagyonosodás fejlődése között ellentétes áramlat mutatkozzék. A túlnépesség bajai igen gyakran nem a népesség abszolút nagy számának, hanem csak viszonylagos nagy számának a következménye volt, mint az például e század elején Angliában mutatkozott. De itt nem populationistikai, hanem más gazdasági tényezőkkel állunk szemben, mert a viszonylagos túlnépesség tulajdonképen nem is túlnépesség a szó szoros értelmében, hiszen az mutatkozhatnak még igen gyér népesség mellett is.

Az orthodox elmélet a legáltalánosabb föltételekből indulván ki, oly abstractiókhoz jutott, melyek különben akkor is, még ha helyeseknek bizonyúlnának, nem képesek az élet alakulásait megmagyarázni. A ki erről könnyen akar meggyőződést szerezni, annak azt tanácsolnám, sétáljon le a Dunaparra; ott könnyen talál, még pedig egymás mellett, néhány hajót, melyeken az árúk kihordása a legkülönbözőbb bérrendszerek szerint történik. Az egyik hajónál alkalmazva vannak napszámosok, kik óránként fizettetnek és pedig nyolcz krajczárral, azok tehát napjában legjobb esetben egy forintot keresnek. Mellette áll egy hajó, mely búzával van megrakva; itt a napszámosok minden száz zsák után negyven krajczárt kapnak és napjában 3—4 forintot kereshetnek. Egy harmadik és negyedik hajón téglák vannak; az egyiken a napszámosok, nagyobbára nők, napszám mellett és pedig hatvan krajczárral vannak alkalmazva, míg a negyediken ezer darab után hatvan krajczárt fizetnek; kiszámítottam, hogy körülbelül negyven darabnak kihordása taligával tíz perczet vesz igénybe, ezernek kihordása tehát hat óra tíz percz, úgy hogy valószínűleg az itt dolgozók tizenkét órai munkanapot fölvéve — ha ugyan elég munka van egy egész napra — mintegy egy forint húsz krajczárt szerezhetnek. Itt ismét láttam oly munkást, ki feleségével dolgozott, miáltal a férfi keresete is bizonyára kedvezőben alakúlhatott. Ki akarná csak e néhány, egymás mellett lefolyó munkabér-jelenségeket a tárgyalt elméletekből magyarázni?

A nemzetgazdaságtan által tanított munkabér-elméletnek merő ellentétét képezi a socialistikus iskola tanítása, mely minden értéket a munkára vezetvén vissza, a társadalmat olyképen akarja újjászervezni, hogy a munkás az állítólag csak általa előállított összes értékek birtokában maradjon és minden a vagyomból származó jövedelem megszűnjék. A mai társadalomban a tőke megfosztja a munkást munkájának termékeitől az által, hogy a termelési eszközök elsajátítása útján lehetlenné teszi a munkásra nézve, hogy egész munkáját másképp érvényesítse, mint azon módon, hogy egész munkaerejét a tőkésnek cleve eladja a bérszerződésben olykép, hogy a tőkés a munka összes termékeinek birtokába jut. E viszony következménye az érték-többlet (plus-value, Mehrwerth), mely a socialistikus elmélet sarkpontját képezi, mivel a tőke keletkezése és szaporodása erre vezetetik vissza. A tőke a munka értékének csak egy részét téríti meg a munkásnak (Hall szerint egy nyolczadát), a többi képezi az ő nyereségét. A tőke tehát a munka kisajátításából keletkezik. Ez a socialistikus munkabér-elmélet, mint azt legelőször angol írók (Godwin, Hall, Thompson) tanították,*) későbbben különösen német írók (Marx, Rodbertus) különböző módon tudományosan kifejtették és mely a legeltérőbb javaslatokhoz vezetett a társadalom újjáalakítására. Nem tagadva azt, hogy a socialismus által keresztül vitt bírálata a létező gazdasági rendszernek sok ponton az igazságnak megfelel, még sem szenved kétséget, hogy az egész elmélet azon föltevésből indul ki, hogy a magán tulajdon nem jogosult és befolyása a nemzeti jövedelem eloszlására igazságtalan. Mert csak a magán tulajdon tagadása után juthat el a socialismus azon állításhoz, hogy minden érték munkára vezetendő vissza és csak is ez érték-elmélet alapján állíthatja továbbá azt, hogy a cserében mindig egyenlő munkát képviselő termékeket kell adni, a mi jelenleg nem történik, mivel a tőkés a munkának nem ad a bérben ugyanannyi értéket, a mennyit a munkás által teljesített munka képvisel. A socialismus fölfogását tehát röviden a következő képlet fejezi ki:

*) A socialistikus munkabér-elmélet irodalomtörténetére vonatkozólag lásd Anton Menger: *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag*. (Stuttgart, 1886.)

munka-érték = munkatermék

munkabér = munkatermék — (földjáraadék + tőkeamat).

A socialistikus iskola e fölfogással túlzásba esett. Mert elismerve, hogy a munka nem nyeri azon egész értéket a jövedelem-eloszlási műfolyamat alapján, melyet maga előállított, ebből még nem következik az, hogy minden érték csak munkából áll, hogy csak a munka képes értéket előállítani és hogy az egész jövedelem neki átengedendő. Tagadja e fölfogás a termelésnél szereplő vagyonerőknek, különösen pedig a tőkeerőknek termékeny voltát. E fölfogás nem jogosult, mivel lehetetlen tagadni azon szolgálatot, melyet a vagyonerők, a mennyiben termelésre fordítanak, tesznek. Ha az orthodox elmélet abban tévedt, hogy a munkás viszonyát csak az előállítási költségnek chrematistikus és bourgeois színezetű fölfogásából ítélte meg, másfelől a socialistikus elmélet abban téved, hogy a munkán kívül más termelési erőket nem akar elismerni. Pedig minden tárgyilagosságot az mutatja, hogy a vagyonosodás tényezői közé tartozik a vállalkozó leleményessége, energiája, fáradhatatlan kitartása, valamint a tőkés nagyfontosságú functiója. Hány foglalkozás van, melyben a munka egészen alárendelt szerepet játszik, a főszerep pedig a tőkének és a vállalkozónak jut. A vállalkozó az eszme, mely a termelés szunnyadozó erőit mozgásba hozza, a tőkés a vagyon, melylyel a termelés költséges apparatusa létesítettik. Ezek nélkül a termelés kezdetleges állapotba esik vissza; ha eltávolíttatnak, vagy újból keletkezének vagy pedig a gazdasági élet pusztulását vonják magok után. Tehát nem is arról lehet szó, hogy e fontos functionariusok eltöröltessenek, — mint ezt például Rodbertus nem is követeli — hanem hogy az állam, a közület azokat teljesítse és pedig ingyen, azaz a nélkül, hogy a vagyon, mely tehát tovább maradna a termelés tényezője, egyúttal tényezője legyen a jövedelem-eloszlásnak, jogczím a nemzeti jövedelem bizonyos meghatározott részére. Azonban e fölfogás is jórészt utopistikus és a vagyon által teljesített functiók ingyenessé-tétele nem kisebb problema, mint a bölcsek kövének föltalálása. Nem is tudtak egyes socialistikus írók kitérni azon következmény elől, hogy a munka eredményének egy része a tőkéseknek és földbirtokosoknak szükségképen átengedendő, csak azt kívánják, hogy az a szükségesnél több ne legyen (lásd Thompsont, idézve Menger-nél 52. lapon).

A socialistikus elmélet egyik hamis abstractiója rejlik abban, hogy mindig úgy szól a munkásokról, mintha azok teljesen egyforma elemeket képnének és mintha azok egészen egyenlő viszonyokba helyeztethetnének. Pedig ezzel a tények homlokegyenest ellenkeznek. A socialistikus elméletek munkása többnyire csak azon munkás, a ki a mai nagyiparban a gépekkel dolgozó termelési processusnál van alkalmazva. E munkások viszonyai, gazdasági és egyéb létföltételei lényegesen különböznek a mezőgazdasági munkásokétól, a cselédekétől, lényegesen különböznek továbbá az inkább szellemi munkát végezők százezreitől, sőt többnyire még a kisipar mellett dolgozó munkások viszonyaitól stb. is. Azon javaslatok, melyek a nagyipari munkás úgynevezett emancipációjához vezetnének, nem alkalmazhatók a munkából élők többi csoportjaira.

A socialistikus munkabér-elmélet tehát nem alkalmazható a bér-munka-viszony minden nemére. De még a nagyipari munkás szerepének megítélésénél sem a tényleges, létező társadalom structurájából indul ki, hanem egy képzeleti társadalom fogalmából, melyet saját jogbölcséleti fölfogása szerint construál. Egészen más intézmények létezéséből indul ki, mint a melyekre a mai társadalmi szervezet és annak jövedelemeloszlási műfolyamata alapítva van. A socialismus munkabér-elmélet tehát idealistikus, azaz oly társadalmi állapotra vonatkozó, mely a ma létezőnek jóformán ellentétét képezi. De a socialismus ez álláspontja leplezve igen veszedelmes concessiót foglal magában, azt tudniillik, hogy a munkásoknak a létező társadalmakban jutó jövedelem az e társadalmakban fönnálló intézmények mellett tényleg a természetes, a szükségszerű, a melylyel a munkásnak tehát meg is kell elégedni, addig, míg e társadalmakban és intézményeiben elég életerő van, hogy magokat föntarthassák. Ebből pedig következik először, hogy a socialismus munkabér-elmélete a mai társadalom jövedelemeloszlási processusát nem fejt meg, másodsor, hogy a socialismus a mai társadalmi szervezet mellett a munkás-osztály sorsán javítani nem tud. Vajon ez általában lehetetlen, arról alantabb lesz szó.

Különben a socialistikus munkabér-elméletéről csak annyiban lehetett itt általánosságban szólni, a mennyiben annak alapfölfogását tartottuk szem előtt. Majdnem annyi itt a különböző elmélet, a mennyi az író, úgy hogy egyértelműségről szó

sem lehet. Némelyek a munkabért csak a földjáradék által látják megrövidítve, mások különösen a tőkejövedelem által stb.; csak egyben egyeznek meg, hogy a mai társadalom lényeges átalakítását tartják szükségesnek, hogy a socialistikus munkabér-elmélet megvalósítható legyen.

Az orthodox és a socialistikus elmélet ugyanazon pontból indulnak ki, hogy eredetileg a munkáé az egész általa előállított termék. Azonban az orthodox elmélet elismeri azon tényt, hogy az idő folyamában a termelési eszközök magántulajdonba kerültek, melynek használatát a munkások csak a munkaérték bizonyos részének átengedésével tudják megszerezni; a socialismus ellenben ez alakulást el nem ismeri, igazságtalannak tartja és bizonyos történeti alakulásokra vezeti vissza, melyek örök elismerést nem igényelhetnek. A socialismus által kigondolt állapot gazdasági jellegére nézve némileg ellentétét képezi azon állapotnak, mely a rabszolgaság mellett létezett. A rabszolgaság mellett a munkának nem volt semmi joga az általa előállított javakra; a socialismus mellett a tőkének nem volna semmi joga azon javakra, melyek előállításához hozzájárult. A rabszolgaság mellett a tulajdonosnak jutott azon egész érték, melyet a munkás előállított; a socialismus mellett a munkásnak jutna azon érték is, mely más tényezőkre vezetendő vissza. Ez mai fölfogásunk szerint észszerűleg csak úgy képzelhető, ha e két functio: a munka és tőke functiója, egy személyben egyesül. Az orthodox elmélet továbbá a tényleges fejlődés alapján azt állította, hogy a munkabér a mai társadalmakban a munka föntartási költségeitől függ. Különösen azon időben, midőn Angliában a rohamos átmenet a nagyiparra történt, a munkabér föntartási költségei felé gravitált. Az orthodox elmélet tehát inkább egyezett meg a tényekkel, de másfelől persze kevésbé foglalkozott azzal, milyennek kellene a munkabérnek lenni. A socialismus ellenben a tényekkel nem sokat törődött és inkább az igazságos jövedelem-elosztás biztosítékait kereste. Az orthodox iskola azt mondja: je ne dispose, je ne propose, j'expose; a socialismus ellenben: je n'expose, je dispose et je propose. Egy pontban különben a socialismus is elfogadhatja az orthodox elmélet tanítását. Föltéve ugyanis oly állapotot, melyben csak munkajövedelem létezik, a javak csereértéke a termelési költségek szerint fogna alakulni és a termelvények, miután a tőke- és földjáradék címén semmi levonás

nem történik, a reájok fordított munka, illetőleg annak költségei arányában ki fognak cseréltetni. Az e szabály ellen tett ellenvetések ugyanis csak a mai viszonyok között bírnak értelemmel, mivel most munkával szerzett javak munka nélkül szerzett javakkal cseréltetnek ki.

Nem mellőzhetjük azon érdekes és eredeti kísérlet említését, melylyel Thünen a természetes munkabér törvényét az «elszigetelt állam» viszonyaira vonatkozólag akarja fölfedezni. E célból a tőke és munka közötti különbséget nem tekintve, vizsgálat alá veszi a munka két irányát; azt, melynek célja szükségleti tárgyak előállítása és azt, mely tőkék előállításával foglalkozik. Mind a két rendbeli munka jutalmazásának egyenlőnek kell lenni, különben az összes munkások azt a foglalkozást fogják választani, mely jövedelmezőbb. A természetes munkabér tehát az, hol a tőke-előállításra fordított munka jövedelme vagyis a tőke-járadék egyenlő azon munkának jövedelmével, mely közvetlenül a szükségleti tárgyak előállítására fordíttatik. Ez megtörténik akkor, ha a munkabér $= \sqrt{ap}$, hol a a munkások föntartási költségét, p a munka által előállított termékeket jelenti. E bér azon tulajdonsággal bír, hogy mellette úgy a tőkés járadéka, mint a munkás bére maximumát éri el. Érdekök tehát összeesik. Ez elmélet, mint látjuk, közvetíteni akar ama két elmélet között, melynek egyike, az orthodox angol, a föntartási költségeket tekinti a munkabér mérveül, a másik, a socialistikus, a munkatermék értékét. Egyúttal a tőke és a munka érdekeit is ki akarja egyenlíteni, a mennyiben a természetes munkabér az, a mely mellett a bér munka és a tőkemunka vagyis tőke-előállításra irányzott munka jövedelme egyenlő. Thünen a föntebbi képletnek oly nagy értéket tulajdonított, hogy sírkövére vésette, azonban nem felejtette el, hogy a képletben kifejezett törvény nem a mai társadalmi és gazdasági rendszer mellett tekinthető természetes munkabérnek, hanem bizonyos föltételek között, melyekből az elszigetelt állam constructiójánál kiindúlt. Ennek világos kifejezést ad azon szavaiban, melyekben előadja azon átalakulást, mely szükséges volna, hogy a munkás csakugyan e munkabérhez jusson. A Thünen-féle természetes munkabér tehát nem az, melyre a mai gazdasági állapotok mellett a munkás igényt tarthat. A Thünen-féle elmélet újabban alapos kritika tárgyává tétetvén, úgy előzményeire és eredményeire, mint képleti kife-

jezésére nézve megtámadtatott. Ez Thünen abbéli érdemeit nem kisebbíti, hogy ő mint első, tudományos úton óhajtotta a munkabér-törvényt fölfedezni. Ő volt az első egyike, a kik a tudományos irodalomban a munkabér és a munkabérnek értéke közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozták. Ugyanis nem szabad elfelejteni, hogy a munkabér-viszony, úgy mint az a nagyipar mellett fejlődik, épen olyan új, mint a nagyipar maga. A mi azelőtt létezett, jelentékenyen különbözött lényegileg modern viszonytól. A régi viszony, habár bérszerződésen alapúlt, jobbadán családias jellegű volt és átmeneti szerepet játszott. Oly munkás-osztály, melynek tagjait az őket alkalmazó munkaadókhoz más kapocs nem fűzi, mint a mérően gazdasági, minden egyéb ethikai háttér nélkül; oly munkás-osztály továbbá, melynek tagjai kevés kivétellel állandóan a bérvizonyban maradnak és önállóságra nem tesznek szert, csak a termelés modern átalakulásával keletkezett. Természetes, hogy e viszony az első időben egészen empirikusan és az itt érdekelt osztályok egyszerű hatalmi aránya szerint szabályoztatott. E kezdetleges állapotban, mely esetleg az igazságosság és a kultura legegyszerűbb követelményeit sérti, a munkaviszony nem maradhat. Az első föladat, e viszony észszerű alakulását és továbbfejlését biztosítani olyképen, hogy az igazságosság és kultura sérelmet ne szenvedjenek. Hogy ez a bérmunka-viszony mellett teljesen lehetetlen, azt még eddig a legfanatikusabb socialista sem bizonyította. E viszony szabályozása képezi az első föladatot. De tudjuk, hogy az élet sokkal gazdagabb, semhogy egy bizonyos alakulat vagy szervezet annak gazdagságát kimerítené. A bérmunka-viszony mellett keletkezni fognak tehát más szervezetek, melyek a magok sphærájában még jobban biztosítják az egyéni és társadalmi érdekeket a nélkül, hogy az egyéni felelősség, mely az emberi tevékenység egyik fő rugója, föláldoztatnék. Ez alakzatok közül egyik-másik már is alkalmazásban van; mások még csak homályosan emelkednek ki mai társadalmi állapotaink chaosából; a végleges győzelem azon szervezeté lesz, mely a legtökéletesebb. Minthogy azonban a tökéletes mindig csak viszonylagos, valószínű, hogy különböző alakzatok fognak a termelési tényezők egyesítésére alkalmaztatni.

Egy dolog azonban bizonyos. Addig, míg munkaadók és munkavevők egymással szemben állanak, a munkás helyzete

csak úgy javulhat, ha nagyobb ellentállási erővel rendelkezik. A meddig a munkás anyagilag és így erkölcsileg is, nagyobb ellentállási képességgel nem bír, a munkabér minimalis lesz, mert a munkás-osztály egyik hátránya épen abban rejlik, hogy gyorsabban merül ki a küzdelemben, gyorsabban szorítható megadásra; oly peres félhez hasonlít, mint Walker mondja, kinek ügye igazságos, de a ki nem rendelkezik elég pénzzel, hogy minden nyomatékmal ügyét vihesse. A munkabér emelkedése nem egyszerű gazdasági, hanem jórészt ethikai problema. Magasabb műveltség, jobb gazdálkodás, különösen pedig a társulás által biztosított jobb kilátás betegség, aggkor, balesetek előfordultával stb. nem csak emelni fogják a nemzeti jövedelemnek a munkások javára eső részét, hanem közel juttatják ahhoz, a mi mindenkor a munkabér észszerű mértékét képezi,*) sőt a munka ez értékét is gyarapíthatják, mivel a munkás-osztály gazdasági és erkölcsi emelkedése a munka termelékenységét is fokozni fogja.

Végül csak egyet. A gazdasági elemek föl- s aláhullámzása, az érdekek harca a társadalmi élet egészségére okvetetlenül szükségesek. Ezen alapszik a társadalom és az emberiség szellemi és erkölcsi ereje. Még veszélyek is szükségesek az erők kiképzésére. Csak oly társadalmi és gazdasági rendszernek van jövője, mely ez alapföltételeket nem sérti, mely az egyéni felelősségnek a szükséges tért átengedi, minden más rendszer föl-tartóztathatlanul tespedéshez, hanyatláshoz vezet.

FÖLDES BÉLA.

*) What remains after subtracting the aggregate price paid for the use of capital is obvious the share of labour (Sidgwick, *Principles*, 322. l.).

IDŐSB GÖRGEY ISTVÁN MUNKÁJA.*)

Harmadik és utolsó közlemény.**)

V.

Mintegy a fölvonás-közöt kitöltendő, megint Naplóból veszek némi följegyzést, mely többi közt egyik vidéknek akkori arczvonásait is illeti, azután pedig a pesti és más tapasztalásokról értesít. Június 3-dikán indultunk én és nőm Debreczenből Tokajnak és Tarczalnak. Itt az evangélikus lelkész néhány inkább tréfás, mintsem vitéz dolgot beszéle nekünk a felföldi tót fölkelőkről, kik Klapka serege elől mint pozdorja úgy szóródtak el. A szomorú napok után, látszik vala, jól esett az embereknek mulatni az ilyeneken. — Kassán a három keresztyén: katolikus, evangélikus és református felekezet együtt tartott egyházi menetet az oroszok ellen. Nagyszerű, igazán keresztyén jelenetnek ír le nekem az ottani evangélikus lelkész, mint csatlakozott az ő községe a katolikus menethez, s azután a református község a kettőhöz. Fájdalom, hogy nem hálaadásból az orosz invasiótól való megmentésért, hanem annak elfordítása végett. Eperjesen sok panaszt hallánk Dembinski ellen, hogy tétlenül hevert; a közönség annak elmentén és Dessewffy Arisztid kineveztetésén örül. Tehát nemcsak magyar

*) 1848- és 1849-ből. Élemények és benyomások; okiratok és ezek magyarázata; tanulmányok és történelmi kritika. Írta id. Görgey István. Buda-Pest, I. 1886. II. és III. 1888.

***) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 138. és 139. füzeteiben.

vezéreink, hanem a nem-katona közönség sem bírta Dembinskiben a hadvezért észrevenni: pedig mi felföldi képviselők némi jó reménnyel valánk iránta. — Egyébiránt a sárosiak «schwarzgelbségét» is nagyon emlegeték, a kikkel beszélhattünk.

Löcsén már híret hallók, hogy az oroszok Árvába beütöttek. Általában Szepest, a nagyon is hazafias Szepest, különösen aggasztó állapotban találók — természetesen, az emberek mondásai után. Galiczia felé legkisebb intézkedés sem volna téve: ellenben a Gömörbe vezető utak el volnának árkolva; tehát, úgy hiszik vala, föl vannak áldozva szegények. A magurai járás egészen el volna már rontva, oda nem mer többé szolgabíró ellátogatni; Tótfalu, a hol sok nemes lakik, és Galiczia közt levelezések folynának — mert a szepesi nemességnek nagy részét gyanúsnek tartották.

Az orosz betörésről mind sűrűbben kezd szólani a hír, melyet hol zsidók, hol mészárosok hoztak. Bejáván választó kerületemet, épen Ményhárdról visszatérőben valék Késmárkra, midőn nőm és öcsem előmbe jövének, hogy nem mehetek többé Késmárkra, mert az oroszok Ófalváról jönnek a magurai úton, talán már is Belán vannak. Tehát Iglóra menénk, hogy közelebb legyünk a gömöri útakhoz. Egy-két napot ott töltvén, és orosz nem mutatkozván még, Poprádra térénk, s onnan Tátra-Füredre rándulánk, ott mulatandók, míg lehet. Ámde az első sétából az erdőben hó! hó! kiáltások hínak vissza; siessünk Poprádra és onnan tovább, mert most csakugyan Szepesben vannak az oroszok. E szerint már június 20-dikán érénk Pestre: ilyen volt a mi országgyűlési szünidőnk. Bizonyosan hasonló lehete sok más képviselőnek is a szünideje.

Itt Pesten sem a *Közlöny*, sem Szemere lapja, a *Respublika*, nem tudnak semmit az orosz betörésekről; azaz, nem emlegetik az olvasó közönség előtt, ha tudnak is róla. A *Respublikát* Erdélyi János szerkeszti, s az a lap épen most a felső háznak eltörléséről, mint nagyon szükséges és hasznos teendőről, értekezik. Találkozván a szerkesztővel, kérdem: Nincsen-e más dolga most a lapnak, mint a felsőház ellen izgatni, a mely eddig soha és semmiben sem kötötte meg a rohanó politikát? Úgy látszik, maga is restelkedik azon; hanem hát Szemere úgy akarja!

Június 30-dikán. «Hirtelen látszik szomorú játékunk fejlődni. Tegnap előtt (június 28.) keresztes háborút hirdetett

ki a kormány, olyan alakban, mint azt végrehajtani nem lehet, s melyben országunk népe a legteljesebb elpusztulásnak vettetik elébe. «Keljen föl a nép s üsse agyon kövel az ellenségét!» így szól a hirdetés. Oh lelkiismeretlenség és könnyelműség! Megcsalni a szegény népet, s utoljára vesztő helyre hajtani. Vértenger lesz az ország; a tatárjárás jelenetei ismétlődnek.»*)

Tegnap ilyen falragaszt olvastunk: «Arad várának capitulationalis oklevele, mind két részről ünnepélyesen aláírva, a kormányhoz immár érkezett. Győrnél ellenben csatát veszítettünk. — Erdélyben a Besztercze felé beütött orosz visszavonult. Brassóból még nem nyomult előbbre, sőt brassai fellegvárunk is tartja magát. Nincs veszteni való idő, haladéktalanul fegyverre szálljon minden férfiú. Pest, június 29. 1849.» — Alkalmasint az, mi jónak látszik abban, nem igaz; a rossz pedig fölötte is nagyon igaz.

Megdöbbenve kérdezősködém, mit tudunk hát dolgaink állapotjáról? Feleletül azt vevém: Ellenségünk 240,000 katonát számlál: mink, a székelyeket is belé tudván, csak 120 ezret. Dembinski (most Wysocki és Dessewffy Arisztid) serege csak 8—9000 emberből áll, azért nem csatázhat sehol az ellenséggel. Már Miskolczon innen van, az orosz követi. Ha így tart a visszavonulás, 4—5 nap mulva Buda-Pesten lesznek a hátráló és követő seregek.

Július 1. Eső esik, sír az ég; sírunk mindnyájan, kik érző szívvel birunk. — Tegnap falragaszon meghívás volt olvasható ma délelőtti tíz órakor tartandó nemzetgyűlési tanácskozmányra. Elmenék, keveset találtam még együtt; de lassankint számosan jöttek. Kérdezők: ki hívott minket össze? Szemere az összehívó. A jelenlevők hol győri győzelemről, Jellachich megveretéséről mesélnek, hol ismét a híreket nem valóknak tudják.

Másfél órányi várakozás után Kossuth és Szemere is belépnek; megelőzték őket gróf Batthyány Kázmér és Vukovics. Kossuth egygyel-mással szót vált, Perczel Mórral különösen értekezik; utóbb a zöld asztalhoz ül (a megyeház teremében vagyunk, mert azon terem, melyben múlt évben üléseztünk a német színház és vigadó épületben, romban van), Palóczy,

*) Nem változtatok Naplómon.

mint korelnök, felszólítja a kormányt, adja elő a tanácskozmány tárgyát.

Kossuth így szól: «Mint hogy már is itt vannak képviselők — tudniillik csak július 2-dikára voltak megjelenendők — tehát a kormány velök tudatni kívánja, hogy mit tart most tenni valónak. Nem kér beleegyezést, mintha már ülések folyának. A kormány az országgyűlés nélkül mit sem tehet ugyan, de mint hogy ülések még nem lehetnek, talán nem is fognak lehetni: a maga felelősségére kénytelen intézkedni. Nem akar mitsem szépíteni. A muszka négy hadtesttel tört be, mindenikben 40,000 szokott lenni, tehát 160,000 emberrel tört be. Sok lévén a betege és elmaradója, 120,000-re tehetni a muszka sereget, a mely Erdélybe, Sárosba, Szepesbe, Árvába, Pozsonyba betört. A Sáros felől jövő sereget a muszka nagyherceg, Konstantin, és herceg Paskievics vezérlik; az a legnagyobb, hatvan ezerből álló s mindennel el van látva. Ma Harsányban van; egy része Tokajnál átkelt a Tiszán. Ellenében Wysocki és Desseffy alatt csak 10,000 vagy 9000 áll, természetesen csatát nem vívhat; pár nap múlva Pesten lesz a muszka. Most látjuk, milyen jó volt a kormányt Pestre tenni által, mert íme most Debreczen nincs megvédve. (Az ember nem tudja, nevesen-e vagy boszankodjék, mikor ilyeneket hall: hát Pest meg van-e védve?*) Ez oldalról — Konstantin és Paskievics felől — legközelebb veszély fenyeget. Seregünk legnagyobb része Győr körül van: de most már attól sem lehet mentséget várni, jöllehet vesztesége nem nagy.»

«Tegnap este a kormány a jelenlevő tábornok urakkal tanácskozott, s ezeknek véleményét meghallgatván, elhatározá, hogy seregeink a dús alföldön összecsoportosíttassanak; tehát a dunai sereg is húzódjék lefelé. A kormány nem maradhat Pesten, de hová menjen, nem tudja még, mert nem lehet tudni, hol sikerül a sereg összehúzása.»

«Jó volna ugyan, ha együtt maradna az országgyűlés: de a táborban nem szeretné, ott nem tanácskozót, hanem katonákat szeret látni. (Itt Perczelnek *úgy vanja* hallatszik.) Mint hogy tehát épen nem bizonyos, vajon július 2-dikán összeülhet-e még a képviselőház, hogy határozzon, elég tudnia mindenkinek, hogy a kormány Pestről elmegy. Ha valahol

*) Naplómbeli jegyzet.

biztos helyet talál a kormány, majd oda híjja össze az országgyűlést.»

Méltán némúltak a képviselők; csak Nyáry szólt, hogy holnap még is tartunk ülést. Perczel sokat beszélt — értelem nélkül — ha elveszünk is, legalább egy évig szabadok voltunk!! Figyelmeztet azután, hogy már kétszer lehetett volna a hazát megmenteni, de arany borjút imádtunk; vigyázzunk, hogy harmadszor is az alkalmat el ne szalaszszuk! — Én nem értettem őt, nem tudom, Kossuth-e vagy Görgey az arany borjú? nem tudom, mely volt azon kétszeri alkalom, s azt a mentést érti-e Perczel, melyet én? . .

Délután megnézém a termeket, a melyekben üléseztünk. Szomorúan merevednek föl a pusztá köfalak. Hasonmása szegény hazámnak.

Az eső már másod napon folyvást esik, nem zápor ugyan, de vékony cseppekben szakadatlanul. Ez az időjárás még inkább lenyomja a kedélyeket.

Este nyolcz óraker még egyszer összegyűltünk. Lázár, torontáli képviselő, szólalt föl, hogy előlegezzenek valamit a családok föntartására. Ő rácz, de becsületessége miatt gyűlöletes a ráczok előtt, kik már kétszer halálra keresték. Minden vagyonát elpusztították, neki most a képviselői díjon kívül egyebe nincsen. Ha pénzt nem hagyhat a családnak, «három gyermekével, úgymond, kiugrom az útczára a harmadik emeletből, hogy így egyszerre minden nyomorúságnak véget vessék». — Lázár fölszólalására megkérített Palóczy, hogy közölje a kormányzóval e kívánságot; valamint azt is, hogy a képviselők együtt akarnak maradni, s akár pajtában is tanácskozni.

Palóczy elment, s a képviselők megnyúlt képpel beszélgetnek. A visszatérő Palóczy megnyitván a tanácskozást, elmondá: A kormányzó arra, hogy testületben együtt maradjon az országgyűlés, azt felelte, hogy az «reine Unmöglichkeit», a hadjárás mivolta nem engedné meg. Az előlegezesre nézve is azt felelte, hogy majdnem szinte «reine Unmöglichkeit». Duscheknek ma kellett volna két milliót fizetnie, pedig csak ötven ezret fizethetett.*) De mégis módra gondol, hogy egy óra kaphassanak előlegezést a képviselők.

*) Mert Kossuth a pénzsajtot szükség nélkül szétbontatta Debreczenben, a hol akadály nélkül szinte egy hónapig dolgozhatott.

E közben Szemere lépett be. Sokan sürgetik a július 2-dikán való megnyitást, és hogy nyílt ülésben mondassék ki a halasztás. Szemere fáradtan, mint bűnbánó beszél. «Nehéz perczeket élünk, úgymond; minden pillanatban új meg új aggasztó hírek érkeznek, melyek minduntalan a tett rendelkezések megváltoztatását igénylik.» Ő nem tudja, lehet-e még holnap délben kimenni Pestről. Falragaszok fogják tehát értesíteni a képviselőket, ha lesz holnap ülés.

Perczel képviselő, Mórnak testvére, nem látja oly sietősnek az elmenetelt. Egyébiránt, úgymond, ha szemrehányásoknak ideje volna, méltán szemére vetné a kormánynak, miért nem világosította föl az országgyűlést és a közönséget a külföldi viszonyokról, úgy talán egynéhány határozat elmaradt volna!

Perczel Mór ismét szerepelni kezd. Fölszólítja a képviselőket, menjenek Kecskemétre, be fogja sorozni, s a sereggel mennek. Én, úgymond, Dembinskit fővezérré teszem, de magam mellette leszek!

Tudniillik — így folytatja Naplóm — Görgey ellen versengenek itt Pesten. Görgey nincs megelégedve a kormány rendelkezésével. Valamint az április 14-dikei határozat akaratja ellenére történt, úgy nem helyeselte a kormánynak Debreczenből Pestre való áttételét. Azonban az új hadjárat nem kezdődött Görgey reszéről azon győzés fényével, melyben őt látni megszoktuk. Ez nyílt tért szolgáltat ellenségeinek a fondorkodásra. — Midőn az oroszok Miskolcz felé közeledni kezdtek, a kormány tanácskozáván, elhatározá, hogy a seregek a Duna-Tisza közén egyesüljenek, s ahhoz képest közreműködésre szólítá föl Görgeyt. De ő azt felelte volna: azt fogja tenni, a mit a haza és a sereg javára valónak ítel; de a kormányról nem gondoskodik, nem fogja szent holt tetemeiket őrizni, «ihre geheiligten Leichname schützen». Azért sürgették Görgeynek letételét, s azért szerepel megint Perczel.

Július 2-dikán fél kilencz órakor a megyei nagyteremben tartaték nyílt ülés. Palóczy engemet (mint jegyzőt) szólít föl, hogy híjjam a kormányzót (a ki a mostani Ferencz-József-téren a volt Ullmann-házban szállásol vala) az ülésbe. Az eső foly-

volna. Innen Pestről is elhurczolták már. Hiszen csak papir pénzbeli két millióról s más fizetésekről volt szó.

vást esik; bérkocsiban megyek. Kossuth szállásán mindent takarodóban találok. Egyszerű honvédruhában és kardosan megyen velem a bérkocsiban az ülésbe. Hosszú előadásából csak ezt jegyzettem föl: Ha a nép akarja, megmentheti magát, ha nem akarja, elvész! Tehát most a nép intézkedjék, vezérekedjék: de azelőtt nem kérdeztük a népet, igazán azt akarja-e, a mit Kossuth. — Üles után Kossuth Czeglédre utazott.

Július 3-dikán. Az ideiglenes hídát kiszedik; én a pénzügyminiszteriumba megyek, s visszaadom az 500 forint osztrák bankjegyeket, melyeket Debreczenben adtak volt nekem, hogy külföldi lapokat szerezzek Szepesben, a mire módomból nem volt. A pénzügyminiszteriumban a pénz szűkét érzem, s a lelkesedő emberek futását nézem.

Falragasz jelenti Kossuth «tábori útjából az első öröndetes hírt». Arad átadatott, mi július 1-sőjén történt. Hatvan ágyú, 2500 darab fegyver stb. esett kezeinkbe. Délután visszajött Kossuth, a szegény nép örül. De ő most így fogadja: Nem éljenezni, hanem tenni kell. Elfogadják-e a magyar bankót? — Pedig ne szidja a népet, hanem maga magát.

A *Közlöny* Mészáros Lázár aláírása alatt Dembinski kinevezését hozta, ki mindent fog rendelni, mi a seregek felszerelését, elhelyezését stb. illeti. Hogy írhatta ezt Mészáros alá? Tehát Görgey le van téve! El is vitték azt neki Mészáros és Dembinski, de nem férhettek hozzá, mert az ellenség már cernirozza Komáromot és seregünket, melytől Kmethy el van vágva.

Azonban e nap délutánján Szemere Komáromból győzelmet hirdet. Ma ezt Kossuth részletesebben közli, s a hirdetésben Görgey és Klapka nevei fordulnak elő. Mi fog most történni a vezérekre nézve?

Július 5-dikén. Ma különös hírek nincsenek. Az oroszok, azt mondják, Miskolcz tájékáról visszavonulnak. Az alsó vidékeken jól állanak a dolgok.

Görgey seregéből a tiszték mindnyája le akar köszönni, ha Görgeytől elvétetik a főparancsnokság. A *Márczius tizenötödike* tegnap helyesen kérdezte: Vajon a kormányon kívül védegyeleti camarilla van-e?

Július 6-dikán. Mint midőn a levegőnek siket csendesége a közlő égi háborút sejteti: úgy vagyunk most Pesten, érezzük, hogy kimondhatatlan baj közeledik hazánk szíve

felé, ennek dobogását talán örökre elállítandó. Senki sem mondja meg, hol van már, senki, hogy mivel akajjuk eltávoztatni. Úgy látszik, készülünk is, nem is; ha kérdezed mire? nem mondhatja meg senki, harezra-e vagy halálra.

A kormány szándékolt korai elfutásával rémülést okozott a közönségben, jöllehet a miniszterek egy tapodttat sem távoztak innen; csak Kossuth tett Czeglédre «tábori útat». Most itt-létökkel bizodalmat nem gerjesztenek. A *Márzius* szidja kivált Szemerét, Görgeynek letétele miatt. Mindenre nézve tudatlanságban tartják a közönséget; csak a véres, az iszonyú bukás lesz köztudomásúvá, mert egyenkint fogjuk megérezni. A kormány Pest városát fölhatalmazta, hogy fél millióig apró pénzjegyeket bocsásson ki, magyar papir pénzért kiadandókat. Továbbá a kormány gabonatarakat nyit ki, melyekben a pesti mérő búza öt pengőforintért lesz kapható, kész pénzért.

A *Márzius* Görgey letétele miatt legilletlenebbül támadja meg a kormányt, különösen Szemerét; arra tolja a kormánynak minden hibáját. Gondolni kezdem, hogy Pálffy Albert (a *Márzius* szerkesztője) talán Kossuth tudtával szidja Szemerét, hogy azt, ki mint látszott, Görgeyvel összeállhat, a kormányból kitolja. Július 8-dikán megjelent a *Respublikában* a rendelet, mely a *Márzius* megjelenését továbbra eltiltja, a szerkesztőt pedig esküdtszék elibe állíttatja. — Kései és most nem ildomos intézkedés. A meddig a *Márzius* mindent elkövetett, hogy Kossuth-ellenes vélemény ne nyilatkozhassék a képviselőházban, s a legjobb körülmények között se történhessék alkudozás: a kormány a *Márziust* nem bántotta. Nem bántotta akkor sem, mikor az a lap és Madarász József a képviselőházat a legérzékenyebben sértette. Ellenkezőleg, Kossuth a sajtónak «borzasztó működéséről» beszéle, mikor az *Esti lapok* Debreczenben Madarász Lászlót tiszta világosságba kezdték állítani. Most meg eltiltják a *Márziust*, pedig csak azt a hibát követte el, hogy egyedül Szemerére hányta, a mi Kossuth bűne vagy egészben, vagy legnagyobb részben.

Holnap már el kell menni; a lánchídat fölszedik. Dembinski a budai oldalon levő előrsöt már behúzta, mert a Svábhegről ellenséget láttak.

Július 9-dikén délután két órakor indultunk el Pestről, Kubinyi Ferencz, Kalaúz Pál meg én, Kalaúznak lévén kocsija és négy lova. Ócsán éteténk. Ott Erdélyből menekvő családok-

kal találkozunk, melyek Pestre akartak menekülni. — Örkény előtt valami csárdában hálánk. Tömerdek a kocsik száma egész családokkal, melyek Pestről futnak.

Kecskeméten is sok az idegen; valóságos népvándorlás. De a hírek száma sem kicsiny. Kiki mást tud, mert mást halott, a honnan jött. Azt beszélik, hogy Szegeden már el sem férnek az emberek, s a város körül táboroznak. Dembinski felől sok nevetségest tudnak, tudunk mink is. Pestről való elindulásom előtti napon estefelé Madocsányival és egyik Ullmannal találkozám, Dembinski szállására akarván menni. Csak Madocsányi mene föl hozzá, megtudni, hogy állunk, hogy a szerint intézhessük el távozásunkat. Az útczán várván meg Madocsányit, a közben Ullmann néhány dolgot beszéle nekem Dembinskiről. «Én, úgymond Ullmann, gyakran vagyok vele. Tegnapelőtt azt mondta nekem, hogy nem tudja, merre van «Raab» városa, nem találja meg a térképen. Megnézem a térképet, hát az magyar, a melyen neki «Győrt» mutatom. Ullmann kérdi azután, intézkedett-e már az esztergomi híd iránt? Nincsen ott híd, felel Dembinski. — Dehogyan nincsen, magam számtalanszor átmentem rajta, viszonzoz Ullmann. — Erre Dembinski a Szemere hivatalában kérdezteti, hogy történt-e rendelés az esztergomi híd felől? Ilyen ez a mi fővezérünk, jegyzé meg Ullmann. A lejövő Madocsányi azt jelenti nekünk, hogy holnap kell elmennünk, fölszedik már a lánczhídat, a budai oldalon levő előőrsöt már behúzta Dembinski. S így indultunk el Pestről.

Kecskeméten Madocsányival, Csengeryvel és másokkal találkozáván, Dembinskit mi sem dicsérjük. Ő már Szegeden volna Kossuthtal, a helyett hogy Szolnokon maradna, hol Vysocki és Perczel táboroznak. Mindnyájunk meggyőződése, hogy egyedül Görgey képes azt megmenteni a hazából, a mi még menthető.

Kecskemétről Izsákon, Kis-Körösön és Vadkerten által Tázlára érénk, Kubinyi Ferencz pusztai birtokára, a hol meg akarjuk várni a viszonyok fejlődése mikor engedi meg vagy javasolja, hogy mink is Szegedre menjünk. — Addig pedig tudjuk meg Görgey Istvántól, a mit Pesten a kormány embe-
reitől, és útban a kósza hírtől lehetetlen volt megtudnunk.

*

*

*

Június 4-dike után Görgey, megtevéen a szükséges intézkedéseket a hadügyminiszteriumban, Debreczenből a seregéhez siet; már 10-dikén Győrött van. Kérdés vala most: a Duna jobb partján, vagy balpartján kezdődjék-e a támadás? Az ellenség nagyobbik erejéről azt vélvén, hogy a rövidebb úton, azaz a Duna jobb partján, működik majd Buda felé: a magyar vezérség a Duna balpartján, a Vág mellett határozá megtámadni kisebbik erejét, melynek várható visszanyomásával a Duna jobbpartján működő nagyobbik erőnek haladását is késeltethetné.

Ámde a megbízható tapasztalt vezérek nincsenek többé a seregnél. Damjanics törött lábával beteg; Aulich (a ki már a napoleoni háborúban szolgált volt) öregségénél fogva tette le a hadvezetést; Gáspártól az április 14-dike fosztotta meg a magyar hadsereget. Azok helyeire Asbóth Lajos, Knézics és Nagy Sándor léptek. Zsigárdnál esik meg június 16-dikán az első ütközés; rossz sikerrel. Görgey maga azon nap hadügyminiszteri teendőket végez Budapesten (II. 508.). Június 20-dikán Pered (Pöröd) mellett esik a második ütközet, Görgeynek személyes vezetése alatt. Mindjárt az nap este megváltoztatja a hadtestek vezéreit. A II. hadtest vezénylőjévé Kászonyi ezredest teszi, ki alatt Asboth Lajos a Szekulics hadosztályát vezényli. A vezérkari vezetést báró Hügel, őrnagy, veszi által. A III. hadtest vezénylőjévé gróf Leiningen Károlyt teszi, Knézicset a hadügyminiszteriumba osztván be. A Leiningen hadosztályát Földvály Károly veszi által. — Június 21-dikén folytatódik az ütközet, nem jobb sikerrel, az orosz segítvén az osztrákot.

«A két napi peredi ütközet tanulságai közül legtöbb hatással volt bátyámra e két következő (írja Görgey István): Egy új hadvezéri tehetséget fődözött föl gróf Leiningen Károlyban, egyedüli kárpótlást Damjanics és Aulich elvesztéseért. És az orosz nem fenyeget többé minket, hanem itt van — hús és csont. Az orosz itt van, és a hol föllép, ott ő dönt is». Június 22-dikén virradóra pedig Aszódon (Komárommegyében) veszi Görgey Arthur az első biztos jelentéseket, hogy egy másik ága is az orosz betörésnek június 17-dikén Galicziából négy ponton egyszerre átlépte az ország éjszak-keleti határát. (II, 562.) Ugyan az nap, reggeli négy órakor Bayernek írja Görgey: Én minden lehető meg tettem, de tegnap nem bírtam boldogulni . . . A Vág melletti offensívához gyöngék vagyunk —

vezetők dolgában.» — Még az nap Görgey Tatán Kossuthnak igen nevezetes levelét veszi.

«Édes barátom! Megjöttem Nagy-Váradról. Bemmél találkoztam» stb. stb. «Két ember van most a hadseregnél, ki seregeink vitézségére, győzelmeire magicus hatással van: Te és Bem. Valamint Te, mihelyest megjelenesz a hadseregnél, az rögtön egészen megváltozik s megjelenésed elég arra, hogy magyózzön, a ki tegnap futott: úgy Bem is, ki iránt seregeének ragaszkodása leírhatatlan. Vele az mindenütt győzend; nélküle nem. Ilyen harmadik Damjanics, kinek betegségét roppant nemzeti calamitásnak tekintem.»

«Azt tehát, hogy Bem el ne kedvetleníttessék, édes hazánk kívánja. S előttem ez nyom minden mások fölött. Ő neki különös sajátságai vannak: de arról jót állok, hogy nekem mindenben engedelmeskedni fog s azt, mit én neki rendelek, meg fogja tenni. *) De a dolgokat akként látom, hogy a haza java végett némely sajátságaira ügyelni kell» stb. stb.

«Egyébiránt, így folytatja, óhajtom, hogy a létező hadtestek kiegészítésével s a reserva kiállításával még főnmara-dandó újonczokat méltóztatnál mind Pest környékén concentrálni: lássuk, mink van, mert óhajtom, legyen egy hatalmas diversióra készen egy haderőnk, melynek alkalmazása iránt közlendem Veled országos czéломat. Mert hiába! el vagyok tökéelve, vagy oly irányt adni hazánk ügyeinek, mely nézetem szerint legrövidebb idő alatt célra vezessen, — vágy ha nézetem hibás, másnak adni át a kormányzatot, a ki jobban tudja vezetni nálamnál,» stb. stb. (II, 574—578.)

Megfoghatatlan, hogy Kossuth még akkor is, midőn Bem az oláh fölkelést sem bírta elfojtani, s az orosz betörés Erdélybe is olyan bizonyos volt, mint az már Magyarországba valóban megtörtént, hogy mondom, még akkor is olyan haderőnek alakításáról álmodik, melynek alkalmazásával országos czélt fog legrövidebb idő alatt elérni, mely czélt azonban Görgey még június 22-dikén sem tudhat meg. Pedig csak két ember van, Görgey és Bem, a kik sokra képesek, úgy van Kossuth meggyőződve; vagy Kossuth magának tartja fönn nemcsak meg-

*) Kossuthnak módja volt tapasztalni, hogy neki Bem addig nem engedelmeskedett mindenben: megteszi-e azontúl? Szemere majd meg fogja mondani Szegeden.

nevezni, de el is érni azt a titkos országos czélt? Vagy talán Bemmel közölte volna azt a nagy titkot Nagy-Váradon?

Görgeynek az vala meggyőződése, hogy a végső erő-megfeszítéssel az osztrák hadsereget kell megtámadni, mielőtt az oroszok elérnek és elnyomnak minket. A fővárosba sietvén, a hová június 24-dikén ért, bizonyosan mindjárt a felől tanácskozott Kossuthal, ki Pesten lakik vala, Görgey pedig Budán a hadügyminiszteriumba szállott. Nevezetesen a levelek, melyeket Kossuth Pestről Budára június 25-dikén küld Görgeynek. Az elsőben Kossuth az eperjesi retirádán aggódik — az éjszakai seregnek, mely az oroszokat vissza akarta tartani, már nem Dembinski, hanem a lengyel Wysocki és Dessewffy Arisztid lévén vezérei — s azután így szól: «Mi ketten bizonyosan oly érdektelenül szeretjük a hazát, mint mások kevesen. De épen azért egész őszinteséggel kérdezlek: nem gondolod-e, hogy a hadügyminiszteriumnak seregetermelő roppant hivatása mellett még a fővezérséget is lehetetlen, hogy elbírod — kivált midőn Aulich, Damjanics hibáznak mellőled? Nem kellene-e hát a Duna-balparti seregnek, vagy talán mind a két partinak együtt valami fővezérségéről gondoskodni? De baj az, hogy hadügyminiszterségre kívülled nincs possibilis ember. — Fővezérségre körülbelől szintűgy nincs. Damjanicstól még hat hétig meg leszünk fosztva. Tehát ki? — Vetter? — nem lehet. — Még egy possibilitás: Bem. — Mit gondolsz? Ha nem helyesled absolute, nem szólunk róla; ha pedig okszerűen lehetségesnek tartanád, tudósíts a föltételekről, melyeknek alapján entamiroznám vele az érintkezést. Mert azt becsületesemre mondom, hogy ilyesmiről neki eddig a legtávolabbról sem adtam soha egy reménysugárt sem . . .*) Adj tanácsot, mit cselekedjünk. Barátod Kossuth.»

A másodikban közli többi közt Bemnek jelentéseit, melyek szerint az erdélyi dolgok aggasztóan állanak.

A harmadikban tudatja Görgeyvel, hogy kurirja készen

*) Legyen itt Bemnek Csík-Szeredáról július 17-dikén Kossuthhoz írt leveléből a következő: «Csak tegnap vettem Önnek levelét, melyben ön . . . a kormánynak Szegedre költözéséről és Mészárosnak fővezérré lett kineveztetéséről tudósít, s azon megtisztelő kérdést intézi hozzám, hogy el akarom-e vállalni a fővezérséget, s mely föltételek alatt? Ezt a kérdést mi már Nagy-Váradon (június 19-dikén) megvitattuk, s én nékem nincs rajta semmi változtatni valóm». (II, 598.)

áll, kit Sárosba küld. «Nem írsz-e általa valamit a seregvezéreknek? Ismételd parancsodat, hogy csak ütközve vonúljanak vissza . . . Bocsásd meg, hogy barátságosan figyelmeztetlek: a miniszteri tanácsban, heted magunk közt, múltra mindent bár, de a jövőre nézve ne mindent mondj ki idő előtt. Mi magyarokul még nem tudunk igen hallgatni. Egyik vagy másik miniszter megemlítheti confidentialis titoknokának, az a magáénak, és hidd el, hamarabb elmegy a hír Bécsig, mint gondolnók. Tegnap úgy szerettem volna megállítani a discursust arról, hogy mit teendünk rossz esetben en dernière analyse. Ilyennek igen tanácsos kettőnk közt maradni. Híved Kossuth.»

A negyedikben arra a hírre nézve, hogy az osztrákok Szombatból elvonulnak, azt írja: «Jó volna hirtelen nekünk valahol egy offensiva, az osztrákok concentratiója előtt. De ez a Te dolgod; Te jobban tudod, mit kell tenni. Hanem Erdélyben bonyolódik a dolog; Brassót bevették az oroszok» . . . (II, 590. 591. 592.)

Az olvasó méltán csodálkozik azon, hogy Kossuth még június 25-dikén, mikor a hazának végveszedelme már neki is szemébe ötlük, minisztértársai előtt titkolódzik, nem közli velök «országos célját», melyről előbb szolt Görgeynek. S úgy látzik, Görgeyvel sem közli még. Mert 26-dikán este miniszteri tanács tartatott, melyben Kossuth Görgeyhez intézé a kérdést, hogy mit kelljen most tenni. Görgey indítványozá:

a kormány tárja föl a nép előtt a reája szakadó veszedelmet egész valóságában;

nyilvánítsa ki a kormány, hogy csatlakozik a főhadsereghez, hogy ezzel együtt Magyarország ügye mellett élni és halni kész;

ismerje el annak lehetetlenségét, a meglévő eszközökkel mind az orosz mind az osztrák hadseregen győzedelmeskedhetni. Tehát kezdje rögtön valamennyi hadainkat a Duna jobb partján összevonni egy végső csapásra Ausztria ellen. Mert az támadta meg a nemzet igazait, nem az orosz; tehát nem mind egy reánk nézve, melyiket érik utolsó kétségbeesett kardcsapásaink. — S Kossuth kijelentette, hogy az indítványnak mind három pontjában egyetért. (II, 588.) Előbb azonban kikelt a nemzet ellen, hogy eddig csak olcsó lelkesedéssel tüntetett; tenni, édes keveset tett a maga fölszabadításáért. Tessék most választania a szolgaság vagy a férfias ellenállás közül!! —

Kár, hogy a nemzetnek vagy a népnek nem akadt szószólója, ki vissza fojtotta volna Kossuthnak kifakadását.

Görgey Arthur, a ki 1848 őszén még nem dicsérte a népet, mint láttuk, azután munkájában (*Mein Leben und Wirken in Ungarn* II. 188—191.) azt írja: «Az én nézetem szerint a magyar nemzet tett annyit, minél többet hasonló viszonyok között nem tett volna egy nemzet sem kerek e világon».

Visszatérve a június 26-diki miniszteri tanácsra, Kossuth minden pontjában egyet értett a Görgey indítványával, írja Görgey István, mit maga is a miniszteri tanácsülés után Bemnek írt levelében megerősít. «Míg Ön az ellenséggel Erdélyben áll szembe, nekünk itt a két dolog közül az egyiket kell választanunk: Vagy visszavonulni a tiszai vonalhoz; vagy pedig az oroszokat ott előrenyomulni engedvén, itt merész támadással Ausztriára vetni magunkat. . . Én az utóbbira határoztam el magamat. . . Választani kell, s mi, a mint mondtam, már választottunk. . . Ha a választás rossz, szerencsétlenség Ön tanácsával, s jelölje ki a véghezviendő hadműveletet. Ha választásunk mellett maradunk: minő irányt fog követni az altábornagy (Bem) úr?» — S Kossuth elmondja, vagy. . . vagy «Ön a Bánságba vonúl, Puchnert és Jellachichot elsöpri, átkel a Dunán, vagy velünk egyesülve és az egész hadsereg fölött a főparancsnokságot átvéve: vagy pedig előre Fiuméba. . . Tudósítson Ön engem, altábornagy úr, mit fog tenni. Az Ön karja döntőleg fekszik nemcsak Magyarország, de a világ szabadságának mérlegserpenyőjében. Ha e vihart átéljük, Magyarország, Lengyelország és még néhány nemzet szabad lesz: ha pedig nem, legalább dicsőségesen veszünk el. Kérem az Ön gyors válaszát. Önnek kell eldöntenie, mi történjék. (II. 596. 597.) — Nemde delirium ez? Egy fél órával előbb azt határozta a miniszteri tanács, hogy Ausztriára kell mérni a végső csapást, maga Kossuth beszéli el Bemnek: s most ezt szólítja föl, hogy döntsön, mi történjék!! Ugyan e levélben Kossuth kénytelen megvallani, hogy «kész tartalékpénzünk és lőszerünk nincs»; tudja, hogy Bem már alig tarthatja magát Erdélyben; tudja, hogy Paskievics egy 60,000-nyi sereggel Kassa felé nyomul, az osztrák-orosz sereg pedig a Duna mellékein szorítja jóval kisebb seregünket: s mégis Európának föl-szabadításáról beszél! . . . Hogy pedig Kossuth komolyan a Komárom körüli concentratiót szándékozta, a Wysockinak

június 28-dikán írt levelében is megvallja: «Ha Ön, úgymond, semmi harcra nem akar ereszkedni az oroszokkal, hanem a főszereggel egyesülni akar s azért vonul vissza, tudja meg, hogy így az oroszokat a főhadserg nyakára hozza; s akkor, gyors visszavonulása által mind kettőnk hazájának jövője veszve van. Itt épen most folyamában vagyunk az osztrák hadsereg elleni bizonyos hadműveletnek, mely ha sikerül, eldöntő lehet. De ha Ön oly hamar nyakunkra hozza ide az oroszokat, nem lesz időnk a csapást megejtetni, szóval Kosciuszko mondása: «Finis Poloniae» ránk is jár». (II, 616.) . . .

Görgey június 27-dikén hagyja el Budát és siet a sereghez. Távollétében Klapka vitte a fővezérséget. Talán nem eléggé jól; mert a Győrnél 28-dikán esett csatában nem valamennyi csapat működött, úgy mint kellett volna. Görgey a csatára érkezvén oda, rögtön Kmethynek küld parancsot, hogy a Marczal mellékéről Komárom felé közeledjék; Kossuthnak pedig június 29-dikén azt írta: «Győr elveszett, s a fővárosokat a meglévő erőkkel e pillanatban nem fődözhetem. Tehát siess föl Komáromba — itt az idő, most vagy soha! Ha azonban ide jönni nem akarnál: akkor költözzél Nagy-Váradra». (II, 664.)

Még egy kísérletet akar tenni Komáromnál július 2-dikán, de Kmethy nem érkezik el. A felig nyert győzelmes csatában Görgey sebet kap a fején, melynél fogva néhány napig lázas betegségben fekszik.

Kmethy Fejérvárott július 2-dikán háromnegyedkor négy órára gyors futár útján sürgönyököt kap Kossuthtól, még pedig 1. a maga kineveztetését tábornokká, 2—3. hogy Mészáros altábornagy valamennyi magyar hadseregek fővezérévé van kinevezve, vezérkari főnök gyanánt pedig Dembinski altábornagy melléje rendelve. Kmethy tábornok ezentúl az új fővezéren kívül senki másnak ne merjen engedelmességet tenni s hadosztályát tüstént vezesse lefelé s helyezkedjék a magyar déli hadsereg fővezényével megbízott Vetter altábornagy parancsai alá». De ugyan akkor vevé Kmethy Görgeynek rendeletét, hogy Komárom felé siessen hadosztályával. Mit tegyen most Kmethy? A nála lévő három lovassági törzstiszt oda nyilatkozik, hogy Kossuth parancsát nem lehet követni. Kmethy még is azt követé, s tekervényes úton menve, augusztus 3-dikán az óbecsei táborba vonúla be.

Mi történt hát Görgey háta mögött a 26-dikai miniszteri

tanácsnak határozata után? Egy lap azt beszélte 1861-ben, hogy meg azon nap, melyen Kossuth a Görgeynek tervét helyeselte, a sors egy harmadik személyt (Kossuth nejét?) talált, a ki az ellenkezőt mondta. «Mit akarsz? Komáromban akarod magadat bezáratni, hogy Görgeynek foglya légy és ott veled együtt az egész ügyet hálóba kerítse?» (II, 599.) Ha nem is történeti valóság, mit 1861-ben Vas Gereben mesélt: de az ethost, a Kossuth körüli sűgást jól eltalálta, csak abban tévedett bizonyosan, hogy Kossuth rossz geniusa már 26-dikán változtatta volna meg vele a szándékot: Komáromhoz koncentrálni a meglevő haderőnket. Hisz ez a szándéka még 28-dikán is Wysockinak írt levélben világosan ki van fejezve. De Görgey 29-dikén ezt írván Kossuthnak: Győr elveszett stb. Tehát siess Komáromba, itt az idő, most vagy soha! Vagy költözzél Nagy-Váradra! A rossz genius ekkor szólhata így a félénk és hatalmát nagyon is féltő Kossuthnak: Mit akarsz? Komáromban akarod magadat bezáratni, hogy Görgeynek foglya légy stb.?

Kossuth, úgy látszik, keserű gűnynak vevé az akkor nagyon ismeretes dalban számtalanszor elhangzott kifejezést: Itt az idő, most vagy soha! De más oka is volt megharagudni Görgeyre. Ez alig hogy elküldte volt az említett levelet Kossuthnak, azt hallja, hogy «most érkezett meg Buda-Pestről Ácsra két polgári kormányhivatalnok azzal a kormánytól kiadott kemény rendelettel, hogy Ács helységet, mihelyt a magyar csapatok belőle kivonúltak, föl kell gyűjtani és tüzzel elpusztítani, nehogy az utánnomuló ellenség abban élelmet, takarmányt és hajlékot találjon. Hasonló okból hasonló sors volt valamennyi helységnek szánva, melyekből hadseregünk kénytelen lesz az ellenség elől odább vonulni.

Elképzelhetni, hogy Görgey Arthur e megbocsáthatatlan vandalismust hatalomszavával megakadályozta; hisz elég, ha ott és akkor pusztul a védtelen lakosság vagyona, hajléka, hol az elkerülhetetlen. Azt is elképzelhetni, hogy Görgey a két úri polgártárrsal nem a legnyájasabban bánt el, sem nem a leg-hizelgőbb szavakkal dicsérte el őket meg azt is, a ki elküldte.» (II, 667.) Íme Görgey a honmentő Kossuth parancsának teljesítését megakadályozza, s ez nem volna felségsértő bűn? . . . S Görgey még egy harmadik nagy bűnt követett el. Azt írta ugyan Kossuthnak egy más levélben, hogy a hazának, nem a kormánynak biztosítására vezényli a sereget. Azon szók, hogy

nem akarja a kormányférfiak «szent holttetemeiket» őrizni, nem fordulnak elő Görgey Istvánnál: de Pesten a hír hordta szélylyel, s Kossuth füleibe is kerülhettek.

Azonban Kossuth fölindulásának legnagyobb és legmegvallhatóbb oka az vala, hogy Csányi, Aulich és Kiss Ernő küldöttek érkeztek június 30-dikán Komáromba, kik addig-addig beszéltek Görgeynek, hogy a hadsereget — Klapkának komáromi várórségi hadteste kivételével — a Duna jobb partján Budán át Czeglédre vezesse oly végből, hogy a Wysocki és Desseffy seregével egyesülten onnan odább Szegedre vonuljon, a hol a hadak egyesítendők — mit Görgey meg is ígért. Előbb azonban még egyszer akart mérkőzni az ellenséggel, s úgy esett a július 2-dikai komáromi vagy szőnyi ütközet.

Kossuth tehát azt írja július 1-sején Klapkának: «Kedves tábornok úr! Görgey megszegte szavát, melyet nekem tegnap (június 30-dikán) egy miniszter (Csányi) és két tábornok (Aulich és Kiss Ernő) által küldött. Legyen hadügyminiszter, de fővezér egy pillanatig sem lehet tovább! . . . Borzasztó, a mit nekem ír . . . Mészáros altábornagy fővezérré kineveztetett. Görgey talán nem fog engedelmeskedni — ez árulás lenne. Támogassa Mészáros altábornagyot» stb.

Ugyan az nap «az ország kormányzója a II. hadtest parancsnokságának» — nem is nevezi meg Görgeyt — ezt írja: «Ezennel tudósítom a hadtest parancsnokságát, hogy az ország által reám ruházott hatalomnál fogva, mai napon, a nemzet nevében (!) Mészáros Lázár altábornagyot hazánk összes hadseregei fővezérévé a miniszteri tanács meghallgatásával és hozzájárulásával kineveztem; s ezennel a nemzet nevében rendelem és parancsolom, hogy az ő rendeleteinek az összes hadtest föltétlenül engedelmeskedni hazafiúi köteleességeknek tartásák. Senki a haza elleni föllázadás bűne alatt másképp nem cselekedvén» stb. (II, 687—689.) — Ilyen parancs ment Kmethyhez, mint láttuk, s ilyen ment bizonyosan valamennyi hadtesthez. Mészáros és Dembinski el is vitték Görgeynek a nemzet nevében történt (!) letételi határozatot, de nem férhettek hozzá — az ellenség miatt. Tehát a seblázban fekvő Görgey nem tudott semmit a fejére zúdult haragról.

Ámde a hadsereg, megtudván a kormánynak azaz Kossuthnak legújabb határozatát, szörnyen fölháborodik. Július 4-dikén Klapka elnöklete alatt hadi tanácsot tartanak a vezé-

rek s mindnyájan kijelentik, hogy Magyarországnak egyetlen vezérében sem bíznak többet, mint Görgey Arthurban, s Klapkát meg Nagy Sándort küldik Pestre, hogy kifejezzék a hadsereg kívánságát Kossuth előtt. (III, 64.) Lehet-e helyeselni a vezérek lépését, mely Kossuth tekintélye ellen — mert a kormány tagjai akarat nélküli bábok valának a bűvész Kossuth kezében — nyilatkozott? De másfelől lehet-e azt kárhoztatni azok részéről, a kik Görgey vezérsége alatt hadi dicsőségre jutottak, a kik a becsületes Mészárosnak a fővezérségre való nem termettségét nagyon is jól ismerik, Dembinskit pedig egyenesen megvetik vala, s a kiknek legkisebb okuk sem lehetett Kossuth hadvezéri talentumát úgy megbámulni, a mint fáradhatatlan agitatori és szónoki tehetségét megbámulhatták, de bölcseségének híját is több ízben nagyon is megéreztek már? Hisz Mészáros Lázár és Dembinski nevei csak arra valók valának, hogy eltakarják Kossuth fővezérségét.

S Pesten július 5-dikén a miniszteri tanács csakugyan azt határozá, hogy Görgey úgy is beteg lévén, nem folytathatja a hadminiszteri tisztséget, tehát arról lemond; de — Mészáros főparancsnoknak maradván — megtartja a felső hadsereg vezérségét s annak levezetése holnapután kezdődjék. (III, 69.) Bayernak pedig rögtön el kell hagyni Komáromot. Tudniillik a Görgey ellenesei azt hiszik vala, hogy Bayer rossz tanácsadója Görgeynek; ha tehát ez eltávozik oldala mellől, Görgey hajthatóbb lesz. A való pedig az vala, hogy Bayer csakugyan jobban értett a hadi tervek és mozdulatok készítéséhez, mint a nagy strategus Dembinski-Kossuth vagy Kossuth-Dembinski, de hogy a szobában ülő Bayernak terveit Görgey Arthur a csatamezőn nemcsak kivinni, hanem sokszor meg is igazítani vala kénytelen is, képes is.

Július 6-dikán jobban érezvén magát Görgey, az ő elnöklése alatt is tartatik haditanács, a melyben mindnyájan abban egyeznek meg, hogy még egy kísérlet tétessék a Duna jobb partjára törni által. Míg arra készülnek, július 9-dikén a fővezérségtől kemény parancs érkezik föl azon kérdéssel, akar-e Görgey a kormány rendeletének hódolni vagy nem? Kossuth is szemrehányást teszen Görgeynek, hogy már június 30-dikán reájjesztett, hogy Pesten nincs már bátorságban, s íme, július 8-dikán is Kossuth még Pesten lehet. (III, 115.)

Görgey azonban még folyvást beteg s Klapka vezérlete

alatt esik meg július 11-dikén a csata, melylyel a magyar sereg keresztül akart törni a Duna jobb partjára. De a kísérlet teljesen meghiúsult; délután öt órakor szűnt meg az ágyúzás; a szövetségesek (osztrákok és oroszok) győztek (III, 128). Azonban mennél hosszabb ideig Görgey föltartóztatja Haynaut, az osztrák fővezért, Komáromnál, annál több ideje van Kossuthnak Szegednél összevonni a többi erőt. Egyébiránt az alatt a Görgey serege is a Vág mellékén és a bányavárosokban szélylyel táborozott csapatokkal növekedett, s ő az I., III. és V. hadtesttel, mintegy 26—28,000 emberrel és 130—150 ágyúval elhagyja Komáromot, a melyben Klapka marad mint parancsnok. Gróf Starhemberg István századosnak kocsija viszi a beteg vezért. Szomorú az elvonulás, mert a menekülők számtalan kocsija követi a sereget, s meg-megakadályozza ennek mozdulásait.

Vácznál útját állja Paskievics főserege. Július 17-dikén esik meg az ütközet, mely Görgeyt arra kényszeríti, hogy a déli irányt elhagyva, éjszakkak forduljon. A menekülők kocsijai szinte elrekesztik az utat Vadkert felé: Görgey kénytelen irgalmatlanul utat csinálni magának (III, 169), mi sokaknak sérelmével történt. — Losonczon a beteg vezér Kubinyi Ferencz házában talál kényelmes szállást, a honnan el szerették volna szállítani, hogy félre eső helyen fölgyógyuljon. De ő nem engedi meg. — Július 19-dikén érkezik Rimaszombatba a sereg. Itt huszonnégy órai nyugalom után enyhült a vezérnek láza, s tudomást vehete arról, mi a három elmúlt nap alatt történt. Július 20—21-dikei éjjel két orosz követ érkezik Görgeyhez, két napi fegyverszünetet ajánlván. De ő azt visszautasítja, mert sejti, hogy csak azért ajánlják, hogy azon idő alatt más orosz hadosztályok eleibe kerülhessenek. (III, 199, 200.)

Paskievics maga is levélben megadásra szólítja föl Görgeyt, ki Paskievicset a magyar kormányhoz utasítja, egyszersmind a leveleket (Paskievics levelét és a magáét) Bonis Samu kormánybiztos útján a kormányhoz küldi. Kossuth Szegedről július 28-dikán ezt írja Görgeynek:

«Édes Arthur! Vettem leveleidet 21- és 25-dikéről. Vedd érte köszönetemet. Csak ne tartsunk haragot egymás ellen, mert ez soha sem vezet jóra. Ellenben mindig valami üdvös ered abból, ha Te nekem bajodat elmondod és tanácsot adsz... A két öreg úrra nézve neked nagyon igazad van. Az egyik

(Dembinski) mindent elfelejtett; s a másik (Mészáros) csupán amannak szemével néz, lát. Úgy vélekedel, hogy valami módot kell találni, megszabadulni tőlök. Gondolkoztam felőle, de nem találtam reá más módot annál, hogy én magam jövök el a hadsereghez. Nem nevezek ki senkit főparancsnokká . . . Veled egyetértve és tanácsaid szerint fogom a hadműveletek irányát kijelölni stb.» (III, 271.)

E levelnek keltéből látjuk, hogy Kossuth Szegeden van, a hová július 12-dikén érkezett, a hol lelkesedéssel és estére nagy fáklyazenével fogadták. Mert hogy mindig és mindenütt emberei valának, kik az ámitó tüntetésre előkészíték a közönséget, az magától érthető. S a fáklyásoknak ilyenképen szóla Kossuth: «Hiszem, hogy Európa szabadsága Szegedről sugárzandik ki; és ha találkoznék oly nyomorú, ki a hazát leigázni és dictatori hatalomra vergődni erőlködnék, azt én magam gyilkolnám le!» (III, 212.)

Nemde delirium az, mely Európának a Szegedről kisugárzandó szabadságáról beszél a népnek, holott már alig tudja, hová bújjék a kormány; s a mely nem a hazának igen nagyon közeledő vesztén, hanem csak azon aggódik, hogy találkozhatik valaki, a ki őt a kormányzói polczról letaszíthatja!! Ha kérdezed, olvasó: ki lehetne azon valaki? Azt kell felelnem, hogy csak Görgey Arthur, a kit pedig július 12-dikén seblázás állapotban visznek vala a Komáromból elvonuló seregével, s a kit azután Kossuth, július 28-dikán, «Édes Arthur!» megszólítással értesít arról, hogy maga fog a hadsereg élére állani, s Görgey tanácsai szerint stratégiáskodni. — De minthogy Szegeden július 21-dikén a képviselőház ülést tart, tehát megint Naplómhoz fordulok.

Július 15-dikén értünk Szegedre. Nem találtunk ugyan a város körül táborozó menekülőket, de bent a városban és a közel helységeken hemzsegnék leginkább bánásági emberek. Hertelendy Miksa, ki kormánybiztos volt Torontálban, iszonyúakat tud beszélni az ottani eseményekről.

Általában Görgey ellen foly az izgatás, de a közvélemény mind erősebben mellette nyilatkozik. Egyébiránt mindenfelől újonczok érkeznek; fogyasztjuk a magyar fajt.

Mind a képviselők elnöke, Palóczy, mind a felsőház elnöke, Perényi, gyűlést hirdetnek július 21-dikére. A képviselők tehát 20-dikán zárt tanácskozmányt tartanak — a felsőház

gyüleseiről nem tudok semmit. A mi zárt ülésünkben (a városház termében) Vukovics, igazságügyminiszter, «az úrbéri maradványok eltörlését szabályozó törvényt», melyet Szemere már Debreczenben ígért volt, először fölveendőnek javasolja. Csányi, közlekedési miniszter, nem találja időszerűnek, mint-hogy nem is tudjuk, meddig lehetünk itt. Szemere, annak első indítványozója, most mellette és ellene hoz föl okokat; többi közt az Európára való tekintetet is, mely bennünket avval kezd vádolni, hogy a communismust akarjuk behozni. (Helyesebb lett volna mondania, hogy ő maga akarta behozni.) «Ismerem a népet, úgy mond, az a súlyos áldozatért, melyet a haza tőle kíván, jutalmat vár ugyan, de nem követeli. Kár volna őt e hangulatban bolygatni, minek rossz hatása is lehetne a háború-viselésre» stb. — Minthogy a kérdésre nézve a kormány tagjai sem értenek egyet, az elejtetik.

De Kubinyi Ferencz, tőlem is pártolva, fölvilágosítást kíván a kormánytól hazánk jelen állapotjáról, mit Szemere adni ígér.

Tehát 21-dikén a nyílt ülésben Szemere egy hosszú beszédben adott fölvilágosítást, mely tetszett is; pedig hazugságokkal ékesített szép szónál, mely hazánk erejét kidicsérte, mást nem mondott. Egyebet és valóbbat vártunk. Palóczy, ki a Szemere beszéde alatt, nem tudom, hazánk szép jelenjétől, vagy közel halálától megindítva, könnyezett, már áment vala mondandó, midőn az interpellatio történt,*) melyet Görgey István könyve előad. De a ház többsége nem óhajta feleletet az interpellatióra, mely azt merte kívánni, hogy a házzal közöltessenek a küldiplomatiára vonatkozó levelek, izenetek; hogy a kormány mondja meg, miért nem történt annyira semmi intézkedés az orosz beavatkozás ellen; hogy ki volt Budavára ostromának és a Debreczenből való elköltözésnek indítója? A ház, mint mondom, nem kíváná ezeket megtudni.

Július 23-dikén Beöthy Ödön, biharmegyei főispán, tanácskozásra hí. Tárgyának az oláhok kibékítését adja elő. Az oláh fővezér, Jank, kész egyezkedni, úgy mond, s népével a fegyvert letétetni, csak bízhatnék, hogy az egyezés kikötései megtartatnak. Az oláhok nem bíznak a kormányban, mivelhogy a Bem által kihirdetett közböcsánatot a honvédelmi bizottság elnöke

*) Magától, Hunfalvy Páltól.

utóbb megmásította, minek következtében a híres Roth, a vésztvényszék elébe állított, és agyonlövetett; s minthogy a Drágus János által megkezdett kiegyenlítés, ki pedig a kormányzónak meghagyásából ment volt a havasokba, oly rútúl megrontatott Hatvanitól. Ezeknél fogva Beöthy szükségesnek találja a kormány fölszólítását, hogy terjeszsze a ház elé a békepontokat, melyek alatt a föllázadt oláhokkal egyezkedni kíván, hogy a ház jóváhagyása által mintegy megmásíthatatlanok legyenek. — Ebből látni való, hogy valahára a kormány is az oláhok lecsendesítésére gondolt.

Az ellen azonban többféle észrevétel volt. Ez nem előbb való tárgy volna, mint az úrbériség maradványainak eltörlése. Még a ház szabályainak átvizsgálása is előbb való. A formát is meg kell tartani, mert a ház maga nem alkudozhatik a kormány tekintélyének csorbítása nélkül. Nem szabad elismerni a külön nemzetiségek létét: különben is nem a nemzetiségek lázadtak föl ellenünk, hanem a habsburgi ház lázította föl. Végre nem csak az oláhokra vonatkozólag, hanem általában a más ajkú népek viszonyait szabályozó elveket kell meghatározni. A nagy többség azonban az oláhok kibékítését tartá melőzhetetlenül szükségesnek. Tehát holnap tartandó zárt ülésre lesz fölszólítandó az elnök.

Másnap reggel sehol sem látok ülés-hirdetést. Beöthyvel találkozáván kérdem, miért nem lesz ülés? Szabály szerint húsz tagnak kell az ülés-kérést aláírni. Tegnap az indítványt nagy többség fogadta el, s ma nem birunk húsz aláírótt szerezni; Beöthy maga sem írta alá a kérést, sőt rosszallotta a 21-dikén tett interpellatiókat, minthogy már túl volnánk! Ha a múltira nem tekintünk, válaszolék, sem a jelenre, sem a jövőre nem tudunk helyesen intézkedni. S midőn azt is emlegették mások (mert lassankint többen gyűltek körülöttünk), hogy a magyar nem harczol azért, hogy saját országában idegen legyen; midőn én avval sem győztem: tik a demokratiát kikiáltjátok, s a népfelség legelső következményeit sem akarjátok elismerni! s midőn végre valaki még miniszteri krizist is említett, mely ebből eredhetne: fölhangyék a sürgetéssel, haragudván az emberekre, a kik még most is így gondolkodnak. Kubinyi Ferencz is, ki az aláírási ívet magával hordozza vala, nem találván honn Beöthyt, abba hagyá az utána járást, s így nem volt gyűlés.

Délután Deáky Sámuel krasznamegyei képviselőnek

temetésére indulván, a városházból menet közben elbeszélé nekem Kovács Lajos, hogy miniszteri tanács volt, melyben egy miniszter Görgey Arthurnak fővezérré kineveztetését indítványozta; Duschek is hozzájárult, de többséget nem talált. Mondják Aulich — mint mostani hadügyminiszter — volt az indítványozó. Azután az idősb magyar tábormokot indítványozták. De ez Perczel, s Görgeyt nem lehet Perczel alá rendelni. — Tehát a veszedelem ! legnagyobb közelében sem hallgat el az armány. Este Szemere lemondásáról is szállong hír.

Július 25-dikén délelőtt mégis zárt tanácskozmány volt. Beöthy előadja indítványát. Erre a kormány (Szemere) — mely nem oszlott még föl — a háznak értésére adja, hogy Konstantinápolyból menekvő oláhok jöttek ide, s megtudván, hogy Magyarország nem akarja a népiségek szabadságát elnyomni, az oláhság részéről kívánataikat közölték. (Igaz-e az ? nem tudom.) A kormány tehát bizonyos pontokban megállapodott, a melyek értelmére alkudozni lehet a föllázadt oláhokkal.

E pontok közböcsánatot; az oláh nyelv használhatását családi, tanodai és községi körökben; az orthodox (keleti nem egyesült) egyháznak részvétét a közös jogokban stb. biztosítják. A többi pontok részletet foglalnak magokban a fegyverletetésre s másra nézve. Szacsvay nem kívánja a közböcsánatot a büntettek elkövetőire is kiterjeszteni, s általában szép phrasisokban szól. Gozmán helyesen ismerteté az oláh ügyet, Hatvanira nézve megjegyzevén, hogy a kormány nem tud alkalmas embereket kiválasztani. Batthyány Kázmér szükségesnek találja a népiségek lecsendesítését, ha nem akarjuk — mit akarnunk nem lehet — tüzzel vassal elpusztítani. Szemere Szacsvayt czáfolja meg, s Hatvani dolgát avval világosítá föl, hogy a kormányzó (a miniszterium kinevezése előtt) oda utasította Hatvanit, hogy ön fejétől mit se tegyen, a felsőbb tisztek pedig az előnyomulást határozottan eltiltották neki. — Kiáltások: Miért nem büntették meg? Szemere: A hadi törvényszék előtt áll. — Kiáltások: Nem igaz! szabadon járt, most meg Perczel táborában van. — Egy hang: Oda való! — Szemere: Hatvani dolgát el fogja intézni!

Minthogy a ház nem csak egy népfajra, hanem általában minden idegen ajkú népiségre nézve akarhat elveket megállapítani: Szemere két rendbeli javaslatot olvasa föl, melyek felől a ház holnap még tanácskozni fog.

Július 26-dikán. A mai tanácskozmányban az általános elvekről volt szó, melyek az idegen ajkú népekre nézve törvénybe foglalandók. A békepontok fölvilágosítása után, az általános elveket is tárgyaltuk és elfogadtuk. Ekkor föláll Angyal (pécsi, vagy baranyamegyei képviselő), ki már a nőtlenségi adótervével a túlságoskodásnak jelét adta volt, s perorál arról, hogy az egész munkálatot általános szavazás alá kell ereszteni, vajon elfogadtatik-e vagy nem? Maga részéről elvetését óhajtja, mert nem akarja, hogy a magyar maga ássa alá nemzetiségét. — Roppant tetszéssel fogadja a ház.

Nyáry Pál is nyilatkozik a munkálat ellen. Adassék közböcsánat a föllázadtaknak, egyéb most ne. Mit is lehet az iskola, az egyház és község köréről határozni, mikor azok felől alkotmányilag mi sincs megalapítva. Ne gondoljuk, hogy az oláhok, a rácok stb. nemzetiség miatt harcolnak velünk: Ausztria harcol, nem a nemzetiségek. Az éjszakamerikai Egyesült-Államok nem ismernek külön egyházakat, külön nemzetiségeket, ott csak a szabadságról van szó. Kövessük azok példáját. Feledjük, hogy vannak országunkban különféle nemzetiségek: máskülönben a magyar állam részvényeseivé tesszük a nemzetiségeket s eltemetjük a magyar államot. — Hogy ne tetszenék ez magyar embernek, akár Angyal, akár Ördög a neve? Mert azok úgy ismerik az amerikai Egyesült-Államokat, mint Nyáry. Mintha a magyar ajkú nemes ember és a magyar ajkú többi lakos szintűgy megtöltené nálunk a városokat, mint az angol nyelvű lakos odaáltal; mintha szintűgy kizárólag tartaná kezében az összes kereskedést, az összes kis és nagy ipart minálunk, mint az angol nyelvű lakos odaáltal. Mintha kivált Erdély azokban a tekintetekben tökéletesen egy volna az Egyesült-Államokkal!! Meg vannak akadva nálunk a demokratiai republikával. A népfelség fogalma a nemzetiségekre nézve olyan következéseket húz maga után, melyekre a megyei házak ablakaiból néző, s a világot is csak annyira ismerő politikusaink, mennyire azon ablakokból, még pedig magyar pipafüst mellett, látni lehet, nem is gondolhattak . . .

Vitatkozás közben, mely úgy látszik, a magyar birodalom végéig tarthat, érdekes episod vala a Hatvani dolga. Május elején Szemere a belényesi képviselő Drágust elküldte volt alkudozni Jankhoz, a havasok vezéréhez. Hatvani pedig 1500 emberrel és négy ágyúval Abrudbányára nyomula s az elfogott

Buttyán oláh vezért kivégezteté, midőn épen Drágus azon vala, hogy Jankot a fegyver-letételre reá veszi. Buttyán kivégeztetésének hírére az oláhok összeverődnek és Hatvanit kiszorítják Abrudbányáról. Az május 16-dikán újra elfoglalja a várost, de 19-dikén másodszer kihajtatik, seregét és ágyúit elvesztvén. Az oláhok most bosszút állanak a magyar lakosokon és Drágust is fölkonczolják. Ez az abrudbányai veszedelem nagy haragot támaszta már Debreczenben, s most Szegeden újra napi kérdéssé lett, mert most már általánosbb a bizalmatlanság a kormány emberei ellen.

Nyáry azt beszéli el, hogy utána járt, s azt mondhatja, nem tudja, ki nevezte ki Hatvanit őrnaggyá! Ő több ízben ellene nyilatkozott a honvédelmi bizottságban, Kossuthot is megkérdezte, vajon ő nevezte-e ki. Azt a feleletet vevé, hogy nem. Hatvaniról tudva volt, hogy váltóhamisítás miatt kereset alatt állván, csak kezességre bocsáttatott szabadon. Egy decemberi *Közlönyben* megjelent ugyan egy rendelet, mely azokat, kik 200 önkéntest összeszednek, százados, kik 400-at őrnagy czímmel ruháztatnak föl, de a szabad csapat fölállítását a főispáni vagy királyi biztosi egyezéstől függesztette föl, azonkívül még följelentést is követelt a honvédelmi bizottsághoz. De Hatvanira nézve nem tudja, ha így történt-e a kinevezetése.

Beöthy és Szúnyogh arra azt jegyzik meg, hogy Hatvani őrnagyi minőségben pénzt kezelt, róla a *Közlönyben* többször volt említés: annál fogva lehetetlen, hogy az akkori kormánynak Hatvani működéséről tudomása ne lett volna. Miért is Szúnyogh kimondá, hogy a honvédelmi bizottság egyetemben felelős Hatvani kineveztetéséről és viselt dolgairól.

Szók hangzanak: Madarász László nevezte ki. A hír azt is meséli, hogy Hatvani már Pesten nagy demokrát barátja volt Madarásznak, s még inkább Debreczenben lett azzá. Midőn itt a nagy hazafiak a képviselőház elosztatását pengették — mert nem bírt vagy nem akart a nagy föladatnak megfelelni — Hatvani fölszólítá Madarász Lászlót, hatalmazza föl szabad csapat alakítására, melylyel Debreczenhez közel maradhasson, hogy a midőn kellend, a házat széllyel kergethesse. Denique a zsák meglegli a maga foltját, jegyzi meg naplóm.

Július 27-dikén a zárt tanácskozmánynak folytatása. A ház Szemerétől tudósítást vár az újabb eseményekről. Sze-

mere azzal kezdi beszédét, hogy az alsó seregnek három föladata volt: Jellachich seregét megsemmisíteni; ha nem, visszanyomni; Péterváradot az ostrom alól fölmenteni. Az első azért nem sikerült, mert Jellachich serege oly gyorsan visszafutott, hogy nem lehetett utólréni; de épen azért sikerült a második és a harmadik föladat. A ráczok, úgyszólván, töstül Szerbországra vonultak. Az alsó sereg egy része tehát parancsot kapott Szeged felé jönni, a mint Guyon vezérlete alatt föl is jő, s Perczel táborával egyesülni.

Bem Havaselföldre üt be. Szemere fölolvassa szózatát az oláhokhoz, mely szerint a magyar sereg szabadságot visz az oláhoknak, hogy a Magas Porta védsége alatt szabad alkotmányt szerezzenek magoknak, lerázván nyakaikról a muszka igát.

Görgey 24-dikén Tokajban volt s általmenvén a Tiszán, mi sem akadályozza seregeink óhajtott egyesülését.

Ámde azon sereg, melynek föladata Szegedet megvédeni, hátrál, Szegednél akarván megütközni. Lehet, hogy Perczel már ma Dorozsmára ér. E körülményekben biztos nem lévén a kormánynak és az országgyűlésnek székelése Szegeden, a kormány azt határozta el, hogy függeszse föl az országgyűlés üléseit Szegeden, utóbb a ház elnöke által fogván történni az összehívás, mihelyt a kormány biztos helyet fog kimutatni az ülések tartására. Fölszólítja tehát a házat, hogy holnap kilencz órakor tartandó nyílt ülésben a tett indítvány értelmében határozzon. (Bem Havaselföldre készült beütni; az országgyűlés és a kormány pedig megint futni kénytelen, nem is tudván hová? Miért nem jő Bem is Szeged felé?)

Azután Duschek áll föl, bejelentvén, hogy holnap új hitelt fog kérni, mert a 60 milliónyi hitelből már 59 millió ki van merülve.

Most Beöthy a fővezérségre nézve intéz kérdést a kormánynak. Köztudomás szerint a vezérek és a kormány közt ellenkezés lévén, ki van-e már az egyenlítő? ő óhajtja, hogy most a seregek egynek vezérségére bízassanak — Kubinyi Ferencz, úgymond, a közvéleményt és közóhajtást fejezi ki, ha Görgeyt ajánlja a fővezérségre. — Nagy tetszés. Görgey! Görgey! kiáltozás. — Irinyi József kikel a «szoknya kormány» ellen, azzal fejezvé be beszédét: reményli, hogy az észrevétel egyszer mindenkorra megteszi hatását. — Csányi maga is úgy

nyilatkozik, hogy senki más nem lehet fővezér, csak Görgey. Az erdélyi sereget kivéve, minden más sereg Görgey vezérlése alá bizassék, még pedig úgy, hogy senki más a háborúviselésre be ne folyhasson, csupán a békekötés ne legyen az ő tettségétől függő.

Erre Kovács Lajos: Minthogy csaknem egyhangú a ház kívánata, hogy Görgey legyen a fővezér, tehát ő azt nem akarja indokolni, de testet kívánván adni a ház kívánatának, indítványozza, hogy a ház, melynél úgy is a felség van — Kossuthnak debreczeni nyilatkozata szerint, lásd a 65. lapot — nevezze ki fővezérré Görgeyt. Ez által a kormány sem compromittáltatik, mely között és Görgey között visszavonás van, mert nem kénytelen akarátja ellenére, de a ház kívánsága szerint, Görgeyt kinevezni.

Ez ellen Batthyány Kázmér azt jegyzi meg, hogy az annyi volna, mint megsemmisítése azon határozatnak, melylyel a ház az április 14-dike következtében a kormányzó és a miniszterium hatáskörét megszabta; s ő nem gondolja, hogy e pillanatban a ház azt akarná tenni.

Most Vukovics szólal meg. Görgey valóságos magyar Alcibiades; jeles, de félelmes. Míg vele van az ember, lehetetlen bizalommal nem viseltetni iránta: de mihelyt levélben nyilatkozik, azonnal másképen mutatkozik. Kétségkívül ő a legvitézebb magyar vezér, alatta múlt április havában a magyar sereg olyan győzelmeket vívott ki, melyek a nevét nevezetessé teszik. De a budai ostrom után elfordult tőle a győzelem isten-asszonya, s most Görgeynek még vezéri tehetségében is méltán kételkedik. Különben is, nem Görgey, hanem Bayer csinálja neki a hadjárati terveket.

Csányi válaszol. Görgeyt a szerencse Budának bevétele után sem hagyta el. Győzött Szőnynél, győzött Vácznál, s dicsősegesen csatázva jutott Miskolcra.

Nyáry is felelt Vukovics «gyanúsításaira». Erre Vukovics a szavait magyarázván, azt mondja, hogy Bem és Görgey seregét kivéve, minden más seregek alvezéreihez utasítások járnak, melyeket a miniszterium ellen nem jegyzett. A rendetlenség minden bajnak az oka.

S szólt Szemere: Mindenik vezér annyi engedetlenséget követett már el, mennyi haja-szála van. Bem egészen függetlenül intézkedik, a kormány rendeleteit félre teszi. Engedetlen

volt Perczel, volt Görgey, a kinek hibáit azután előszámlálja. Görgey nem tud engedelmeskedni, azért nem alvezérnek való, de tud parancsolni, azért fővezérnek való. Más nem lehet fővezér, csak Görgey. De kéri a házat, ne határozzon most. Kossuth kiment, hogy kiegyenlítse a dolgot Görgeyvel; a ház határozata talán új egyenetlenséget támasztana Kossuth és Görgey között. Elmondja Szemere, hogy írt mind Kossuthnak, mind Görgeynek, mindegyiknek kijelentvén, hogy most rendkívüli hatalom szükséges, s az polgári nem lehet. Egyébiránt a kormány ismeri a ház kívánságát, melyet bizonyosan, határozat nélkül is, tisztelni fog.

A holnapi ülés tárgyai tehát lesznek: a hitelkérés és a ház üléseinek fölfüggesztése. De a békepointok vagy elvek tárgyalása mellőzendő, kiabálják. Én azonban kéréim Batthyányt és Horváthot, hogy vétessék föl azokat is. «Mindig vádolják a magyart, hogy nem tud igazságos lenni, s azért nem lehet benne bízni. E vádat igazoljuk, ha föl nem vesszük a tárgyalat elveket.»

Július 28-dikán kilenczefélre a városház termébe menék. A karzatok telének; képviselők kevesen valának még ott. Az idő már három negyedre járt kilenczre, midőn roppant dördülés rázta meg az épületet, hogy minden ablak táblái tördelve becsördültek. Rémülve tódultak a karzatokról az emberek stb.

A rémulés után megnyilván az ülés, az elnök mondá, hogy a miniszterelnöknek előadása van.

Szemere: Mielőtt a tárgyhoz általmenne, tudósítja a házat az imént történt szerencsétlenségről. Új-Szegeden 24 munitiós szekér'lobbant föl; sok ember és barom elveszett; több ház fölvettetett. Már harmadszor történt ilyen szerencsétlenség. A kormány szoros vizsgálatot fog tenni, s a hanyagságot vagy kötelességmulasztást példásan megbüntetni; a kárvallottakat pedig kármentesíteni.

Azután hármat ad elő. 1. Az idegen ajkú népségeket illető elveket. — Soknak nem tetszenek. Madarász József azoknak kinyomatását sürgetvén, a népre kívánt hivatkozni, s az úrbériséget állította ellenökbe. Jól felelének neki Batthyány és Vukovics. De Nyáry annyira neki indula, hogy a középre kiállva, fenyegette Szemerét. Mind a mellett nem volt szükség nagyon az indítvány mellett harczolni; a ház roppant nagy többsége elfogadá. («A jó emberek most a formához

ragaszkodnak: bezzeg a függetlenség kinyilatkoztatása alkal-mával nem akarának ily gondoskodók lenni».)

2. Indítványozá a zsidók emancipatióját. Elfogadja a ház.

3. Indítványozá a Szegedről való elköltözést, mit a ház természetesen elfogadott, miután az új hatvan milliiónyi hitelt megszavazta. S így vége szakadt a szegedi országgyűlésnek.

Kossuth július 28-dikán visszajött Szegedre, nem talál-kozhatótt Görgeyvel. Mint utóbb hallottam, Kossuth lehetetlen-nek találta a ház kívánságának teljesítését; különben is Vukovic fölvilágosítá, hogy a ház, meghallván a miniszterektől Görgey hibáit, nem sürgette tovább kívánatának teljesítését.

Vasárnap, azaz július 29-dikén miniszteri tanácskozás tar-taték, melyen jelen voltak Perczel Móricz, Aulich, Kis Ernő, Guyon vezérek is. Itt Perczel tündökölt volna. «Ő Szegedre jött, úgymond, hogy megragadja a hatalmat, mert ő dicator-nak érzi magát teremtettnek. S Damjanics az ő öcsését merte becsukatni. De véget akar vetni a bajnak; Kossuthot, a mi-nisztereket és a vezéreket egyenkint vagy együtt agyonlöveti, a haszontalan képviselőházat, mely Görgey fővezérségéről mert szólni, szétkergeti. Szeretné látni, ki veszi kezéből a fővezér-séget, mert őt a nép és a tábor imádja.» — Hihetetlennek tar-taná az ember, ha Perczel maga Ivánka Zsigmond és Ullmann előtt nem ismétli.

A kifakadást hallgatván, szívta Kossuth szivarát. Nem szóla. De Kiss Ernő felele Perczelnek, «hogy ne hánykolódjék, mert ő úgy gúzsba kötteti, hogy moczczanni sem fog. Ő is meg-fordúlt a táborban és a nép között, s mindenütt panaszt hal-lott Perczel ellen».

Mi igaz abban, nem mondhatom, mert én csak hírből tudom, de az bizonyos, hogy Perczel kitétetett a vezérségből. Mint hajtották végre, még nem tudom. Valami tábori zene-bonáról is beszélnek, mert Németh Bercei Perczelnek tábori segédje, Kállay Ödön őrnagy, Balogh János, Török János, a gazdasági egyesület volt jegyzője és hasonló hősök csak Perczel szárnya alatt nőttek nagyra.

Szegedről Batthyány és Szemere elmentek volna Görgey-hez, iratot vivén magokkal, melyben az alkudozás pontjai van-nak megírva.

Aradon, augusztus 1-sején. Szegedet elhagyván, mások után Aradnak tartunk. Láttam a háborúnak iszonyait Pesten

és Budán; most látom a Bánság azon részén, mely a Maros balpartján Makóig terjed. Szőreg, Deszka, Klárafalva stb., mind egy rom. Itt-ott szalmafödél látszik a romfalakon, melyek között emberek laknak; többnyire azonban üresek a faluk, sem ember, sem marha nincsen bennök. A látvány szomorúságát a nagy szárazság még szomorúabbá teszi, mely mindent elsütött. Fű nincs, a tengerit kaszálni kezdik; a tavaszi silány, s a tarló mutatja, hogy az őszi sem volt különb. A torony és egyház mindenütt még födél nélkül való. Torontálban 50 helységet ért e sors, mint Hertelendy mondta. Szegeden és Aradon megverték a ráczókat; Szegeden a nők is általmentek a Tiszán, s kegyetlenül megverték a ráczókat Új-Szegeden. «Nem volt foglyunk egy sem» mondá nekem egy szegedi nemzetőr, «nem kíméltünk senkit és semmit». De azonkívül, hogy a megboszankodott nép ment túl a védelem határán, a magyar seregek sem mindenütt úgy működtek, hogy a győzelem tartós és dicső lett volna.

Makóra derék hídon menénk által a Maroson, melynek kiöntései ellen a szántóföldek gátak által vannak védve, mi szinte széppé teszi azokat. A partok fákkal vannak beültetve. Makó terjedelmes mezőváros, szép megyeházzal, tehetős magyar néppel. Itt és Szegeden szép a magyar nép; mintha itt tisztább volna a levegő, mint túl a Tiszán.

Szintén nagy és szép mezőváros Pécska is, melynek Rácz-Pécska nevű részében oláhok laknak.

Augusztus 2-dikán. Arad szörnyen telik; kocsik és szekerek hosszú sorokban érkeztek tegnap; nem tudom, hol talál-
nak mind szállást. Délben Szöllősy, este Ivánka Zsigmond és Ullmann beszéltek híreket, melyeket már említettem. — Nyáry szerint a kormány annyira vetemedett, hogy Görgeynek alvezéreit tőle elparancsolta; így Kmethyt is, ki ha a szőnyi ütközetben a balszárnyát teszi, különb eredménye lett volna. A kormány még a munitiót is megtagadta Görgeytől! Ez (Görgey) Vácznál körül volt kerítve, s az ellenség véleménye szerint megfogva. Fölszólítják tehát, hogy adja meg magát. Görgey azt válaszolja: «Ha körül vagyok kerítve, fölszólítás nélkül megtörténik, a mit tőlem kívánnak, szükségtelen hát a szóváltás». S Görgey Tokajig ért a seregével. Ekkor Paskievics drágakövekkel kirakott két pisztolyt küld Görgeynek, ilyenforma üzenettel: «Az orosz a legnagyobb ellenségben is a vitéz

séget tiszteli; azért küldi Paskievics, elismerése jeléül, a két pisztolyt». — Görgey tisztei megvendéglék az orosz tiszteket, s asztal fölött arról foly a szó, hogy ki kellene egyenlíteni a viszályt. De Görgey azt felelte volna, hogy ebéd után megint mint ellenség áll az orosz ellen. Egyébiránt mindenről, a mi történt és mondatott, a magyar kormányt értesíti.

Továbbá Batthyány Kázmér emlékiratban fölvilágosítja Paskievicset a magyar állapotról, hogy miért hadakozunk Ausztria ellen, s mi lesz következése, akár győzünk, akár legyőzetünk. Az emlékirat következtében Paskievics levelet küldé Görgeynek, ki azt föltöretlenül Kossuthhoz intézteté. — A mit az emlékirat tartalmáról beszélnek, azt nem lehet hinni. Tudniillik a magyarok herczeg Leuchtenberget (mások szerint Konstantint) fogadják el királyúl. A törzstisztek kardjaikat megtartván, a sereg leteszi a fegyvert, s ezentúl magyar-orosz sereg lesz, a melyben a magyar sereg emberei szolgálhatnak stb. Az egész üres beszéd, de az elmék álláspontját híven tükrözi vissza. Mert most szívesen fogadnák el akár Leuchtenberget is királynak, csak békét szerezhetnének !!

Látogatás Damjanicsnál, az aradi várban. Damjanicsot, kit mult ősszel Pesten legvirágzóbb egészségben láttam, alig ismertem meg beteg ágyában. Karjai még erősek, de melle nem azon kidülő erős mell többé; haja elfogyott fejről; hosszú szakálla még nem őszül. Ott feküdt, törött lábát egy gépezet segítségével tartva, s magát azon reménnyel biztatva, hogy három hét múlva föl fog kelhetni.

Leülénk szük szobájában, nekünk szivarokat adtat, maga hosszú pipájára gyújt, s víg kedvvel beszél, míg más meg más tisztek jelennek meg, dolgaikat előadván.

«Görgeynek igen kemény lutheránus feje van, úgymond, de legbecsületesebb hazafi, ki egyedül meg tudja menteni a hazát». Az oroszok mozdulatairól esvén szó, azt mondá: «Az orosz nem szereti Görgeyt, nevét sem akarja hallani. Egyébiránt egy hibája van Görgeynek, nem tudja olyan könnyű lélekkel elfelejteni a sértéseket, mint ő, Damjanics, ki annál jobb kedvű, mennél erősebben bántják.» Perczelt ő is hőbortosnak tartja, ki legalább 20,000 újonczot vesztett el a hazának.

Damjanics tiszta lelkü vitéznek látszik, ki érzi, hogy csatába való, s oda vágyakodik. Ez állapotban, melyben van, az aradi várnak parancsnoka.

A belépő tisztek közt egy magas, erős őrnagy is volt, Martiny nevű, ki mint előadta, három héttel ezelőtt Perczeltől aradi térparancsnokká neveztetett ki, de mostanig sem tudja, mi tenni valója van, azért kívánt a tábornokkal beszélni. — Damjanics: «A térparancsnokság nem az úrnak való, ha az úr egyet botlik, három németet (foglyot) üt le. Más helyről fogunk gondoskodni; mit akarna, barátom?» — Nekem nincs akaratom, tábornok úr. — «Épen azért jöjjön délután hozzám.» — Nekem föltetszett ez az alázatos: nekem nincs akaratom. — Mikor kifordult a szobából, a társaság sok kifogást tudott múlt életéből fölhozni.

Megemlítettem a július 29-dikén tartott miniszteri tanácskozáson Perczel Móricznak magaviseletét s azon való haragját is, hogy Damjanics Perczel öcsését vasra merte tétetni. Ez, Perczel Miklós, tudniillik nem akart számot adni a vár állapotjáról. Erre Damjanics azt izeni neki, hogy fogoly lesz, s ha vonakodik, agyonlöveti. A végrehajtó tiszt látván, hogy Perczel nyolcz pisztolyt ragad magához, figyelmezteti, hogy avval célzt nem ér, mert csak nyolcz embert lőhet le, s annál csúfabbá teszi magát. Azonban — jegyzi meg Naplóm — állapotunk megítélésére az is szolgál, hogy a hadi törvényszék kénytelen lesz fölmenteni, mert a kormánytól való utasítása azt tartja, hogy a várra nézve Perczel nem tartozik felsőbb tisztt alá.

Augusztus 3-dikán. Tanácskozmány, melyen Csányi, Vukovics és Horváth jelen vannak. A kormány tagjaitól azt kérdezzük, igaz-e, hogy egyezkedés kísértetik? — Van még most is, ki azt legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, de legtöbbje örülne, ha lehetne becsületesen kigázolni a bajból. Azután föl szólították a kormány, hogy híjja össze a képviselőket, mert csakugyan nem látszik már távol lenni a nap, melyen így vagy úgy határozni kell; s hogy, hivatalos lap nem lévén, legalább egy-két sorral értesítse a közönséget. — Ezúttal Német Berczhez és Kállay Ödönhöz, a Perczel táborából kilépett nagy hőssökhöz is szerencsénk van.

Az alkudozás híre, úgy hallom, szörnyen nyugtalanítja a lengyeleket. Nagyokat beszéllenek: «Szeretnék látni, hogy mer valaki a lengyel nemzet megcsalására alkudozni!» A lengyel compánia minden esetre többünkbe került, mint használt. Okot szolgáltatott arra, hogy Magyarország ügye a propaganda

ügyének híreszteltetett, s hogy az orosz segítség ellenünk nagyobb készséggel adatott meg. Az, hogy Párisban a panslavismus kevesebbet lármázott ellenünk,*) megtudván, hogy Dembinski és más lengyelek érettünk harczolnak, nagyon keveset nyomott a harczon s fölötte sokat a diplomatia serpenyőjében.

Azonban úgy értesülök, hogy csak ebben áll az egész alku-dozás: Az orosz vezérek fölszólították Görgeyt, hogy derék létire ne maradjon a vesztett ügy mellett, a melyen úgy sem segíthet többé, hanem biztosítsa személyét az által, hogy orosz szolgálatba lép. Görgey azt a kormányval közölte, s ez sietett Görgeyhez küldeni Batthyányt és Szemerét, hogy kimehető lehetőséget eszközöljön a kormány számára. Ez a komédiának vége!!

Augusztus 4-dikén délután Kovács Lajos, Kemény Zsigmond, Csengery Antal, gróf Mikes, gróf Gyulai, Kubinyi Ferencz, Kalaúz Pál és én kimentünk Aradról Nagy-Váradra Görgeyvel találkozni, s általában az ügyek állapotjáról biztos híreket szerezni. Mert Aradon a legkülönbözőbb mendemondák jártak szájról szájra; a kormány, úgy látszik, nem tud semmit, s szintűgy hírekkel tartja magát, mint a közönség. Délelőtt Ludvigh János azt súgta volt nekünk, hogy az ellenség pár állomásonyira van Aradtól, estére már elfoghat bennünket, mert köztünk és az ellenség között legkisebb erő sincsen.

Jenőn hálánk. Jenőről fölázott úton N.-Zerindig, és onnan Ilyére verődünk. Itt más nap reggel Erdélyből jövő tiszttel, lengyel emberrel, találkozunk, a ki Nagy Sándornak vesztéséről beszél Debreczennél. Tovább menvén, Hunkárral találkozunk, a ki azt beszéli nekünk, hogy Nagy Sándor hadteste szétveretett; hogy Jank már nem akar egyezkedni, azt mondván: «A mi volt, az már nincs» — mióta tudniillik az orosz

*) A híres lengyel költő, Miczkiewicz, Párisban tanári széket kapván, az 1848-ki párisi forradalom után, mely a «liberté, fraternité, égalité» elvet proclamálta, a menekült lengyelek, s a «fraternité = testvériség» nevében az összes szláv aspiratiók szellemi vezetője lett. Hozzája indították Rajasics és Jellaesics is küldötteiket a magyarok elleni izgatásra. Minthogy Bem, Dembinski, Wysocki és más lengyelek a magyar seregekben Kossuthnak álmódott tervét, hogy Lengyelországot is felszabadítja, igazolni látszottak, az lecsendesíté a párisi panszlávokat.

szorít — hogy Várad felé folytatván az útát, az ellenség tor-kába megyünk.

Illyén étetvén, lessük Szemerét, a ki, úgy hallottuk, Váradról visszatér. Azonban mind sűrűbben érkeznek Nagy-Váradról is menekülők; mintha azok az Aradról jövőket, ezek meg a Váradról menőket biztatnák. Jönnek számtalan kocsik podgyászszal, hadi készüléttel, állami jószággal Váradról s ugyanannyi Aradról. Gyönyörű falka marhákat hajtanak Szalonta felé, s másik órában megint visszahajtják. Most mink is Szalontára akarunk menni, de Talliánál találkozván, az visszafordít Aradra. Zerinden elhagyjuk a társaságot, s mi, Kubinyi Ferencz, Kalaúz Pál meg én, Keményfokra vergődünk, a hol megállapodtunk.

Augusztus 7-dikén Csányi László is megszáll Keményfokon. Ő is Görgey táborába siet. Tőle halljuk, hogy Dembinskit megverték Szőregen s hogy Bem is nagy veszteséget szenvedett. A számtalan kocsi miatt Csányi nem mehetvén tovább, embertől küld levelet Görgeyhez. Az ember visszajött ezen írott sorral: «Óhajtvá várja a viszontlátást szerető fia: Görgey Arthur».

Másnap reggel, 8-dikán, mi hárman is, Kubinyi, Kalaúz meg én elválunk egymástól. Én Keményfokról, Sarkadon és Dobozon keresztül Csabára megyek, hol 9-dikén nőm rokonainál találok szállást. Itt is félelemmel várják a muszkát, tehát nem tudom, meddig lehetek itt.

Bekés-Csabán hasonlóképen össze-vissza czikáztak a hírek. De 12-dikén este az a hír lepett meg, hogy Kossuth lemondott a kormányzóságról s Görgey dictátorrá lett. A következő napokon pedig csak úgy csendült az ember füle a legkülönbözőbb hírektől. 15-dikén Csabán sok huszárt látánk lovon, többet gyalogszerrel, kik mind némi örömmel hirdetik: A muszkáé vagyunk, vége a háborúnak! Eddig annyi látszik valónak, hogy Görgey körül volt véve roppant muszka erőtől, se hadi készlete, se élleme, se pénze nem lévén, Bem serege is megsemmisülvén — tehát megadta magát.

17-dikén. «Görgey eladott bennünket!» hirdetik a szegény honvédek, kiket pénz nélkül eresztettek el, s kik fáradtan és betegesen vánszorognak az útczákon. Ezt állítá tegnapi este Békésmegyének egyik alispánja is, fiatal ember, kinek szavain nem indulok, de állítá Asbóthoknak egy unokaöcsösök is, ki a

helyszínről jött, mindketten vendégei lévén a háznak, melyben tartózkodom. Az asbóthi unokaöcsnek előadása a következő: 12-dikén történt Görgeynek dictatorrá kineveztetése. Kossuth átadá neki a hatalmat, hogy mentsen meg annyit, a mennyit még lehet. De Görgey mindjárt úgy nyilatkozott, hogy csatát nem fogad el. Tehát föbe löjem-e magamat? kérdezte Kossuth, mire Görgey azt felelte: «Das ist Privatsache!» Azután Dembinski seregével az összeköttetést biztosítandó, Görgey Nagy Sándort küldte ki 7000-rel, holott nagyobb sereget küldhetett volna. E 7000 visszanyomatott, s így a Temesvárnál megverett Dembinskivel az egyesülés nem történhetett. Görgey azután Világosvárra húzta magát, s ott körül találván magát vére, este kihirdette a seregének, hogy holnap leteszik a fegyvereket. Lengyelek mentek volna Görgeyhez kérdeni, hogy mi történik hát velök? Kérdezzétek meg azt, a ki titeket Magyarországra hívott, lett a válasz.

«Én ezennel befejezem jegyzeteimet. Mi igaz Görgey dolgában, nem tudom. De alkalmam volt tapasztalnom, hogy a magyar nem számít; soha sem méri a lehetőséget a valóság mértékén, hanem nagyszavú mondások által ámíttatja el magát s bízik a határozatlanságban. Ha azután a szigorú valóságra és nem engedő kényszerűsége talál, mintegy saját számítani nem tudását kimentendő, árulásról beszél. Ekképen soha sem lép ki ámíttatásából. De a haza elveszett . . . Hogy föbe löje-e magát Kossuth? az igazán személyes dolog és parányi az ország halála mellett.»

* * *

Mint rohantak az események a végső végre, s mi igaz Görgey dolgában, azt Görgey Istvántól tudhatjuk meg, s azt igen röviden mondom el, előbb egy tekintetet vetvén Erdélyre.

Szemere, mint láttuk, Szegeden július 27-dikén a zárt tanácskozmányban azt a szózatot olvasta föl, a melylyel Bem, ki Havaselföldre készült beütni, az oláhokat föl akarta hívni, hogy a Magas Porta védsége alatt szabad alkotmányt szerezzenek magoknak, lerázván a muszka igát. Mert Oláhországban is az 1848-iki tavaszi szél mozgalmat támasztott volt, melyet azonban a bevonuló orosz sereg hamar elfojta. A szétugraszott oláh «liberalisok» közül sokan Erdélybe menekülének, s egyikök, Laurean, nagy szerepet játszik a balázsfalvi oláh gyű-

lésen. A bukaresti menekülők az erdélyi oláh támadásnak fő előmozdítói valának. A mit otthon az orosz beavatkozás miatt nem bírtak elérni, azt Erdélyben az osztrák császári zászló alatt reménylik vala elérhetni. S íme megtörtént itt is a megfoghatatlan. Míg az erdélyi oláhok még fegyverben állanak a magyar sereg, tehát Bem ellen, ez az oláhországi oláhokatszándékozik a muszkáktól fölszabadítani. De mert hogy azt csak eszébe is vehette Bem, nekünk Szegeden azt kelle gondolnunk, hogy ő egész Erdélynek ura, s az erdélyi oláhok elfogadják a nekik küldött békepontokat. Nem is gyaníhattuk tehát, a mi július 31-dikén bekövetkezett, tudniillik Bemnek tökéletes legyőzetése Segesvárnál, minél fogva kiszorúlt Erdélyből. Jank tehát bátran visszautasíthatta béke-ajánlatunkat, mert «a mi volt, az már nincs!»

Perczelnek letétetése után Wysocki is fölmondá a szolgálatot, «nem játszik többé». (III, 214.) Ő is megunta volt a Dembinski-Perczel-féle hadakozást.

Visszatérvén a Görgey seregéhez, az július 22-dikén Sajó-Szent-Péteren s 23-dikán már Alsó-Zsolczán vala; Pöltenberg pedig a VII. hadtesttel mint elővéd 22-dikén Miskolczot és Csabát szállotta meg. S így a Vácznál elakadt egyesülés a tiszai magyar haderőkkel meg volt nyerve. (III, 216.) Görgey az orosz seregnek háta mögé került, egyúttal meg is szabadult a Sajónál a töménytelen polgári sorsú politikai menekülők kocsvonalától. Paskievics serege megtámadá ugyan Vatta felől a magyar sereget, de ez jól megállotta. Ez az úgynevezett sajói vagy miskolczyi ütközet; ezt érté Csányi László a szegedi zárt tanácskozmányban július 27-dikén, midőn Görgey mellett föl-szólalt, hogy azt a szerencse Budának megvétele után sem hagyta el, mert dicsőségesen csatázott Miskolcz mellett is.

Július 24-dikén Görgey gróf Rüdiger orosz hadvezértől francia levelet veszen, mely Balassa-Gyarmaton kelt volt, s a melyben Rüdiger «egész bizodalmasan kínálja meg az alkudozások ösvényével. Méltóztassék velem tudatni azon föltételeket, melyek alatt Ön lehetségesnek ítélné ezen, Önre nézve ezentúl annyira egyenetlen küzdelemnek véget vetni, s én sietni fogok e részben ő magassága (herczeg Paskievics) elhatározásait szorgalmazni». (Veuillez indiquer les conditions, auxquelles Vous jugeriez possible de faire cesser une lutte, désormais inégale pour Vous, et je n'empresserai de solliciter à cet égard les

ordres de S. A. le commandant en chef III, 230.) Meglepő lépése gróf Rüdigernek ez a fölszólítás. De azt egy magyar nő, özvegy Boryné, született Hellenbach báróné, egy «aulikus» érzületéről ismeretes asszony eszközölte ki, a ki tovább nem nézhetvén, hogy pusztul a haza reménytelenül, reá vette Rüdigert a levél írására, s azt maga vitte el Görgeynek. Ez azt felelte reá, hogy nem a seregének, hanem a hazának megmentéséről van szó. Ha tehát kilátás volna, hogy Magyarország az orosz császár ö felségével köthetne békét, ő szívesen egyengetné az utat a titkos alkudozásra herceg Paskievics és Magyarország ideiglenes kormánya között. (III, 238.) A feleletet is Boryné vitte el Rüdigernek.

Ugyanaz nap az orosz táborból tértek vissza gróf Batthyány László és társa, kiket Görgey Sajó-Szent-Péterről küldött volt felelettel azon hozzá intézett kívánságra, hogy kössön fegyverszünetet. A magyar követek az orosz Hrulov és Szass tábornoktól három pisztolyt hoztak Görgey számára. Ezt az ajándékot Görgey július 24-dikén viszonzá, a maga pisztolyaiból küldvén hármat Scher-Thoss Arthur és Eszterházy István grófoktól. «Ez volt a második hadi követség bátyám részéről az oroszokhoz — írja Görgey István. — Nem is maradt el az a következménye, hogy a gyanúsító szellem az orosz három pisztolyt nem is pisztolynak, hanem megannyi erszénynek deklarálta». (III, 239.) — Láttuk, mint szépítette azt ki Aradon a hír.

Július 26-dikán Szerencsen Görgey levelet veszen Szemerétől, mely Szegeden kelt, július 25-dikén. «Nekem nem jut más szerep, írja Szemere saját maga vallomása szerint, mint az igazat megmondani. Kossuth nem arra való, hogy befejezze a forradalmat. . . Most arra kérlek, vizsgálj meg: lehet-e a hazát megmenteni Kossuth nélkül, vagy ő vele, sőt egyenesen általa, s miként? Dictaturát kívánok; a dictator pedig vagy ő lesz, vagy Te. Mit akarsz, mondd meg» stb. (III, 245.) Az nap írt Szemere Kossuthnak is, a ki találkozni akart Karczagon Görgeyvel, de minthogy az oroszok általkeltek a Tiszán, visszatért Szegedre. — Az olvasó emlékezik arra, mit Naplóból a július 27-dikén tartott szegedi zárt tanácskozmányról közöltem, a mikor arról volt szó, hogy Görgeyt a ház nevezze ki fővezérré. Szemere, bár azt mondta, hogy mindenik vezér annyi engedetlenséget követett el, a mennyi hajaszála van, mégis szerinte más nem lehet fővezér, mint csak Görgey. De kérte a házat,

ne határozzon a vezérkérdésben, mert Kossuth elment Görgeyhez, lehet hogy egyesség történik a két férfiú között, melyet a ház határozata meg találna zavarni. Elmondta Szemere, hogy írt mind a kettőnek, kijelentvén, hogy most rendkívüli hatalom szükséges. Egyébiránt a kormány ismeri a ház kívánságát, melyet bizonyosan tisztelni fog.

Azonban a Szegedre visszatért Kossuth lehetetlennek mondá a ház kívánságának teljesítését. Miért? azt nem tudta senki Szegeden, még a kormány tagjai sem; mert Kossuth régóta Bemet nevezte volt ki a magyar összes seregek fővezérévé. Azért írta július 28-dikán azt a nyájas levelet «édes Arthur»-jának, megköszönvén a 21- és 25-dikén írt tudósításait, melyekben a gróf Rüdiger fölszólítása is foglaltatott. S azért határozá el magát, hogy nem nevezvén ki senkit fővezérré, maga megyen a sereghez s Görgey tanácsai szerint jelöli ki majd a hadműveletek irányát. — Még mindig reménylette-e, hogy Bem «elsöpörvén» maga elöl minden ellenséget, hamar kijön Erdélyből s átveszi a fővezérséget? nem tudni: de valószínű az, hogy nem hitte azt, hogy három nap múlva, július 31-dikén, az orosz sereg Bemet söpri ki Erdélyből. Azonban a Rüdiger levele új kilátást mutatott Kossuthnak, hogy talán alku-
dozni lehet az orosz fővezérrel.

Azalatt a Görgey serege közeledik Szeged felé, már a Berettyóig ért. Addig a többi hadtestek, verekedvén a követő oroszokkal, fölváltva biztosították volt a sereg zömének haladását: most Nagy Sándorén a sor «vállalni a nagyobb veszéllyel járó föladatot és okosan, de elszántan is megóvni a többi hadsereget egy esetleges nagy veszedelemtől». De meglepetett az oroszok által augusztus 2-dikán, mikor a vezér és a főbb tiszték ebéden ülnek vala Debreczenben. Ez a debreczeni csata okozott nagy rémülést, mint láttuk, az Aradról Nagy-Várad felé menekülőkből.

Görgeynek fő hadiszállása augusztus 5-dikén Nagy-Váradon van. Oda érkezének Szemere és Batthyány Kázmér miniszterek is. Mert július 29-dikén Kossuth Lajos kormányzó, Aulich hadügyminiszter, Csányi László, Horváth Mihály, Duschek és Vukovics miniszterek aláírásával Szemere Bertalant és gróf Batthyány Kázmért bizta meg, hogy ereszkedjenek a megindított egyezésbe. «Fegyverszünetet köthetnek, egyezséget és békét az összes kormánynak beleegyezése nélkül nem.»

(III, 328.) Mind Görgey, mind a miniszterek báró Bémer püspök vendégei valának. Augusztus 6-dikán, írja Görgey István, bátyja Arthur, Szemere és Batthyány sokat értekezének. Akkor tudták meg Nagy-Váradon, hogy nem Mészáros többé, hanem Dembinski a fővezér, de csak ideiglen, míg Görgeyvel egyesülhet. De azt is megtudták, hogy Dembinski kardesapás nélkül engedte által az ellenségnek a szegedi tábor-erődítéseket; hogy a kormány Aradra tette át székhelyét, s oda rendeli mind Görgeyt, mind Dembinskit.

Görgey azt írta a kormányzónak, hogy erőltetett menetekben is hadseregének eleje csak augusztus 10-dikén, utója pedig augusztus 11-dikén lehet Aradon.

Nagy-Váradon az orosz Mirádovics is megjelene, visszahozván a Görgeytől küldött pisztolyokat, s együtt ebédelvén a püspöknél Görgeyvel és a két miniszterrel. Ettől a Mirádovics-tól küldének Szemere és Batthyány egy államíratot Paskievicsnek, a melyben «a forradalmi kormány Magyarország nevében az Ausztria mellőzésével külön kötendő béke díjában a magyar koronával kínálja meg az orosz nagyhatalmasságot». (III, 336.) Mink is annak híret vettük Aradon. «A mit az államírat tartalmáról beszélnek, azt nem lehet hinni, íráom akkor Naplómban. Tudniillik a magyarok herczeg Leuchtenberget, mások szerint Konstantint fogadják el királynak... Az egész üres beszéd, tevém hozzá, de az elmék állapotját híven tükrözi vissza.» Pedig, dehogy volt az üres beszéd!

A két miniszter, talán Mirádovicsban nem bízván, augusztus 6-dikán egy másik államíratot küldik Pöltenberget, Beniczky Lajost és gróf Bethlen Józsefet Paskievicshez: pedig Szemere Nagy-Váradról augusztus 3-dikán «Magyarhon népéhez» egy fölhívást intézett volt, melyben így szól: «Az ellenség elhaladt. Keljen föl a nép, saját vezérei alatt csoportosúljon az oroszok háta mögött. Csupán a nép kebeléből előlépendő hős fogja megmenteni a hont és szabadságot!» Tehát nem Szemere, nem Kossuth, nem Görgey, nem Bem stb. Ha erről Görgeynek tudomása lett volna Szalontán, a hol 6-dikán volt, bizony el nem ereszti Pöltenberget és társait, mert azok veszve vannak, ha az orosz seregben neszét veszik Szemere deliriumos fölhívásának.

Aradról 10-dikén a kormány egy harmadik államíratot indít el, újra följajánlván a magyar koronát. Annak elvivője

Csernovics Péter lesz, a ki keleti hitű létire talán kedvesebb személy lesz Paskievics előtt. De ez elutasította Pöltenbergéket, Csernovics küldetését pedig a hadi események tevék szükségtelelné.

Görgey már 9-dikén érkezik Aradra: de Dembinski nem Arad felé, hanem Temesvár alá vitte a sereget. Tehát az anynyira óhajtott egyesülést ki gátolta meg? Dembinski-e vagy Kossuth? S híre jár, hogy az nap, augusztus 9-dikén, Dembinski győzött az osztrák seregen: nagy szerencse, hogy az Görgey nélkül történt meg, tehát ő nem lesz elkerülhetetlenül fővezérré. Ámde csakhamar elhallgat az örvendetes s túlkiabálja a szomorú hír, hogy Dembinski serege, Bemnek megjelenése ellenére is, semmivé lett. Ezt maga Dembinski Rékásról augusztus 10-dikén jelenti Kossuthnak.

A csata alatt Dembinski egy Aradról érkezett parancs-örtisztől a kormányzónak azon intézkedéséről értesüle, hogy Bem már három hete neveztetett ki magyarországi főparancsnokká. S ezt most tudatták velem, rövid katona-stilusban, írja Dembinski az utóbb kiadott könyvében. «Ez az adat azt bizonyítja, hogy Kossuth Aradon 8-dikán tudta, mely napon érkezhetik Bem Temesvárra. Nem volt tanácsos időnek előtte tudatni Dembinskivel a titkot. (III, 439.) Nagyon érdekes ennek a találkozása Bemmel, a mint maga elbeszéli: akár az *Iliász*ban két görög hősnek szóváltását olvasnók Trója előtt, de sok volna kiírnom. (III, 483.)

Midőn augusztus 9-dikén Görgey előhada (Nagy Sándor alatt) Aradra érkezett, akkor tudá meg, hogy Dembinski Szőregnél csatát vesztvén, a hadügyminiszter, Aulich, parancsa ellenére Temesvárra vonúlt, nem Aradra, a hová Vécsey tábornoknak is meg volt hagyva a temesvári körúlszállásból sietnie. Kinek rendeletéből történt az, Görgey sem a kormányzótól sem a hadügyminisztertől nem tudhatta meg; Bemről Aradon szó sem esett előtte. Tehát Temesvárnál lesz az egyesülés, pedig oda Görgeynek III. hadteste Leiningen alatt és VII. hadteste Pöltenberg alatt csak 12-dikén érkehetnek. Görgey Nagy Sándort augusztus 10-dikén reggel indítá el, hogy még az nap Vingáig nyomúljon, s már 11-dikén Dembinskihez csatlakozhassék. Az alatt Leiningen és Pöltenberg 10-dikén Aradra, 11-dikén Vingára s 12-dikén Temesvárra jutnak.

Ámde Nagy Sándor már 10-dikén délután egy órakor

jelenti, hogy az ellenség nagy száma meg fogja kerülni, mit tegyen? Görgey ellenállást parancsol, de ha kénytelen, Új-Aradra vonuljon vissza. Személyesen is akar oda lovagolni, midőn a kormányzótól meghívást kap minisztertanácsra megjelenni a várba, s azt is látja, hogy Nagy Sándor serege már visszavonul. Tudjuk, miképen beszélte el azt az Asbóthok kis öcsese Békés-Csabán, s hogy Görgey nagyobb sereget is küldhetett volna a Nagy Sándoréval együtt. Pedig 10-dikén reggel más hadtest nem volt még Aradon.

A minisztertanácsot Kossuth avval nyitotta meg, hogy biztos forrásból Dembinskinek győzelmét tudta meg. Eleinte tágítani kezdett ugyan a sereg: de Bem odateremvén, s a főparancsnokságot átvevén, a szerencse hirtelen megfordult. Most kérdés lön: ki nevezte ki Bemet fővezérré, s ki pótolja helyét Erdélyben? Kossuth ötölve, hatolva felel, hogy nem találkozhatván Görgeyvel, s bizodalma Dembinskiben elvesztvén, azért hitta meg Bemet, hogy tegye jóvá, a mit Dembinski elrontott. Ez ellen Csányi nyilatkozik, minthogy az országgyűlés Szegeden Görgeyt kívánta fővezérnek. Szemere kétségbe vonja Csányi állítását, melyet ez újra megerősít. Vukovics nyílt kérdésnek találja a fővezér kinevezését, s ő annak megválasztásához előbb nem is fog, míg Görgey el nem oszlatja a gyanút, mely ellene van. Görgey nem is felel a gyanúsításra, látván, hogy jelenléte a fővezér-választásnál szükségtelen, eltávozik. Ez volt az utolsó miniszteri tanácsülés, melyben részt vett. (III, 479.)

Főhadiszállásán az a jelentés várja, hogy a VII. hadtest elérkezett, a város éjszakai szélén táborba szállott, s az élelmezést előkészítve találván, főzni s menni fog a rendelés szerint; a III. hadtest is nyomában van.

Görgey 10-dikén estve már szétküldte volt mind a három hadtest számára a rendeleteket, midőn Kossuthtól meghívást veszen, menjen föl hozzá, a várba személyes tanácskozássra. Görgey azt hitte, hogy az új vezérválasztásról fogja értesíteni Kossuth; de ez saját nagy érdemeiről és sikeréről szól, s hogy bizony mind az osztrákokat mind az oroszokat kihányta volna az országból, ha Görgey bizodalma nem hiányzik vala stb. stb. (III, 490—494.) Azután tudni kívánta, hogyan venné, ha a kormány Bemet bízna meg a fővezérséggel? Arra azt felelé Görgey, hogy e pillanatban nem-magyaroknak fővezérré kinevezte-

tetését olybá venné, mint saját elmozdíttatását, s rögtön lemondana az eddig vezérlete alatt álló hadseregnek parancsnokságáról is, nem akarván többé részt venni olyan háborúban, mely nem a nemzet érdeke, hanem csak személyes érdek kedviért folytattatnék.

Most Kossuth azt kívánta tudni, mit tenne Görgey, ha bizonyossá válnék, hogy Dembinski serege győzött, s ha mind a két sereg az ő főparancsnoksága alá helyeztetnék?

«Akkor, felelém — írja Görgey István — egyedül az osztrákokat támadom meg minden erőm megfeszítésével.»

«De ha az osztrákok győztek Temesvárnál? kérdé utoljára Kossuth.»

«Akkor én leteszem a fegyvert — volt feleletem.»

«És én föbe lövöm magamat — szólt Kossuth.»

Görgey komolyan vevén, lebeszéllette a kétségbeesés gondolatáról, mert Kossuth élve még használhat a hazának. (III, 493., 494.)

Az tehát, a mit az Asbóthok kis öcscse B.-Csabán tudott Görgey feleletéről mondani: «das ist Privatsache», már a hírnök szépítése vala.

Augusztus 11-dikén reggel a kormány férfiai Csányi szobájában egy okiratot szerkesztének, mely fölszólítás volt a kormányzóhoz, hogy tegye le a hatalmat Görgey kezébe. A leköszönő okirat, melyet Kossuth, kormányzó; Vukovics, igazságügyminiszter; Csányi, közmunka és közlekedési miniszter; Horváth, cultusminiszter, aláírtak, többi közt ezt mondja:

«Magam (Kossuth) s a miniszterium nevében ezennel a kormányról lelépek s addig, míg a nemzet a hatósága szerint intézkednek, a legfőbb polgári és katonai kormányzati hatalmat Görgey Arthur tábornok úrra ruházom. Megvárom tőle, s ezért Isten, a nemzet és a história előtt felelőssé teszem, hogy e hatalmat legjobb tehetsége szerint szegény hazánk nemzeti status-életének megmentésére, javára s jövőjének biztosítására fordítandja. Szeresse hazáját oly önzetlenül, mint én szeretém, s legyen a nemzet boldogságának biztosításában szerencsésebb nálamnál.»

Ha ezt egyébnek csengő szónál nem akarja tekinteni a história: tehát a Kossuth phrasisai annyit érnek, mint a szél

fütyülése a kéményben.)*) Ha pedig gondolatoknak veszi a história, akkor valóban nem foghatja meg, hogy írhatta le azokat Kossuth. Ő, a ki a nemzeti múltat teljesen földúlta, a status-életet az eddigi sarkaiból kivetette, s jövőjét egészen bizonytalanná tette, az most Isten és ember és a história előtt felelőssé teszi Görgeyt, ha meg nem menti a szegény haza status-életét, s nem biztosítja jövőjét!

Ugyanaz nap délutáni két órakor még egy levelet ugyanazon miniszterek aláírásával küld Kossuth Görgeynek, a melyben fölhatalmazza, hogy ma este nyolcz órától lépjen hatalmának gyakorlatába. (III, 544., 545.) Kossuth Lugosra távozott, majdan Orsován keresztül a török birodalomba menekülván. Görgey pedig egy kiáltványt tön közzé, a melyben ezt mondja: «Polgárok! az események rendkívüliek s a sorsnak csapásai súlyosak; ily helyzetben előleges kiszámítás lehetetlen. Egyedüli tanácsom, hogy lakjaitokban békésen megvonulva, ellenszegülésre vagy harcra azon esetben se keveredjete, ha városokat az ellenség megszállaná. — — Polgárok! Mit Istennek megfejthetetlen végzése reánk fog mérni, tünni fogjuk férfias elszántsággal, s az öntudat azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet.» (III, 563.)

Görgey haditanácsot tart s abban előadja szándékát, letenni a fegyvert az oroszok előtt. Mindnyájan beleegyeznek s Bethlen Gergely, Eszterházy István és Schmidegg grófokat küldik Rüdigerhez, a letétel ajánlatával. Még az nap (11-dikén) este hét órakor a hadtesteket Világosvárra indítja. Görgey 12-dikén érkezik oda s Bohus János, aradi főispán, kastélyába száll. Maga Bohus-Szögyény Antonia, a jótékonyaságról híres asszony, írta le első találkozását Csányival es Görgey Arthurral. Hogy amaz mennyire törődött volt, s ez mi gyöngéd gonddal segítette ki a hintóból s vezette karon be a házba. (III, 577.)

Türelmetlenséggel várják vissza a tegnap elindított követiséget. Az megjön, Rüdiger vezérkari főnöke, Frolov tábornok, orosz főtiszt és kozákok kíséretében.

«A mint azokat Világos oláh parasztjai meglátták, hirtelen kerekedő nagy örvendező népcsődület tódult eléjük, üdvö-

*) Bismarck bizonyos diplomatikus urak állításait, ígéreteit olybá vette, mint a szél fütyülését a kéményben.

zolni őket. A jámbor nép közt tudniillik az oroszok beütése óta titkon az a nagyreményű fölfogás járta, hogy a muszka hitrokonok egyedül a végből jöttek az országba, hogy az urak földbirtokait a hitrokon népnek osztogassák. Azonban ezúttal a kozákok sehogy sem akarván megérteni az oláh ovátiót, kancsuka-veréssel oszlatták szét az alkalmatlankodó sokaságot és csalódásait.» (III, 577.)

Görgey most a seregnek is tudtára akarván adni, mit határozott tegnap Aradon a haditanács, s miért jött ide, Aulich, Kiss Ernő, Nagy Sándor, Pöltenberg, Asbóth, gróf Leiningen Károly és másoktól kísérvé a táborokba lovagola; először Nagy Sándor (I.) hadtestének, azután a III. és VII-diknek is bejelenté, hogy a reménytelen háborúnak véget vetvén, le akarja velök tétetni a fegyvert. «Hogy sem szembe, sem orvúl, a ki leszedje a lóról, egy férfiú sem találkozott a 17,000 fegyveres közül: ez örök bizonyága annak, hogy komolyan és igazán senki nem volt meggyőződve, hogy szükségtelen, helytelen, hazafiatlan, alávaló dolgot akar fővezérök véghez vinni.» (III, 491., 592.)

Mielőtt Görgey augusztus 13-dikán eltávozott, Bohusnének megköszöné vendéglátását, s azt mondá: Most még neheztelni fog reám a nemzet, de három hó múlva áldani fog. (III, 610.) — Csalatkozék Görgey. — Még Duschek azt jelenté neki, hogy a megvolt készpénzt mind elfizette, maradt nála csak a veretlen arany-ezüst-készlet. Görgey tudniillik a seregnek félig ezüst, félig papír (Kossuth)-pénzben fizettette ki a járó zsoldot, a lengyelek és a volt Dembinski-seregből odavetődtek kizárásával. Ezek, természetesen, árulást hirdetének szerte, a mint azt én már 17-dikén Békés-Csabán tapasztalám. Az arany-ezüst-készletet Duschek, még pedig Görgey engedelméből, az osztrákoknak adá által.

Magát a fegyverletételt, mely legnagyobb rendben történt, valamint azt, mi azután következett, s mi magával Görgey Arthurral történt, nem érintem meg, s azzal fejezem be hosszú ismertetésemet, a mit Görgey István Roffon tapasztalt. Ő ugyan is Kempelen Károlylyal szeptember első napjaiban oda kerülvén, Szász Károlylyal, a mostani reformatus püspökkel, találkozék először. Ez tárczájába öt verset írt, melyek elseje így szól:

Oh menjetek nevének becsmérőji!
Kik azt mondjátok: ő is áruló!
Mert nem tudom, haragra, vérkönnyűkre,
Vagy megvetésre méltóbb-e e szó?

«E vers-sorok hatása reám megsemmisítő volt», jegyzi hozzá.
Görgey István. Tehát ott és akkor hallá legelőször, hogy szerte
hazaárulónak mondogatják bátyját. De mily gyorsan terjed a
rágalom, azt már én augusztus 17-dikén tapasztaltam Békés-
Csabán.

HUNFALVY PÁL.

ADALÉKOK BÁTHORY ISTVÁN ÉLETÉHEZ.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

A solymászatról általában. — A solymászat története. — Eszközei. — Báthory mint vadász.

A solymászatot, vagy általán a madarak segélyével való vadászatot sok évszázadon át méltán tartották a legkedvesebb és legnemesebb időtöltésnek. Sőt, ha a költséges jelzővel ruházzuk föl, akkor sem vétünk az igazság ellen. Története, eredete visszanyúlik az ó-korba. Háború ez is, mint az emberek háborúja emberek ellen, a királyok kedvéért, csak hogy a föld királyának madár ejti meg a madarat. Hasznos, testet edző foglalkozás volt, mely merőben elűt korunk kedvelt és hideg vérrrel űzött sportjától, a galamblovészettől. Valóban, ha ezt az utóbbit összemérjük az előbbivel, önkénytelenül megvillan agyunkban a gondolat, vajon gyakorlati unokáink sport kedvéért nem fognak-e kalitkába zárt vagy lépre csalt madarakra lövöldözni?

Brehm**) azt állítja Lenz után, hogy Ktesias Kr. e. négy száz évvel már ráakadt a solymászatra az indusoknál. A keresztényen időszámítás 75-dik éve körül a thrákok sólyommal vadásznak; a szicíliai Maternus Firmicus Julius Kr. u. háromszáz harminczadik évből említi, hogy voltak «nutritores accipitrum, falconum, ceterumque avium, quæ ad aucupia pertinent.» Kr. u. 480. év körül a rómaiak még kevésbé foglalkozhattak

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 139-ik füzetében.

**) *Illustrirtes Thierleben*. III. kötet. 1866.

a vadászat eme nemével, mert Sidonius Apollinaris nagyon dicséri Avitus császár fiát, Hediciust, hogy ő volt a solymászat első meghonosítója. Ez a kedvtelés csakhamar annyira elterjedt, hogy az agdai egyházi zsinat 517-ben megtiltotta a papoknak a solymászatot. A németek fölötté megkedvelték ezt a nemes időtöltést, és Nagy Károly császár már törvényt alkot az idomított solymok s karvalyok elorzói ellen. Madarász Henrikkel honfoglaló őseinknek is keserves összetűzésök volt Merseburgnál. Rótszakállú Frigyes vadászat kedvéért madarokat idomított. II. Frigyes császár nemcsak korának legügyesebb és legszenvedélyesebb sólyomvadásza vala, hanem *De arte venandi cum avibus* czímen könyvet írt, melyet 1596-ban Augsburgban ki is nyomattak. 1270 körül Demetrius, valószínűleg Paläolog Mihály görög császár orvosa, görög könyvet írt a solymászatról, mely 1596-ban, Párisban nyomtatásban is megjelent. A hölgyeknek szintén kedvelt szórakozásuk volt a solymászat, mint arról a Párisban 1759-ben megjelent *De la Curne de Sainte Palaye* tanúskodik. III. Eduárd, angol király, halált mondott annak fejére, ki egy karvalyt megölt, a ki pedig kiszedte a fészket, egy év s egy napig ült a hűvösön.

Marco Polo leírja azokat a híres sólyomvadászatokat, melyeket Kublai khán szokott rendezni (1290 körül); ennél a keleti uralkodónál a solymárok s a madarászok száma megütötte a tízezeret. Tavernier lovag előadja, hogy midőn 1691-ben Perzsiában tartózkodott, a perzsa királynak nyolczszáznál több solyma volt, melyek közül egyesek vaddisznók, mások vadszamarak, sőt ismét mások zergék, rókák üzésére valának idomítva.

A jól idomított sólyomnak nagy volt az ára. Midőn Ancona ostrománál Fülöp Ágost, francia király, ritka szép solyma megszökött, hasztalan ígért ezer aranyat a törököknek, hogy visszaadják azt. Még csattanósabb példa a következő: 1396-ban, a szerencsétlen nikápolyi ütközetben Bajazet szultán fogságba ejtette a nevers-i herceget, s több francia nemest; az érettek ajánlott váltságdíjat visszautasította, de a burgundi herceg tizenket fehér solymának úgy megörült, hogy legott szabadon bocsátotta a herceget s a francia foglyokat.

A solymászatot már nagyban üzte Monomach Vladimir Oroszországban, utódai nem különben. Vajon nyugatról került-e ez a kijevi fejedelemhez, vagy Perzsiából, eldönteni nem tudom, annyi mégis igaz, hogy az orosz nyelv nemcsak a só-

lyom, hanem még a solymászattal járó több eszköz nevét is a perzsáktól kapta.*)

Ha figyelmet fordítunk a hunok ázsiai eredetére, lehetetlen csak a költői phantasia játékának tartanunk azt, miről *Buda halálának* költője a VIII-dik énekben így énekel:

... «Lássuk, az asszony nép, gyere, hogy solymásznak.
 Ím azalatt Gyöngyvér és Ilda között újság
 Történt, semmi okon, csuda háborúság.
 Mindenik a solymát gilicze madárra
 Egyszerre bocsátá levegő utjára.
 Buda királynénak szépen eredt solyma,
 Mintha idegről lőtt nyil vesszeje volna.
 De nem úgy a másik: ez alig hogy vesz rést,
 Gyöngyvér madarának esik ereszkedvést.
 Űzi, el is fogja odafenn körnével,
 Szórja meleg tollát csepegő friss vérrel,
 Hallani vijjongást; a csata nem látszik:
 Fényes levegőn egy pontocska cikázik.
 Egyszer ihol sólyom esik agyontépve
 Buda királynénak majdhogy az ölébe.

.....
 Kell is nekem, így szól, madarad, ha eztet,
 Drága «Turul» solymom újra nem éleszted! ...

Ha pedig a magyar viszonyokra tereljük figyelmünket, ha a sokat paskolt krónikás ama meséjébe kapaszkodunk, hogy Emesét egy karvaly termékenyítette meg, hogy a «kerecset» és «turul»,**) a régi krónikások kedvelt madara sólymot jelent; továbbá, hogy az orosz is Кречеть (magyar: kerecset) szóval jelöli a *Falco candicanst*, *F. islandicust*, *F. gyrfalcot* és *F. sacer*t, tehát épen az igazi vadászó solymokat — bizonyára nem fog teljesen alaptalannak föltűnni ama következtetésünk, hogy midőn honfoglaló őseink Pannoniába érkeztek, a solymászatot, vagy ősi hazájokból, vagy legalább is későbbi szállásaikból ma-

*) Haller P. K.: *A solymokkal és karvalyokkal való vadászat, a Priroda i Ochota (Természet és Vadászat)* 1884. évi folyamában.

**) «Avesque Jegerfalc que hungarice *Kerechet* appellantur Kézainál. — Banerium quoque regis Ethelae quod proprio scuto questare consueverat, similitudinem avis habebat, quæ hungarice *Turul* dicitur.» U. o. Vámbéry után idézve, ki az utóbbi a csagataj turgullal hozza kapcsolatba, mely kis, fekete sólymot jelent. Vámbéry: *A magyarok eredete.* (1882.) 183. és 185. l.

gokkal hozták és a szórakozás és nemes kedvtöltés eme nemében sem álltak a németeknek mögötte.

Természetesen mindez csak gyanítás, melyet a kimerítőbb kutatás van hivatva megdönteni vagy megerősíteni. — Bizonyos, hogy II. András idejében sok baj lehetett a solymárokkal, mert különben érthetetlen volna, hogy az *Arany bulla* 15-dik pontjába miért került bele ez a kifejezés: «Agasones, caniferi, et falconarii, non præsumant descendere in villis servientium». Hogy I. Mátyás és II. Lajos kedvelte a solymászatot, történeti adataink vannak.*)

Franciaországban XIII. Lajos idejében érte virágzásának tetőpontját. Ez a máskülönben fősvény király sokat költött eme szenvedélyére, s ha nem is vadászhatott solymaival mindennap, hetenkint háromszor megteenni el nem mulasztotta. Halála után hanyatlani kezdett a solymászat, melyet aztán az első francia forradalom idejében az udvarból is száműztek.

Átalában a XVII. századtól kezdve hanyatlak a solymászat Európa szerte, napjainkban pedig csak kevés maradványai vannak. Angliában elvétve akadnak idomított solymok és Rudolf trónörökös ottani útja alkalmával látott is ilyeneket; sőt a múlt évben sólyom-kiállítás is tartottak az angolok.***) A hollandi király Loo nevű jószágán 1841 óta üzik a solymászatot. Flandriának Falkenwerth nevű faluja szintén nevezetes solymári- és solymairól. Oroszországban II. Sándor czár koro-

*) A magyar irodalomban a solymászatot közelebbről érdeklő következő adatokról van tudomásom: Hanák Jánosnak *Az állattan története és irodalma Magyarországon* czímen 1849-ben Pesten megjelent művének 15-dik lapján olvasható, hogy «királyaink fényes vadászshivatalokat állítván, rendszeres vadászatokot tartottak, s a királyi sólymászok, kopóvezetők és hálóhordók az udvarban különös föltügyelével bírtak . . . Sőt nagy Lajos királyunk korából egy állattani irománynak is fönmaradt emlékezete, melyben a király fő solymásza, Magyar László (Ladislaus Ungarus), a vadászat és solymászat mesterségét rendszeresen leírta. (Schedius: *Litterarischer Anzeiger für Ungarn für Jahre 1799.* 65. l.) — Ugyanezen munka 188-dik lapján azt találjuk, hogy Petényi Salamon akadémiai székfoglalóját *A sólyomról és sólymászatról* czímen tartotta meg. *Petényi S. János hátrahagyott munkáiból* megtudjuk (*Gyászbeszéd Petényi Salamon fölött Toldy Ferencztől*), hogy székét az említett értekezéssel 1848-dik évi július 3-dikán foglalta el. — Vajon megjelent-e nyomtatásban is ez az értekezés vagy sem: kikutatnom nem sikerült.

**) Brehm, *Thierleben* 1882-diki kiadás.

názásakor, tehát 1856-ban, vadásztak sólymokkal.*) Az orenburg-kormányzóságbeli baskirok, kirgizek s a Kaukaszus né-mely törzsei mai nap is solymásznak. Sőt 1884-ben, az emlí-tett Haller kezdeményezésére és Sándor, oldenburgi herczeg, protectoratusa alatt «a sólyom-vadászok társulata» is megalakult Szentpétervárott, mely 1884-ben a sólyom- és 1886-ban a madár-tárlaton eszközeit s idomított madarait be is mutatta az orosz főváros közönségének. Nem szabad megfeledkeznünk Szahara beduinjairól, továbbá a perzsákról s az indusokról sem, kik napjainkban is kedvelik a vadászat e nemét.

Báthory Istvánt mint vadászt akartuk megismertetni s röviden áttekintettük a solymászat történetét; ne sajnáljunk pár sort amaz eszközök és módok leírásától sem, melyekkel a solymászat rendelkezik s melylyel a solymár fegyelmezett vadász-szá képezi ki a rablásáról nevezetes madarat.

A szükséges solymokat kicsiny korukban fészekből szedik; a tollas vagy idősebb solymok idomítása fölötte nehéz, ámbátor itt is mestere válogatja.

A solymok fölnevelése s idomítása a solymárok földata. A kis jószágot napjában négyszer-ötször megetetik, de nem úgy, hogy fülig jóllakják. Tápláléka friss hús (marha-, bárány-, borjú- és madárhús), melynek friss voltára kiváló gond fordítandó, mert a sólyom finyás madár, mely a dögöt nem eszi. Tágas szobában több sólyomfaj együtt tartható, csak a karvalyokkal és héjakkal kell különbséget tenni, mert szeretik egymást fölfalni.

A felnőtt, fölnevelt vagy hurokkal fogott vadászmadarokat idomítás céljából fölszerelik. Erre való mindenek előtt az írhaborból készült lábszíz, melynek szélesebb végére két, keskenyebb részére egy hurkot kötnek. Az előbbi hurkok arra valók, hogy segélyökkel a madár lábára erősítsék a szíjat, a keskenyebb végű hurok fémkarikát kap, melyre aztán mintegy két méter hosszú szíjat akasztanak. A fölszerelt madarat kis tökére vagy ívalakú állványra teszik, mert mint afféle repülő jószágok ügyetlenek a földön járásban és könnyen bebonyolód-nának. Az idomításnak az a célja, hogy a vad madár értelmi-sége olyatén fegyelemhez szokják, hogy solymárát megszokja és megkedvelje, szavának híven engedelmeskedjék, tőrje a fog-

*) Haller a *Priroda i Ochota* idézett évi folyamában.

ságot, és megszökni eszébe se jusson. A madár természetes vérengző hajlamát az idomító arra használja föl, hogy általa a madár az ember szolgálatába szegődjék s parancsai szerint cselekedve, akaratát teljesítse.

Az idomítás s a vadászat bizonyos segédeszközöket kíván. Költeményben megjárja, hogy a solymot meztelen vállakra állítsák, de a solymár tapasztalt ember és jól tudja, hogy a kerecset karma nagy barázdákat vájna bőrén, s írháját sem kímélné. Ő tehát bőrkesztyűt húz s úgy «kezel» madarát. Aztán meg a sólyom izgekony állat, melylyel csak úgy érnek czélt, ha fejére puha borsisakot húznak, mely szemére egy időre éjt borít. A legtöbb sólyom e nélkül időnek előtte rohanna a zsákmányra; nem ülne békén a solymár kezén, ki ha többet vinne egyszerre, egy a mást harapdálná. A harmadik eszköz a madárszerű csalogató; czélját neve is elárulja. Ez téríti vissza idejében gazdájához a sólymot, az ő segélyével tanítják a turult röpdülni s az áldozatot megrohanni. A levegőből leszálló kerecset csapását is ez fogja föl. A héják és karvalyok vadászatánál fölösleges ugyan, de idomításuknál nélkülözhetetlen.

Legyen szabad pár szót vesztegetnem az idomítás menetére is.

Először is megtanítják a madarat, hogy a solymár kezén alá s fel járjon. Az éhes állatot reggel kezén hordozza a solymár s ott is eteti; az ínýt csiklandoztató falat bírhatása járásra kényszeríti a turult. Etetés közben óvatosan elveszik előle a húst s elrejtik, aztán az említett tuskóra vagy ívfára helyezik a tanulót, pár lépésre távoznak tőle, megmutatják a húst s füttyentéssel vagy hívással szólítgatják. Ha ekkor a kézre száll, jutalmul egy-egy falatot kap. A művelet többször ismétlik. Természetes, hogy kötve hisznek a komának, s a szíj ott van a lábán, ne hogy hirtelen kereket oldjon. Hasonló fogással szoktatják arra is, hogy a szíj hosszaságához képest rövidebb-hosszabb sétát tegyen. — Hogy a csalogatóra szálljon, e végett húst kötnek rá, később ha földobják, hús nélkül is rászáll.

A további föladat: megismertetni a kerecsettel azokat a madarakat vagy állatokat, melyekre vadászni fog. Szegény tyúkok, galambok s házi nyulak, ők az első áldozatok! A solymár mezőre viszi az éhes turult, elbocsátja, bizonyos távolságra csalogatja, s midőn szavára megjelen, megmutatja a czövekhez kötött áldozatot. Ha sikerrel fogta el az első vadat, jutalmul pár

falatot kap. A kezdet nehézségeinek legyőzése után kettőt, hármat idomitanak egyszerre; állványokra teszik, s egymás után csalogatják. Ha az előadottakat jól begyakorolták, a solymár zsinigre kötött galambot vet ki, mely a legügyesebb madárnak jut áldozatul, de a többiek is kapnak belőle. Nyúlra idomítás esetében kitömött nyulakkal futkosnak, s a solymok ezeket üzik.

A «cursus» mintegy két hétig tart, s végeztével a turul kilép az életbe. Ámde mielőtt szárnya kelne, megtanítják, hogy keringjen ama hely fölött, mely zsákmánynyal kecsegtet. Furfangosan mívelik ezt. Megmutatják a csalogatót, de mielőtt rászállana, elkapják előle s más és más helyre viszik. Ekkor a karvaly mind magasbra s magasbra emelkedik, várva a jó szerencsét, mikor dobják föl neki a csalogatót, vagy mikor bocsatják szabadon a halálra kijelölt galambot vagy réczét. Az ügyes madár megtanúlja azt is, hogy magától menjen a gyakorló térre, s ott röpködjön a solymár megjöttéig. Célyszerű az idomítást arra is kiterjeszteni, hogy a levegőbeli vadászt a víz jelenléte meg ne zavarja, hogy nyugodtan keringjen színe fölött; a lovakhoz és ebekhez való szoktatás pedig elengedhetetlen kellék.

Említettük, hogy solymokkal és karvalyokkal (hējákkal is) szoktak vadászni. A solymok a levegőben való keringés közben kiszemelik az áldozatot, egy vonalba érnek vele, pillanatra megállnak, összecsapják szárnyukat, s mint a zuhanó kő, esnek a prédára. Tekintetök olyan biztos, hogy eltalálják a prédát, de mint alább látni fogjuk, nem egyszer kárát vallják illetén természetöknek. Őket el kell dobni a kézről, hogy föl-emelkedjenek; a természetben úgy segítenek ebbeli gyarlóságukon, hogy magas tárgyakon pihennek, melyekről a fölszállás nem esik terhőkre. A héja meg a karvaly legott a kézről esik a prédára, s addig üldözi azt, míg elfogja. A karvalyokkal és hējákkal való vadászás könnyebb, de azért a solymászatot, mint nehezebbet, tartják nemesebbnek.

S most lássuk Báthoryt mint vadászt.

Midőn átvette Valois Henrik örökét, a királyi udvarban nem talált se solymot, se karvalyt, se vadászebet, de még solymárt sem.*) Merőben pusztulás uralkodék mindenben; az utolsó két év fejetlen állapotokat teremtett; az új király

*) Pavinyszki után.

nemcsak üres sólyomházakat, hanem üres kincstárt is talált. S valljuk meg az igazat, ki törődött volna solymokkal és héjakkal, mikor a solymárok s a madarászok is koplaltak.

Nem sokkal azután, hogy Krakóba érkezett, kiterjeszté gondját az udvari vadászokra és madarászokra, csakhogy korhadt állapotok közepett a kezdet nehéz vala, s a szükség szeri száma nélkül. Pár havi varsói időzése után elhatározta, hogy megtámadja a poroszokat s meghódolásra kényszeríti őket. Már-már indulóban van, midőn az udvari vadászok és madarászok arra kéri, hogy a ruhára járó posztót adassa ki nekik, egyszersmind alázatosan esedeznek, hogy a madarak táplálására használt hús árának megtérítéséről ő felsége meg ne feledkezzék.*)

Ez adatokra támaszkodva, bizvást állíthatjuk, hogy ekkortájt a királyi udvarban legfőljebb néhány hitvány karvaly vagy héja lehetett, de nem sólyom.

A porosz tartományok Báthoryt nem akarták elismerni királynak, gazdag solymászataikból nem is küldtek ajándékot; a lengyel mágnások sem erőltették magokat, s a szegényebb nemesek inkább ajándékoztak, mihelyt megsejtették, hogy a királynak örömet szereznek velök. Ámde Báthory ember volt a gáton, s a legváláságosabb időben is tudott segíteni magán. Nem rettent vissza semmi akadálytól, sőt inkább erőt merített belőle; látott ő már nagyobb szeleket, férfiasan megküzdött rettenetesb erőkkal, mint minők a hitvány vadászó madarak. Először is Magyarországra fordult s solymokat hozatott. Csakhogy a balsors azt akarta, hogy ne sokáig gyönyörködjék bennök; a solymok cserben hagyták a királyt, elszálltak. Végre a porosz fejedelem, a lengyel korona hűbérese, több darab tűrhető sólyommal kedveskedik a lengyel királynak. A königsbergi solymok ekkortáiban híresek voltak Európa szerte. Mint segített aztán a király magán, nem tudjuk, de tény, hogy a vadászatról soha meg nem feledkezett, benne keresett szórakozást a nyakas Danziggal viselt háborújában, ez szórakoztatta az 1576-dik évi thorni országgyűlés ideje alatt, melyen adószedés megszavazását kellett kérni hadi szükségletek végett. A vadászat természetesen szerény mederben folyt ugyan, de mégis folyt.

A következő évben kisebb gondja is nagyobb volt a vadászatnál, ez volt a danzigi háború éve. Kevés volt a pénz, kevés

*) Pavinyzski az említett XI. kötet elé irt értekezésében.

a zsoldos sereg, annál több a munka, a kellemetlenség pedig hossza-vége nélkül való. Kijutott a gondból a királynak bőségesen. Nyáron megkezdődött a város körülzárolása, a tábori élet, s a vele járó sok teher. Ki járatta volna solymokon az eszét? S Báthory a háború előtt s alatta ha lopva is, vadászgatott. Mikor aztán végzett ellenségeivel, s az ország kegyenczévé lön, bőséges ajándék jutott a királynak; azonban a takarékos király sem fösvénykedett, ha áldozatot kívánt szenvedélye.

Így arra is rászánta magát, hogy a solymok idomítására két tanítót fogadjon, s fizessen egynek-egynek évenként 204 lengyel forintot, vagy ennek megfelelően 816 véka rozsot, és négy lóra járó ingyen tartást engedélyezzen. Ha a mi pénzünkre átszámítanók ezt, a solymok tanítója legalább 5000 forint évi jövedelemben részesülne.

Howa a legválságosabb időben is a természet ölen vadászgatva kereste az enyhülést, erre vonatkozólag noha töredékes, mégis érdekes adatok maradtak ránk.

1581-ben Pszkov megszállása van napi renden. Ezt megelőzőleg fontos országgyűlést tartanak Varsóban. A király oda siet Grodnóból, de mégis talál néhány szabad napot s januárius 7-dikétől 10-dikéig Bjalovezsen időz, bölényekre vadászva. Megindul a hadsereg Pszkov ellen. A király odahagyja Vilnot s személyesen intézi a hadi műveleteket. Közeleg Polockhoz. Kíséretében van az ismert Possevin más jezsuitákkal együtt, s ezt írja: «Ő felsége minden nap, mielőtt nyeregbe ülne, szent misét hallgat». A Desznánál két hétig tartózkodik, nagy kitartással dolgozik s mégis «ő felsége minden nap kijár nyulászni», írja Possevin.

Ha egyszer vége a táborozásnak, fejről lehullnak a nehéz gondok, s beállnak a pihenés napjai, a király többé nem lopva, hanem teljes szabadsággal ered neki az erdőknek, rengetegeknék; vadászattal tölt el két-három napot, sőt heteket is. Így, midőn 1582-ben Rigából Grodnóba utazott, huzamosabban vadászott Kurlandban, s még ugyanazon év őszén részt vett a nagy vadászatokban, majd az érseknél Lovics alatt, majd Blonban, Gloszkovban és egyebütt. Mikor pedig Grodnóba vagy Krakóba érkezett, akárha a paradicsomban volna; Nyepolicziben tölti szinte az egész 1585-ki évet; márczius 28-dika körül érkezett oda s szeptember 26-dikáig maradott, vadászattal töltve az időt, s csak néha napján tekintve be Krakóba.

A sólyommal való sikeres vadászathoz tanult eb is kívánatik, mely jelt adjon a vadásznak, s figyelmeztesse a madár készentartására. Báthory pompás vadászebekről gondoskodott, a mi nem volt oly költséges multság, mint a solymászat, mert a legjobb ebet megkaphatta két lengyel forintért, vagy nyolcz véka rozsért . . .

Szerencsétlenségre, a szent írás ama szavai, hogy «ki mivel harczol, azzal fog kimúlni», Báthoryn is beteljesedtek. Egyik orvosa, ki oldalánál volt utolsó betegségében, jelesül Simonius Simon, azt állítja, hogy a királynak a vadászathoz való nagy szenvedélye ásta meg a sírját. A király nagy hévvel vadászott Grodno környékén, mit sem törődve a kemény téellel, mely Lengyelországban már az 1586-dik év novemberében beköszöntött vala. Könnyen öltözködve áldozott szenvedélyének nem egyszer, csontig átfázott, hogy merev kezét s lábát a tűznél alig bírta megmelegíteni. Deczember 2-dikán, így beszéli Simonius, nagy kísérettel dűvadra indult a király; ott volt Simonius is. Grodnótól mintegy öt-hat mérföldnyire, Kudzinban, a király birtokán megállapodtak. Jóllehet a lábán megnyílt sebe pár nap óta erősen gyötörte, mégis jó kedvvel vadászott. Másnap ugyanazt tevő, de harmad nap, vagyis deczember 4-dikén, legyőzve a súlyosbodó betegségtől s a szenvedésektől, este felé Grodnóba tért vissza. Láza fokozódott, napról napra erősödött, állapota reménytelenné vált s deczember 12-dikén a halál időnek előtte elmetszé élte fonalát.

Ha igaz, a mit Bucella állít, s a miben kételkedni nem lehet, hogy Báthory ifjú korától katonának volt nevelve, gyűlölte a hosszabb időre szobába zárt életet, s mindig tevékenység után áhítozott, nagyon könnyű elképzelnünk, hogy Danzig, Poloczka, Vjelike Luki hőse mily örömmel üdvözölte azt a napot, midőn a tanácsterem fülledt levegőjét, vagy a városi életet fölcsereélhette az erdők balzsamos illatú légével. Aztán jól tudta ő, hogy a sólyommal legjobb vadászni kora reggel, épen úgy, mint XIII. Lajos, francia király.

A tavasz vagy őszi hajnalpírja bizonyára nem egyszer önté bíborfényét a királyi udvar előtt álló vadászcsapatra, melylyel Báthory indulandó volt. Korán ébredő madárkák zenéje hangzott mindenfelé. Vig csicsergésök összevegyül a prédát leső solymok víjjogásával. Türelmetlenül nyerítenek a mének s csaholnak az ebek. Készen áll minden. Krzystoporszki

János, fővadász, kiadta a rendeleteket, s ágaskodó ménéről biztos szemmel méri végig a vadászok és solymárok sorát. Bjedrzczycki Lukács vezeti a solymárokat, kiknek sorában lengyel szó, orosz szó, német szó egyaránt hallik. Rettenetes Iván is kedveskedett néhány kerecsettel Báthorynak. Balszárnyon állnak a hitványabb fajtájú solymok, jobbon a nemesek. Ezek háta mögött vannak a vadászebek s peczéereik.

A kastély följárója előtt, a vadászcsapat közepett néhány mén türelmetlenül kapálódzik, nyerit s lesi lovasát. Az egyikre fölpattan Maczzejovszki Gáspár, főlovászmester. Int az apródoknak, tartsák készen a méneket. Somlyai még egyet igazít a király részére fölnyergelt mén hevederén, Teleki megsimogatja elkényeztetett Musztafájának fényes nyakát, Ápoldi, Nagy és más magyarok, kiket Báthory nagyon szeretett apródok gyanánt alkalmazni, egy sorba állnak, hogy uraiknak rendben adhassák át a futó paripákat. Ez időben megjelen a tornáczon a király, örömmosolyal ajakán.

Fölpattan ménére Báthory, talán egyre azok közül, melyekért Podlyodovszkit Arábiába küldte volt. A fővadász egyet int, ügetnek a lovak, útra kelt a vadászcsapat.

A király vígan üdvözli a fölkelő napot, mely egész napra derült időt jósol. Keble hullámszik a szabad s balzsamos levegőn. Az öröm szava tör ki belőle: «Mily gyönyörűség! Mily öröm. Nem lehet szebbet gondolni.» Csakhogy Báthory anyanyelvének eme szavait nem értik a vadászcsapat lengyel urai. Csak Forgács Zsigmond, Majláth, Káthai, kik ott ügetnek oldalán, az ő mindenkori elválhatatlan társai, osztozkodnak a király elragadtatásában, s félhangon ismételtetik: «Fölséges! Csodálatos!»

A solymok még éhesek, tekintetöket még nem bántja a nap fénye, van elég reménység, hogy a király nem egy nyulat, nem egy madarat fog beérni s bő része leszen a mulatságban.

Az ebek fölriasztják a tűzokat, hattyút, darút, némelyek épen a nyulat. A solymár fölveti a solymot, mely a magasba szállva néhányat kering, egy vonalba ér az áldozattal, pillanatra megáll, aztán ráesik mint a kő . . . de a darú elsurrant. Más sólyom röpül segítségére, így sem bírják, a tűzok vagy darú védi magát. Neki eresztik a harmadikat. Három tanult madár combinált támadása kezdődik; a madár nem bír elle-neivel; egyik tépi, másik marja . . . vére omlik . . . földre hull

az áldozat. A solymárok ott teremnek, végét vetik a harcznak s kiragadják a solymok karma közül az áldozatot.

Mily örömet, élvezetet szerez a királynak, hogy végig nézze mindezt. Vagy midőn darúval akasztja össze a tengelyt a sólyom! Ármányos madár a darú, nem néz ki a szeméből . . . A sólyom egy vonalba ért a darúval; megáll, hogy mint kő essék neki. A darú hirtelen megfordul a levegőben, előre nyújtja hegyes csőrét: a sólyom nincs elkészülve a hadi cselre, de hajh! testének súlya nem engedi a megállapodást, ráhull a hegyes csőrrre, s átütött testtel, élettelenül esik le a földre, a darú pedig odább áll. Hát még midőn sólyom vadász a sólyomra! De a sólyom drága madár, a király is csak olykor-olykor engedheti magának ezt a királyi mulatságot.

Mint mondók, szeretett vadászni dúvadra is. Farkas, medve, vadkan, bölény érezte hatalmát. Csak így válik érthetővé az a néhány sor, mely a király halálakor írott dicsőítő költeményben előfordul, s így hangzik:

In templo plus quam sacerdos
In republica plus quam rex
In feris domandis plus quam leo.

Azt hinné ezek után az olvasó, hogy Báthory a vadállatok réme volt. Korántsem. A lovakat, kopókat, ebeket, madarakat nagyon kedvelte; a krakói királyi vadaskertet benépesítette, voltak párduczai s oroszlánai. A szórakozás s pusztítás-közt élesen megvonta a határt, s az állatok üzésében mértéket tartott. Korára igen nagy befolyással volt. Czigányszki Mátyás 1581-ben engedélyt nyer tőle a *Mislistvo Ptase* című s a madarakkal való vadászatot tárgyaló verses munkája kiadására. Szintén Báthory vadászatainak emlékét tartalmazza Bjelavszki Tamásnak 1595-ben megjelent *Mislivecz (Vadász)* című verses munkája is.

IV.

Szemelvények a Báthorytól kiadott okiratokból. — Báthory s a ritualis gyilkosság. — Báthory három végrendelete.

Igen sok okiratot lehetne idézni Báthory nemes és igazságos gondolkodásáról s érzetéről, én azonban csak néhányra szorítkozom.

A már említett *Zsrudla Dzejevo* XI-dik kötetének első lapján ily czímet találunk: «Stephani regis decretum, quo Declaratur Judæi falsa premi suscipione de necatis christianorum pueris», melyben az ugynevezett «ritualis gyilkosságról», s a zsidók ellen emelt vérvétel vádjáról van szó. Nem bocsátkozom semmifele okoskodásba, közlöm az okiratot magyar fordításban, a mint következik:

«Stephanus etc. Significamus etc. mivelhogy olyan ügy és vád jutott füleinkhez, minőről eddig nem is hallottunk, hogy a zsidók keresztyén gyermekeket ölnek, mely vád, kivált most, annyival inkább felköltötte figyelmünket, mert Gosztin földén bizonyos Sztudzjenszki nevű nemesnek gyermeke eloroztatott s megöletett, és eme büntettel a zsidók nemcsak gyanúsítatnak, hanem vádoltatnak is, figyelmünkre méltónak találtuk ezt az ügyet, melynek miben létét szorgalmasan nyomoztuk és kutatuk annyival inkább, mivelhogy az a vád, hogy a zsidók a keresztyén gyermekeket megölik s a szent oltári szentséget lopják, nem első ízben merült föl most, sőt a népben már ennek előtte is el volt terjedve és sok tragédiának volt okozója, mint azt sokaknak jelentéséből megtudtuk: azért, midőn az említett nemesek nálunk e néven nyílt vádat emeltek a zsidók ellen, s a gyermek holttestét bemutatták, az ügynek erélyes megvizsgálását elhatároztuk. Midőn tisztviselőink részéről erre a legnagyobb gond fordított, megjelentek a zsidók is, és az ügy mindkét részről bizonyítékokkal és okiratokkal megvilágíttatott, kitünt, hogy a zsidók közt eme büntény vétsége nemcsak nem adódik elő, hanem még az ilyenmű gyanúsítás sem nyert megerősítést, sőt — a mi több — magok az illető nemesek, midőn belátták ilyenén hitők tarthatatlan voltát s hogy a zsidók abban nem bűnösök, be sem várták az ítéletet, hanem eltávoztak. Miután ez megtörtént, a zsidók, kik ebben az ügyben való ártatlanságukat eléggé bebizonyították, végre komoly panaszt emeltek előttünk, hogy a népben az a vélemény van rólok elterjedve, hogy nekik szükségök volna keresztyén vérré, hogy e végből keresztyén gyermekeket eltüntetnek és megölnék, hogy a keresztyénektől veszik és vásárolják a szent oltári szentséget, abból emberi vért csálnak ki, mi miatt aztán nemcsak sok zaklatást szenvednek, sőt sokaknak élete is veszélyeztetve van, a mennyiben kínzásoknak vettetnek alá, és közülök sokan rút halállal múlnak ki, holott kimutatták, hogy mindez ellenkezik elődeink rendeletei-

vel s a tőlük nyert kiváltságokkal, s igaztalan is, végül némely tanácsosaink útján azt az alázatos kérdést intézik hozzánk, hogy találjunk valami módot és eszközt, hogy az általok e miatt szenvedett rágalmaknak és zaklató igazságtalanságoknak végök vettessék. Mely kéréstől indítatva és be akarva vágni útját az ily rágalmaknak és elmetszeni ama zavarok és kínzatosok okát, melyeket a zsidók oly gyakran szenvednek e miatt, biztos tudomásunk szerint és senatoraink tanácsára elrendeltük, hogy királyságunkban és birtokainkban többé senki se illesse a zsidókat azzal, hogy a törvénnyel ellenkezve, keresztyén gyermekeket lopnak és ölnek, hogy oltári szentséget lopnak, minek utána mind e két cselekedettől távol állanak — őket ilyennel ne gyanúsítsa, akár bíró, akár tanács előtt vádolni ne merje; mert épen ezzel a tétivel fogja bizonyítani, hogy a mik e néven történtek, legtöbbször a valósággal ellenkeztek, és hogy a zsidóknak semmi vére nincs szükségök, hogy ők az oltári szentség után sem vágyakodnak. A ki ezt mégis tenni merészelné, bármily állású legyen is — minthogy e miatt sok zavar keletkezik — akarjuk, hogy szigorúan bünhődjék, jelesül: a ki ilyennel gyanúsítja a zsidókat, bünhődjék mint rágalmazó; a ki pedig bíró előtt vádolja őket, ellenök fenytő eljárást indít, fejvesztésre íteltessék. Mely rendeletünket értésére adjuk mindazoknak, a kiket illet, de kivált palatinusainknak, várnagyainknak, kapitányainknak és helyetteseiknek, a tanácsoknak, proconsuloknak és consuloknak, elrendelvén, hogy mindenkor ehhez tartsák magokat s a többieknek is értésére adják, mert királyi kegyünket különben elvesztik. Datum Varsaviae die quinta mensis Julii anno 1576. (Kelt Varsóban, 1576-dik évi július hó 5-dikén.) Stephanus rex subscripsit.

A nagy uralkodótól három végrendelet maradt reánk; mind a három fényesen bizonyítja hazaszeretetét, mind a három a mellett tanúskodik, hogy Báthory korának legkiválóbb fejedelme volt, kit magasztos elvek vezéreltek. A három közül az első a legérdekesebb; keletkezésének helye és ideje ismeretlen. Ez mutatja be teljes valójában Báthory Istvánt, a mint férfikorának delén végső intézkedést teszen, hogy véletlen halála meg ne károsítson másokat, hogyan nyílik panaszra ajaka, először és utoljára, azért a «keserű életért», melyet Lengyelhonban töltött, és midőn hazájára gondol, hogyan nem nyomhatja el az emberi erkölcsök romlása miatt érzett fájdalmát.

Rövid az egész,*) bevezetést képez a más kettőhöz, azért szó szerint lefordítva itt veszi az olvasó.

«In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen. Stephanus rex Poloniae etc. Midőn ép elmével elgondolkozom azon a közmondáson, hogy semmi sem biztosabb a halálnál és semmi sem bizonytalanabb a halál órájánál, hogy az élet ilyen bizonytalan volta sem magamnak, sem másoknak kárára ne váljék, a körülményekhez képest már most mindenha és mindenütt érvényes végrendeletet teszek, ha ugyan nem fogná követni azt egy általánosabb, melynek készítésére meg van a hajlandóság, ha ugyan a sors is megengedi. Mindenekelőtt az állam üdve s boldog jövője nevében kérni akartam a lengyel királyság és litván nagyfejedelem karait és rendeit, hogy mindazt, a mi következik, változhatatlan végső akaratom gyanánt fogadják el, semmelyik részében meg ne támadják, megemlékezvén arról a tevékenységről s fáradságos munkáról, melyre ennek az államnak érdekében buzgón vállalkozám.

Elhagyván hazámat s megfosztatván az utódok reményétől, az államra legveszélyesebb időben az ő szolgálatokra szentelém életem javát és magamra nézve bizonyára minden haszon nélkül, de reájok nézve nem minden eredmény nélkül, kockáztattam azt, midőn lecsillapítván a választás szülte viszályokat, Isten gondviseléséből elnyomtam a hatalmas, veszedelmes és már-már nyakukra hágó ellenséget, az elvesztett határokat visszaszereztem, Livoniát előbbeni részében helyre állítottam, az állam előbbeni méltóságát honfitársaim s a saját véremmel, a mennyire tehettem, nem kíméltetve a nehézségektől és alkalmatlanságoktól a maga helyén képviseltem, és mindezekért nemcsak, hogy semmifele hálát sem tapasztaltam, sőt örökös rágalmakkal illetetvén, keserű életet éltem. Minthogy a jó fejedelmek kötelessége, hogy rosszul halljanak és jól cselekedjenek, én is békével türtem sorsomat. S ki ezeket átéltem, a kitüntetés, melyet tőlük kívánok, olyan, hogy míg a természeti s az állami törvény értelmében egészen helyén való, hozzá csekély, bizonyára tulajdon ítéletök szerint is nagyon csekély, tehát annál inkább remélem, hogy azt megnyerem.

Az úgynevezett tykocsini kincstárt visszaadom az államnak, miután hűségesen megőriztem az államra s magamra oly

*) *Zsrudla Dzejove* XI. kötetének 291. lapján.

terhes körülmények közt. Ha ebből a vagyonból valami keveset kivettem s a fölséges királyné*) részére kiadtam, mindez ki van tüntetve a számadásokban; ámde a jók helyeseljék takarékoságomat, miatta senkit se zaklassanak vagy hűségét kétségbe ne vonják, mert a kincs az én kezelésem alatt állott s jelenletem nélkül senki sem nyúlt hozzá.

Udvarnokaink kielégítésére kijelöljük és hagyományozzuk azokat a hátralékokat, melyek nagy Lengyelországban mint a litvániai nagyfejedelemségben és a tartományokban uralkodási időnkől minket megilletnek, vagy a melyekről intézkedni jogainkhoz tartozik. Hazámnak, mely szült s boldogított, s kedves rokonaimnak mily sokkal tartozom, elismerem, csakhogy nagy szorultságomban irántok való jó indulatomnak nem bizonyosága, csupán jele gyanánt hagyok ötvenezer tallért, mely összegből harminczötezeret fogarasi jószágigazgatóm letett a kincstárba, a többi pedig Fogaras várának jövedelméből fog kikerülni. Ezt a pénzt azonban a kincstárban fogják tartani sürgős szükség esetére, hogy addig összegben gyarapodjék.

És most hozzád fordulok legkedvesebb erdélyi unokaöcsém, Báthory Zsigmond, s mindenek előtt rád bízom és rád hagyom a kolozsvári s gyulafehérvári collegiumokat, melyeket atyád s én saját erőnkől, senkinek sérelme nélkül alapítánk, hogy azokat úgy oltalmazd és védjed, a mennyire kedves előtted lelked üdvössége. Hiszem, hogy nem fognak hiányozni sem arrianusok, sem kolozsváriak, kik szeretnék azokat földülva látni, s kiknek kedvezni fognak valamennyi tanácsosaid (senatores) úgy a kalvinisták, mint a lutheranusok, s hogy nem fognak hiányozni alkalmat leső ifjak s belső hivatalnokaid sem, épen olyan eretnekek mint amazok, kik midőn hízelegnek neked, azokat szemtelenül megtámadják, hogy lelkedet az igaz útról letérítsék. De ha férfiú vagy, könnyen ellen fogsz állhatni mindannyinak, egyedül a kegyességnek Isten és emberek előtt mindjobban és jobban bizonyított állhatatosságával, hevével s buzgalomával. Vajha irántad való szeretetemnek legalább ebben az egyben tehetnék eleget, hogy belső tanácsúl és cselédül ha nem is mindannyit, legalább néhány istenfélő katolikust

*) Nejéről 1581-ben gondoskodott, midőn ugyanazon javakban részesíté őt, melyeket anyja, Bona királyné, élvezett. U. a. XI. kötet 180. lap.

adhatnék, kik tenéked díszedre, nekem vigasztalásomra szolgálnának. Csakhogy ottan olyan az idő, s az erkölcsök elvetemedettsége, hogy áthattatván a különféle eretnekségektől, mindnyájan ingadoznak s a legtöbben atheismustól áradoznak: azért mentül nehezebb küzdés vár reád, annál nagyobb dicsőség és az örök jutalom tartatik fönn számodra.

Ugyanezen Zsigmond unokaöcsémnek hagyom lovaim fölszereléseit s díszítéseit és aranyból meg gyöngyből készített szablyáimat.»

A második végrendelet kelte ismeretlen, valószínűleg 1586-ból való, sem új eszmét, sem különös intézkedéseket nem tartalmaz: a családi birtokok és javak fölosztását részletezi, melyet aztán a harmadik végrendelet megmásít. Legérdekesebb az a pontja, melyben Boldizsár unokaöcsésének hagyatékát meghatározza, jelesül: «Fogaras várát András bátyám fiának, Boldizsárnak, hagyom azzal a kikötéssel, hogy birtokba vétele előtt Zsigmond erdélyi fejedelemnek hűséget esküdjék, azonfölül az egyes hadjáratokban kétszáz lovat személyesen, vagy ha a fejedelem alvezérül küldi, ilyen minőségben a háború végéig hű és engedelmes katonaságot állítson ki. Ha pedig Boldizsár örökös nélkül múlna ki, Fogaras vára Zsigmond unokaöcsémre szálljon, s ha ez is magtalanul halna el, egyesegyedül Majláth Gábor s örökösei, s nem a többi Majláth testvérek örököljék.»

A harmadik végrendelet Nyepolomicziben 1585-dik évi május hó 12-dik napjáról van keltezve. Ebben megemlékezik az utolsó óra bizonytalan voltáról, kijelenti, hogy mindenütt érvényes végrendeletet tesz, híven ismétli a tykocsini kincstárról az első végrendeletben előadottakat, gondoskodik udvarnokairól s azután így folytatja:

«Mennyivel tartozom hazámnak s kedves rokonaimnak, nagyon jól tudom. Amaz nemcsak szült, hanem nevelt is, Isten után saját kezén emelt a mostani polczra s minden súlyos háborúban bőven ontott vért az én dicsőségemért. Ámbár mindezek már természetök szerint is olyanok, hogy semmiféle viszonzással sem kárpótolhatom, mégis kölcsönös szeretetünk jeléül saját pénzemből, melyet néhány hét múlva a muszka foglyok kiváltásáért kapni fogok, Erdély közhasznára kilenczvenhat ezer forintra rugó összeget ajándékozok.

Megtakarított pénzemből s Fogaras várunk jövedelméből

negyvenezer tallér az ország védelmére Kővárrott biztos őrizet alá helyzetetett, azzal a föltétellel, hogy ez az összeg soha ki ne adassék, kivévén, ha az elkerülhetetlen háború sürgősen megkívánja. — És mivelhogy Törökország hatalma olyan nagy, hogy annak erővel ellenállni nem lehet, a török császár jóakarátának megszerzése végett rendelem, hogy azt az unicornist, melyet a lublini várnagy saját pénzemen kiváltott, az erdélyiek nevében a török császárnak már előbb elhatározott díszkövettség útján átadják. Mit a lengyel királyság karai s rendei annál könnyebben megengedhetnek, ha emlékezetökbe idézik azt a közmondást, hogy «Tua res agitur, paries cum proximus ardet» azaz: a te ügyed forog kockán, midőn a szomszéd fala ég.

Mindamellett, ha egyesek hálátlansága — mit nem hiszek — oly nagy volna, hogy azt teljesíteni nem akarnák, legalább fizessék vissza az unicornisért kiadott háromezer forintot, s Erdélyország e néven is gyarapított adományára azután gondot viseljenek.

És mivel ha az úr nem őrzi az államot, hasztalan örködnek fölötté őrzői, azért Erdély fejedelmét, Zsigmondot, az összes tanácsosokat, az erdélyi karokat és rendeket lelkök üdvössége s az ország nyugalma érdekében kérve kérem, szakítsanak az agyarkodással, ápolják a kegyességet, az ősi katolikus hitet ismét állítsák helyre, vagy legalább a tőlem s testvéremtől behozottakba nyugodjanak bele. A Kolozsvárrott és Kolosmonostoron alapított és javadalmazott collegiumokat részben felségjog, részben pénzbeli és mások javaiban beállott változás és szerzemények következtében oltalmazzák, föntartsák és gyarapítsák. A gyulafehérvárit azonban nemcsak föntartsák, hanem öregbítsék is, és annak gyarapodásához hozzá járuljanak. Mert ha erőszakos kezet vetnek rá, csordultig tele töltik az Úr haragjának poharát, ki azután szívök tisztaságához mérten visszafizet az ilyenekért.

Báthory Zsigmond unokaöcsénknek, Erdély fejedelmének, ajándékozom lovaim diszszerszámaikat és az aranynyal s drága kövekkel diszített s ékített szablyákat. Úgy szintén egy kis dobozba helyezett hat gyűrűt is, melyek közül az elsőben saslábbhoz hasonló nagy forgó gyémánt van belefoglalva, a másodikban képszerűleg metszett smaragd, a harmadikban és a negyedikben rubin, az ötödikben rubin — köve egy gyűrűvé foglalva — s a hatodikban rubin van.

A földolgozott ezüstneműt Báthory András bibornok és Báthory Boldizsár unokaöcsémnek hagyom, azt is, mely asztalomon volt, melyet saját pénzemem váltottam ki a hitelezőtől, s mely alkincstárnokunk kezében található, azonfölül az erdélyi ezüstneműekből még a Vesselényinél levőt is.

Fogaras várát Báthory Boldizsár unokaöcsémre hagyom, azzal a föltétellel, hogy az atyai vagy a később szerzett javakban megférjen, testvéreinek engedjen, osztályrészét ne követelje rajtok, kivévén, ha megérte magtalan halálukat, akkor is a kölcsönös törvényes örökösödés tiszteletben tartásával. Ha pedig, az említett Báthory Boldizsár magtalanul halna el, Fogaras vára senki másra, mint Zsigmond fejedelem örökösire szálljon. Ha azonban Báthory Zsigmond magtalanul fog sírba szállni, Majláth Gábornak s férfiágbeli örökösének jusson minden. S minthogy Fogaras vidéke a közadó alól föl van mentve, a vár birtokosait uraskodásuk tartamára kötelezzük és terheljük, hogy minden közös hadviselésben kétszáz lovast és száz gyalogos jó katonát és nem afféle bojárt vezessenek a harcza vagy törvényes akadályoztatás esetében, midőn az illető várúr, személyesen nem mehet, az említett számú katonaságot biztos vezérelt alatt küldje el s azt a hadjárat tartama alatt saját költségen élelmezze.

Az arany lószerszámokat s az arany s ezüst szablyákat Boldizsár unokaöcsémnek hagyom.

A mi lovaimat illeti, rendelem, hogy kivévén a kocsi-lovakat, a cselédek és apródok összes ruháit is egyenlően fölösszák. Összes kocsi-lovaimat végrendeletem végrehajtói osszák föl a királyságban s a litván nagyfejedelemségben lévő kolduló szerzetek közt.

A foglyok váltságdíjából harmincezer forint fog maradni, melyből tízezeret a grodnói templom és collegium építésére hagyományozok, húsezeret pedig az általam újjászervezett varsói kórháznak jószágvásárlásra. Stefanovszki kezében harmincezer, vagy valamivel kisebb összeg fog maradni, mint az általam kiigazított számadásból ki fog tűnni, melyet senki meg ne támadjon. Ebből az összegből Vesselényi Ferencznek húsezeret, Leptem (talán Lépes?) Istvánnak ötezeret és Majláth Gábornak ötezeret hagyok.

Ezenkívül vagyonom főügyészénél marad még nyolcezer, melyet temetésem alkalmával a szegényeknek alamizsnául

és a temetésem rendezésére tartok fönn, mely épen olyan legyen, mint a minőt nem oly rég bátyámnak rendeztem volt.

A királyság és a litván fejedelemség karait s rendeit országuk üdvére kérem, hogy e végrendeletemet megmásíthatatlan végrendeletemnek tekintsék, semmelyik részében ne akadályozzák, megemlékezvén a fáradalmakról és kimerítő munkáról, hogy nem gondolva hazámmal s utódommal, életem virágát az ő szolgálataikra szenteltem, aztán a nyakukba szakadó ellenséget Isten segédelmével viasztörítettem, az elvesztett határokat visszaszereztem, Livoniát előbbeni területében helyreállítottam, az ország régi dicsőségét megújítottam — mindezekért adózzanak hálával a halottnak, ha már az élőt ki nem tüntették vele. Mindezeknek bizonyosságául s hitelül utolsó akaratom e rendelkezését titkos pecsétünkkel megerősítettük s saját kezünkkel aláírtuk.

Datum Nepolomiciis dominica Jubilate an. D. 1585.
Stephanus rex.

V.

Lengyel-magyar rokonszenv. — Báthory s a lengyelek. — A lengyelek Báthoryért.

A rokonszenv megbízhatatlan, ingatag talajára léptünk. Nem vonom kétségbe, hogy a lengyelek s a magyarok közt ne volna meg a sympathia, de hogy a jövőben valami alkotással előállhatna, a szavak tettekké fejlenének, kötve hiszem. Nem a lengyel-gyűlölet beszél belőlem, midőn így nyilatkozom, egyszerűen tovább adom azt a meggyőződést, melyet a lengyel lapok olvasásából meríttem.*)

*) Az uralkodó nézettel ellentétbe helyezkedni s adatok helyett puszta állítást kockáztatni nem elég az üdvösségre, azért a *Kraj* nevű lengyel lap egyik számából rövidke szemelvényt igtatok ide, mely a lap budapesti levelezője tollából került ki. — A levél főbb pontjai ezek: «A magyaroknak a lengyelek iránt táplált és anynyira magasztalt sympathiája a valóságban nem több a galicziai szájhősök féke-vesztett phantasiájának alkotásánál. Ez a phantasia elégnek találta az olyan játéktárgyakat, minők az ovatiók, lobogók, korszorúk és virágok, hogy kikiáltsa urbi et orbi, hogy a lengyelek

Ellenben, ha a jövő helyett a múltba tekintek, kellemesen esik megvallanom, hogy a lengyelek a magyarokkal őszintén rokonéreznek, s ilyenén sympathiájoknak tettekben is kifejezést adnak. Nagyon természetes tehát, hogy midőn Báthory István nevét veszem tollam hegyére, nem mellőzhetem annak fölemlítését sem, hogy jeleseinek, nagyjainak tiszteletével miképen tiszteli meg magát a lengyel. Nem tartom túlzásnak Szadeczky eme szavait: «Az ő (Báthory) emlékének dicsfénye kápráztatja most is még a lengyelek szemét, midőn a «nagy» Báthoryt, a muszkaverő Báthoryt Nagy Kázmér után Lengyelország legnagyobb királyául emlegetik, elibe tévén őt Szobjeszkinnek, a híres, vitéz lengyel királynak is».*)

Időközben lezajlott a nagy király halálának háromezred-

fogadtatása a budapesti tárlaton nagy politikai rokonszenvnek a jele. Danolni kezdtek a «Vengjer Polyak dva bratanki» kezdetű dalt, s az arany tokaji s a tüzes csárdások hatása alatt álmódzni kezdtek oly jövendőről, melyet teljesen függővé akartak tenni a magyaroktól. A magyar, a szlávság emez ádáz ellensége, ki gyakran az emberi érzetet sértő módon magyarosítja a szlávokat, ő legyen a mi kivételes barátunk! Mily alapon? Mert a magyarokkal kissé összefűz a történeti múlt, még nem ok, hogy vakon lügünk az olyan nép ígéretének, mely ígéretekben nem fővénykedik. Utolsó föllépésök a vámkiegyezés alkalmával bizonyára meggyőzött mindenkit, hogy tőlök mit sem várhatunk . . . Igaz, van köztök néhány igaz politikai barátunk, de számok oly kevés, hogy az újjamon előszámálhatom . . . Csak a köznép igazán hazafias és áldozatra kész. A mindennapi tapasztalat a mellett bizonyít, hogy mihelyt pénzről van szó, a «Madjar-barraton» legott megfélelkezik a testvériségről, ígéretekről, sőt az udvarias kötelességről is . . .

A magyarországi szlávok üldözése szomorú lapjait fogja képezni a történelemnek. A szájhős lengyel sajtó öles cikkekkel ír az irekről, szudániakról stb., s agyonhallgatja a szlávok magyarosítását, mert a politika a magyarokat szeretni s nekik hymnusokat zengeni kényszeríti őket. Éjszaki Magyarországon egyetlen tót iskola sincs stb.» — (Következik még egy kifejezés, melyet mindennek csak illedelmesnek nem mondhatni — s mely hölgyeinkről szól.)

Hasonló kifakadásokat olvastam már a *Dziennik Polsk*iban akárhányszor, meg a *Gazeta Narodowa*ban is. — Úgy látszik a lengyelek az oroszoktól tanúlták a szlávokat szeretni, különben a velök szinte egyenlő számú galicziai ruténnal emberségesebben bánának. Csak igaza van Ovidiusnak: «Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata».

*) Báthory István életrajza. Magyar Helikon. 42. füzet.

dos évfordulója; mint kívánta megülni azt a lengyel nép, kitűnik gróf Tarnovszki Sztaniszlav, a krakói tudományos akadémia főtítkáranak a nevezett akadémia 1885—1886-dik évi működéséről szóló jelentéséből,*) melyben a többi közt ez olvasható: „... Nehány hónap múlva háromszáz éve már annak, hogy nemzetünk, legnagyobb királyának halála után, hanyatlani kezdett arról a magas polczeről, melyet a világon elfoglalt vala. Az évforduló megünneplésének az akadémia szerény kötetet szán csupán, mely István király történetére vonatkozó kiadatlan okiratokat tartalmaz.

Föl lehetne vetni a kérdést: hogyan van az, hogy midőn az akadémia megülte Dlugos es Kochanovszki**) halálának évfordulóit, miért nem hív össze Báthory tiszteletére legalább valami tudományos ülést, ha már többet nem tehet? A válasz nagyon könnyű. Az akadémia föladata, hogy megüljön a tudomány és toll embereinek évfordulóját. Azonfölül Dlugos halálának évfordulóját fájdalom nélkül megülhette az a kor, a mely Dlugos után legtöbb érdemet szerzett a lengyel történelem körül; Miczkjevics kora szintén pirulás nélkül szentelhetette meg Kochanovszki halálának évfordulóját. Ámde Báthory halálának százados évfordulóját emelt fövel csak az egy Szobjeszki ülheti meg, utána senki többé. S ha már nem ülhetjük meg nagy férfaink emlékét fényesen, legjobb csöndben s önmagába mélyedten tenni azt. Legközelebbi nyugati szomszédaink keserűség nélkül visszagondolhatnak, hogy ez idén van kétszáz éve nagy választó fejedelmök, és száz éve Frigyesök halálának, mert ma olyan magasán állnak, mint a milyen magaslatról sem a választófejedelem, sem Frigyes nem is álmodoztak. Nekünk, kik Báthory óta annyira súlyedtünk, annyiban illik visszaemlékeznünk, hogy infandum renovare dolorem, csakhogy a fájdalom ilyenén megújításában az erő egy kincse is befoglaltatik, s ez az elhatározás. Még ha legalább Sujszki***) élne, mondhatna e helyütt

*) Teljes czíme lengyelesen írva: *Sprawozdanie z czynności naukowych i administracyjnych za rok 1885—1886 odczytane na publicznym posiedzeniu Akademii przez jeneralnego sekretarza hr. Stanisława Tarnowskiego.* Megjelent a krakói *Czasz* (Czas) 1886-ik évi 132., 133., 134. és 137. számaiban.

**) Kochanovszki János lengyel költő volt. (1530—1587.)

***) Sujszki kitűnő lengyel történetíró, mint a krakói akadémia főtitéra halt meg.

néhány Báthoryhoz méltó szót. Mi Báthoryról emlékezve, csak a legszerényebbre szorítkozunk. Nem Poloczka, sem Vjelike Luki ez, nem is az Ivánnal való ügyei, sem az V. Sixtusszal együtt forralt tervei ezek, nem is az a bölcs példája, tudniillik ha kívülről akarjuk biztosítani az országot, előbb le kell verni a belső anarchiát, ha az idegen uralomtól meg akarjuk menteni, katonai határait a kozákság szervezésével, erkölcsileg pedig a vallás és a nyüzsgő szellem olyan erősségei segítségével kell megvédeni, minő a poloczki collegium. Nem nagy tetteit s terveit, hanem a kis diákkal folytatott beszédet hozom az emlékezetbe. «Disce puer, faciam te Moscipanie», azaz: tanulj fiú, úrrá teszek, mondá Báthory a tanulóknak. Nemcsak a nép s az ifjúság, hanem a társadalmak s a hosszú és súlyos élettől megviselt nemzetek számára is nagyon jó tanács a: Disce!

Hedvig esküjétől István haláláig kétszáz év telt le, kétségtelenül siker és hatalom közepett. István halálától immár a harmadik fájdalommal teli század pereg le, már pedig három század a történelemben is s a változó szerencsében is nagy idő. Sőt ez a harmadik százados évforduló olyan szomorúan köszönt, mintha a körülöttünk lévő egész világ azt akarná mondani nekünk: «memento mori!» még pedig minél hamarább, annál jobb. Ámde erre a jelszóra, melylyel a szerzetesek fogadják egymást, a halálra emlékeztvén, egy másik élettel telivel felelünk, melytől vezéreltetve Róma bukása után a hajnalodás első századaiban munkálkodtak azok a szerzetesek, kik azt tanították, mint kell kormányozni az országot, szelídíteni a kedélyt, becsülni az embert és jogait, félni az Istent, önkeblében fölismereni a lelkiismeretet, s kik a barbarismus zavaros világában megvetették az egész civilisatio alapját. Ez a jelszó pedig így hangzik: «Ora et labora».

Eddig Tarnovszki.

Az *Acta historica* X-dik kötete az a mű, mely Báthory emlékének van szentelve, s mely tartalmazza az 1576-tól 1582-dik évig terjedő hadügyekre vonatkozó naplókat, jelentéseket, leveleket s okiratokat. Szerkeszti Polkovszki Ignác. A költségeket egy magát megnevezni nem akaró hazafi viseli, ki a nagy király halála évfordulójának irodalmi megünnepelésére 1200 forintot bocsátott a krakói akadémia rendelkezésére, mely még eddig közzé nem tett adatokat s okiratokat bocsát a közönség elé ebben a kötetben.

Ugyancsak az akadémia pályázatán Mayer Ignác, a Jagellov egyetem hallgatója, díjat nyert ily című értekezésével: *Báthory viszonya a külföldi tudósokhoz.*

Végül ideiglatok róla még egy jellemzést, mely a mily rövid, épen oly kimerítő. «... Zborovszki személyében megfékezé a mágnásokat; Zamojszkiban fölemelte a nemesi rendet. Moszkva ellen harciba vivén a népet, addig hallatlan hírt és dicsőséget szerzett a lengyel fegyvernek. Tervei s politikája hatalmas ellenzékre találtak, ő azonban külső actióval akarta megtörni azt. Tervei messzehatók valának, szándéka volt előbb meghódítani Moszkvát, azután Európából kiűzni a törököt. A nemesség, melynek tiszteletét kívívta, mindenben követé őt s buzgón támogatója czéljaiban.»*)

Tehát meg akarta hódítani Moszkvát, hogy Európából kiűzhesse a törököt! Hány magyar honfinak fordúlt meg agyában ez a terv, melyet jelenleg Báthory porig alázott ellensége forral agyában leginkább!

Miután legyőzte elleneit, az élete javában levő király (született 1533 szeptember 27-dikén) a keresztyénség akkori állapotát vizsgálgatva, nagy szabású tervet érlelt meg agyában, s azt a pápa elé juttatta. Meggyőződött eddigi tapasztalataiból, hogy a moszkvai nagyfejedelemség, vagy általában a muszka czárság a keresztyénségnek a törökkel folytatott küzdelmeiben csak úgy válnék javára, ha élén katolikus uralkodó fog állani. Mert ha Moszkva katolikus kézbe kerül, a keresztyének hatalom dolgában a muzulmánok fölé emelkednek. A töröktől visszahódítani Konstantinápolyt épen nem nehéz, Kis-Ázsia felől intézve a támadást. A szükséges emberi erőt megadná hozzá a téres orosz föld. A törökök nagyon jól fölfogták európai helyzetöket, s ha egyszer csatornával összekapcsolták a Dont a Volgával, Európában végleg megszilárdúlnak, azután meghódítják Moszkvát s onnét kezét vetnek Lengyel- és Németországra. Hogy ennek eleje vétessék, Báthory csupán egy módot ismer, jelesül: meg kell hódítani Moszkvát, s a Törökország ellen való hadi működés alapjául Muszkaországot tenni. A közjóért Báthory kész föláldozni magát; a magasztos föladat megvalósítása végett nem fogja kímélni sem pénzét, sem életét, ha a pápa

*) Pypin és Szpaszovics: *A szláv irodalmak története.* Lengyel rész. (Cseh kiadás.)

jónak fogja találni a tervet. Rettenetes Iván halála (1584) meghozta a kedvező alkalmat. Báthory remélte, hogy három év alatt megoldja a föladatot, Zamojszki pedig hadi kirándulásnak tekintette az egészet. Mindössze 24,000 gyalogos- és lovasból álló hadtestre van szükség; Báthory fődözi a költségek felét, ha a pápa elvállalja a másik felét. A Báthorytól kigondolt tervet Possevin vitte Rómába s közölte V. Sixtussal, ki azt helyeselte s pénzt is küldött foganatosítására.

Azonban Báthory váratlan halála romba döntötte a nagyszerű vállalkozást, mely a világtörténelemnek más irányt adott volna. Nagyon érthetők V. Sixtus eme szavai, melyeket Báthory haláláról értesülvén, mondott: Lelkemet nagyon megrázta a fájdalom, melyet egy nagylelkű, vitéz és katolikus király elvesztése fakasztott. Szüntelenül nagy czélokra törekedett ő, sőt az utolsó időben is nemes és merész tervek főttek a fejében. Sem félelem, sem kudarcz el nem riaszthatta a czélba vett vállalattól, s meg nem gyöngíthette erélyét. Nagy reményeket fűztem hozzá, s pénzbeli segítséget is küldtem neki, mert hittem, hogy az ő segedelmével Muszkaországban át eljutok Törökországba.»

Harmadéve december 12-én halálának három százados évfordulóját kegyelettel ülte meg a magyar és lengyel.

CSOPEY LÁSZLÓ.

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

Második közlemény.*)

III.

A septemvir es családja.

Zoltán úrfi csak lassanként, a mennyiben a főváros zarájába melegedett és a sok idegen arcz között otthonossá válhatott, kezdte visszaemlékezni az ő igen barátságos és előzékeny útítársára, Strpkowszky Máté, septemvir és főispán ő méltóságára.

Sokszor kétkedett, talán nem is volt ez az ember igazi septemvir; inkább valami kóbor vidéki színész, a ki az út unalmában komédiát játszott vele.

De volt ilyen nevű ember a kalendárium «tiszti cím-tára»-ban, más kollegáitól is hallotta, hogy ő méltósága minden esetre igen originalis frater.

Egész hét telt bele, míg rászánta magát, hogy új hivatalt, melylyel megkínálták, elfoglalja. Nagyon kíváncsi volt a viszonttalálkozásra s azt gondolta, hogy ha Strpkowszky Máté ő méltósága nem lehet is a rendes septemvirek megszokott typusa, de azért lehet egyik ritkább specialitása. Különösen pedig pénzügyeinek állása ösztönözte gyorsabb elhatározásra, miután otthonról hozott tízes bankjegyei közül már csak az utolsó darab maradt fölváltatlanul.

Tehát felölté atilláját, fölkeresé az Újvilág-útczának 399. számát, felkopogott az első emeletbe, belépett a folyosóra nyíló

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 139. számában.

előszobába, felköté a legcsinosabb kardot, melyet ott a fogason talált.

Természetes, hogy ily elzárt szentélybe előleges bejelentés nélkül be nem botolhatott. De ácsorgott az ajtó mellett egy igen kétes öltözetű fiatal ember, a kit a háznál csak «tót juratus»-nak, vagy keresztnevén : Matyóknak neveztek, azon fontos okból, mert valódi családi neve véletlenül azonos volt egy püspök nevével; ez a hatalmas úr pedig, a főrendek házánál a kormány-párt vezérszónoka levén, egyáltalában mindent «elv»-ből ellenezett, a mi csak a karok és rendek táblájáról oda felküldetett.

Matyók úr, otthon levén, kard nélkül lépett főnöke szobájába s a tisztelgésre érkezett ifjút bevezeté.

A septemvir asztal mellett ült és irogatott. Jól megvárakoztatta őket, míg jelenlétüket kegyesen észrevenni méltóztattott. Ekkor is csak Matyókhhoz intézé szavait, egész szigorú és zsémbes hangon.

— Amice, maga nem teljesíti kötelességét. Nem fogom túrni, hogy valaki házamnál ingyen egye a kenyeret. Tegnap vacsora alatt egyik vendégem, szemem láttára, megtörlé villáját, mielőtt evett vele! Nem kötelessége magának, hogy ügyeljen a huszárra, s nekem szennyes evőeszköz asztalomra ne kerüljön?

— Méltóságos uram, az a vendég csak régi rossz szokásból törölgeti kését, villáját, sőt még tányérát is. A huszár mindent tisztán rakott az asztalra. (Értsd: én tisztára csiszoltam az ezüstöt, s magam terítettem.)

— Aztán a fiam, Jóska, secundára felelt tegnap a piaristának! Nem kértem-e magát, hogy iskola előtt a fiút minden leczkéjéből kihallgassa?

— Méltóságos uram, Jóska úrfi reggel hiba nélkül mondá föl leczkéjét. Talán elfeledte, a mit tanult, vagy a professora haragos volt és összekonfundálta.

— Hát aztán azt is nekem kell a maga tudtára adni, hogy a két fizetéses juratus nem jár dictaturára? Azért, hogy engemet most át tettek a septemviratus váltó-osztályához, ezek a korhelyek nem írják nekem többé a polgári pörök kivonatait! De kimondom fejökre a «quos ego»-t s nem fogom őket fizetni, ingyen, az ország pénzéből.

— Méltóságos úr! — felelt minden vádra készen az ebé-

des juratus. — Ezek a fiatal emberek csak tegnap hanyagolták el kötelességöket. A huszár súgta meg nekik, hogy ez iratokra méltóságodnak ezután semmi szüksége sem lészen. De én kölcsön kértem a tegnapi dictatura íveit és éjfélig itt marasztottam őket, míg mulasztásaikat helyrehozták.

Sehogy sem lehetett Matyók uramat hibában elmarasztalni. A septemvir elpirult, olyan lelki állapotban volt, mint egy mindig győzelmes hadvezér, kit egyszer valahogy mégis jól megvertek.

De hogy még se menekülhessen alárendeltje minden megrovás nélkül, végül oda veté:

— Amice Matyók, maga még mindig olyan átkozott «totosan» beszél. Takarodjék és szoktassa le magát privigyei dialectusáról,

Így bocsátotta el ebédes juratusát, s aztán rögtön észrevévén, hogy még más valaki is hajlong előtte, sőt kardja is megcsörren, közelebb inté magához a fiatal embert.

— Itt voltál? láttál mindent és hallottál? Mit mondasz e mai világra, e mai nevelési rendszerre? Ez az éhenhaló Matyók oly büszkén ment ki szobámból, mint Catilina Rómából. Abiit, excessit, evasit! De már megöl bennünket a democratia. A világ nem tarthat soká! Öreg ember vagyok, de szentül hiszem, hogy még épen és jó egészségben megérem az utolsó ítélet napját.

Itt az öreg úr egy másodpercze elhallgatván, Zoltán úrfi megragadá a kedvező pillanatot s mondá:

— Méltóságod kegyes engedelmével eljöttem, hogy alázas tiszteletemet tegyem.

De a septemvir alig hallá.

— Ez a Matyók! hogy disputált velem; hogy akart folytonosan letorkolni! Elhinnéd, öcsém, hogy ez a Matyók a legkevélyebb s legfölfuvalkodottabb ember egész Magyarországon?

— Valóban? no ezt nem hittem volna.

— Úgy van, mint mondám.

— Bizonyosan valami ősi család sarjadéka. Még sok ilyen van a felföldön.

— Micsoda? ősi familia? Nyomorúlt takács volt az apja Privigyén. Hanem az apja testvére az már más. Ez híres és hatalmas püspök, a ki a főrendek tábláján agyba-főbe ver minden

democraticus eszmét és fölkennt szónoka a magyar nemesség véren szerzett jogainak!

— Akkor csak írgyelhetem Matyók kollegám sorsát. Ily hatalmas nagybátya roppant befolyású pártfogó . . .

— Mondtam, hallgass s ne beszélj, a mihez nem értesz. Mert a buzgó püspök hallani sem akar drágalátos unokaöcséséről. Egyszer, bizonyos nagy ebéd alkalmával, dicsekedtem előtte, hogy kedves rokona az én kancellariámban juratuskodik, de ő excellentiája (mert valóságos belső titkos tanácsos) megrémülve kért, hogy e dolgot sem előtte, sem mások előtt soha többé ne említssem.

— Rossz fát tett a tűzre Matyók uram?

— Sokkal fontosabb az ok. Ő excellentiája a haza legszentebb érdekében kért engem a hallgatásra.

— Elrémülök. A haza legszentebb érdekében!

— Úgy van. A püspök oda van azon lehetőség gondolatára, hogy egyszer, ha megint döntő csatát vív a nemesség sarkalatos privilegiumai mellett és ezer paragrafust idéz az örökre biztosított adómentesség védelmére, valaki az oppositio padjai közül odakiált: «a privigyei takács azért még is fizeti az adót!» Mert köztünk legyen mondva, nem csak testvére, de az apja is ezt a mesterséget űzte.

— És e közbekiáltás oly roppant kárt okozna az országnak?

— Természetesen. Egyszerre vége volna a rendíthetetlen szónok egész auctoritásának. A hősből komédiás válnék s kikapoznák Privigyéjével együtt. Ebből is láthatod, öcsém, mily nehéz nagy hazafinak lenni. A jámbor, szelíd és pazar jótékonyágairól híres egyháznagy föláldozza vérszerinti rokonát, csak hogy a haza szent ügyének akadály nélkül szolgálhasson.

— És másként senki sem tudná meg e dolgot?

— Tudni tudják elegen, de ha e mellé Matyók uramat rokonúl fogadná, azzal önmaga hozna mindent friss emlékezetbe.

— Bámulva bámulom e példás önmegtagadást.

— Meg is érdemli. De beszéljünk másról. Rossz gyermek vagy; hogy merészkedtél engem oly sokáig megvárakoztatni?

— Ezer bocsánatot kérek; előbb rendeznem kellett magán ügyeimet.

— Tudom. A sok régi ismerős, újra fölhalált iskolatárs s

a legtöbb korhely pajtás! Kocsma, kávéház, hogy még rosszabb helyekről ne is beszéljek.

— De kérem méltóságodat . . .

— Elég. Kimondtam a szót, de nem szokásom a fiatal embert gyóntatni. Mától fogva Matyók kollegáddal együtt, a konyha mellett az udvari szobában fogsz lakni. Lármas, énekes, kiabáló látogatókat nem tűrök házamban. Fő kötelességed, hogy tenta, toll papír dolgában rendben állj s ha hívatlak, mindig itthon találjalak. Fizetés nem jár, de az ebédet nálam mindig délután, pontban két órakor tálalják föl. A ki nincs jelen: tarde venientibus ossa: annak is a rossza.

— Nem mulasztom el kötelességemet.

— És a bőrtáska Boeskay István nemeslevelével?

— Ott hallgat, böröndöm fenekén.

— Rossz hely, de majd adok helyet magán-levéltáramban.

— Hálával, köszönettel fogadom.

— Most pedig elvégeztük dolgunkat. Mehetsz és ne lás-salak ebédig.

Ebből állott a fölavatási audientia. Csakugyan igazuk volt, kik mondák: ő méltósága nem rossz ember, csak zsémbes és túrhetetlenül originális. De ha rendesen goromba is volt, más volt a methodusa a takács fiával, más a régi nemes család ivadékaival.

Délután egy óra lehetett, a midőn az ifju, jó borsosan megfizetvén szállásbérét a *Fehér hajónál*, podgyászostul együtt a főnök házába költözött. Nem épen ily egyszerűen installálták a minap gróf Károlyi Györgyöt, mint főispánt Békésben, de lényeg tekintetében mindkét eset egyre ment. Ez is, az is maga fizette meg a pompa és áthureczkodás költségeit, s aztán meglepedtek.

Matyók szívesen fogadta lakótársát; megmutatta neki az ágyat, a hol alhatik, kijelölte a helyet, a hol írnia, dolgoz-nia kell.

A szobában elég kényelmes, karos szalmaszék kínálkozott, s Zoltán úrfinak a legszebb ideje akadt a közel múlt élveiről s új helyzete felől gondolkodni. A letelt hét pompásan folyt le, csak pénztárczája laposodott meg fenyegetőleg.

Főnökétől félt, de úgy látta, valahogy elboldogúlhat vele. Jó, régi zamatú magyar embernek látszott s csak keveset érzett ki beszédéből a kárpátalji hanglejtés. Sokat ígért a ritka eset,

hogy nem ő keresett principalist, hanem ez fogta fel őt röptiben. Hajdanában két léhűtő atyafiságot kötött, mert véletlenül egyszerre érkeztek meg Debreczenbe; itt a gyorskocsin történt találkozás hozta meg az ismeretséget.

Baj volt, hogy a hánszor beszélt a septemvirrel, mindig más fajta embernek találta. Visszaemlékezett az első pillanatokra, a midőn ő méltósága egész megszokottsággal német szavakat vegyített beszédébe. Az Auffürolás, Verlegenheit, Leidenschaft sorba járta; később tiszta magyarsággal beszélt, legfeljebb, ha diakizált néha.

Más, tapasztaltabb legény könnyebben megfejtheté vala e látszólagos ellenmondást. Tudniillik: 1842 táján a magas körök, a mennyiben magyarok voltak, s azok, kik valamely cím alatt közéjük furakodhattak, nem az irodalomból tanútták a társalgási nyelvet. Ez urak nem vették tudomásúl, hogy az írók és nyelvészek már régen föltalálták az elvontabb eszméket jelölő kifejezéseket is. Pesten az országbíró, a kamara elnöke, a personalis; vidéken a gróf, a főispán használta e tarka nyelvet. Ezekről átragadt a gazdag földesúrra, az alispánra, szolgabíróra, végre az orvos, ügyvéd, tiszttartóné, ispánné, gyógyszerészné ajkán vert állandó tanyát.

És ha idővel az irodalom nem emelkedik túlsúlyra; ha a regények, novellák s hirlapi közlemények ki nem tisztítják a bojtorjással benőtt mezőt, még ma is ily tarkán társalgunk.

De azért akkor sem beszélt mindenki és mindenkor ily fonák modorban. A politikának, törvénykezésnek és a megyei vitáknak már létezett megállapított nyelve. Ily tárgyban mindenki tisztán beszélt, de a szalonban, a hölgyek társaságában, vagy ha valaki csak «nóbel»-kodni akart, a német szavak mellőzését valósággal a kellő műveltség hiányának tekintették.

Így beszélt a septemvir is a tárgyhoz merve, egyszer «Courmacherei»-ről, máskor úgy, mint pohár között, a gyűlésekben és pörös iratokban megszokta. Az előbbi modor az előkelő társaság, az utóbbi a férfi stílus rovatába esett.

Ekközben hallja az ifju, hogy nem messze, a nagy kasszárnya tornyában, kettőt ver az óra.

Szétnéz s egy kicsit megíjed, mert ezalatt laktársa eltűnt a szobából. Ki vezeti őt most az ebédlőbe.

De a gondos és előzékeny Matyók nem sokáig várat ma-

gára. A következő pillanatban nagy sebbel-lobbal jő, megnyitja az ajtót és int barátjának.

— Gyere!

És mentek legelőször is azon előszobába, mely a nyílt folyosóra szolgált; itt balra kanyarodtak s a második ajtón túl bejutottak az ebédlőbe, hol a falakról néhány őznek arczképe függött. A legrégibb is csak Mária Terézia korára emlékeztetett. A Strpkowszkyak nem Árpáddal jöttek Árva-vármegyébe.

Matyók úr műértőleg nézett végig a csinos, sőt ezüst tekintetében elég gazdag asztalon, s mindjárt nagy meghökkenéssel látta, hogy valaki a néhány másodperc alatt, míg barátját áthívta, a teríték régi megszokott rendjét forradalmi kíméletlenséggel fölforgatta!

Az asztal végén, hol az ebédes két juratus szokott ülni, csak egy teríték állott, sőt vakmerőbb újítások is mutatkoztak.

— Ezt csak Viktoria kisasszony tehette!

— Mi lelt, pajtás? Halovány vagy, mint a kísértet.

— No, hiszen, lesz ebből czifra komédia! Nézd csak a házi kisasszony terítékét. Jól ismerem, kését, villáját; mindig ott állott az asztal jobbján, a néni mellett, most meg lekerült az asztal végére. Ég el ne hagyj! épen melléd ültették. Lásd, ez az ebédes juratus ócska evő eszköze s mellette a csorba pohár!

— Egyéb baj nincs? Ezen bizony, ne búsulj, mert a mióta élek, leánytól ugyan meg nem ijedtem.

— Mit mond az apja!

— Az az ő dolga; majd kiveszekszi magát leányával és szent a béke.

— De hát ha én iszom meg ez összeesküvés keserű levét?

— Mindegy, már benne vagyunk. De mondd csak, szép leány ez a Veronika?

— Viktoria, ha mondom.

— Fő kérdés: szép-e?

— Szép-e? Az angyalok közt is arkangyal. Inkább gyermek, mint leány; alig múlt tizenhat éves. Szíve kristály, kedélye, hajlama mennyei üdv; hanem az esze és a nyelve, az már barátom az egyiptomi legmérgeesebb vipera.

— Patvart? . . .

— Hallgass, jönnék; itt már nyakunkon az executio, eum brachio militari.

Mindjárt erre nyílt egy ajtó, mely a család legbensőbb otthonába vezetett. Elöl egy vendég valami igen rátartó hölgygel, utána a ház ura a nénivel lépett be. A többi egyszerűen, szertartás nélkül, úgy szólván tömegesen tódult be. Ezek az úri ház reményteljes csemetéi voltak. Laczi, az árvamegyei uradalom birtokosának első szülöttje, utána egy bogárszemű gömbölyű jószág, név szerint Viktoria kisasszony s még négy kisebb fiúcska vagy leányka.

Az első hely a nénit, a septemvir idősb testvérnőjét, mint a ház substituált asszonyát illette. A rátartós hölgy megelégedett jobb felől az első székkal. Szemközt vele a férfi vendég, a ki a házi gazda hivattartása lehetett. A méltóságos úr csak azt nézte, hol van az ő nádfonadékos karszéke, a többi pedig sorban, mind ismerte saját terítékét. Matyók úr az asztal alsó végén egyedül trónolt, s ha nem elnökösödött is, bizonyára hátulnokoskodott.

Egy hely üresen maradt.

Mindjárt föltűnt, hogy Viktoria kisasszony egészen lekerült a jurátusvilág légkörébe, épen Zoltán mellé. A septemvir első széttekintésre észrevette a vakmerő reformot, de csak vállalat vont és mosolygott. Mindjárt látszott, hogy a kisasszonyka önálló személy a családban; a mit ő tesz, az törvény s a mint valamit tesz, az az uralkodó irányt és divatot határozza meg.

Zoltán is tapasztalhatta, hogy kis szomszédnője apjának elkényesztett kedvencze, vagy legalább gyermek, a kinek legcsodálatosabb szeszélyeit is, egyelőre legalább, eltűrik a háznál.

A leves kanalazása alatt megengedi a bevett szokás, hogy a vendég úgy, mint a házhoz tartozó, ne sokat beszélgessen. A mi Zoltánt illeti, épen ezelőtt dicsekedett, hogy ő ugyan életében lyánytól még meg nem ijedt soha.

Lássuk, mint váltja be szavát.

Legelőször is kellemetlenül megilletődve érzé, hogy meg van zavarodva s hánytorgatott bátorsága aláhanyatlik. A föl szolgáló huszár már régen elkapta előle a leveses mély tányért s még sem jutott eszébe okos szó, bő beszédre alkalmas tárgy, melylyel szomszédnőjével a társalgást megkezdhetné.

Ellenben a kisasszony, türelmét vesztve, már másodszor is igen fölhívólag és követelőleg pillantgatott feléje s midőn sokáig hiába várakozott, ő maga «ex abrupto» kezdte meg a beszélgetést.

— Hogy híják magát?

— Engem, kisasszony? Én Pogány Zoltán vagyok, Biharból.

— Maga az új jurátus, a kit a papa útközben, a gyorskocsin, szedett föl valahonnan?

— Igen, kisasszony, én vagyok az a szerencsés halandó — felelt az ifju, a ki e modort nem igen épületesnek tartotta egy nagyon is fiatal lány szájában.

— Mondja meg nekem — folytatá könyörületlenül a házi kisasszony — divat az most Biharban, hogy leves után az urak ne töltsenek vizet a hölgyek poharába?

— Oh kérem, épen nem divat; de még üdvözült anyámtól tanultam, hogy mindjárt a forró leves után nem tanácsos hideg vizet inni; nagyon árt ez a fogak szépségének.

— Ez a mulasztás oka és mentsége? Tegye föl rólam, hogy e nagymamai szabályt én is ismerem. De más az, vizet tölteni, más, rögtön meg is inni.

— Ha így érti, kisasszony, akkor bátor leszek s rögtön szolgálok.

Erre kezébe vevé a legközelebb álló palaczkot s a kisasszony pohárkáját mintegy félig megtölté.

Szeme a lányka szemével találkozott s mint két ellenkező irányból czikázó villám tükröződék vissza. A kisasszony ugyan közönyösen s magától érthető hidegséggel fogta föl a nyíllövést, de Zoltán megzavarodott és leszögzé tekintetét tányéra közepére.

Ekkor a győzelmes fél kíméletet nem ismerve, folytatá:

— Uracskám, megmondjam, mihez vagyok szokva? Ha eddig engem balcsillagzatom ebéd alatt férfi mellé vetett, ez mindig lovagias kötelességének tartotta, hogy engem mulatasson.

A leczke erős, a fölhívás félreérthetetlen volt. Zoltán csak hüledezett, míg szerencséjére végig nézett az asztalon, látta ott az üres széket és terítéket, mely körülmény legalább egy henye észrevételre adhatott kedvező alkalmat.

— Ah — mondá — úgy látszik, egy vendéggel többet vártak. Avagy élhet e világon ember, a kinek helye lehet itt és még is késik vagy talán el is marad?

— Azon üres székről beszél? Ott Lőrincz bácsi szokott

ülni. De ő nem vendég, hanem rendes kosztos. Mindnyájunk fájdmára, kedves bátyánk beteg és szenved.

— Ah, szenved?

— Figyelmeztetem önt (mert önözni is tudott valakit), hogy Lőrincz bácsiról kétértelmű megjegyzést nem akarok hallani. Ő az én barátom, kedvenczem, ideálmom és földi boldogságom!

— Annál vétkesebb lehet, ha ily kitüntetés mellett ráér betegeskedni. Szabad kérdeznem, ki ez a boldog halandó? Bizonyosan derék fiatal ember, mintája a férfias szépségnek és tökéletességnek.

— Mindent szóról szóra eltalált. Kivéven, hogy Lőrincz bácsi nem fiatal ember. Nyugalmazott tanácsos a helytartóságtól. Hetvenhét éves, és húsz esztendő óta mindig kereste a nőt, a ki megérdemlette volna, hogy oldala mellé álljon. Végre, egy kicsit elkésve, megtalálta azt, a ki szívét megérté. De, fájdalom, elbetegesedett, súlyos kór fogja le ágyába s tegnap óta haldoklik.

— Ah, haldoklik? Bocsánatot kell kérnem, mert ez már valóban alapos mentség a távollétre.

A kisasszony felelni akart valamit, de éppen e pillanatban, mint gyakran megtörténik, az egész asztaltársaság hallgatott.

— Várjunk — mondá az ifju felé fordulva — míg a papa megint egész tüzzel elmesél valamit.

Nem sokáig kellett várni. A septemvir homloka redőkbe húzódott, s mint jogaiban sértett fél, keserű panaszra fakadt.

— Ez a mostani hét igen boszantólag folyik le reánk nézve. Nekünk két zártszékünk van a magyar színházban s az igazgató teljes három «Abonnement suspendu»-t mér ránk. Hétfőn egy híres külföldi énekesnő debütirozott az operában. Szerdán Lendvay benefitte volt; mára, szombatra pedig Egressy Gábor Einnalmja van hirdetve! De hiszen ez unerhört Rücksichtslosigkeit a directortól az abonnirozó Publikum irányában!

Tudva van, hogy nincs háladatosabb és kimeríthetlenebb társalgási tárgy, mint ütni, püffölni akár melyik Theatrom-Director hátát. És a jelenlevők, kik az imént a szóból kifogytak, kettésével, hármasával is beszélni kezdtek.

Épen ily zajra várt az asztal alsóbb végén alakult titkos conventiculum.

— Melyik akadémiában hallgatta ön a jogot.

— A debreczeni collegiumban.

— Ott igen fölületesen adják elé a tanulmányokat.

— Fölületesen? Inkább jó lélekkel mondhatom, hogy mi diákok kevesebbel is megelégedtünk volna.

— Két évi folyam alatt nem sok marad a fejben. Melyik jogtudós munkáját magyarázták? A hosszadalmas, részletes, de bonyodalmas Kövyt, vagy a népszerű, könnyen érthető, de kevés fölvilágosítást nyújtó Acsádyt?

— Bizony, kisasszony én ez uraknak még nevét sem hallottam. Nekünk holmi régi, rongyos kéziratokat adtak munkukba.

— Akkor ön nekem nem adhat tanácsot.

— A kisasszonynak jogügyi tanácsra van szüksége? De hiszen akkor itt az élő Verbóczi, ő méltósága a főispán és septemvir!

— Az a nehézség, hogy papámnak szándékomról semmit sem szabad tudni. Elég lesz, ha meglephetem az eredménnyel. Úgy látom, hiába számítottam az ön segítségére.

— A kisasszony mindenben föltétlenül számíthat hódolatomra. Életem és vérem rendelkezése alatt áll. Kérem, beszéljen világosabban. Hát ha véletlenül épen azt még is tudom, a mivel szolgálatára lehetek.

— Alig hiszem, mert én már legalább tizenhat jogtudományi munkát átforgattam, átkutattam.

— Seregek ura, el ne hagyj! A kisasszony ilyen unalmas könyvekben búvárkodott?

— Csak azon fejezeteket olvastam, melyek az én ügyemre vonatkoznak.

— Az égre kérem, beszéljen világosan.

— Megkísérlem. Egyelőre csak ennyire szorítkozom. Íme, Istennek hála én nagy leány vagyok, sőt jó két éve múlt, hogy ilyennek érzem magamat.

A jurátus szemet meresztett és hüledezett, mert ily érdekes, sőt csiklandós természetű bevezetésre legtávolabbról sem számíthatott. A lányka pedig a legártatlanabb naivsággal folytatá:

— Elhatároztam tehát, hogy nem maradok többé leány s még sem leszek olyan asszony, mint a többi.

Ne csűrjük, csavarjuk; ne szépítsük a dolgot, hanem

mondjunk igazságot. Érdemes Pogány Zoltán ifjúuramnak, a szó betű értelmében, tátva maradt a szája.

— Mert, látja — vevé föl a szót a kisasszony, minden elfogultság nélkül — nincs a világon türhetetlenebb rabszolgai állapot, mint a leányság. Otthon, házon kívül soha egy lépést sem tehet, a nélkül, hogy legalább egy oktató és szüntelenül korholó néni sarkában ne kövesse. Más részről, a legjelesebb francia színművek szerzőitől megtanultam, hogy asszonynyá lenni nem egyéb, mint egyik börtönört a másikkal fölserélni. Tehát hallja tervemet . . .

— Oh, hallom, sőt akkor is hallanám, ha a kisasszony e titkos dolgokat valamivel csöndesebb hangon közölné velem.

— Ne féljen, senki sem figyel reánk.

— Tehát . . . ?

— Ez változhatatlan szándékom. A valóságban marad minden a mint van, de törvényes tekintetben egészen új és más állapot kezdődik. Én ezután is igazi leány leszek, s még is törvényesen fölveszem az asszonyi címet és rangot. Így aztán megtarthatom mindkét állapot előnyeit. Csak a terheket és kötelességeket háritom el mindkét irányban. Nemde gyönyörű szép és sok fáradságot és fejtörést megérdemlő föladat az ilyen . . .

— Oh, bizonyára, bizonyára . . .

— Ha megértette szándékomat, vállalatomat, kérdem: tudna tanácsot adni?

Orvos és ügyvéd fajú ember semmi áron sem árulja el tudatlanságát. Megszokta, hogy *patience*, vagy *cliense*, minden körülmény között a csalhatatlan *oraculum* igéjét hallja tőle. Csak igen különös és kivételes esetekben folyamodik kitérő válaszhoz; még ritkábban kér gyanút gerjesztő időt, a bővebb meggondolásra.

Zoltán is a czéhbeli tudósok módjára, sűrű redőkbe voná homloka bőrét. Úgy mutatta, mint ha képes volna rögtönözve is felelni: de tekintve a kérdés fontosságát és a leánykát, kinek őszintén s legjobb tudomása szerint kívánt szolgálatot tenni, határidőt kért holnap délig, hogy mindent bővebben meggondolhasson; azaz: kutassa föl forrásait, a régi rongyos kéziratot, hát ha véletlenül megpillanthatna ott egy eddig nem értett, vagy figyelembe sem vett *paragraphust*.

A kisasszony azonban még nem végezte be bizalmas közleményeit.

— Uram — mondá, mindig csöndesebb hangon — figyelmeztetnem kell önt, hogy a tervemhez szükséges módok, eszközök és emberek már készen állnak rendelkezésemre. Van egy derék férfi, a ki engem szeret, imád s a kinek e földön egyedüli boldogsága, ha nekem kedveskedik s még legeredetibb szeszélyeimet is teljesíti. Hiszi-e ön, hogy ezzel az akadályok legsúlyosabbját elhárítottam?

— Bizonyára, bizonyára . . .

Ezt felelte másodszer is, egészen megkönnyebbülve, hogy legalább nem épen ő van kiszemelve, azon kényes szerepre, mely a pesti világ színpadán fölmerülendő lesz.

— Csak még egy nehézség van hátra. Első tekintetre mellekesnek látszik, de a kivitelben okos, sőt furfangos segídet igényelhet.

— Pesten, pénzért, szép szóért mindenre akad ember.

— Igen bizalmas embert kell keresnünk, a ki meghívja a papot esküvőnkre.

— Ennyiből áll az egész? Ki az, a ki Viktoria kisasszony-ért tűznek, víznek neki ne menne? Utolsó szükségben itt a posta. Ez elviszi a levelet épen úgy a bálbizottság elnökéhez, mint akármelyik helybeli plébánoshoz. Ebben nem találhatok fönnakadást.

— Megvallom, én sem, de bizonyos úri ember egészen ellenkezőleg vélekedik.

— Nem változtat a dolgon. Szabad tudnom, ki lehet ez a makacsúl kételkedő ficzkó?

— Ki más, mint vőlegényem.

— Ez már más; ezer bocsánatot kérek. De még sem értem, hogy a világ legboldogabb halandója, a kisasszony vőlegénye, ily semmiségen fönnakadhat.

— Azt én sem értem. Úgy látszik nagy oka lehet az elővigyázatra. Én sokszor kérdeztem, de az igazi okot soha sem akarta megmondani.

— Hm, hm . . .

— Úgy-e? gyanús és vésztfjósó jelenség ez az indokolatlan hallgatás és titkolódzás?

A fiatal ember képtelen volt választ adni. Szerencséjére, épen e pillanatban a septemvir végig tekintett az asztalon s aztán egyenesen leányához intézve szavait, kiáltá:

— Kis leányom, mi lelt ma téged? Egészen über-

rascholsz. Máskor, ha fölhozták a Süssigkeiteket, te voltál a tál mellett a legvigabban csiripoló Naschvogel!

Azonban e figyelmeztetés is elkészt. A néni az elnöki székből jobbra-balra kegyesen mosolygott s kimondván a viszsza-vonhatatlan szót «Ha úgy tetszik?» vége lőn az ebédnek. A magas uraságok bevonúltak a szalonba, a jurátusok visszahúzódtak büzös-dohos udvari szobájokba.

Itt ketten pipára gyújtottak. Matyóknak mindig volt illatos gömőri dohányja. Maga kezelte, maga vágta hosszú laskára, mindig lelkiismeretesen nyirkosan tartotta. De meg is fizette árát becsületesen, bécsi fontját teljes értékű három rézgarasával.

— Úgy láttam, pajtás: szépen megkötötted az ismeretséget a házi kisasszonynyal.

— Nagyon kegyes, sőt bámulatig bizalmas volt irányomban.

— Akkor vígan lehetsz. A mennyországba szent Péter, a septemvir családjába Viktoria kisasszony viszi be az embert. Csak azt ne hidd, hogy szerelmes beléd.

— Ne félj: nem vagyok képzelősködő. Föltétlen bizalma inkább még elrettentett.

— Se baj; a nemes urak mind rokonságot tartanak egymással.

— Hallottál valamit beszédünkből?

— Egyik fülemben be a másikon kieresztettem. A szegény tót jurátus a törökkel tart. Beszélni ezüst, hallgatni arany. Mikor esküszöl föl?

— Jövő héten kezdődik az új terminus; alig várom, hogy igazi jurátus legyek, s ne csak így címezzenek. Mikor censurázol?

— Nekem most kezdődik tizenhatodik terminusom; valahogy csak keresztül gázolok.

— Boldog, a ki így beszélhet.

— Megjő a te időd is, csak szerencsét és egészséget adjon az Isten.

— — — —

Így maradtak együtt, pipafüst, faggyúgyertya világa mellett, este nyolcz óráig. Ekkor mindketten a jó ebéd daczára megéheztek.

— Jer Matyók a *Komlóba*; együnk egy kis vacsorát.

— Köszönöm, pajtás; nem szabad nekem az én gyomromat elkényeztetnem. Inkább mondom én neked valami okosabbat. Tegyük össze ketten két két-krajczárt s aztán hozok én olyan vacsorát, hogy Heliogabalus császár sem evett különbet.

És csakugyan hozott. Két krajczárért szép darabka füstölt szalonnát és ugyanannyiért egy hatalmas «berdót». E most már talán ismeretlen név alatt akkor egy óriási nagy zsemlyét értettek. Azért volt ily olcsó, mert el nem kelt, régi, kiszáradt zsemlyékből csinálták. Vízet öntöttek a márványkemény süteményre, megdagasztották és újra kisütötték.

És jurátusaink fiatalkori írgyilendő étvágygyal, bú nélkül elköltötték. Matyók a házi kútból édes-keserű pesti vizet hozott a kantába. Ittak vígan belőle, mint a kefekötők, úgy, hogy Zoltán úrfi, széles kedvre kerekedvén, eléneklé:

Úgy jól laktam fordított kásával,
Mint a goróf rozszerádlijával.

— — — — —
Aztán így folyt az élet, minden nevezetesebb változás nélkül, néhány hétig. Zoltán szokott ünnepélyességgel fölesküddött jurátusnak; Matyók készült az ügyvédi vizsgálatra, hogy a feje is füstölt bele.

De a septemvir ebédjei, ha tovább is kifogástalanul jók voltak, bizonyos tekintetben távolról sem hasonlítottak a legelsőhöz.

Mert a néni szörnyükép zokon vette kis hűgának vakmerő államcsinijét. Megint visszaültette maga mellé; végét szakítá minden bizalmaskodásnak és innen túl az ebédes jurátusok rangjokhoz méltókép bölcsen hallgattak az asztalvégen, s csak akkor szóltak, ha valamit kérdeztek tőlök.

IV.

A mi ezekre következett.

Immár zord december múlóba vala, vidám karácsony estéjét is megtarták a boldog családok és Zoltán ifjú uram kifogás nélküli hűséggel teljesíti hivatalos kötelességeit. Azaz a

septemvir irodájában egyáltalában soha, semmi dolga nem lévén, szorgalmasan eljárta a *Pilwaxba*, a jurátusok akkori törzskávéházába s a hírhedt kerek asztal mellett csak hamar a leghatalmasabb szóvivők rangjára emelkedett.

Viktoria kisasszonyt csak ebéd alkalmával látta. Akkor is csak távolról, miként az útas nézegetni szokta a láthatárt elzáró kéklő hegyeket. Azt a czifra regényt pedig, melyet a lányka ajkairól hallott, réges régen elfeledte.

Csak egy baj volt: daczára dícséretes takarékoságának, egy szép reggelen azon fölfedezésre jutott, hogy a mai fehér kávénál legutolsó «huszasát» fogja fölváltani!

Írt ugyan haza, de ha atyja megerőltetné is magát, mikor érhet a küldemény Pestre? Azon időkben nem lehetett a postán pénzt küldeni. A híres Metternich, kit némely hazafi, mint az államférfiúi bölcsesség mintáját, ma is bámulgat, még ennyi reformot sem engedett meg! Sok ideig a közönség még a hírlapokra is csak úgy fizethetett elő, ha a pesti négy nagy vásár alkalmával följöttek a vidéki kereskedők és szívésségből bekopogtattak a szerkesztőségekhez.

Azonban a várt pénz helyett csak egyszerű levél érkezett, telve jó hírekkel, ragyogó reményekkel, de melyekhez még egy szennyes ötös bankjegy sem férhetett. Szoboszlói Pogány András uram örömmel és dicsekedéssel adá hírül, hogy a Berettyó le van győzve! Miután az alispánnak is erre fekszenek földjei, a megye egészséges fekete földből töltést hányatott a folyam partja mentén; ő maga úrbéri munkával három levezető árkot ásatott; még drága mérnök sem kellett a munkához s miután Biharban száraz ősz uralkodott, az elveszett négyszáz hold újra használható vagyon lett. Csak a tavaszt kell megvárni, a vetést, aratást és nyomtatást s akkor lesz pénz, annyi mint a polyva s bizonyára az apa nem fog megfélemedezni egyetlen egy gyermekéről sem.

Megmutatta a levelet Matyóknak és fölkiáltott:

— Ez aztán szép biztatás, a mai szörnyű inségben. Majd ha szántottak, vetettek, arattak és nyomtattak!

— Sokkal hamarabb — felelé, mint vígasztaló angyal, Matyók, a hú bajtárs. Dicsekedtél, hogy apád (akkor még nem mondták «öreged») zöldjében szokta termését eladni, úgy májusban, midőn minden jól kezd mutatkozni. Tehát április, legkésőbb május hónapban, biztosan pénzt várhatsz.

— Fiú! azt mondom neked, ha most nincs pénzem, mindegy nekem, lesz-e tavaszkor, vagy akármikor. Nem ismeresz Pesten embereket, a kik oly bolondok, hogy jurátusnak pénzt kölcsönöznének?

— Hogy ne ismernék? Egy helyett akár hármat; de ezek azért nem bolond emberek.

— Értem; csak az elismerten gazdag örökösöknek nyitnak hitelt.

— Nem mindig.

— Az égre kérek, nevezd meg őket.

— Nagyon szívesen. Arnstein, Galitzenstein és Khon Fülöp, a ki aristokratikus hajlamból Kohn Fülöpnek is írja magát.

— Hol laknak?

— Bizonyosan a Király-útczán; de nem szükséges őket otthon fölkeresni. Rendesen ott ólálkodnak a *Pilwaxban*, a numero hármás billiárd mellett, a hol a szöke Károly marquis uralkodik.

— Ad vocem Károly. Engem Debreczenben virtuoz billardistának tartottak; kicsit hittem is ezt magamról, de nagyon kiábrándultam azóta. Mert a mi Shakspeare a drámában, az Károly a kégli-parthieban! Hanem az a három zsidó, kit neveztéél, még Károlynál és Shakspearnél is nagyobb ember. Még ma szóba állok velök.

— Teheted, de nem tanácslom.

— Miért?

— Azért, mert az említettem gentlemanek egy szálig, lábíg égbekiáltó uzsorások. Ha már kétszer is annyit fizettél törlesztésre, mint a mennyi kész pénzt kaptál, még akkor is háromszor annyival maradsz adósságban.

— És ha nem fizetek?

— Szolgabírói ítélet erejénél fogva lefoglaltatják a diplomádat.

— És ha a censurát le sem teszem?

— Akkor hiteleződ elvesztette tőkáját a kamattal és prologatiókkal együtt. De nem búsítja ez őket, mert ily esetekre előre számítottak. Rendesen tíz közöl öt örökre adós marad; de a többi öt aztán bő kárpótlást ereszt magától. A végső eredmény világos. Az öt fizetőtől, leszámítva a nem fizetőktől szenvedett veszteséget, marad nyeremény hatszázszáz kamat.

— Mi az, hatszáz kamat?

— Egy forint után hat; száz forint után hatszáz! A legvilágosabb arithmetica, a mit valaha híres Maróthy uram fehér krétával az iskola fekete táblájára pingált.

— Én minden esetre a fizetők osztályába kerülnék. Apám semmi áron nem engedné, hogy ügyvédi diplomám zálogban maradjon. Még ma szóba állok e nyájas rókákkal.

— A mint neked tetszik: de én tudnék módot, hogy rendes és törvényes kamat mellett annyi pénzt kapj, a mennyi kell.

— Tudnál módot? Hát csak elé vele. Tetőtől talpig meg-aranyoztatom az ilyen könyörületes ficzkót.

— Csakugyan komoly szándékod kölcsönt kötni?

— Még kérheted? Ha pénzt nem kapok, holnap estére még berdót sem vacsorálok. Kérlek, mutass be engem ez istenfélő farizeusnak.

— Nem farizeus, hanem igazi jó barát, húséges pajtás a szükségben. Még messze sem kell fáradnod: íme itt vagyok én, a vén Matyók, a ki négy év alatt tizenhat terminusos jurátus s még is csak most készül censurára?

— Te, Matyók? te egyetlen hú barátom?

— Én hát. S miért ne tenném, ha akarom és tehetem?

— Tréfálsz velem?

— Estére meglátod, hogy igazat szóltam.

— Hogyan! te Matyók, a ki engem őszinte lélekkel megtanítottál egy berdóval megelégedni: te volnál Pesten a leggavallérosabb banquier?

— Hja, barátom ez így van; a hitelezők mindenütt sanyarúbban élnek, mint a könyelmű tékozlók. Khon, vagy Kohn Fülöpnek vöröshagyma, Matyóknak a berdó is luxus. De ha nem kell neked az én pénzem, menj, s próbálj pénzt kérni azoktól, kik a kaszinó vendéglőjében bibicztojással és szarvasgomba-pástétommal delectálóznak.

— De hiszen ez lehetetlen.

— Mondom, meglátod estére.

— Na barátom, ha ez így van: akkor te nem vagy Matyók. Bizonyosan álnév, álöltözet alatt valamelyik Rothschild, Üllman, vagy Wodianer vérszerinti unokaöcsese lehetsz. Ajánlom magamat magas pártfogásodba.

Ezzel vállat vont, vette kesztyűjét, botját, kalapját, felölté téli kabátját s ment szokott kávéházába, a legutolsó «feke-

tére, mely még az apai pénzből kitelt. Semmit sem kételkedvén, hogy ez az élősdi vén jurátus csak ízetlen tréfát űzött vele.

— — — —

Most már nézzünk szebb helyekre. Mit időzünk mi hiába az Újvilág-útca kopott házaiban? Mi közünk egy kis septemvir öt-hat szobájához, a fanyar arcú nénihez, a korán érett Viktoria kisasszonykához?

Lássunk igazi urat.

Ott ül ébenfa íróasztala mellett, nagyokat szippant vert aranyból készült burnót-szelencéjéből és olvas; nem nyomtatott könyvet, hanem hosszában kettőbe hajtott ívről valami kéziratot.

Öreg már a legény, de piros-pozsgás és egészséges. Öltözeke fekete talár, vörös szegélyzettel s a hol belebb láthatni, zöld selyembélléssel. Fején bíborvörös capucium; ujján élénk fényű rubinkövel nehéz gyűrű ragyogott. Nyakában arany láncz, melyről gyémántokkal körözött kereszt függ alá.

Arcvonásaiból látszék, hogy helyzetének és saját értékének öntudatával bír. Régen elszokott attól, hogy valaki ellenmondjon neki. Minden szava világos parancsolat és színe elé csak alázatos arcok közeledhettek.

Mindamellett szelíd, elnéző és megbocsátó is tudott lenni; a hirtelen harag és fölgerjedés távol volt lelkétől. Sőt jobb kedvében kis bizalmaskodást, hogy ne mondjam, holmi ártatlan tréfát is eltűrhetett.

Szóval: gazdag, hatalmas és nagy befolyású püspök ül előttünk. Ott volt szálló palotája a Zrínyi (akkori szerény néven) Szarka-útczában. És csak azért hagyá el otthoni fényes residentiaját, mert tagja volt az országgyűléstől kiküldött azon bizottságnak, melynek föladata leendett a magyar büntető törvény tervét megállapítani.

Itt alant, a kik láttuk a bizottsági tagok pompás fogait; kik tudtuk, hogy a hatalmas uraságok minden héten a hatvani útczái (akkor Horváth-házban) háromszor gyűléseznek, majdnem hittük, hogy a komoly munkálkodásnak eredménye is lesz. Negyven évnél több kellett hozzá, hogy egészen más elvek és körülmények között legyen valami a dologból.

És midőn a püspök így elmerülve ülne székében, egyszerre kívülről zaj keletkezik.

Valaki az előszobában mintegy erőszakosan nyit útát,

oda vágódik az ajtófélfához, nagyot csattant a kilincsre, betör a szentélybe, de aztán mindjárt megáll, rendbe szedi dült öltözékét és illő alázatossággal meghajtja magát.

Ki volt?

Ki más, mint a püspöknek a világ előtt ignorált, de a bizalmas bensőség körében mégis elismert unokaöcscse, Matyók, a privigyei takács törvényes örököse.

— Micsoda? — szolt megsértődve a ház ura — így kell hozzám jönni?

— Ezer bocsánat, excellentiás uram bátyám, de physikai törvény, hogy az ember csak úgy mehet valahová, a mint lehet. Sokszor végig olvastam a négy evangéliumot, van helyes fogalmam az apostolok utódainak könyörületes szívéről, de példát arra sehol sem találtam, hogy ha a szegény bűnös vigasztalást keresendő, legfőbb pásztorához akar folyamodni, az utczán arany paszomántos kapus, a folyosón ezüst sujtásos huszár, az előszobában halott-nyujtóztatóhoz hasonló komornyik állja útját!

A ki ismer egy magyar vagy bármely nemzetbeli «grand seigneur»-t, gazdag, patriarchális tekintélyű grófit, herceget, bizonyosra veheti, hogy az ily öntudatos hatalom ily «allocutio» hallatára legelőször is csengetyűjéhez nyúl s az arczátlan befurakodót cselédeivel kidobhatja.

Tegyük mellé, hogy az ezúttal megrohant fényes uraság még püspök is volt, a ki a mellett, hogy mágnás, még papi hivatalával összekötött tisztelet követelésére is jogosítva van.

És mégis a mindjárt lefolyó jelenet egészen másként végződött. Nem így szokta ugyan a magyar püspök magát viselni, es a kit e karból most szemünk előtt látunk, egy más hason fajú látogató irányában is sokkal rövidebb elbánási módhoz folyamodik. Lehet, hogy az evangéliumi püspökség emlegetése sem maradt hatástalanul a mai, kapussal, huszárral és komornyikkal körülvett, egyházi fejedelemre, de hogy türelmét még sem veszté, annak legközelebbi okát az olvasó már hallotta.

Matyók uram ismerte helyzete előnyeit, a püspök pedig, igen bölcsen, úgy tekintett a magasból alá, mint a középkorban a király az udvari bolondra, kinek szabad volt az igaz szót is szembe suhintani.

Hogy mentől előbb szabadulhasson, kérdé:

— Pénz kell?

- Excellentiád prófétai lelekkel eltalálta.
- Négy év óta öt ezer forintot csikartál ki tőlem.
- Épen ennyit, kerek számban beszélve. De az idők rosszak és sanyarúk. Minden erőfeszitésem daczára, csekély tőkémeket nem tudtam megkészserezni.
- Besúgták nekem, hogy könyörületlen uzsorás vagy.
- A tisztességes kamat szabad üzlet. Az Írásból tudjuk, hogy ötből tízet csinálni, dícséretes igyekezet.
- Arczátlan! az Írásból igazolod pénzszojmadat!
- Bátor vagyok így vélekedni. Egy királyi férfi öt talentumot adott sáfárának s mikor ez számot adott, jó lelkiismerettel mondá: Domine, quinque talenta tradidisti mihi; ecce alia quinque superlucratus sum. Uram, öt talentumot adtál nekem, és íme, más ötöt nyertem vele!
- Ah! te még magyarra fordítod, a mit latinúl idéztél!
- És a királyi ember megdicsérte hű szolgáját. Euge serve bone et fidelis; intra in gaudium Domini tui!
- Hagyd el az istenkáromlást! Mondd inkább egy szóval, mit akarsz tőlem?
- Engedelmet kérek, nem arról beszéljünk, mit és mennyit akarnék én? hanem mit várhatok szerényen és érdemem nélkül. E pillanatban ötszázötven forint boldoggá tenne.
- Máskor kerek számban kéregettél.
- A mai kivételes eset. Ötszázra magamnak van szüksége. Ötvenet, kamat nélkül, egy jó barátomnak kölcsönzök.
- Ments meg Isten jó barátaimtól, azt mondá egykor egy franczia király. És ha nem adnék?
- Teljes lehetetlen.
- Hogyan, lehetetlen?
- Excellentiád sokkal jelesebb theologus, mintsem a rosszabb részt választaná. Meg van írva: jobb adni, mint kapni.
- Nagyon ráadtad magadat az Írás magyarázatára. Úgy látszik, egészen kész prédára jöttél ide.
- Excellentiás urambátyám! Ha mindketen a kereszténység első századában élnénk, mikor a püspököket lefejezték, megégették, keresztre feszítettek, tigrisek és oroszánok torka elé vetették, bizonyára nem jönnék ide pénzt kérni. Talán még akkor sem, a midőn Gellért püspököt a budai hegy szikláiról a Dunába hömpölyögtették. De ma, a midőn egész Európában csak a magyar katolikus püspökök tarthatták meg a szép lati-

fundiumokat, igen megbocsátható gyöngeség tölem, ha e szerencsés körülmény egy kicsit fölbátorít.

— Egykor legalább illendően és alázattal jöttél hozzám koldúlni.

— Egyedül a gyakorlat és tapasztalás térített helyesebb eljárásra. A könyörgő tót diák tíz forintos bankjegyeket kapott, az Írás csalhatatlan ígéire hivatkozó jurátus ugyanannyi száz forintossal térhet lakására.

— Hát ha krajczárosokat kapsz?

— A püspöknek soha sincs apró pénze. Nem vásárol szivart, gyufát, hogy egy huszasra visszakapjon. Különbön pedig van zsebemben egy hírlapi cikk, összesen hat sor, mely excellentiádról szól. Frankenburg Adolf, a *Pesti Hírlap* újdonságírója, jó emberem, szívesen kiadja.

— Így akarsz belém kötni? Szerencsénkre van censuránk. Minden betűdet kitörlik, a mit ellenem írsz. Úgy-e, ezért kellene a sok éhenhaló firkásznak a sajtószabadság?

— A censor vörös krétájától én nem félek, mert a mit írtam, mind dicséret, magasztalás és hódolat excellentiád tündöklő erényeinek kihíresztelésére. «Hogy nemes, önzéstelen és alázatos. Lelke megveti a világ hiúságát; keze áldást szór a szerény atyai házra, a mint ezt Privigye lakói napról napra tapasztalják.»

Nem lehet tagadni, ő excellentiája szívének leggyöngédebb húrján volt találva. Csak ez a privigyei emlékeztetés kellett, hogy minden idegében lázt kapjon!

— Szeretném látni azt a censort — veté még oda a győzelmeskedő jurátus — a ki az én tiszteletet tanusító cikkkecskémből valamit kitörölni merészkednék!

— Hallgass, képmutató, kitanúlt alattomos hypocrita! Egy szavamba kerül s ledobatlak a lépcsőkön egész az útca kövezetére.

— Akkor is csak az Írás szava teljesedik be rajtam. Én ott fekehetem tört csontjaimmal a kapu küszöbe előtt s vérem vörösre festheti a járdát. «De ha én nem szólok, szólani fognak e kövek!»

A híres és jeles püspöknek gyöngéi, tévedései és hibái is lehettek, de a mi a pénzt illeti, fősvény soha sem volt. Hogy tehát véget vessen e boszantó alkalmatlankodásnak, megnyitá

írásztalának egyik fiókját s a kívánt összeget a kérelmezőnek lábai elé veté.

Csak annyit mondott:

— Nem fogom elfeledni, mily tudós magyarázója vagy a szent könyveknek. Egy második Origines vagy Augustinus! Ha majd otthon a seminariumban a hermeneutica kathedrája megüresedik, téged nevezlek ki professzornak. Most pedig takarodj' szemem elől.

Mikor Matyók uram kitisztult a szobából, a püspök fölegyenesedék s minden csöngetyűt megrántván, a személyes szolgálatára tartott cselédséget összehívá.

— Nem parancsoltam meg, hogy ezt az elvetemedett korhelyt többé szemem elé ne bocsássátok? Jövőre az erőszakot és dulakodást megtiltom ugyan, de hűségtekre bízom, hogy ily arczátlan tolakodótól megkíméljete. Távozzék mindenki a maga dolgára!

Nem könnyen lehetett e parancsnak kellő foganatot szerezni, mert az erőszakoskodót hogy távolítsák el zaj és birkozás nélkül? Természetesen, mert a püspök nem tehette azt, a mit a francia marquisnő, a ki őszintén így szólott volna: ezután, ha jelentkezik ez az ember, hazudjátok neki, hogy nem vagyok itthon!

— — — — —

Ki volt boldogabb, mint Zoltán úrfi, a midőn a tréfa valósággá vált és barátja, szobatársa, az ötven pengőt in natura markába nyomta.

— Most már — mondá — ha lakásom, ebédem van, a többire nézve elpénzélhetek tavaszig!

Megírta egy darabka papírra a kötelezvényt (a bélyegnek akkor hírét sem hallották). A fizetési határnap hat hónapra tüzetett ki; kamatról szó sem volt. Tiszta barátság, szívesség az egész, egyéb semmi.

Ily siker, váratlan eredmény után a jó pajtások között egy kis kedélyes «komázás» mindig helyén van.

— Zoltán, ma szerencsés napom volt. Hozzájárúl, hogy csikorgó hideg telünk van; a Duna zajlik, a gőzhajók nem járnak, tehát ha szándékoznál is, nem rándulhatsz föl Vácra.

— Vácra? mi keresetem volna ott? Nagyapám nagyatyja sem látta azt a várost.

— Annál jobb, de ha kocsin is oda útaznál, szépen megtréfálhatnál engem.

— Nem értelek.

— Igazán nem? Nem tudod, hogy Vác a fülig adós úrfiak Mekkája? Ott van Pesthez a legközelebb fekvő «locus credibilis». Betekinthetnél a káptalanba s mint félrevezetett, rászedett s megcsalt kiskorú, visszavonhatnál minden terhes kötelezettségeidet.

— Köszönöm, hogy erre is megtanítottál, mert a mit erről tudtam, régen elfeledtem. De nem ágyúval lövik a verebeket s nem ötven forintnyi potomság az, a miért a megszorult fiatal ember ily komizkodáshoz folyamodik.

Épen este négy óra múlt s a különben is homályos szobában oly sötétség terjedett, hogy a beszélők egymást sem láthatták. Zoltán, a ki társánál mindig hajlandóbb volt a pazarlásra és fényűzésre, gyertyát akart gyújtani, a midőn valaki kívülről az ajtót megkopogtatá.

— Szabad.

Semmi válasz; künn és benn síri csend, halotti némaság. De csakhamar megint kopogtatott valaki.

— Künn tágasabb — felelt igen közönyös hangon Zoltán úrfi s meggyújtá a gyertyát.

Ekkor harmadszor is ismétlődik a kopogtatás, sőt az ajtó kilinése is megzörren.

— Bujj be, ha mondom — kiáltott Zoltán oly mérgesen, hogy hangja a harmadik falon is áthallatszatott.

Egyszersmind fölboszankodván az ismeretlen látogatóra, maga rohan az ajtó felé, kinyitja nagy csattanósan és torkából igen cikornyás debreczeni diákos káromkodást szalaszt ki.

De midőn meresztí szemét s a nyílt folyosó derengő világánál megpillantja, ki áll előtte, majd megüti a guta rémültében.

Ő volt és senki más, mint maga Viktoria kisasszony, téli öltönyben, fekete nemez kalapban, sétára készen, a ki, ha a parasztos «Künn tágasabb» s a még kevésbé elegáns «Bujj be» kiáltást jól is hallhatta, csak mosolygott és mondá:

— Én és a néni megyünk Lőrincz bácsit meglátogatni, de a papa nem enged minket oda menni így este felé, férfikíséret nélkül. Azért, ha ön oly szíves volna . . .

— Oh, kisasszony, nem érhet engem nagyobb szerencse; egy másodperc alatt szolgálatjokra állok.

— A néni már előre ment, ott vár rám a lépcsőn ; sietek utána.

Zoltán fölcapta magas tetejű kalapját s vállára veté téli öltönyét, az akkor általában divatozó «crispin»-t. Ez igen csinos, czélszerű, sőt festői szép viselet volt. Térdig ért, bőven szabták, nem kellett azt fölhúzni, csak a hátunkra teríteni úgy, hogy két felől bő újjai szabadon lógtak alá. A széles és lehajló gallér nem őrzötte ugyan a nyakat a hidegtől, de az elejét úgy összehúzható az ember ha fázott, hogy csak a szeme látszott ki belőle.

A hölgyek ezalatt leérkeztek a lépcsőzet legalsó fokára ; Zoltán sem késett, utolérte őket a kapu küszöbén, s legelső gondja volt, hogy menet közben a kisasszony mellé jusson és régen nélkülözött társaságát élvezze.

De a néninek is helyén volt az esze. A megszokott rend ellen úgy manővrozott, hogy hűgát jobb kezére fűzván, a jurátus, kinek minden esetre csak a bal oldalon lehetett helye, a néni mellé került.

Megindultak. Zoltán óhajtá, hogy a Váczi-útcza felé tartsanak, mentől messzebbre. Akár csónakon át a zajló Dunán a Krisztina-városba vagy épen Ó-Budára, a legszélsőbb útcza legutolsó házába.

De a Hatvani-útcza felé húzódtak s onnan ki a Kerepesi-útra, mely azon időben oly néptelen volt, hogy a *Zrínyi*-kávéháztól tekintve, nappal is meg lehetett olvasni hány ember kullog ott a Rókus-kórházig bús elhagyottságában.

A Kerepesi-útról mindjárt a második útcza sarkán jobbra fordultak. Itt már annyira megszűnt a civilisatio, hogy lámpák sem égtek. Sokáig lépdelgett a hallgatag karaván, míg végre megállapodott egy földszintes ház előtt, mely a szomszéd viskókhoz képest úriasabb és barátságosabb külsőt mutatott. Hét magas ablak szolgált az útczára ; belől bizonyosan tágas udvar és kert ígérkezett, de föl és alá a környéken idylli csend és kihaltság uralkodott.

A kapu, daczára a nem késő időnek (épen az ötöt verte), már zárva volt ; de úgy látszott, várta valaki a látogatókat, mert a női czipők csoszogásának hallatára a kapu fél szárnya megnyílt s mindnyájan beléptek.

A házmester lámpával mutatott útát, a folyosón azonban

egy elhízott kövér, de már magas életkort meghaladó nő vette át a vezérletet.

Legelőször az előszobába, onnan az ebédlőbe, aztán az elfogadó terembe, végre az épület végén az alvó szobába jutottak.

Ennek az utczára eső fele sötét volt, belső részét a mezezetről lefüggő és zöld üveggel borított olajlámpa világítá.

Itt az egyik szögletben széles, kényelmes és tiszta ágyon nyugodott egy öreg férfi. Arcza sovány, halavány, kiaszott, mint sírből följáró kísértet. De szeme még villogott, ajkán barátságos mosoly köszöné meg a részvétet.

Zoltán kívül maradt a sötétben, de az üvegezett nyíláson át mindent láthatott, mindent hallhatott.

A néni az ágy mellé helyezett karos székekben foglalt helyet, s mintha nagyon értene a dologhoz, az éji szekrény márvány tetején elhelyezett gyógyszeres üvegecséket sorba megszemlélé. Volt ott fehér, sárga, barna és violaszínű keverék, s néhány nyitott doboz porral hintett lapdacsokkal; mind csupa betegkínzó, ámitó és patikát gazdagító haszontalanság. A szekrény tetején a kis polczon a ház urának arany órája fénylett, jelölvé a visszavonhatatlanul múló perczekeket.

Viktoria kisasszony egyszerüen, megszokottan s minden kételkedés nélkül a beteg ember ágyának szélére ült; egy pillanatilag élénk részvéttel nézett a szenvedőnek arczvonásaira s aztán könnyekre fakadva, hangos sírás és zokogás között a beteg mellére borult.

Lőrincz bácsi nagyapai gyöngédséggel karolá át a gyermeket és fejét a párnáról fölemelvén, a siránkozóznak hajfürteit hévvel és szeretettel megsókolá.

— Tehát még egyszer láthatlak, piczi kis feleségem? Még egyszer eljöttél, hogy haldokló férjedet megvigasztaljad?

A beteg e szavakat oly hangon ejté, mint csak hanyatló erejétől telhetett. A nénit nem lepte meg e szívből származó ömlengés, és ha a férj és feleség czímet nagyon is erőltetett költői figurának tarthatta, nem jutott eszébe, hogy a jelenetet hiábavaló észrevételével háborgassa.

Így tartott ez mintegy félóráig, a midőn a hölgyek ismét viszontlátást ígérve, búcsútvettek.

A néni előre ment, Viktoria kisasszony néhány lépéssel hátrább. Akkor halkán, de úgy, hogy a néni is hallhatta, mondá az ifjunak:

— Köszönjük fáradságát; számunkra bérkocsi van rendelkezve a ház elé. Mi távozzunk, de Lőrincz bácsi óhajtaná, ha önnel beszélhetné.

Ezzel elhagyták a szobát.

A néni mindjárt a legközelebbi ajtó becsapódása után kérdé:

— Miért beszélsz te bérkocsiról?

— Lőrincz bácsi intézkedett, ha jövünk, a házmester bérkocsit hozzon a városból.

— Micsoda titok az, hogy Lőrincz bácsi bizalmasan beszélni akar egy fiatal emberrel, a kit nem ismer és a kit soha sem látott?

— Azt Lőrincz bácsi tudja legjobban.

— Erről nem kétkedem, de honnan tudod te, hogy beszélni kíván veled?

— Ő mondta.

— Ő? Nem hallottam.

— Nézegetted az orvosságos üvegeket.

— Szemem ott jár, a hol akarom, de fülem mindig helyén marad.

— Talán akkor súgta, mikor mellére borultam.

— Leány! ha idősebb volnál, ha több eszed, számítási ravaszságod volna, azt hinném, hízelegsz ezen embernek és örökölni akarsz tőle. De éretlen és romlatlan gyermek vagy, más részről egész világ tudja, hogy Lőrincz bátyád vagyontalan, egyedül nyugdíjából él, s ha meghal, szép lesz, ha fönmaradt pénzéből tisztességesen eltemetik.

Ezalatt a kapu alá értek; a házmester már várta őket világított lámpájával s a bérkocsi ott állott a járda szélén. A néni gyanakodva rázta fejét; valami súgta fülébe: itt titkok rejtőzködnek.

Zoltán csöndes, szerény, kíméletes léptekkel közeledett a beteg ágya felé.

— Kérem, foglaljon helyet.

— Tessék velem parancsolni.

— Uram — szólt Lőrincz bácsi halkán, de közlőrl jól érthető hangon — az én kis Viki húgomnak vagy inkább leánykámnak bizalma van önhöz.

— Igen megtisztelve érzem magamat.

— Okát és eredetét e bizalomnak nem ismerem, de nem

is kérdem. De a mit hallottam, elég arra, hogy önt valamire kérjem. Én hetvenhet éves ember vagyok s mellé a halál magvát tíz év óta hordom mellemben. Vén koromban tüdővész rohant meg, a mi kellemes betegség: az ember fájdalom nélkül, ép elmével s megnyugodott kedélylyel várja végső óráját s nem annyira meghal, kiszerved, mint elalszik és elenyészik.

— Remélem, ez óra még nincs jelen.

— Fölt teszi rólam, kit e kórágyon lát, hogy már túl vagyok azon dőreségeken, melyektől néha a legöregebb férfiak sem menekedhetnek meg?

— Oh, kérem . . .

— Akkor hallja, a mit mondok. Czelom és föltett szándékom, hogy én Viktoria kisasszonyt, ezt a tizenhat éves gyermeket feleségül veszem.

A fiatal ember akaratlanul is fölugrott székeről.

— Csendesedjék — folytatá Lőrincz bácsi — mert még jobban meglepem. Én e házasságot titkon, a menyasszony atyjának tudta és beleegyezése nélkül akarom megkötni.

Ez már sok volt.

— De uram! — felelt kitérőleg a fiatal ember — én ugyan igen közepszerű tanuló voltam a kollegiumban, de annyit tudok, hogy Magyarországon az ily házasság képtelenség, lehetetlenség.

— Nem jól tanulta. Hazánkban a katolikus híveknél az egyházi törvények uralkodnak. Ezek szerint pedig létezik egy kivételes, úgy nevezett privilegiált eset, melyben az ily házasság is érvényes. Nem hallotta e szabályt: in periculo mortis? a halálos ágyon, az utolsó órában?

Zoltán erőlteté emlékező tehetségét s mintha, úgy homályosan, valami eszébe jutott volna.

— A ius canonicumot Debreczenben nem adják elő; de annyit még is tudok, hogy az ily ritkán előforduló házasságok kötésére bizonyos előzmények, vagy hogy világosan szóljak, amolyan bevégzett tények, mindig mint föltételek megkívánatnak.

— Helyesen mondja.

— Ha pedig helyesen mondom: hol van az az örült elme vagy az a vastag fejű butaság és otrombaság, mely ez esetben e föltétel lehetőségét elhigye? Föltenni e gyermekekről, Viktoria

kisasszonyról, hogy vétket követett el, melyet csak utólagos házassággal lehet jóvá tenni!

Nagy pathosszal beszélt az ifjú, de e szónoklat a beteget meg nem rendíté. Vállat vont, nevetett és legcsekélyebb hajlamot sem mutatott a tragédiára.

És felelé:

— Nem szükség, hogy a pap mindent higyem; elég, ha ráfoghatja, ha úgy mutathatja, mint ha hinné. Hiszen minden jogi kérdésben nem a lényeg, hanem a látszat és a forma kérdése szokott határozni. Ön itt volt, látta, hogy e lányka keblemre borúlt, hallotta, hogy én őt kedves kis feleségemnek neveztem és senki ellene nem mondott.

— Nincs az az ember, a ki ebből következtetést vonhatna. A ki ily nevetséges mesével állna a pap elé, megérdemlené, hogy szembe kinevessék.

— És mégis találtunk már a tíz, tizenöt plébános között egyet, a ki rögtön helyet ad a gyanúnak, ha tanút lát maga előtt. Az én kedves kis leányom, az én sírszéli menyasszonyom elhitette velem, hogy ön segédkezet nyújt felénk.

— Én? inkább elharapom nyelvemet!

— Valóban? ön nem akar elmenni a paphoz? nem akar bizonyosságot tenni arról, hogy a halottas ágyon kötendő házasság igazolva van?

Zoltán egy lépést tett kifelé, de mégis visszafordulva, felelé:

— Kereken visszautasítok minden részvétet e kényes természetű ügyben. Ha komoly körülmények forognának szőnyegen, talán megingadoznom. De szent fogalmakból játékot nem üzök. Tegyük mellé, hogy főnököm, jóltevőm, pártfogóm, a septemvir háza ellen összeesküvésbe nem bocsátkozom.

De a folyvást mosolygó öreget a nagy szavak, a mellre ütögető kezek csattogásai ki nem verék szelíd jó kedvéből.

— Fiatal barátom — mondá csillapítólag — mi két külön malomban őrlünk, azért nem érthetjük egymást. Még most sem veszi észre, hogy itt egyedül egy éretlen kis lányka bohókás szeszélyének teljesítéséről van szó? Én semmit sem vesztek, ő semmit sem nyer. Én azonban születése óta úgy szeretem e gyermeket, hogy ellenében magam is gyerek leszek s ha kedvét tölthetem, kétkedés nélkül bármely ártatlan tréfába beleegyezem. Ez az elkényeztett teremtes fejébe vette,

hogy valami eddig példátlan bámulni valót ad a világnak; hogy a mennyi nagynéni van a városban, csak úgy pöfékeljen a dühösségtől. Hogy legyen egy úri háznál kisasszony, a ki épen oly igazi leány, mint törvényes asszony! Ha én halálos beteg, életem végső napjaiban belemegyek e tréfába: miért tagadja meg segítségét ön, a kinek csak mellékes szerep jut?

Zoltánnak világosság gyúlt föl agyába. Most kezdett visszaemlékezni az első ebédre, a midőn a kisasszony mellett ülhetett. Akkor mondá: «én egyszerre leány és asszony is akarok lenni, hogy megtarthassam mindkét állapot előnyeit, a kellemetlen kötelességek nélkül».

Mindamellett tagadólag rázta fejét.

— Uram, bocsásson meg. Igen fiatal es tapasztalatlan vagyok, de főnökömet el nem árulom.

— Megint e nehézség. A septemvir szemrehányásaitól fél? Tudja meg, hogy a jó Sztrpkowszky negyven év óta testilelki barátom. Évek során át együtt viseltük a hivatalos kötelesség terhét, de mindjárt fölesaptunk víg ficzkónak, ha nagyokat lehetett nevetnünk. Azért én, a félhalott, szavamot adom, hogy mai állapotomban is, ha megkérném a leány kezét, az én barátom, a septemvir, minden akadékoság nélkül beleegyezését adná.

— E házasságba?

— E házasságba, sőt ma inkább mint korábban, ha ugyan már akkor eladó leánya lett volna. A hatvan éves, egészséges férfinak talán nem, de a hetvenhet éves haldoklónak miért ne?

— Csodálatos.

— Mert a hatvan éves férj unalmas házi teher, és hasznavehetetlen portéka: de a világból kiköltözködni készülő vén Métuzalem csak érdekes kis özvegy nőcskét hagyhat hátra.

— Ah, ah . . .

— Ily házasság csak derültséget földidéző víg operatárgy, mely ha a valóságban megtörténik, a nő jövőjének inkább használ, mint árt.

— Így még kevésbé értem. Mert ha a septemvir e házasság ellen kifogást nem tesz: mire való a titkolódzás? mire való az ágy szélén a rejtélyes házasság, melyre csak a beteg életveszélye adhat jogot és fölhatalmazást.

— Kedves öcsém, elhiheti, hogy e világon semmi sincs elegendő ok nélkül. Én megkérhetem még ma Viki hugom ke-

zét, és meg is kapom. Ez esetben azonban rögtön más felől merülne föl elbáríthatatlan akadály.

— Legyőzhetetlen?

— Rögtön a leány lépne vissza: okvetetlenül és véglegesen.

— Megint a rejtély.

— Bizonyos kényes körülmény ketté szakítaná a tervezett egyesülést. Az apát még inkább meghódítanám, a leányt kérlelhetetlenül visszariasztanám.

— Az ég megmondhatója, mit tegyek? Csak ma látom, mily fiatal és tapasztalatlan vagyok. Ki hitte volna, hogy e mai prózai világban valóságos regények történhessenek.

— Nos, várhatom segítségét?

— De hiszen ez könnyelmű játék a legkomolyabb dolgokkal.

— Ezt már bölcsen mondta. De ártatlan játék s ez az elhatározó körülmény. Ha ön kissé mélyebbre tekintene, mindjárt megtalálná a rejtély kulcsát; de nem akar oda nézni, a hova én ütök. Elmegy ön a paphoz, elmondja neki, a mit itt látott és meghívja nevemben az esketésre?

A fiatal ember nem habozott, nem tévovázott, hanem határozottan felelt.

— Sajnálom, uram, de nem elegendhetem oly játékba, melynek indokát és végcélját nem érthetem.

— Ez utolsó szava?

— Az első és legutolsó.

— Akkor nincs több mondani valóm. Bocsásson meg, hogy hiába ide fárasztottam.

— Van szerencsém magamat ajánlani.

— Isten áldja. Mindamellet, fölteszem önről, hogy bizalmammal vissza nem él, s a mit hallott, köztünk marad.

— Örökre és örökre.

— Úgy legyen. Mintha csak Nagy Puskás Bochkor Demeter uramnak mondtam volna, a ki örök álmát aluszszsza valahol a pocsaji mezőkön.

Ezzel elment s egész úton főleg azon tünődött, miként érdemelhette meg ő nemcsak a kisasszonyka, hanem még e nyugdíjas vén tanácsosnak is ily föltétlen bizalmát?

Pedig Nagy Puskás Bochkor Demeter uram nevének említése világos útmutató jel leendett annak megmagyarázására,

hogy csak a jó nemes beszélt a régi nemeshez ; hogy tisztán és egyszerűen a gavallér ember parolájára történt hivatkozás.

— — — —

Haza érkezvén, megnyitá szobája ajtaját; át sem lépte a küszöböt, csak bekiáltott.

— Nosza, Matyók, menjünk vacsorálni.

— Szívesen, ha megígéred, hogy rostélyos pecsenyémet nem fogod kölcsön adott pénzem kamatjának tekinteni.

— Ne beszélj bolondságot, hanem jőjj.

Nem ekkor történt először, hogy az adós vendégelte meg hitelezőjét. Matyók nem is szabadkozott; egyértelműleg mondták ki a határozatot, hogy most a szerencsés üzlet áldomását fogják meginni. Útközben azonban Matyók uram néhány gyanús szót ejtett ki.

— Végeztél a hóbortos Derecskey consiliariussal?

— Nem voltam vele egy értelemben.

— Nem félsz, hogy Viktoria kisasszony trónja előtt mint kegyvesztett állasz?

— Csak kötelességemet teljesítettem; a többi a sors dolga. De miért kérded? Tudsz e dolgról valamit?

— Majdnem semmit. De az ilyen szegény élősdi, mint én vagyok, behúnyt szemmel is lát, bedugott füllel is hall valamit. Mert én sohasem hallgatok az emberek fecsegéseire; de mindig ellesem, kinek mi az érdeke? kit hova vezet szeszélye és szenvedélye? Tanuld meg ez életphilosophiát és nagy próféta lesz belőled.

— Köszönöm. Semmit sem sejtesz?

— Épen semmit; de tudom, hogy Derecskey tanácsos uram, a ki teljes életében bon vivant ficzkó volt, nem fejezheti be napjait a nélkül, hogy a víg opera finaléjára, valami csattanós ostobaságot el ne kövessen.

PÁLFFY ALBERT.

A SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI CZÍMŰ NÉPBALLADA ÉS ROKONSÁGAI.

Szilágyi és Hajmási históriája a régibb magyar költészet egyik legérdekesebb, még függő kérdése. Az irodalom több ízben foglalkozott vele. A XVI. századból való éneket (*Szilágyi Mihály és Hajmási László*) magyarul Toldy Ferencz adta ki először (1828); még előbb megjelent a régi kézirat nyomán készült névtelen gyöngé német fordítása (a Hormayr-Mednyánszky-féle *Taschenbuch*ban 1822, 453—456). A verszet záradéka ez:

«Ezer ötszáz és hetven fölött írnak vala egyben,
Egy ifjú szörzé vala ültében Szöndörő várában
Egy poetának ő verseiből szomorú szivében.»

Ennek alapján Toldy a szerzőt a szendrői névtelennek nevezte s a verset egy szerb nép-ének fordításának tartotta; később azonban megváltoztatta véleményét. Valószínűleg a Toldy kiadása alapján készült, de állítólag a XV. századból való az a tót hamisítvány, a melyet Kollár János közölt tót népköltési gyűjteményében (*Narodnie Zpiewanky* sbt. I. 45—52; e mystificatióról v. ö. Kardos Albert *Nemzet* 1884 okt. 29.).

A magyar műköltészetben előbb Vörösmarty M. dolgozta föl e tárgyat igen szép balladában, már 1828-ban (németül Kertbenytől és Hoffmann P.-tól); újabban Gyulai Pál írt egy hosszabb költői beszélyt (*Budapesti Szemle* 1881, aztán költeményei közt, és külön is *Olcsó könyvtár* 157. szám). Legújabbban Szabó Endre beszélte el a történetet versekben (a *Jó könyvek* 33. füzetében). A magyar ponyván különben minden valószínűség szerint előbb is megfordult már és megvolt a pesti városligeti bábszínház repertoírjában is.

A magyar népköltészet köréből előbb Gegő Elek emlékezik meg egy moldvai csángó mondáról (*A moldvai magyar telepekről*, 1838, 80. l.). 1845-ben Gyulai Pál írt le Székelyföldön egy ballada-töredéket, de elvesztette e följegyzést. Szabó Károly 1864-ben nagyobb töredéket fedezett föl és 1865-ben Szabó Sámuelnek sikerült az egész balladát följegyezni a székely nép ajkáról. Mind a kettő megvan az Arany-Gyulai-féle *Népköltési gyűjteményben* (I. 158—161, hozzájok Gyulai becses jegyzetei 556—559). A teljes, de rövidebb változat német fordítását adta Aigner L. (*Ungarische Volksdichtungen*, 93.) és Heinrich G. (*Ungarische Revue*, 1883, 762, tájékoztató megjegyzésekkel). A hosszabb töredéket saját német fordításomban közöltem az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című folyóiratomban (1887. I. füzet, 65—66. l.). Legújában Sebesi Jób talált egy érdekes székely töredéket, a melyet speciális kéresemre szíves volt ebbeli összeállításaim számára rendelkezésemre bocsátani, s melyet reá vonatkozó levelemmel együtt a Kisfaludy-Társaság folyó évi május havi ülésén olvastak föl. Alább közöljük e becses darabot.

Egyes vonásokra nézve hasonlóságot mutatnak még a magyarban: *A fogoly katona* (Arany-Gyulai, III. 43.), a hol a szultán leánya egy magyar foglyot akar kiszabadítani, de rajta veszt és megöletik (l. Gyulai jegyzete, III, 437. l.); *Kerekes Izsák* (Arany-Gyulai, III, 4—6. l.) anyja által ébresztetik, mint Dietrich Tamás az alábbi szász balladában, s útat vág magának az ellenség soraiban (Gyulai jegyzete III. 425. l.) s talán még *Szép Lília* (Arany-Gyulai, III. 10—12. l.), kit atyja, a pogány király, megöl, mert kedvesének szabadon bocsátását kéri. Szilágyi és Hajmási históriájára vonatkozik Somogyi apokryph gyűjteményének (*Régi magyar énekek* I. 82. l.) egy helye: «Volt bey szép leánya, vitte Pethes Petendi valélába (falujába) Kemeseivel; magvat vele támasztotta». Kevés változással megvan e hely a Király Pál tanár megfejtette székely írással írt, valószínűen szintén apokryph kéziratban, a mely a Somogyi-féle énekek nagy részét is magában foglalja.

A kiadatlan székely ballada-töredék íme ez:

SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI.

Jó Hajmási István, nagy Szilágyi Mihály
Együtt viaskodtak, estére jutottak,

Igaz egyességre de mégse jutottak.
 Jaj, mert az osztózás olyan nehéz dolog,
 Kinél nehezebbet biz én nem gondolok;
 Egyik is azt hiszi, a másik megcsalta,
 Másik is azt hiszi, kára vagyon rajta —
 Így kerekedének ő kemők is kardra.
 Császár szép leányát elszöktették vala;
 Hogy melyiké legyen, tanakodtak vala,
 Ő is választani húzódozék vala
 S így erős vitézek verekedtek vala.
 Ki is fáradának már ők mind a ketten,
 De mégse dőle el, kié már a leány,
 Hát csak leereszti fényes aczél kardját
 Jó Hajmási István.

Hallod-e, hallod-e, kenyeres pajtásom,
 Döföd belém a kardot, érjen el halálom,
 Mert elfelejtettem jó feleségemet,
 Mert elfelejtettem három gyermekemet,
 A kik sírva-ríva keresnek engemet.
 Legyen már a tied császár szép leánya,
 Az én gonosz szivem többet nem kívánja.
 Éljetek hát ketten igaz boldogsággal,
 De senki se tudja, mi lett a havason
 Hajmási Istvánnal.

E töredékből hiányzanak a vizsály előzményei, a fogságba jutás s a szabadulás. Szerkezetre nézve valószínűleg a legújabb az ismert három ballada között; az eredetileg bizonyára végzetes tragédiából itt is érzelmes lovagi nézőjáték lett. Az énekszerző szükségesnek látta, a kenyeres pajtások meghasonlását a döntő tényeken kívül még az osztózás nehézségéről való reflexióval is indokolni. Az osztály valóban nehéz, asszony fölött pedig lehetetlen s ez a rokon tárgyú költemények közös alap-esszéje. A most közöltük változatban Hajmásinak azon búcsú-kívánságával, hogy senki ne tudja, mi lett belőle, érdekesen egyezik a Gyulai Pál költői beszélyének befejezése.

Szilágyi és Hajmásinak irodalmunk történetére nézve több tekintetben fontos tárgyával többen foglalkoztak; legkövetkebben Kardos Albert egy derék monographiában: *Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben* (előbb *Philologiai Közlöny*, aztán külön, 1885). De a Kollár-féle csinálmányon s pár hasonló vonáson (Gleichen gróf, Hüon lovag) kívül nem ismertek a mi históriánkkal párhuzamba tehető költői terméket. A Wlislöcki-Herrmann-féle nagy népköltési gyűjtemények-

ben az erdélyi részekből három olyan kiadatlan nagyobb darab volt, a melyek általán egyeznek a *Szilágyi és Hajmási* meséjével. Ezeket s egy eredetiben már ismert szerb költeményt bemutat-
tuk volt a Kisfaludy-Társaságnak az 1886-ik évi májusi ülésén az én fordításomban, dr. Wlislöcki megjegyzései kíséretében. Azóta az eredetiek az én német fordításaimmal s megjegyzéseimmel együtt megjelentek az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* folyóiratomban (*Beiträge zur Vergleichung der Volkspoesie*, III. *Liebe wider Freundschaft*, I. füzet, 63—77. l. és II. füzet, 215—216. l.) s megjelennek nemsokára külön is az általam kiadott *Ethnologische Publicationen* I. füzetében. Alább közlöm magyarra való fordításaimat, a melyek inkább hűségre törekedtek, mint költőiségre.

Először is az erdélyi szászokznak a magyar *Szilágyi és Hajmási*hoz legközelebb álló népballadáját, a melyet dr. Wlislöcki H. nagyatyja jegyzett föl e század elején erdélyi vándorlásain, kissé ingatag tájzólással. Kerekded mű, majdnem gyanúsán gondos szerkezettel; igen is szomorú véggel. Esetleg a székely ballada eredeti alakjának földolgozása lehetne. A második sor helyhez kötéséből nem szükséges történeti következtetéseket vonni; a tatárok jelenthetnének mongolokat is, azonban inkább török-tatár csapatot, mint máshol is gyakran. E minden esetre érdekes és becses versezet fordítása íme ez:

DIETRICH TAMÁS ÉS GRÉGER JÁNOS.

«Kelj föl, kelj föl, Dietrich Tamás,
Brassó felé jár a tatár!
Mi jószágink, mi cselédink
Halni, veszni fognak mindjár'!»

«Várj csak, várj csak, édes anyám,
Fölkelek én rögtön, menten,
Jó élesre fenem kardom, —
Sok örömed lesz még bennem!»

Mondá büszkén Dietrich Tamás,
S társit összetoborozva,
Kiszáll velök Brassó felé,
Hol a tatár táborozta.

A sík mezőn így szól Dietrich:
 «Gyermekem és nóm úgy éljen,
 A hogy én a kutya tatár
 Kóczos bőrét szétmetélem!!!...»

Csillogtak a kardok, villogtak a kések,
 Kutya-tatár bőrén nyilottak a rések!

De a szegény Dietrich Tamás
 Csata-síkon összeomlott,
 Rabúl ejték sok társával
 S megkötözték mint a barmot...

Repüljete, repüljete,
 Zöld berekből gyors madárcák;
 Mondjátok meg nóm- s szülémnek:
 Dietrich Tamást soh'se látják!...

Dietrich Tamást, Gréger Jánost
 A tatárok elhurcolták;
 Ott szolgáltak a királynak
 Mint peczérek, mint rabszolgák.

Tatárkirály bájos lyánya
 Láta, milyen gyakran folynak
 Könnyeik és édesítné
 Életét a két fogolynak.

Jóságos volt szíve-lelke,
 Nevelkedett anyja nélkül —
 Nagy keményen tartá atyja,
 A tatár-khán, úgy cselédül...

Dietrich Tamás, Gréger János,
 Ugyan mért is szöktetek meg
 A szépséges királynánnyal?
 Vége leszen élteteknek!...

Honjuk szélén versengenek,
 Kié legyen király lánya?
 Tamás ugyan feleséges —
 A lányt mégis ő kívánja!

Kardot kapnak, kést ragadnak,
 Sebzik egymást, szúrva-vágva,
 Míg beléhal mind a kettő —
 A leány nagy bánatára!

A hazától, az apától
Távol földön, idegenbe'
A leány is éltét oltja,
Hol meghalt a két levante . . .

A Déva vidékéről gyűjteményünkbe került oláh változat egy kissé szertelenül terjengős és részletező tündérmese, a mely a mesékben igen gyakori, számos általános vonást mutat, például azt, hogy a gyermek születésekor természet fölötti lények praedestinálják sorsát, hogy próbára teszik a jó és a rossz szívű testvért, hogy a menekülésnél a stereotyp három csoda akadályt állítják az üldözők útjába stb. A katastropha csak a tetleges bűnöst sújtja. Az eredeti szöveg kissé rongált és nem teljesen megbízható. A végkifejlet felé az elbeszélő azon megjegyzése, hogy *ismét* két testvér véres harczot vívott egy nőszemély miatt, arra látszik mutatni, hogy az a thema, valószínűleg tömörebb alakban, már régebben élt az oláh nép köztudatában. Magyarul itt adjuk:

JUON ÉS NIKULAJ.

«Déva várához közel élt hajdan két testvér: Juon és Nikuláj. Jómódú szülők gyermekei voltak; a jó szellemek már születésökor homlokukon csókolták őket, azért is a fiúk igen jó eszűek és egészséges ítéletűek lettek. Az idősebbik, Juon, házas, családos ember volt; fiatal szép feleségével és kis fiával külön telken lakott; míg Nikuláj, a fiatalabbik, legény ember lévén, agg szüleivel volt együtt. Apja, anyja gyakran biztatták: «Fiam, Nikuláj, házasodjál meg». De ő mind csak azt hajtotta: «Rá érek még. Én majd csak valami császár-kisasszonyt veszek el». Erre csak nevettek a vén szülék, és a kik hallották, mind bolondnak tartották Nikulájt. De ő nem törődött senki fiával, föl sem vette a dolgot, egyet fordult a sarkán és odább ment. — Történt pedig egyszer, egy szép nyári napon, hogy a törökök Havas-Alföldről betörték ide Erdélyországba. A mint Déva vára felé közeledtek, a fejedelem fölhívta minden család férfait, hogy menjenek segítségére és állják útját a vad töröknek. Erre Juon elhagyta udvarát, feleségestől, gyermekestől szüleikhez költözött, s így szólt atyjához: «Nekem feleségem és fiam van, nem mehetek háborúba; már atyám is öreg, nem mehet csatába, azért én ide jöttem és itt maradok; szálljon ki Nikuláj a török ellen. Ha a magam házában maradok, onnan elvisznek engem is.» Hallotta ezt Nikuláj, de nem akart a török ellen indulni s így szólt: «Nekem nincs se házam, se feleségem, se gyermekem, nincs mit vesztenem, nincs mit védenem. Szálljon ki a török ellen, a kinek veszteni valója van.» Mikor a török sereg táborát ütött volt már Déva vára alatt, kiállott Juon az udvar közepére s odakiáltott

Nikulájnak, a ki benn az ólban heverészett: «Kelj föl, kedves öcsém, itt az alkalom. Déva vára alatt táboroz a török császár. Aranyos sátrában veled van a szépséges leánya is; hátha ez a neked rendelt feleség!» Nikuláj erre menten útra kerekedik háts lován, s harma napra már megérkezik földie táborába. Másnap meg is verekszenek a hatalmas török császár vad népével. Ezrivel hullanak Nikuláj bajtársai, ő maga török fogságba esik. Elviszik messze-messze földre; nappal igába fogják és török földet szántatnak vele, az éj beálltával pedig börtönbe vetik, a honnan hajnalhasadtára ismét szántani hajtják.

Sokat kínlódott szegény Nikuláj nehéz rabságában, megúnta életét, megátkozta születése óráját. Történt egyszer sötét éjtszakán, mikor Nikoláj fájó sebei miatt jajgatva virrasztott, hogy ragyogó világosság terjedt szét a fogság börtönben. Egy fehér asszony jelent meg és így szólt a fogolyhoz: «Születésedkor megígértem, hogy császárleány lesz a feleséged; testvérem pedig bátyádnak szintén császárleányt ígért volt második feleségül. De két testvérnek nem lehet császárleány felesége, azért abban egyeztünk meg, hogy azé legyen, a melyiknek jobb a szíve. Mi koldúsasszonyoknak öltöztünk, s mikor ti mindaketten fát vágatok az erdőben, oda mentem hozzátok előbb én és alamizsnát kértem. Bátyád elutasított, te pedig megosztottad velem utolsó darab kenyered. Aztán testvérem ment hozzátok s ő is kéregetett; te neki adtad utolsó falat kenyeredet; de mit tett bátyád? Egy nagy darab fát hajított kolduló testvérem után és megsértette bal lábát. Most már nővérem is visszavonta ígését, de a sors mégis úgy kívánja, hogy bátyád is ugyanazon császárleányt kívánja bírni, a ki neked van szánva. Nem sokára ide kerül bátyád is; azt tanácsolom, fogadd testvéri jó indulattal és teljesítsd, a mit a sors rád mért... E szavak után eltűnt a nő és ismét sötét lett a börtön.

Másnap sok fogoly érkezett, s köztük volt Nikuláj bátyja is, Juon. Ő is fegyvert fogott volt a török császár serege ellen, mert meggyilkolták a feleségét, fiát és szüleit. Történetesen egy igába fogták a két testvért, éjjelre pedig egy tömlőcbe zárták őket. Juon jajveszékelve viselte nehéz rabságát, míg Nikuláj nem törődött a jelenet, hanem inkább a neki rendelt császárleányról gondolkozott. Egyszer a császár szép nagy kertjébe rendelték a két testvért, hogy virágot ültessenek, öntözzenek és ápoljanak, mert szántani már nem bírtak többé, annyira megtörte erejüket a nagy munka. Történt egyszer, hogy a hatalmas török császár egyetlen szépséges leánya a kertben sétálva, meglátta a két foglyot s kérde őket: «Hogyan jutottatok ilyen keserves rabkenyérre? Honnan jöttetek ti ide atyám szép kertjébe?» A két testvér most elbeszélte történetét és ezentúl jó napokat éltek a fogságban. A császár leánya vitt nekik mindennap lágy kenyeret, sült húst, meg édes bort. Így csak eltelt az idő, s alig vették észre, már három éve, hogy török fogságban voltak. Egyszer pedig a hatalmas török császár leánya így szólt Nikulájhoz: «Tudod, hogy rég szeretlek, de a tiéd nem lehetek, hacsak meg nem szökünk innen és hazálba el nem jutunk, hol szívesen leszek a te hitese feleséged».

Meghallotta ezt Juon, s a féltékenység lángra lobbant szívében, mert ő is megszerette a szép császárleányt. De elfojtá haragját

s így szólt: «Tudom, hogy szeretitek egymást és segíteni akarok bajotokon. Mikor füvet viszek innen a kertből oda át az istállóba, fölnyergelek három lovat, s akkorára legyetek készen az útra. A császár katonái megölnék ugyan, ha utolérnek, de a halál jobb a rabságnál.» Úgy is történt. A császárléány megrakódott sok drága kincscsel és megszökött a két testvérrrel. De nemsokára nyomukban voltak az üldöző török katonák. Ekkor a szép császárléány kihúzta hajából gyémántos fésűjét, lova mögé dobta s így szólt: «Legyen belőled egy rengeteg erdő!» És íme, egy nagy erdő támadt, a mely elválasztá a menekülőket az üldöző katonáktól. De nem sokára megint nyomukba értek az üldöző török katonák. Ekkor egy hajszálat húzott ki a császárléány szép fūrteiből, lova mögé dobta s így szólt: «Légyen belőled egy nagy folyó!» És íme, egy nagy folyó támadt, a mely elválasztá a menekülőket az üldöző katonáktól. De harmadszor is utolérték az üldöző katonák. Ekkor a császárléány egyet köpött a földre és mondá: «Legyen belőled egy keresztyén kápolna!» És íme, ott állott a kápolna és a három utas bement, a török katonák pedig kikerülték a keresztyén templomot és tova vágtattak. A szép császárléány és a két testvér csakhamar bejutottak a nagy hegyek közé, hol biztonságban meg akartak pihenni. Ekkor elhatározta Juon, hogy megöli testvérét és hatalmába keríti a szép császárléányt. De midőn lefeküdtek és Juon leste az alkalmat, hogy testvérét megölje, álmában Nikuláj azt látta, hogy egy fehér asszony lépett hozzá és intette, hogy vigyázzon magára, mert bátyja az életére tör. Fölébredt erre Nikuláj és észrevette a tűzfénynél, hogy Juon kivont karddal megy neki. Hamar fölugrott helyéről és ő is kardot rántott. És így történt, hogy ismét két édes testvér véres harcot vívott egy nőszemély miatt. Juon halálosan megsebesülve a földre rogyott és haldokolva kibékült Nikulájjal, kérvén őt, hogy temessék el ott azon a helyen, a hol bűnös szerelemből kardot rántott testvére ellen. Úgy is történt és még maig is látható fönn a hunyadi hegyeken a hely, a hol Juon nyugszik . . .»

Erdélyi cigány népköltési gyűjteményünkben, a melynek magyar fordítását a Kisfaludy-Társaság fogja kiadni, van egy szépen kidolgozott cigány ballada, egy történelmi háttér nélküli mythikus elbeszélés, a melyben nincs ugyan fogságba esés és abból való kiszabadulás, de van két kenyeres pajtás, a kik meghasonlanak egy léány miatt és mindketten elvesznek. Sajátságos itt az, hogy egy Urme (a cigányok jó és rossz tündére) álnokul veszíti össze és el a két jó barátot. A cigány eredetinek verselése és nyelvezete az öntudatos egyéni földolgozás nyomait mutatják, s e ballada genuinus népies volta kétségbe is vonatott. Nagyon föltűnő az alább közlendő szerb változattal való egyezése, a mely kiterjed egész sajátosságos vonásokra is (például a szárnyaszegett madár). A cigány ballada fordításomban így hangzik:

ANRUS ÉS RUKUJ.

Messze földön, szép határon,
 Szép vidéken, derült nyáron,
 Nyári napnak dél tájába'
 Egyszer egy lyány, Urme lyánya,
 Leült egy szép tölgy tövébe.
 Két jó pajtás alszik ottan
 Hűs árnyékban, nagy nyugodtan;
 Két szép lovuk patak mellett
 Édes fűvön ott legelget . . .

És a leány, Urme lyánya,
 Leül a szép tölgy tövébe,
 Kesereg bús szerelmébe,
 Könyzáport szór homlokára
 Szép Anrusnak és arczára.
 Ekkor Anrus ébred s látja
 Mint kesereg Urme lyánya;
 Fölkel, kérdi és faggatja :
 «Mondd meg, szíved mi szaggatja?»
 Urme aranyhajú lyánya
 Bánatosan néz reája :
 «Rég tiéd az én szerelmem;
 Haj! de te nem szeretsz engem,
 Mert pajtásod nem engedi.»
 Szép Anrus így felel neki :
 «Meglásd, nagy lesz az öröme,
 Szert hogy tettem szeretőre! —
 Kelj föl Rukuj, jó pajtásom,
 Nézd csak, ez lesz az én párom!»

Meglátja a leányt Rukuj,
 Nézi-nézi és elbúsul :
 Nem tudja, mint kezdje szóval,
 Végre mégis csak megszólal :
 «Bizony tiéd sohasem lesz,
 Feleségül nékem kell ez;
 Te neked már van hitvesed,
 Az a tiéd, azt szeressed!»

Gonosz Anrus kardot rántva
 Gyilkos csapást mér társára.
 Szegény Rukuj haldokolva
 Nyitja száját még ily szóra

«Magszegtél a barátságot,
 Megöltél a hű pajtásod,
 Megöléd egy nő kedvéért,
 Egy szajháért ontád vérért!
 Reád hagyom paripámat,
 A világon nincs szebb állat!
 Ültesd reá szeretődöt,
 Messze-messze vidd el őtet,
 Fussatok el gyorsan innen,
 Mintha vihar szele vinne!!...»

Hát az uton egy csóka ül,
 Szegény! csonka volt a szárnya;
 Anrus kérdve szól hozzája:
 «Mondd csak csonkaszárnyú csóka,
 Fáj-e, hogy a szárnyad csonka?»
 Csóka károg: «A mint neked
 Fáj, hogy társad elvesztetted,
 Ugy fáj nekem csonkaságom,
 Ha a többi csókát látom!!...»

Eljajdul most bánatába'
 Anrus s visszanez a lyányra,
 De bármerre ő tekintszen:
 Nincs a lovon, sehol sincsen!
 Gonosz Urme gonosz lyánya,
 Hűtlen társnak hűtlen társa,
 Ott eltűnt, nem ment utána...
 Hűtlen Anrus visszavágtat,
 S hol megölte a hű társat,
 Ott magának is halált ad...

A cigány balladával föltünően egyező szerb epikus költemény található Karadzics nagy gyűjteményében (új kiadás, Belgrád, 1887, I. 50. l.), *Mujo és Alija* címmel. Németre fordította L. A. Frankl (*Gusle: Serbische Nationallieder*. Bécs, 1852, 24—27. l.). Lényegtelen eltérésű montenegrói variáns német fordítása Kapper Siegfriedtől (*Die Legenden der Serben, Westermanns Monatshefte*, I. kötet, 572—573. l. *Die Freunde* cím alatt, megjegyzésekkel). A kiadó szerint a költemény a törökök előtti korba nyúlik vissza, a jelenlegi nevek későbbi keletűek. Mujo (Mustafa) és Alija (Ali) az egész életre szövetkezett kenyeres pajtások (pobratim, Wahlbrüder) közt egy álnok vila (tündér) meghasonlást idéz elő. Magyar fordításom az első variánsához alkalmazkodik.

MUJO ÉS ALIJA.

Együtt élt két hű kenyeres pajtás,
 Egyik Mujo volt, a másik Alja;
 Elnék vala nagy jó barátságban,
 Cseréltenek magok alól lovat,
 Elcserélték magokról a fegyvert.
 Zavaros tó partjára menének
 Egykor s látják a vízi madarat,
 Mindkét szárnya ezüstösön csillog.
 Fölszállatja Mujo fehér solymát,
 Fölszállatja Álja jó karvalyát;
 El is fogták a vízi madarat.
 Mondá Mujo: «Az én solymom fogta!»
 Mondá Álja: «De karvalyom fogta!»
 Igen nagyon bántotta ez Mujót.
 Leülének zöld fenyű tövében,
 Jó bort ittak hűvös árnyékában.
 Borozás közt álom lepte őket.
 Föltűnt legott három fehér tündér...
 A nagyobbik szól a kisebbekhez:
 «Csodálatos nagy jó két levente!
 Meghasonlást a ki köztök térszen,
 Száz jó arany lészen a jutalma.»
 Menten mene a legkisebb villi,
 Szálla, fehér szárnyait lebbentve,
 Szálla legott Mujónak fejére,
 Öntözgeté forró könnyüivel,
 Megperzseli alvó Mujo arczát.
 Talpra ugrik Mujo, mint egy örült,
 Körültekint, megpillantja a lányt,
 Költögeti jó Álil pajtását:
 «Kelj föl Álil, hadd mennénk már haza!»
 Egyszeriben talpon van a török.
 S pajtásához így szól Mujo pajtás:
 «Emészszen a rozsdá téged, pajtás!
 Két nőd van már s ezt irigyled tőlem!»
 Igen nagyon bántotta ez Mujot,
 Kiragadja övéből a handsárt,
 Átalveri Álil pajtás szívét...
 Zöld pázsitra lerogy a pajtása.
 Jó lovára pattan Mujo gyorsan,
 Fölkapja a szép lányt maga megé,
 S vágat hegynek, a tanyája felé.
 Elnyeríti magát Alja lova,
 S a haldokló Álil így kiált föl:

«Mujo pajtás irgalmatlan gyilkos,
 Mujo térülj vissza a nyomodban.
 Térj meg s vigyed hollószin paripám
 Gazdátlan az erdön ne nyerítsen;
 Meghálálja néked nemzetségem . . .
 Magad oltád el szemed világát.»
 E szózatra visszafordul Mujo,
 Visszatér és fogja a kis lovat,
 Ráemeli a szépséges lányzót,
 Vágtat Mujo el a hegyek felé;
 S a hogy ére az út közepére,
 Holló repül, jobb szárnya szegetten,
 Megszólítja ilyenkép a hollót:
 «Hogy vagy holló, te fekete madár?
 Hogy vagy, mondd meg, jobb szárnyad híjával?»
 Károgva szól, válaszol a holló:
 «Csak úgy vagyok jobb szárnyam híjával,
 Mint a pajtás pajtása híjával,
 Csak úgy vagyok, mint te Álja nélkül!»
 Így tűnődik most magában Mujo:
 Átkozott is mai merészségem,
 Csúfot üz már vélem a madár is,
 Hát még majd a czimborák s a népség!
 Fehér tündér ekkor így szól hozzá:
 «Térülj vissza, Mujo, a nyomodban,
 Kuruzslásban tudós voltam egykor,
 Pajtásodat megorvosolhatnám.»
 Vissza fordul Mujo a nyomában;
 Zavaros tó partjához érkeзве,
 Megfordul és visszanéz a török,
 Látj' a lovat, de a lyányt nem látja.
 Visszavágtat Álil pajtásához,
 De ez immár kilehelte lelkét.
 Látja eztet török ifjú, Mujo,
 Kiragadja övéből a handzsárt,
 Saját szívét átveri halálra.

Karadzics gyűjteményének egyes darabjaiban találunk még *Szilágyi és Hajmási* egyes momentumaiival rokon vonásokat. *Marko Kraljevics és a szerecsen király leánya* (I. 386. l.) című darabban (egy variansa németül *Volksharfe*, II. 34. l., egy másik változat magyarul Strauss A.-tól, *Vasárnapi Újság* 1888. nyolczadik szám) Markó elbeszéli anyjának, hogy hét évig sínylett a szerecsen király börtönében; a király-leány házasságot ígértet magának, és kincsekkel megrakva, megszökik vele. Mikor meg kellene csókolnia a leányt, eliszonyodik tőle és

fejét veszi. *Jaksics Stepán fogsága és házasságában* a szultán vejének szeretné a fogoly Stepánt, lyánya nem tudja rábírní, hogy török legyen, kincsessel megrakva, vele szökik, otthon kikeresztelkedik s neje lesz. (A kedvesével megszökő leány rendszeren ellátja magát útravalóval, Ildiko Hildegund is így tett, midőn Walterrel megszökött a pogány Attila udvarából.) Milan és Dragutin testvérek közt halálos viszályt támaszt amannak felesége (Székács J.: *Szerb népdalok és hősregék. Olcsó könyvtár* 229. füzet, 184. l.).

A rumén népköltészetben is találunk számos rokon vonást. A *Gruia lui Novacuban* (J. P. Rateganulu, *Trandafiri si viorele*, f. 77. l.), a hol Gruja jár, nagy útczát vág magának a törökök közt; csak egyet hagy meg hírmondónak. Az *Erdei pávában* (Rudow: *Rumänische Volkslieder*, 12. l.) egy ifju kedvesével az erdőben jár, a rabló rajtok üt, vívnek, a leány vonakodik az ifjunak segítségére lenni, ő a győzöt fogja követni. A rabló gyöz itten és egy másik oláh balladában, *Mihuban*, is. Hasonló a helyzet Marienescu *Balade* című gyűjteményének egy darabjában, csak hogy ebben Petru vitéz megöli a rablót (az erdei pávát) és a leányt, Nedelját; épen így egy kiadatlan igen szép balladában, a melyet Marienescu úr az én rendelkezésemre bocsátott igen nagy terjedelmű és értékű gyűjteményéből, a melyben Janes Buljanes (más változatban Jónás Golinás) megöli a rablót és hűtlen nejét, Vidat.

Egy erdélyi szász népballadában (*Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, I. 76. l.) és egy szász népmesében (*Der starke Hans*, Haltrich: *Volksmärchen*, negyedik kiadás, 170. l.) szintén találunk némileg rokon vonásokat; nem különben a négy gonosz testvérről szóló cigány népmesében (közölte Wlisslocki, *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft*, 1887. 448—452. l.).

A nőt mint testvérek és jó barátok meghasonlásának okát megtaláljuk minden idő és nép életében, történetében és irodalmában. A német «Sturm és Drang» korszak drámáinak egy részében ez idézi elő a bonyodalmat.

Még néhány igen érdekes mythikus párhuzamra akarok rámutatni. A talmud-muhammedán monda szerint a már nős Kain bírni akarta az Abelnek szánt legszebb nőtestvért, ebből származott az összeütközés és az első tragédia; az ind Hitopadesában Sunda és Upasunda óriások küzdenek Parvati isten-

nőért és elvesznek. A *Mahábháratában* szintén Sunda és Upasunda testvérek vezeklésök által legyőzhetetlenné válnak, s elfoglalják a földet s Indra egét. Hogy a testvérek meghasonoljanak, Brahma a művészet istene által Tillottámát alkottatja meg, a legszebb női lényt; a testvérek belé szeretnek és érte megölik egymást. (E rege kapcsolatban van a Prometheus és Pandora mythusával.) Az ind mythológiában gyakran találkozunk azzal a helyzettel, hogy a nagy vezeklőkre féltékeny Indra gyönyörű tündéreket és nymphákat küld megrontásukra (hasonlókat mesélnek a legendák a középkori remeték stb. megkísértéseiről). Jelentős sorozatot mutatnak az e szempontból közös alapeszmével bíró költői művek: Parvati istennő, a gyönyörű Tillottama, nymphák, tündérek, dæmonok, császár- és király-leányok!

Megemlítjük végre, hogy e tárgyról még több dolgozat van kéziratban: dr. Wlislockitól egy általános elmélkedés és egy érdekes ó-angol parallelre való rámutatás, Sebestyén Gy.-tól a szendrői névtelen versezetéről és Alexi Györgytől a székely népballadáról.

HERRMANN ANTAL.

A VALLÁSALAPRÓL. *)

A lapok időnkinti értesítéseiből tudjuk, hogy a kezdeményezésekben kifogyhatatlan vallásügyi miniszterünk a papnöveldék reformja és a lelkészek járandóságainak (congrua) emelése céljából tárgyalásokat folytat a katolikus egyháznagyokkal.

Mindnyájan érezzük, hogy a magyarországi katolikus clerus politikai és társadalmi állásánál fogva, e tárgyalásoknak kiváló és közérdekű fontossága van.

És mégis se a napi sajtó, se pedig az irodalom terén nem foglalkozunk tárgyaikkal oly élénkséggel és behatóan, mint számos más, sokkal kevésbé jelentőséges, kérdéssel.

E jelenségnek oka a katolikus egyház szervezetén és az abban uralgó exclusiv szellemen kívül, kétségen kívül azon körülményben rejlik, hogy a tervbe vett reformoknál közvetlenül érdekelt vallásalapnak rendeltetése és kezelése iránt nem vagyunk annyira tájékozva, a mint az e húsz millió forintnál nagyobb értéket képviselő alap közjellegeinek megfelelő volna.

E tájékozatlanságot teljesen érthetővé teszi a lefolyt 40 év története, a mely idő alatt ez alap ügyei folyvást parlamentaris közremunkálkodás nélkül, hogy úgy mondjuk, a hivatalok rejtekeiben intéztettek.

A múlt században és a jelen század elején az országgyűlés és különösen annak az egyházi és alapítványi ügyekben több ízben kiküldött bizottsága, gyakran és pedig a tárgyalási jegyzőkönyvekből kitűnőleg, nagy alaposággal foglalkozott az alap ügyeivel.

*) *A vallásalap hajdan és most.* Buda-Pest, 1888.

1848 után az abszolút kormány ideje alatt, — a 61-iki évet kivéve, országgyűlés nem tartatván — a nemzetnek ez alapra, épen úgy mint a kormány által kezelt minden más ügyre való befolyása természetsszerűleg szünetelt — és a mi talán már kevésbbé természetes — szünetel ma is, az alkotmány helyreállításának 21-ik esztendejében.

1867-ben ugyanis a vallásalap költségvetése, részint egyházpolitikai okokból, részint pedig azért, hogy az országgyűlés ne legyen kénytelen az ez alap évi költségvetése szerint esetleg mutatkozó hiányt az állampénztárból fedezni — az állami költségvetésből — a melynek a vallásalap azon ideig egyik állandó részét képezte — kihagyatott, és így ez alap az alkotmányos ellenőrzés alól kivonatott.

Az azóta lefolyt két évtized alatt nem egy hang emelkedett a magyar országgyűlésen, a mely a vallásalapról és a kormány által kezelt többi közalapokról, az államköltségvetésbe való fölvételét sürgette: a többség azonban, legalább a vallásalapról vonatkozólag, tekintettel ez alap felekezeti jellegére, nem fogadta el az erre vonatkozó indítványokat.

1878-ban ő felségének rendeletéből fölláttatott a vallás és tanulmányi alapokat ellenőrző bizottság.

E zárt ajtók mellett ülésező testület azonban — habár különben fönnállását eddigi működése fölötté üdvösnek bizonyította — nem kisebbitette a vallásalap rendeltetése, kezelése és állapota tekintetében uralgó általános tájékozatlanságot.

Azt hiszszük, nem szorúl ezek után fejtegetésre, hogy a dolgok mai állásában minden tanulmányt, a mely a vallásalap ügyeivel szakszerűleg foglalkozik, hézagpótlónak lehet mondani.

De kétszeresen el lehet ezt mondani *A vallás hajdan és most* című tanulmányról, a melynek szakavatott névtelen szerzője az országos levéltár okiratain kívül sok oly kútforrást keresett és használt fel, a melyhez más kutatónak aligha állott volna módjában hozzá férni.

A tanulmány történeti bevezetéssel kezdődik.

Kifejtve látjuk benne, hogy mint keletkezett ez alap a III. Ferdinánd által 1650-dik évi augusztus 6-dikán megalakított lelkészi pénztárból, mint növekedett III. Károly és I. Lipótnek örök-alapítványával, és mint érte el nagyságának teljét akkor, a midőn II. József az általa megszüntetett szerzetes rendek vagyonának nagy részét ez alaphoz csatoltatta.

A vallásalap rendeltetése — az alapító leveleknek többé-kevésbé azonos szavakat használó rendelkezése szerint — az ősi igaz hit tiszta sértetlen föntartásában és megengedett módon való gyarapításában áll.

Concret czélként az alapító levelekben különösen lelkészségek fölállítása és föntartása, továbbá egyes papnöveldek javadalmazása van megjelölve.

1786-ban — mikor a József által megszüntetett szerzetes rendek vagyonának egy nagy része már a vallásalaphoz csatoltatott — a meglevő első hiteles kimutatás szerint — ez alappénztökei pengő pénzben 5.529,795 forint 28 krajczárt, e tőkék kamatai 266,095 forint 27 krajczárt s az uradalmak jövedelmei 396,447 forintot tettek; az összes jövedelem pedig a segélyek beszámításával, 801,347 forint 54 krajczárra rúgott — a mi, számba véve a pengő pénz akkori valódi értékét, oly összeget képvisel, a mit mai pénzünkben közel háromszoros összeggel kellene kifejezni.

Ez időtől fogva a vallásalap vagyoni átlaga és jövedelme — bár 1803 óta az alább tárgyalt püspöki járulékokban új jövedelmi forrást nyert — egész a legújabb időkig hullámzatos ugyan, de folytonos hanyatlást mutat.

E hanyatlás már a múlt században észlelhető.

A helytartó tanács kebelében működő egyházi bizottságnak 1793-ik évi szeptember 18-dikán történt visszaállításakor ugyanis a vallásalap birtokainak jövedelme már csak 359,170 forintot tesz. Ugyan e kimutatás szerint a fölszaporodott jövedelmi hátralékok 724,751 forintra rúgnak.

Az aránytalan nagy és jó részben behajthatatlan hátralékok — a melyeket az állandó rossz kezelés nyilvánvaló bizonyítékképp lehet venni — ez időtől fogva mondhatni chronikus baját képezik a vallásalapnak.

Az ez okból előállott hanyatlást leghatározottabban az 1827-dik évi országgyűlésnek az egyházi alapítványi ügyekben kiküldött bizottsága fejezi ki, a midőn az elnöklő primás aláírásával ellátott jelentésében azt mondja, hogy a vallásalap ereje annyira meg van gyöngülve, hogy a lelkészi congrua fölemelése is megingathatná és annyira kimerítené, hogy a stolaris jövedelmek megváltásáról nagy ideig szó sem lehet.

A rossz kezelésen kívül, a vallásalap erejének e meggyöngyülését a század első felében főképp a pénzürtéknek a napoleoni

hadjáratokkal járó költségek miatt bekövetkezett nagymérvű devalvatiója és azon körülmény okozta, hogy Ferencz 1802-ik évi május 12-dikén kelt rendeletével a prémontrei, benzés és cistercita szerzeteket visszaállította, és számukra a vallásalapból 182,741 forint 57 krajczár pengő pénzt tevő évi jövedelmet, majd az annak megfelelő tőkét kihalósította.

A főbb pontjaiban jelölt e történeti bevezetés után a tanulmány írója összehasonlítást tesz azon két állapot közt, a melyben a vallásalapot a magyar felelős miniszterium ezer-nyolczszázhatvanhétben az átvételkor találta és a melyben az az 1886-ik évi utolsó zárszámadás szerint van.

Ez összehasonlítás a tanulmány legérdekesebb és legkiterjedtebb részét képezi.

Az 1867-dik évi zárszámadás szerint az évi fedezet 1.301,953 forint 41 és fél krajczárt, a szükséglet pedig 1.050,191 forint negyvenhárom krajczárt; az 1886-iki zárszámadás szerint ellenben a fedezet 1.223,573 forint 73 és fél krajczárt, a szükséglet pedig 1.169,811 forint 31 krajczárt tett. A törzsvagyon átlaga 1867-ben 23.984,986 forint kilencz és fél krajczárra, 1886-ban pedig 21.203,933 forint 43 krajczárra rúgott.

E szerint a vallásalap évi bevétele az alkotmányos kormányzat 19-dik esztendejében, az első esztendőhöz viszonyítva 78,379 forint 68 krajczárnyi csökkenést és a kiadás 119,619 forint 88 krajczárnyi emelkedést mutat. A törzsvagyon átlaga pedig 2.781,052 forinttal apadt volna.

Miben áll e megdöbbentő különbségnek oka? Vádolható-e a miatt a kezelést teljesítő kormány?

E két kérdésre adott indokolt válasznak lehet tekinteni az ez után következő fejtegetéseket, a melyeknek során a tanulmány írója először nyilvánvalóvá teszi, hogy a főforgó esetben a jelölt két év zárszámadási adatainak pusztá egybevetése alapján, a viszonyokban történt változások figyelembe vétele nélkül, a kezelésről ítéletet mondani nem lehet és nem szabad. Azután pedig az ez idő alatti kezelés jelentős mozzanatainak vázolása mellett kifejti, hogy a vallásalap átlagában az 1867 és 1886-diki zárszámadás egybevetése alapján mutatkozó hanyatlás csupán csak látszólagos, és hogy a kezelést teljesítő kormányt a dolgok való állása szerint az 1886-iki zárszámadásban kitüntetett eredményért a leghatározottabb elismerés illeti.

Az ide vonatkozó fejtegetések főbb pontjait a következőkben összegezzük.

A közvagyon átlagában és a bevételekben mutatkozó apadás oka nem a rossz kezelésben, vagy a tőkeértékek elparzálásában, hanem egyéb körülményekben van.

Az egyik fő magyarázó körülmény az, hogy a vallásalap 1867-ik évi zárszámadásában még benn szerepel a Horvát-Szlavonországot illető jutalék, a mi a fiumei és néhány más kisebb alappal együtt a vallásalapról időközben kihasítottatott — és így az 1886-ik zárszámadásban törzsvagyonkép nem szerepelhetett. E kihasított vagyonrész 2.035,342 forint tőkét képvisel.

Ha a 2.781,052 forintnyi kimutatott törzsvagyon apadásából e 2.035,342 forintnyi kihasított értéket levonjuk, a törzsvagyonban mutatkozó apadás 745,710 forintra törpül. A két millió 35,342 forintnyi kihasított tőkének elesett kamatai egymagokban is bőven fedezik azon 78,379 forint 68 krajczárt, a mivel a vallásalap 1886-ik évi bevételei az 1867-ik évinél látszólag kevesebbet tesznek.

A törzsvagyonban még mutatkozó 745,710 forint 59 krajczárnyi hiány szintén elesik, sőt még az 1886-iki zárszámadás javára bő fölösleg is marad, ha figyelembe vesszük a látszólagos apadás azon másik valódi okát, miszerint az ez alap tulajdonát képező osztrák államadóssági kötvények, a melyek névleges értékek szerint 3.326,450 forint tőkét képviseltek, eladatván, a tőzsei árfolyam szerint csak 2.283,575 forint 95 krajczárral, tehát az 1867-ik évi zárszámadásban szereplő összegnél 1.142,874 forint öt krajczárral kevesebbet voltak értékesíthetők.

Ezen 1.142,874 forinton fölül — a mint tanulmány írója azt részletesen elősorolja — egyéb convertálások útján az ez alaphoz tartozó tőkék értékének névleges mennyisége még további 205,425 forinttal apadt. Úgy, hogy számításba véve a kihasított alapok imént jelölt tőkeértékét — a kormány az 1886-dik évi zárszámadás szerint mutatkozó törzsvagyon-apadás ellensúlyozására 3.383,631 forintot tevő oly tételekre hivatkozhatik, a melyeket — ha a jelölt zárszámadásokban kitüntetett eredmények közt igazságos összehasonlítást akarunk tenni — az 1867-diki zárszámadásban a törzsvagyon álladékaiból a megfelelő jövedelmekkel együtt le kell vonni, vagy pedig az 1886-diki zárszámadásban a vagyoni álladékhoz hozzá kell írni.

Miután így a tanulmány a kezelést teljesítő kormány ellen a kezelés miatt netalán fölhozható vádak alaptalanságát kimutatja, áttér annak indokolására, miért mondta, hogy a kormányt a kezelés miatt különös elismerés illeti.

Elmondja, hogy a jelölt két évtized alatt sok oly, a vallásalap jól fölfogott rendeltetése által igényelt, rendkívüli költség fordult elő, a mely jogos méntségül szolgálhatna a kormánynak még az esetre is, ha a vallásalap átlaga és jövedelmei nem csak látszólag, de tényleg is kevesbedtek volna.

Az abszolút kormány idejében a kezelést pénzügyi közegek teljesítették, a kiket minden eljárásokban tisztán a kincstári szempont vezérelt.

E kezelés mellett különösen az alkotmányos korszakot közvetlen megelőző időben a kegyúri és gazdasági épületek elhanyagoltattak és a szükséges új építkezések valamint a befektetések elmulasztattak.

E hiányt a magyar kormány pótolni igyekezett és 1875-ig nem kevesebb mint 756,039 forint 98 krajczárt fordított ily irányú beruházásokra.

Sok rendkívüli költséget igényelt a műemlekeink sorába tartozó templomok helyeállítása és a budapesti lipótvárosi bazilika 1868-ban félbenszakadt építésének folytatása. E bazilika építésére, továbbá a budapesti Mátyás templomnak, a kassai székesegyháznak és a bártfai templomnak helyreállítására — a többi kisebbszerű helyreállítási munkálatok költségein fölül — 1.224,488 forintnyi összeg fordított.

A *Budapesti Szemle* olvasói előtt mindenestre fölösleges indokolni azt, hogy csak a rövidlátó szűkkeblűség hibáztathatja a kormányt azért, hogy e költségektől nem tartózkodott. A katolikus egyház már hagyományainál fogva is hivatva van arra, hogy saját körében a művészetet ápolja.

E templomok pedig nemcsak a művészetnek, hanem hazai történetünknek is becses emlékei.

A vallásalapot az egyház számára ugyan, de hazafiúi czélok létesíthetésére alapították királyaink.

Ugyancsak a művészi és hazafiúi szempont teszi indokoltá a vallásügyi miniszter azon eljárását, hogy a templomi üvegfestészet és egyházi szövészet meghonosítására a vallásalapból nagyobb összegek engedélyezését eszközölte ki a felségnél.

Hátra volna még azon jelenség magyarázata, hogy az 1886-dik évi zárszámadásban a kitüntetett szükséglet miatt tesz ki 119,619 forint 88 krajezárral többet, mint az 1867-iki év zárszámadásában.

E magyarázatot — ha annak válaszul kellene szolgálni azon fölvetett kérdésre: vajon a kormányt terhelheti-e a kezelési eredmény e jelensége miatt vád — egyszerűen azzal lehetne elütni, hogy a szükséglet az 1886-diki zárszámadásban szereplő összeg mellett is kevesebbet tesz ki a födözetnél, hogy tehát e tekintetben a kormány részéről apologiára szükség nincsen.

A tanulmány azonban behatóan foglalkozik a ténnyel, hogy tételről tételre haladva kimutassa, miszerint e szükséglet emelkedésének tulajdonképi oka abban van, miszerint a kormány a katolikus egyház érdekében, különösen újabban, oly terheket visel ez alpból, melyeket legalább is részben, az egyházi javadalmasoknak kellene viselniök.

Hogy erre vonatkozólag csak a legnyilvánvalóbb példát említsük, vegyük a papnöveldekre fordított költségek czíme alatt szereplő kiadásait.

Ferencz császár 1803-ik év augusztus 19-dikén 8073 r. a. kelt rendeletével a legtöbb főpapi javadalom birtokosainak congruáját szabályozta és elrendelte, hogy az illető javadalmasok az e rendeletben megállapított congruán fölül levő összes jövedelmeiket a vallásalapba legyenek kötelesek beszolgáltatni; továbbá, hogy az ilykép befolyó összegek a vallásalap költségvetésében mint külön alap kezeltessenek, s e külön alap jövedelmei papnöveldek föllállítására valamint növendék és agg papok ellátására fordíttassanak.

A primás congruája e rendeletben 150,000 forintban, az érsekeké 60,000 forintban, a püspököké pedig 40,000 forintban állapítottatott meg.

E királyi intézkedés következtében, a főpapok egészen 1848-ig jövedelmeikből évenként tényleg tetemes összegeket szolgáltatottak be a vallásalapba, a hol az e révén befolyt összegek «szabályozott püspökségek alapja» név alatt külön kezeltettek s annak jövedelme a jelölt célra fordíttatott.

E külön kezelés addig tartott, míg a javadalmas főpapok magokat 1853-ban e befizetések alól 3.000,000 forint (a Horvátországnak adott 447,000 forint érték leszámításával 2.553,000

forint) értékű földtehermentési kötvény befizetésével meg nem váltották.

E befizetés után a császári és királyi vallásügyi miniszter e szabályozott püspökségek alapját teljesen beolvasztotta a vallásalapba.

Ez alap azonban természetsszerűleg a beolvasztás után is csak a beolvasztott különalap által szolgáltatott jövedelem erejéig köteles a papnöveldek föntartásához járulni.

E jövedelem évenként 124,651 forintot tesz ki. Ámde a vallásalapról az 1886-ik évi zárszámadás szerint immár 190,470 forint fordítatik a mind több költségeket igénylő papnöveldek föntartására. Így tehát már ez egy tételnél is a vallásalap 65,789 forint oly kiadást visel, a melyet a javadalmas főpapoknak kellene átvállalni.

Ez átvállalásra főpapjaink — miután azt ez ideig nem tették meg — hihetőleg ezután sem lesznek hajlandók.

De nincs is arra föltétlen szükség.

A vallásalap kellő megerősödésének biztosítására — miután a chronikus hátralékok leapadtak és a bevételek és kiadások közötti állandó egyensúly helyre állt — teljesen eleget tehetni az által, ha főpapjaink a congrua-ügyben legutóbb nyilvánított álláspontjukhoz ragaszkodva, a lelkészek járandóságának további emelésére szükséges összegeket javadalmaikból nyert bevételeikből fogják fedezni.

Bizton remélhetni, hogy főpapjaink őszinte ügybuzgalma és hagyományos bőkezősége e jó szándékot mihamarabb megvalósíthatóvá fogja tenni. De ha mégis csalódnánk, a viszonyok kényszerúsége s a közvélemény ereje előbb-utóbb megoldják e kérdést, a mely oly szoros kapcsolatban van a katholika egyház és a nemzeti műveltség érdekeivel.

CSORBA FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

Czigány nyelvtan (Románo Csibakéro Sziklaribe). Irta József főherczeg. Buda-Pest. Kiadja a magyar tudományos akadémia. 1888. XXIII+377. Nagy nyolczadrét. Franklin-Társulat. Ara 3 frt.

Személyi, tárgyi és tartalmi tekintetben egyaránt nagy jelentőségű könyv. Szerzője, az uralkodóház tagja, a magyar honvédség főintézője, örömet áll a nemzet szellemi harcossai sorába is, s akadémiank által magyar nyelven adatja ki egy emberöltőn át folytatott komoly tanulmányai első eredményét, oly munkát, melynek fordítása német, francia és angol nyelvre már is készül, s mely egy épen oly nehéz, mint eléggé még nem mívelt szaktudomány terén a legelőkelőbb helyek egyikét biztosítja a szerzőnek, s általa a magyar tudományosságnak az illetékes szakkörökben. Fényes példát mutat e jelenség arra, hogy irodalommal, tudományval foglalkozni dicsőségére válik a társadalom legmagasabb polczain állóknak is, hogy az önerőből és csak saját érdemeiért nyerhető szellemi arisztokrataságra törekedni méltó cél azokra nézve, a kik a véletlen kegyéből magas rangúaknak születtek. És e példán okulhatnának azok is, a kik e haza földje és intézményei áldásában busásan részesülve, nem igen vesznek részt a nemzeti művelődés munkájában, s ritkán egyesítik szellemi erejüket a nemzet erejével.

De tárgyanál fogva sem kevesebb jelentőségű a főherczeg munkája, a mennyiben arra is igen helyes példát mutat, milyen tárgyakkal foglalkozzék különösen a honi buvárokodás, hogy működése ne csak a nemzeti tudományosságra nézve gyümölcsöző legyen, hanem a nemzetközi tudományt is előbbre vigye. A művelődésre nézve kedvezőtlen viszonyok közt élt kisebb nemzetek nem igen lehetnek vezetők az általános tudomány mezején, de ezeknek nemzeti

nyelven való művelésében lépést tartva a vezetőkkel, sikeresen és az emberi műveltség igen nagy hasznára művelhetik a tudományoknak kiváltképen olyan ágait, a melyek egészben vagy részben a haza területéhez vannak kötve. Az európai tudományos világ minden-
 esetre az illető nemzettől várja ezt, és teljes joggal, s ennek meg-
 felelni nemcsak kötelessége, de vitalis érdeke is minden művelt
 népnek.

Az általános nyelvtudományra és néptanra nézve egyaránt
 fölötte nagy fontossággal bírnak a cigány tanulmányok. S az igazán
 civilizált országok közül éppen Magyarország területén dívnak a
 legkülönbözőbb cigány nyelvjárások, s kivált az erdélyi részekben
 igen nagy számú cigányság itt őrizte meg hagyományainak és nép-
 költészetének becses kincseit. És mint a művészetté fejlődött nemzeti
 zenének úgyszólván letéteményese, egyedül csak itt vált a cigány
 faj a nemzeti életnek nem jelentéktelen tényezőjévé. Mindezen
 viszonyoknál fogva hazánk a cigány tanulmányok classicus földjének
 tekinthető, s e tanulmányok folytatása és elvégzése az emberi tudás
 szempontjából is egyik fontos föladata a hazai tudománynak.

E föladat nem is maradt figyelmen kívül. Magyarországból
 indult ki az első helyes vélemény a cigányok eredetére nézve.
 E század fordulóján több munka foglalkozik kivált a hazai cigá-
 nyokkal, magyar és más nyelven. Kéziratban több igen becses dolgo-
 zat, jobbára anyaggyűjtés, maradt fenn. Bornemisza kísérlete az 50-es
 évek elején és Ilnatkóé egy negyedszázaddal később értékes mozza-
 natok. A jelentősebb munkák, Wlislócké az erdélyi és Sowáé a tót
 cigányok nyelvjárásáról német nyelven jelentek meg, Kalináé fran-
 cziáúl, stb. A népköltészet terén legalább az erdélyi és határos ré-
 szekre nézve az úttörés mellett egyúttal terjedelmes és kimerítő dolgo-
 zat van magyar nyelven; a Kisfaludy-Társaság remélhetőleg mielőbb
 kiadja a Wlislócki-Herrmann-féle cigány népköltési gyűjteményt.
 És ily alapvető s egyszersmind kimerítő munkát a nyelvre s a köny-
 vészetre nézve legújabbán akadémiánk adott ki József főhercegtől.
 S e kiadvány a szerző és a kiadó legfőbb tekintélyénél fogva a
 cigány tárgyú tanulmányokra nézve remélhetőleg módosítani
 fogja a közfelfogást, a mely azokat többnyire furcsaságoknak és
 hóbortos szeszélyeknek szokta tekinteni.

József főherceg művének egyéb tárgyi nagy jelentősége is
 van, a mely különben éppen legkevésbé a cigány fajnál lép előtérbe.
 Bizonyára méltán megvárhatjuk az ország minden népétől, hogy
 közreműködjék az egységes erős nemzeti műveltség munkájában,

hogy a nemzet nagylelkű kebelén, a haza szabadelvű intézményein belül törekedjék érvényesülni. Épen nem tagadhatni, hogy vannak más irányú tendenciák is. Ezért azonban minket is illet a felelősség némi része. Az uralkodó nép hatalmának és szellemének suprematiájánál fogva arra van hivatva, hogy igazi gyámja legyen az ország minden népének, képviselője azok minden anyagi és szellemi érdekeinek, sőt őrzője azok népiségének, ethnikus sajátosságainak, nem a nemzetbe való beolvadással szemben, a mi heterogen elemeknél úgyis nehéz processus, de ha végbe megy, egyik félnek sem válik hátrányára, hanem a külföldi fajrokonoknak elnyeléssel és minden népegyediség megsemmisítésével fenyegető áramlata ellen. Míg a hazai néptörzsek megőrzik specialis jellegüket, igen szépen megférnek a magyar állameszme keretében, s erre nézve csak akkor válnak szétfeszítő hatásúakká, ha külföldi fajrokonaiknál keresnek érvényesülést, faji érdekeik képviselését, s ennek fejében végre hajlandókká lesznek külön népiségeket föláldozni a mesés fajegységnek, a mely oly sívár, s a melyről mégis ábrándozik a fanatizmus.

Ennek a magunk és testvérnépeink érdekében elejét kell vennünk azzal, hogy a nemzetegység eszméjén belül mi magunk képviseljük az ő ethnikus érdekeiket, megfigyelve, tanulmányozva és a nemzeti s az általános tudomány nagy hasznára földolgozva és megőrizve a hazai népek sajátosságait és hagyományait.

Ezek az észrevételek, mint már mondtuk, nem vonatkoznak a cigány fajra. De ily magas állású és népszerű szerzőnek ily nagy-jelentőségű művéről való elmélkedés jó alkalmat nyújt arra az óhaj-tásra: vajha többi népfajainkat is tanulmányoznák oly módon, mint József főherczeg a cigányt. És akadémiánk hivatva van az ez irányú tanulmányokat is támogatni azzal, hogy alkalmat és eszközöket nyújt megtételökre és az eredmények értékesítésére.

Szólnunk kellene végre, s ez volna e cikk tulajdonképeni föladata, a mű tartalmának jelentőségéről. József főherczeg még mielőtt nyilvánosság elé lépett tanulmányaival, mint szaktudós már ismeretes volt az illetékes körök előtt; különösen Miklošichcsal, a cigány dialektusok legavatottabb ismerőjével, levelezett. Most pedig Ch. G. Leland, nagyhírű angol költő és cigánytudós, ő fenségének ajánlotta közelebb kiadandó nagybecsű cigány-angol szótárát, s a Leland iniciatívájára Londonban cigány tanulmányok öszpontosítására alakult nemzetközi társaság folyamodott volt ő fensége hathatós támogatásáért és közreműködéséért, s nevét az elsők közé igtatta, a

kiktől e tanulmányok föllendülését várhatni. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy e sorok írója, a ki szintén kapott volt fölhívást a tervezőktől, ezelőtt két évvel az akkor Buda-Pesten időző Lelandnek fejtegette ily társaság alakításának szükségességét és lehetőségét is, kivált ha József főherczeg elvállalná a védnökséget. Az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*ról különben azt jegyzi meg ő fenségének könyve (312. l.). «E derék folyóirat az általános cigány philologia közlönye akar lenni». (Igen örvendetes, hogy erre most nincs szükség, minthogy immár külön illetékes organuma szerveződött a londoni társaságtól kiadott évnegyedes folyóiratban.)

A főherczeg könyve egymástól független két külön részből áll, s e tekintetben többet foglal magában, mint a cím jelez: a tulajdonképeni nyelvtanból és szótárból, melyet a főherczeg maga írt, s a terjedelmes irodalmi kalauzból, a melyet Ponori Thewrewk Emil, egyetemi tanár szerkesztett.

A könyv tartalmának vázlatát a következő nagyobb vonások mutatják. Elöl az akadémia részéről az egyik bíráló (a másik Budenz József), Thewrewk Emil, tesz hivatalos jelentést, hogy mikor volt szó az akadémiában cigány dolgokról, hogyan került a József főherczeg könyve az akadémiához és hogy bíraltatott meg, miképen bízott meg Thewrewk E. az akadémia és a főherczeg részéről a kiadás körüli teendőkkel s az *Irodalmi kalauz* szerkesztésével, hogyan lett ez utóbbi aztán olyan nagy terjedelmű. Következik a főherczeg előszava, melynek fontos része a szerző cigány tanulmányainak, s e mű genesisének története. A tulajdonképeni cigány nyelvtan ezután tíz fejezetben 172 lapra terjed, egymás mellett táblázatosan, vagy egymás után tárgyalván a telepített és vándor török-cigány, a dunántúli, kárpáti és vándor magyar cigány, továbbá az oláh, cseh-morva és német cigány tájszólásokat, vagy mind a nyolczat, vagy legalább ötöt, mellékelve még a szanszkrit s néhol még más rokon indiai szójárások alakjait. A hat különféle cigány szójárásban bemutatott *Miatyánk* után mintegy 1000 cigány szótónek szanszkrit, prakrit, hindusztáni és más rokon nyelvekből vett szókkal való összeállítás fejezi be az első részt.

Az anyag gazdagsága és rendezettsége, a tárgyalás egyszerű, világos volta, a nagy philologiai készség meglepte azokat is, a kik a főherczegnek ismert alapossága és Thewrewk Emilnek e könyvről a Philologiai Társaság ez évi közgyűlésén és akadémiai székfoglalójában tett nyilatkozatai alapján ugyancsak becses könyvet vartak. Alapvetővé és e téren korszakalkotóvá teszi a művet az, hogy a

hazai cigány dialektusokat (az erdélyieket kivéve) s a hozzájuk közelebb álló külföldieket egymás mellé állítva, egymással összevetve, behatóan, kimerítően tárgyalja, köztök oly szójárásokat is, a melyek (pár jelentéktelenebb mutatót kivéve) itt jelennek meg először a tudomány előtt, a melyek tehát úgyszólván teljesen újak a linguisztikára nézve. És ez igen gazdag új anyag főtudományos értéke abban áll, hogy a maga tiszta szűzességében van bemutatva, hogy teljesen hiteles és megbízható, a mi pedig nem általános jelenség a cigány följegyzéseknél. Ez pedig úgy volt lehetséges, hogy a főherczeg philologiai szakszerű készütsége mellett gyakorlatilag teljesen bírja a cigány nyelvet és nemcsak ismeri, hanem tudja azokat a táj-szólásokat, a melyeket földolgozott; hogy mindazt, a mit könyvébe foglalt, önmaga figyelt meg éles füllel és jegyzett föl biztos kézzel. Továbbá, hogy 36 év óta foglalkozott e tanulmányokkal ernyedetlenül és buzgóan, a szakirodalmat tanulva, tudósokkal és cigányokkal levelezve, levéltárakban kutatva, mindenkifölött pedig minden tudomány igaz élő és éltető kútfejéből, az életből merítve. Fölhasznált ugyanis minden alkalmat, hogy ország-világ cigányjaival beszélgessen, magát gyakorolja, ismereteit bővítse és szilárdítsa s e célból, mint katona érintkezik a cigány legénységgel, mint birtokos több helyen egész cigánytelepeket tart s mint fő cigány-mæcenás gyűjteményeket és könyveket készített íróféle cigányokkal. Ilyen tanulmányoknak és apparatusnak egyik eredménye a cigány nyelvtan, ilyen lesz majd a nagy cigány szótár is. Így keletkeznek a standard-munkák a tudomány elsőrendű forrásművei, nem pedig úgy, a mint nálunk a legtöbb könyv csinálódik: 99 idegen jóból a gyarló 100-adik.

Úttörő és alapvető művekkel szemben a kritika első tisztje a szives elismerés és ezzel mi a jelen esetben a legőszintébben adózhatunk. Ha a nagy becsű munkának vannak hézagai és hiányai, majd helyre igazódnak és pótoltnak a követők, a detail-munkások dolgozataiban. Nem is lehet szándékunk, s itt úgy sem volna helyén, a műnek részletenkint való rostálgatása, csak pár szerény megjegyzést akarunk tenni egyes jelenségeire.

A főherczeg előadása egyszerű, világos és jó magyarságú. Áttekinthetően egymás mellé állítja a dialektusok adatait, biztosan konstatálja a nyelvtényeket s nincs szüksége hypothesisekre, ingatag következtetésekre, nem szorult elvont okoskodásra. Az előszó előadása kissé — hogy is mondjuk? — igen népszerű. A szerző birtokában levő 32 cigány tárgyú munka közül már a 70-es évek

elején elkészült saját művének kidolgozásánál csak hetet használt föl; ezek közt tehát nem lehetnek a legújabb dolgozatok, de Pott A. F. alapvető nagy művét is nélkülözzük a fölhasználtak sorában. Az ind nyelvekre használt művek részben elavultak. A nyelvtanban az igen gazdag szó-összehasonlítások, illetve összeállítások néha etymologiailag nem együvé tartozókat is összesorolnak. A «vándor cigány» kifejezés egy kissé tág értelmű. Néhány magyar nyelvtani kifejezés (határozatlan mód, esetek) nem szabatos. Az *el* nem tekinthető a cselekvő és közép alak, sem a határozatlan mód (infinitivus) képzőjének, hanem csak az egyes szám 3. személye ragjának. A transscriptiónál a magánhangzók nem olvashatók mindig a magyar orthographia ejtése szerint. Természetes, hogy ezek és még egyéb aprólékosságok nem vonnak le semmit a mű nagy érdeméből.

Még két lényegesebb megjegyzésünk lehetne, a mi azonban csak *pium desiderium* számba mehet. Mi a magunk részéről specialis tanulmányaink irányánál fogva a saját hasznunkra igen szerettük volna, ha az erdélyrészi nyelvjárásokat is bele vonja vala a nagy tudományú szerző művének tág keretébe, hogy így e munka az összes hazai dialektusoknak teljesen kimerítő és mindent összefoglaló codex lett volna. Kifejeztük föntebb, hogy az itt nyújtott roppant gazdag új anyag, milyen föltétlenül megbízható. Mindazonáltal nem tartjuk haszontalannak megjegyezni, hogy kivált közép-pont nélküli kóbor törzsekre és csapatokra züllött fajnak irodalom nélkül szűkölködő számos szójárásokra és számtalan tájszólásokra, (mondhatni: családi nyelvekre) szakadozott nyelvénél az alkalmi beszélgetés hang-, alak-, mondat- és jelentéstani sajátosságai nagyobb mértékben egyéni, sőt momentán természetűek, mint más nyelveknél, s az ilyeneket megrögzíteni és átlagukat mint bizonyos népegyeség köznyelvét grammatikában megállapítani rendkívül nehéz dolog. Megkönnyíti és rationalisabbá teszi az elvonási műveletet az az alakja a beszédnek, a melynél maga az illető nép megtette már némileg az általánosítást, a melyben a nyelv bizonyos tekintetben már megkristályosodott, szilárd állományúvá vált, s mint a néplélek szerves közös *productuma* kiemelkedett az egyéni nyelv meg nem határozható alakjából. A *Czigány nyelvtanban* alig látjuk nyomát a népköltészet e szempontból való fölhasználásának.

A *Czigány nyelvtan* teljesen magyar munka. Igazán magyar szellem terméke, magyar benne a fölfogás és a módszer, főkép magyarországi dialektusokat mutat be, még a cigány szó orthogra-

phiája is magyar. Ez igen megkönnyíti a könyv használatát magyar embernek. Igaz, hogy viszont jelentékenyen megnehezítené az idegenre nézve, a kinek, ha ebben az alakban volna kénytelen a könyvet használni, talán kifogása lehetne a cigánynak magyar írásmódja ellen. De a munka azok közé az (irodalmunkban nem gyakori) könyvek közé tartozik, a melyeket az általános tudományra nézve igen fontos tartalmuknál fogva okvetetlenül lefordítanak az összes világnyelvekre; s ekkor aztán az illető nyelv kívánalmai szerinti transcriptiót használhatnak.

Méltó pendantja a főherczeg *Czigány nyelvtanának* a P. Thewrewk Emil szerkesztette *Irodalmi kalauz*, a mely hasznos és biztos útmutató a cigány vonatkozású irodalomnak nem annyira tág mezején, mint tekervényes és bujkáló útjain. Inkább bibliographiának volt tervezve és mikorára elkészült, encyclopaediává növekedett. Tartalma: könyvek, cikkek, stb. czimei idézésekkel, rámutatásokkal, itt-ott bíráló, helyreigazító, kiegészítő, magyarázó megjegyzésekkel; egy pár fejezetben azonban a legfontosabb s kivált magyar szempontból legjelentősebb kérdésekről behatóbb önálló fejtegetéseket, egész értekezéseket találunk. Általános könyvészeti jegyzetek felsorolása után hat fejezetben tárja elénk a *Kalauz* a gazdag anyagot. Az elsőből (Ethnologia) kiemelhetjük a nevek, statisztika, anthropologia, élelem, öltözet, családi élet, vallás, foglalkozás szakaszait. A történet fejezetében különösen Kis-Egyiptom kérdése, a cigányok osztályozása, politikai szervezete, a cigány vajdaság mint országos hivatal, a cigányokra vonatkozó törvények, rendeletek, stb. szakaszai foglalkoznak tárgyukkal bővebben, a hazai viszonyokat nagyszámú igen becses, részben kiadatlan okiratokkal megvilágosítva. A cigány nyelv és népköltészet fejezetében fontosabb szakaszok: cigány nyelvi tanulmányok Magyarországon, hazai kéziratok, (József főherczeg birtokában öt). A népköltészet könyvészete után a híres Farao-ének nyolcz kiadatlan változata. A magyar zene és cigány zene fejezetében becsesek a szerkesztő fejtegetései a magyar zene eredetéről. Thewrewk már több ízben foglalkozott e nagyfontosságú ügygyel, czáfogatva Lisztet, ki maga is elismerte Th. bizonyítékai döntő voltát. Az V. fejezet híres cigányokról szól, zenészekről, írófélekről, magyar főtisztekről és állítólagos cigányokról. Az utolsó fejezet a cigányt mint a szépirodalom és művészet tárgyát tünteti föl (30 lapon), aztán rövid pótlék zárja be művét.

E *Kalauz* szerkesztésében tudatos methodus mutatkozik: teljes

képben, szerves alakban minden oldalról való bemutatása egy tárgynak. A tárgy merőben eltérő voltát nem tekintve, hasonlót láttunk Thewrekw *Anakreon*jában.

A *Kalauz* a maga rengeteg, de rendezett anyagával és értékes fejtegetéseivel nélkülözhetetlen segédkönyv mindenkire nézve, a ki a cigány tudomány bármely ágával komolyan akar foglalkozni, s a főherczeg, a ki nem csak legnagyobb cigány tudósunk, hanem a cigányok nagylelkű patronusa és a cigány vonatkozású irodalom bőkezű mæcenasa, a ki lehetővé tette a Győrffy Endre értéktelen és a Sztojka F. (mint szótár) igen csekély értékű szótárak kiadását, igazán nagy érdemet szerzett magának a cigány tanulmányok körül azzal is, hogy alapvető nyelvi művének függelékeül elfogadva e mint könyvszet szintén alapvető kalauzt, lehetővé tette annak ily könnyen hozzáférhető helyen való közlését. Mert e kalauz az eddigi fogyatékos kísérletekkel szemben legalább relative teljesnek mondható; azon körülmenynél fogva, hogy tárgyai szét vannak szórva az egész világirodalom és művészet minden ágában, természetes, hogy vannak még nem jelentéktelen hiányai és hézagai, a melyeknek pótlására maga a szerkesztő is kilátást nyújt, s a mire jó alkalmat szolgáltat majd a fordítások kiadása is. A hiányok pótlását megkönnyítené, s a kalauz használhatóságát nagyban emelné a betűrendes mutató, a melynek nem szabad hiányoznia az új kiadásból és a fordításokból. *)

Bezárhatjuk fejtegetéseinket. Megjegyeztük már, hogy nem lehetett szándékunk tüzetes kritikát írni e műről, a melyhez tartalmának lényegére, tudniillik a benne nyújtott új anyagra nézve alig is férhet bírálat; terjengős ismertetését sem akartuk adni: a ki érdeklődik a mű tárgya iránt, azt magára a könyvre utaljuk, a melyet úgy is meg kell szereznie és könnyen meg is szerezhet, mert a Franklin-Társulat által rendkívüli díszszel kiállított nagy kötet ára csak három frt. Ez alkalommal elmélkedni akartunk a műről és inkább elvi jelentőségével foglalkoztunk. Elábrándozunk azon, hogy ha a nemzet legfényesebb nevei tudatosan és rendszeresen fejlesztenék a tudományos irodalmat, s ha az sok ilyen művel gyarapodnék, mily

*) Még ez évben két fordítása fog megjelenni; német nyelven Hornyánszky V. adja ki, dr. Herrmann Antal fordításában, s a dr. Katona Lajos francia fordítását a legilletékesebb czég: Maison-neuve et Leclerc, Párisban.

mozgalom keletkezne szellemi életünkben, s mily lendületet vehetne a magyar tudományosság.

H. A.

Poetik von Wilhelm Scherer. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1888.

Scherer Vilmosnak, a berlini egyetem korán elhúnyt, kitűnő germanistájának, utolsó már posthumus munkája e könyv. Scherer egyike volt az újabb német tudós világ ama kevés képviselőjének, kik a buvár koszorúja mellett az íróéra is törekszenek: munkakedvében kitartó a kimerültség; sok irányú ismeretekben gazdag, de eszmékben is bővelkedő; történeti és æsthetikai fölfogásában gyakran új és eredeti, s előadásában is eleven és fordulatos. Élete utolsó éveiben egy új poetika tervével foglalkozott, melylyel annak idején e tudományágnak mintegy újjá alkotója gyanánt kívánt föllépni. A *Deutsche Rundschau* nekrológja úgy említette e dolgozatát, mely akkor még csak egyetemi előadásaiból volt ismeretes, mint munkásságának egyik legnevezetesebb eredményét, jóformán koronáját. Nem ítélő és törvényhozó, a költői alkotást irányzani kívánó poetikát tervezett, hanem olyat, mely a költészet fejlődésében mutatkozó tényeket, adatokat rendezze, az okaikat vizsgálja, s ha lehet emelkedjék törvényszerűségök megállapításáig. A philológiának azt a módszerét akarta a történettannra alkalmazni, melylyel Grimm történeti nyelvtanát írta.

Az 1885. tanév nyári felében tartotta első és utolsó poetikai előadásait, melyekre, mint a könyvhöz függelékül csatolt jegyzetek tanúsítják, már 1875. óta készült. Rövid előszavában a német tudós-
nak egész becsületes őszinteségével kijelentette, hogy régi készülete daczára még sok mindennel nincs készen, sok kérdés még kérdés előtt, s hallgatósága elé is csak ilyenül terjesztheti. Így is a Németországon események gyanánt emlegetett «kathedrai diadalog» egyikét aratta kollégiumával. Hallgatónak érdeklődése és tetszése nagy örömmel töltötte el, s ez életének utolsó öröme volt. Jegyzeteit, melyekből beszélt, kidolgoznia, formába öntenie, könyvvé szerkeszteni már nem volt ideje. Munkájának ugyanaz lett a sorsa, a mi Weisse utolsó æsthetikai rendszerének és a mi Gregussunk tíz éven át dolgozott széptani könyvének. Az irodalmi formát, melyben megnyugodtak volna, az írott szó művészi és szabatos formáját nem volt idejük megadni anyaguknak, rendszeröknek, gondolataiknak. Tanít-

ványaik kegyelete és buzgósága (mint egykor Hothoé, Hegel æsthetikáját) legalább ezt az anyagot, rendszert, eszméket akarta megmenteni az irodalomnak, s a tanár és tanulók jegyzeteiből összeállított szerkezetben bocsátotta közre. Greguss három cyclusban adta elő széptanát; ennél fogva kiadói számosabb jegyzetet, teljesebb szöveget használhattak, melynek legnagyobb részét maga is átjavította. Scherer egyetlen poetikai kollégiumot tartott, tárgyát csak vázlatosan dolgozta ki, s Meyer M. Richardnak, kiadójának, e vázlatokat kellett kiegészítenie a hallgatók különböző jegyzeteiből.

Így a munka, a mint előttünk áll, nemcsak nem formás, hanem sokszor szakadozott, töredékes és mindenekelőtt egyenetlen. Első fejezetei: A cél, A költő és a közönség, még részletezőbbek, de a későbbiek: Az anyag, A belső forma, A külső forma, hovatovább egyre vázlatosabbakká lesznek, míg végül a műfajok és költői technika tárgyalása alig egyéb futólagos áttekintésnél, érdekes gondolatok megpendítésénél és irodalmi utalásoknál. Egy készülőben levő épület az egész; egyik felén már állanak a falak, de állványok által borítva s törmelékek halmai között; másik felén még csak az alapmunkálatokat látjuk, melyeken a falaknak emelkedniök kell, azután a feltámasztott állványokat s az összehordott anyag egy részét. A félév vége felé járt, sietnie kellett befejeznie tárgyát. Scherer, mint tanár, különben is arról volt híres, hogy nála jobban sietni senki sem tudott. Előadásaihoz megadta a keretet, a fősztást, azután pezsgő sietséggel a bele való anyagot, sok irodalmi utalással, érdekes, elmés, és röpké kritikai megjegyzésekkel. Erejének és idejének fogyatékán e módszert a lehető végletig vitte: poetikáját minden áron be akarta fejezni, legalább körvonalalaiban. Innen a könyv formátlansága és egyenetlenségei.

Az új poetika célját és módszerét, a könyv első fejezetének második cikkében hosszasan fejtegeti Scherer. Nem akar a philosophia törvényhozója lenni; nem annak fejtegetésével foglalkozni, mi jó, mi rossz, mi helyes, mi helytelen; nem philozophiairendszerek alapján szerkeszteni meg könyvét. Főadatául egyszerűen azt tűzi ki, hogy «a költői alkotást, még pedig a létezőt és a lehetőteljesen leírja, keletkezésében, eredményeiben és hatásaiban». «Lehető» műfajokul emlegeti többek között a prózai eposzt, (megfelekedezvén róla, hogy ez már tulajdonképen létező: a *Telemach*, *Argenis*, nálunk is a *Trója királynéi*, stb., s töredékeiül a prózai monda), a prózai tankölteményt, a prózai lyrát s az Aristophanesi komédia modernizálását. Módszere tehát a történeti, de nem abban az értelemben, a mint ezt Carriere

alkalmazta költészettanának legújabb átdolgozásában, a hol, különösen az általánosabb indítékok felfogása és feldolgozása tekintetében, némi összehasonlító irodalomtörténetet ad. E történeti összeállítások azonban Carrierenél, ki egyike a legrendszeretlenebb s legnehezebben áttekinthető írónak, az elméleti fejtegetések mellett inkább pótlékokul vagy példatárakul, mint ama fejtegetések alapjaiul szerepelnek. Scherer igazibb történeti módszert követ: ethnographiai és historiai tényekből okoskodik, s a költészet bizonyos irányú fejleményeire éles és finom világot vet. Számos példáját idézhetnők e mindig vázlatos, de gazdag és eleven szellemet tanúsító fejtegetéseknek, melyek különösen a szakemberre nézve rendkívül becsesek és eszméltetőek. Csak az eposzi alkotások fejlődésének tárgyalására utalunk ott, a hol több szerzőnek egy művön való közremunkálásáról s ennek a művön mutatkozó jeleiről szól, azután arra a cikkekre, melyben a középkori udvari és népköltészet viszonyából s emlékeiből kiindulva, a nép- és műköltészet stílbéli eltéréseit magyarázza.

A történeti módszer azonban nem vezeti a maga kizáróságában. Alkalmazza mellette a Wundt-Fechner-féle psycho-physika methodusát és eredményeit. Ezeknek, s főképp Darwin és Tylor vizsgálatainak fölhasználásával kutatja a költészet eredetét s fejlődésének, elágazásainak az emberi természetben rejlő föltételeit. Az ős-ember jókedvének nyilvánulásai, az ugrálás és táncz, a gyönyörérzetnek (különösen a szerelmi hívogatásnak és édeskedésnek) még értelmetlen hangjai, azután a nevetés: ezek a költészet csirái. Formája, a rhythmus, a tánczból fejlődött; legősibb jelensége: a lyra. Az egyes műformák között legrégibbeknek tartja Scherer: a karéneket, a közmondást és a mesét; az elsőből fejlődött a kötött, az utolsóból a kötetlen nyelvű költészet. Ennek alakulása, haladása, különülése három szempontból kerül vizsgálat alá: a történeti adatoknak és emlékeknek, a jelen irodalmi élet viszonyainak s főként a psycho-physika tanainak és buvárlatainak szempontjából. Így Scherer elődeinél sokkal nagyobb figyelmet fordít a közönség, hallgatóság, olvasó világ befolyásának tanulmányozására. A gyönyörűségnek egészen szűkre szabott fogalmából indulván ki, mikor a költészet eredetét kereste, e fogalom mindvégig eredeti conceptiójában uralkodik fölfogásán. Mindig olynemű gyönyörérzethez ragaszkodván, melynek határozó mozzanata az önzés, látszólag igen positiv és igen biztos talajon marad. De ez csak látszat. Az igazság az, hogy a költészet legkiválóbb alkotásainak hatását elméletének ma még fogyatékos segédeszközeivel, a fölhozott psycho-physikai tények és

kutatások alapján csak félig-meddig vagy egyáltalában nem képes megértetni. Alig fogadhatjuk el például az ilyen okoskodást: «Mikor a biblia az Istent úgy tünteti föl, mint a ki egy szavával teremt, ez is kívánatos, gyönyörködtető képzet: mindnyájan óhajtanánk ilyen hatalmat». Természetesen kiváló gondot kell fordítania a félelmesben, fájdalmasban, halálban való gyönyörködés kérdésére. Foglalkozik is vele, talán leghosszasabban egész munkájában. Részletesen fejtegeti az izgalom jóleső voltát, az ismeretlennek örömét, a biztonság önzését, igazságérzetünk kielégülését, a rossznak saját javunkra magyarázását, kis bajaink elfeledését s végül a halálnak, mint mindnyájunkra várakozónak érdekességét.

A költőnek és közönségnek úgyszólván természetrajzát akarja adni. Ennek behatóbb, szélesebb körű és több irányú vizsgálata valóban hasznára lehet a poetikának, s hogy a figyelmet fölhívta rá, mindenesetre érdeme Scherernek. Töredékes mondatai között sok van, a mi megérdemelné a bővebb kifejtést, legalább a vele való alaposabb foglalkozást. A mi azonban e szakaszának leglényegesebb pontja, a tetszés föltételei, az nem egyéb, mint Fechner *Vorschule der Aesthetik* című munkája első részének kivonata. A költői oktatás természetének magyarázatánál igen érdekesen fejtegeti a képzelő és emlékező tehetségnek közel rokonságát, úgyszólván fogalmi egységét. De e fejtegetéssel éppen nem visz közelebb a kérdés megértéséhez; mindössze annyit világít meg, hogy: mi módon gyűlik és rendezkedik a költészet anyaga, de hogy ebből az anyagból mi módon lesz költemény, arról egy szót sem szól. Még kevesebb eredményre jut az adatok, följegyzések, orvosi megfigyelések segítségével a költői természet physikai meghatározásában. A lángész és az örült testi dispositioninak rokonságára nézve idézett, s a mint látszik általa is elfogadott elméletek rendkívül ingatagok és szakadékosak. Mind e kérdésekre nézve a természettudományok még nem nyújtanak, s valószínűleg sohasem fognak nyújtani oly határozott és teljes fölvilágosításokat, hogy ezekből magokból a lelki élet legfinomabb és legmagasabb jelenségeit megérthetnők. Mindenesetre adnak hasznos támogatást, de ha csupán rájuk akarunk támaszkodni, mindig a dolog körül maradunk a nélkül, hogy a beléje való hatást meg is kísérthetnők.

Scherer elődeinek egész fölfogása és módszere ellen állást foglal. Ki nem állhatja a meghatározásokat s csak kifejtések és körülírások által akarja megértetni magát. De előadásmódja, mely sietős, sokfelé tekintő, kitéregető, nem igen alkalmas a fogalmak ilyenmő magya-

rázatára. A benyomás, melyet egy-egy fejezete hátrahagy, határozatlan és szerte foszló; inkább egyes elmés megjegyzései maradnak emlékezetünkben, mint magyarázatásának veleje. Megecsik az is, hogy eredményeit itt-ott nem is lehetne szabatos és határozott formába foglalni, mert gondolatoknak sem ilyenek. A könyv első lapjain például igen terjedelmesen magyarázza a költészet körét. Abból okoskodván, hogy: a költészet nem mindig a nyelv művészi alkalmazása (a mimikát, zenekíséretet, stb. mind a költészethez számítja), s viszont a nyelv művészi alkalmazása nem mindig költészet: a következő eredményre jut: «A költészettan főképp a kötött beszédre szóló tudomány; ezenkívül azonban a kötetlennek is némely alkalmazásáról, melyek a kötöttnek alkalmazásaival közel rokonságban állanak».

Ha a fogalom-határozás szabatoságára e szerint nem sokat ad, annál nagyobb gondot fordít az anyag elrendezésének és fölosztásának szabatoságára. Panaszkodik, hogy a lyrai költészet poetikáinkban fölosztva, csak nevezetesebb fajai szerint is megkülönböztetve egyáltalában nincs. Maga különböző osztó alapokat is keres tárgyainak. Így például a beszéd módjaiul megkülönbözteti először a monológot, előadást és dialogot; azután a költőnek saját személyében álarcz alatt és szerepben mondott beszédét; végre az időirány nélkül, a múlttól, jelenről és jövőről való beszédet. Ez az osztályozó kedv nem olyan gyümölcstelen, a milyennek így csupaszra vetköztetve látszik; a tárgyak vizsgálatára nem egy új szempontot nyit, s nem egy eddig figyelembe nem vett oldalnak megismerésére segít. Scherer azonban könyvének utolsó fejezeteiben már csakis osztályozást, futólagos megjegyzéseket és vázlatos utalásokat ad. Ezek között is sok az érdekes, elmés, új; de a tárgyalás módjánál fogva már csakis szakemberre nézve tanulságos. És a munkának talán éppen legfontosabb része az, mely ily készületlenül maradt: a költészet anyagáról szóló fejezet, benne a motivumok, bonyodalmak és hatások tana; azután a belső formát, vagyis a költői felfogás különbségeit ismertető fejezet; végül az utolsó, a külső formáról tanító fejezet, melynek szakaszai már csak egészen futólag, nagyobbára Goethe és Lessing nyilatkozataira támaszkodva érintik az előadás alapformáinak, a műfajoknak, a compositiónak, a költői nyelvnek s a metrikának kérdéseit.

Az út, melyen vezet, töretlen; még nem vagyunk biztosak benne, hogy egyenesen vezet-e a célhoz; de az új képek és távlatok, melyeket nyújt, kiváló mértékben érdekesek és eszméltetők. —y—

A régi Szeged, II. A kőbárány és a kún puszták pere. Irta Reizner János. Szeged, 1887.

Reizner János, volt városi főjegyző s mostanában a szegedi Somogyi-könyvtár igazgatója, Szeged monographiáján dolgozik; 1884-ben közrebocsátá az öt kötetre számított munka első kötetét, melynek czíme: *A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden*, Ezt a kötetet annak idején a *Budapesti Szemlében* méltánylólag ismertették meg. Most előttünk fekszik a munka második kötetete, melynek czíme: *A kőbárány és a kún puszták pere*. Ez a kötet nincsen kapcsolatban az első kötetel, kizárólag azt a vitát tárgyalja, mely Dorosma és Szeged között egy régi emlékkő eredete és tulajdonjoga miatt folyt, s a hosszas pert, melyet Szeged bizonyos kún puszták használatáért, valamint Dorosma és Szt-Mihálytelek birtokáért a német lovagrend ellen a múlt század első felében folytattott. A szegedi vár nyugati falába egy kőlap volt beillesztve, melyen bárány van ábrázolva, Dorosma 1885-ben levélben arra kérte Szeged város törvényhatóságát, hogy azon «kőbárányt», mely állítólag a mohácsi vész után a törökök által elpusztított Dorosma nagy templomának díszítéseül szolgált vala, adományozza Dorosmának, mert azon «nagy faluból, tudniillik Dorosmából, mely már a legelső magyar királyok idejében létezett, semmi sem maradt, csak ez az emlékkő». E kérelem irodalmi vitára szolgáltatott alkalmat, melyben Czimer Károly, Dudás Gyula és Zádony Károly vettek részt. Reizner most azt bizonyítgatja, hogy Dorosma mint helység csak 1340 óta létezett, s hogy az mindig csak kis falu volt, melynek faragványokkal díszített temploma sohasem volt, s mely már a mohácsi vész előtt elpusztult. Azután elbeszéli a szegedi vár építésének történetét, s leírja a várban talált műemlékeket. A kötet fő tartalmát az teszi, a mit a kún puszták használatáról és azután a német lovagrend ellen indított perről elbeszél. Az utolsó szakaszban visszatér a kőbárányra s azt bizonyítgatja, hogy az román stílyú egyház maradványa, s már ennél fogva sem származhatott Dorosmáról, a melynek kisebbszerű temploma csakis csücsíves építmény lehetett. Végre még Szeged város czímerét és pecsétnyomóit írja le. A mit a kún puszták egykori birtoklásáról elmond, az ugyan az illető kor jellemzésére szolgál, mégis teljes korrajzt nem nyújt s a városnak múlt századbéli állapotát korántsem tünteti föl egész valójában.

Talán nem helyesen tette Reizner, hogy a város monographiáját a legújabb korról kezdte meg, s tehát azt hátra felé kell folytatnia. A történelemben a jelenkor mindig a múltnak eredménye, a jelenkort csak a múltnak eseményeiből lehet megmagyarázni. Ha Reizner így folytatja munkáját, a mint a második kötetben tette, mely csak egyes mozzanatokot tárgyal a múlt századból, akkor monographiája csak egyes töredékekből fog állani, de kapcsolatban egészsze nem fog alakulni. Magában véve a második kötet is becses tanulmány, jóllehet nem ment a botlásoktól.

MÁS VILÁGOK.*)

Első közlemény.

Non fingendum aut excogitandum,
sed inveniendum est, quid natura ferat
aut faciat.

Verulami Baco.

Az emberiséget minden korban azon eszme foglalkoztatta: vajon vannak-e a földünkön kívül más világok, melyeken élő lények, növények és állatok léteznek, sőt talán gondolkozó, észszel bíró lények, mint az emberek itt a földön? És miután semmi biztos támasz nem volt, melyből következtetni lehetett volna más, a földhöz hasonló világokra, és más a földön élő lényekhez hasonló lényekre, a képzelődésnek, a phantasiának szabad tér nyílt, s az ember alkotott magának eszményi világokat, melyek a különféle népek művelődési fokához, æsthetikai kiképeztetésökhöz és egyéniségökhöz képest igen különbözök és egymástól nagyon eltérők valának. Így származtak a különféle mythologiák, a hősköltemények, így a föld alatti világok, stb., mind abból a sejtelemből, hogy kell még más világoknak lenni, melyeket lényekkel népesítettek, melyek az emberekhez hasonlók ugyan, de melyeket majd tökéletesebb szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal ruháztak föl, majd azokénál tökéletlenebbekkel.

Azonban e nézetek az emberiség haladtával, főleg pedig a természettudományok fejlődésével nagy változást szenvedtek. Valamint minden nagyobbszerű, az emberiség életében korszak-

*) Szükségesnek tartom kijelenteni, hogy e tanulmány, az astronomiai adatokat kivéve, semmi más viszonyban nem áll se Proctor, se Flammarion műveivel, sőt azokat nézeteikben gyakran megcáfolni is igyekeztek.
N. K.

ket előidéző fölfedezések, a tudományos és erkölcsi eszmék tisztázása az európai emberiséghez van kötve, főleg pedig a természettudományok fejlődéséhez, melyek a XIX. századot jellemzik: épen úgy vannak a valósághoz közeledő eszmék más világokról az európai emberfajokhoz kötve és köszönhetők azon ernyedetlen vizsgálódásoknak, melyekkel az eget az annyira tökéletesített távcsövek segítségével átkutatták.

* * *

Midőn mi szép, csillagos éjjel kilépünk a szabad térre, szemünket az ég felé irányozzuk és azon számtalan milliókra menő fénylő pontokat látjuk, melyeket csillagoknak nevezünk, minden gondolkodó emberben azon gondolat támad: vajon mik lehetnek ezek e fénylő, ragyogó pontok, van-e valami rokonság köztök és földünk között, és ha van, miben áll az?

Már a régi korból átszármazott az a jelenkorba is, hogy különbséget teszünk, sőt ellentétet állítunk föl a föld és az ég között és a földet mintegy a világ középpontjának gondoljuk, mely az emberiség kedvéért van teremtve, és mind az, a mi azt környezi, az emberiség lakhelyének díszítésére és kényelmének nevelésére van alkotva. Az ember tehát az egész világon a teremtő kedvencz teremtése, melyen örömét és kedvét találja, és melynek öröme ő a földet, mint az emberiség lakhelyét minden kincsekkel és minden szépségekkel fölruházta.

Ez gyermekies fölfogás, mely az emberiséghez addig illik, a meddig az még kiskorú állapotában és csakugyan abban a hitben volt, hogy a föld a világnak azon része, mely egvedül van szellemi lényektől lakva, és hogy ezeken kívül sehoh a világon az emberekhez hasonló szellemi lények nincsenek, hacsak az angyalok és szenteket azoknak tartani nem akarjuk, a kik azonban egy képzelt és valósággal nem létező világ lakóinak tekintendők, a kik a mi vizsgálódásaink körén túl esnek. Az ellentét, melyet a föld és az ég között fölállítunk, nem létezik, mert azon véghetetlen tér, mely a föld fölött és alatta elterül, és azt mindenhol környezi, azon véghetetlen mindenséget képezi, melyet világnak nevezünk. E véghetetlen térben vannak elszórva azon miriád és miriád világtestek, melyeket köznéven csillagoknak nevezünk és a melyekhez földünk is tartozik, mint egy parányi porszem a véghetetlen homoktengerben, épen úgy,

mint a Mercur, Venus, Mars vagy Jupiter és a többi bolygók, melyek e véghetetlen mindenségben lebegnek és iszonyú sebességgel keringenek pályáikon a nap körül, mint azon középpontjuk körül, mely nekik világosságot és meleget kölcsönöz.

Földünk tehát épen úgy az égben van, mint vannak a többi bolygók, és ha lehetséges volna megtekinteni földünket a Venusról, vagy a Marsról, földünk épen oly fényes csillagnak látszanék, mint Vénus, csakhogy nagyobbak, mert földünk nagyobb mint Vénus, vagy Mars.

A régi fölfogás szerint kétféle csillagot különböztetünk meg: tudniillik bolygókat és álló csillagokat. Az álló csillagokról, a hová a mi napunk is tartozik, azt hittük, hogy azok változatlanul egy helyen állanak és onnét soha el nem mozdúlnak. Ez álló csillagok saját fényökkel bírnak és meleget árasztanak magok körül, mert fehér, izzó gömbök, mint napunk, melyek körül a bolygók, mint homályos és kihült égi testek keringenek és melyektől világosságot és meleget kapnak, mint kapja azt földünk a naptól.

Miután azonban más bolygókat nem ismerünk, mint azokat, melyek a nap körül, mint középpontjuk körül, keringenek, más bolygókról nem is beszélhetünk, nem is beszélhetünk pedig azért, mivel a többi csillagoknak, melyek mind a nap szerepét játsszák, bolygói oly véghetetlen távolságban vannak mi tőlünk, hogy azokat még a legtükéletesebb távcsövek segítségével sem láthatjuk, valamint az Uranust és a Neptunt is csak jó távcsövekkel észlelhetjük és azért csak is az újabb korban találtattak föl azon számos asteroideákkal, melyek a Mars és a Jupiter közötti térben keringenek.

Ha még a holdakat vesszük tekintetbe, melyek több bolygót környeznek, névszerint földünkön kívül a Marst, Jupitert, Saturnust, Uranust és Neptunt, a csillagoknak vagy tulajdonképeni égi testeknek különféleségét nagyjában ezennel jeleztük; mert az üstökösöket, melyek a többi égi testektől lényegesen különböznek; ez alkalommal fejtegetésünk köréből kihagyjuk.

Azonban a különbség, melyet mi az álló csillagok, a bolygók és a holdak között teszünk, a természetben nem létezik és csak viszonylagos (relatív) fogalom. Mert álló csillagok az az olyanok, melyek egy helyen mozdulatlanul maradnának, nin-

csenek. Az új csillagászat tudniillik fölfedezte azt, hogy nem csak a nap nem áll mozdulatlanul, hanem hogy forog először is saját tengelye körül, de másodszer, hogy mozog helyéről és saját pályáján haladva más, nálánál sokkal nagyobb nap körül, ez megint más nap körül és így tovább a véghetelenségbe, míg végre az úgynevezett centralnapra akadunk, mely körül valamennyi égi test forog.*) De nem állanak mozdulatlanul a többi csillagok sem, daczára annak, hogy már ezredek óta egy és ugyanazon helyen állani látszanak. Hogy azonban ugyanazon a helyen mozdulatlanul állani látszanak, az egyedül véghetetlen távolságuknak tulajdonítandó. Mert valamint mi azt nem vesszük észre, midőn egy ember nagy távolságban tőlünk kis körben mozog, épen úgy nem észlelhetjük azt sem, hogy valamely égi test vagy csillag körben mozog, mert távolsága oly véghetetlen, s így azon kör is, a melyben mozog, oly kicsinynek látszik, hogy azon rövid idő alatt, melyben mi mozgását észlelhetjük, helyét változtatni nem látszik. Azonban az újabbkori csillagászok kitünő távcsöveikkel, melyekkel most rendelkeznek, kipuhatolni még is képesek valának, hogy körben mozognak. Így van az például az éjszakai csillaggal is, mely szintén nem áll mozdulatlanul egy helyen, hanem körben mozog, mint mozognak a bolygók. De véghetetlen távolságánál fogva azon kör is oly kicsinynek látszik és mozgása is oly lassúnak, hogy csak ezer és ezer évek múlva észrevehető e mozgás és ez is csak a legjobb segédeszközökkel. Így be van az bizonyítva a napon is, hogy nemcsak tengelye körül forog, mint földünk és a többi bolygók, hanem hogy a véghetetlen térben halad a Hercules csillagzat felé, melynek csillagai között azon nap létezik, mely körül napunk pályája megyen.

Nekünk is, a kik itt a földön élünk, a nap mozdulatlanul látszik, mert a nap a földünkhöz képest állását nem változtatja; épen úgy, valamint a holdon lakó embereknek is (ha volnának ott élő, és észszel bíró lények) a mi földünk szintén

*) Vannak ugyan számos csillagászok, a kik a centralnap létezését tagadják, és csak középpontot vesznek föl, mely körül valamennyi égi test forog. Ez azonban csak egy nézet, míg más csillagászok, mint Mädler, a dorpáti csillaglátnak híres igazgatója, centralnapot vesznek föl. Centralnap tehát vagy csak eszményi centrum, a nézet dolga.

álló csillagnak látszanék, mert az sem változtatja a maga helyét a földhöz viszonyítva, stb.

A mi pedig az álló csillagoknak azon jellegét illeti, hogy azok saját fényvel bíró égi testek, melyek izzó állapotban vannak és így fényt és meleget sugárzanak ki környezetükre, tehát valóságos napok; míg a bolygók sötét és hideg égi testek, melyek fényt és meleget csak az álló csillagoktól nyernek, valamint azt földünk nyeri a naptól; ez sem áll föltétlenül, mert kétséget nem szenved, hogy földünk épen úgy, mint a többi bolygók egy időben épen oly fehér izzó fényt és meleget árasztó gömb volt, mint még most is a nap, és hogy földünk akkor a holdnak ugyan az volt, a mi most földünknek a nap, vagy a Jupiter, Saturn és Uranus a maga holdjainak.

Hogy pedig földünk valamikor csakugyan fehér izzó gömb volt és csak fölületének kihülése következtében kapta e szilárd és kihült kérget, mely annak fölületét alkotja, azon körülmény bizonyítja, hogy a földnek hőfoka növekszik azon arányban, a mint mélyebben leszállunk a földbe, és pedig minden 32 méternyi mélységre egy Celsiusi fokkal, úgy, hogy már öt mérföldnyi mélységben a föld izzó és az anyagokat, melyekből a föld áll, olvasztott állapotban találjuk. Bizonyítja azt azon körülmény is, hogy a tűzokádó hegyek izzó és olvasztott anyagokat tömérdek mennyiségben és iszonyú mélységből hánynak ki; bizonyítja végre azon körülmény, hogy az úgynevezett kristályos hegyek, mint a granit, porphir és trachyt-hegyek, melyek a föld mélyéből szorítottak ki, mint a láva a tűzokádó hegyekből csupa kristályos anyagból állanak, melyek csak olvasztott állapotból mehettek át kristályos állapotba.

Kitetszik tehát mindezekből, hogy földünk épen úgy, valamint a többi bolygók is, a napnak tulajdonságaival bírtak, a mennyiben világosságot és meleget árasztottak környezetükre épen úgy, valamint azt most teszi a nap, melegítvén és világítván a bolygókat, melyek körülötte keringenek.

Más oldalról meg a nap is és mindazon fénylő csillagok, melyeket mi izzó gömböknek tartunk, idővel szintén ki fognak hűlni, fényüket elvesztik és azon állapotba mennek át, a melyben most földünk van. Hogy mikor fogna az történni, nincsen azon szám, mely e korszakot földi években kifejezni képes volna. Elie de Beaumont, híres francia geolog, kísérletekre alapított állítást kockáztat, miszerint arra, hogy földünk

egészen csak egy fél fokkal kihüljön, egy billió év kívántatik. Földünk pedig aránylag a naphoz képest mint egy mákszem tekegolyóhoz.

* * *

Midőn tehát az észlelő ember szemeit a csillagos ég felé irányozza, önkénytelenül támad benne azon gondolat, hogy vajon e számtalan csillagok csak azért vannak-e, hogy ragyogjanak, hogy ragyogásokkal az eget ékesítsék, és az embernek szép képet nyújtsanak az égen? vagy talán lakhelyül szolgáljanak értelmes, az emberekhez hasonló, sőt talán ezeknél sokkal tökéletesebb lényeknek? Van-e a tudomány már annyira fejlődve, hogy erre a kérdésre némi valószínűséggel felelhessünk? és mire alapítja a tudomány a maga nézeteit, mivel indokolja a maga véleményét, a maga állításait?

Midőn a tudomány bizonyos hypothesiseket fölállít, dolgokról szól, melyeknek létezését bebizonyítani nem lehet, de melyeknek valószínűségére az analogia következtetni kényszerít; akkor csak a szigorú tudomány ösvényén kell haladnunk és a képzelődésnek, a phantasiának semmi tért nem engedünk. Csak addig haladhatunk, a meddig azt a szigorú tudomány engedi és csak azon következtetéseket vonhatjuk le, melyeket a tapasztalás a tudomány által vezetve, levonni enged.

* * *

Midőn mi más égi testeken élő szervezettel bíró lényekről szólunk, csak oly lényeket tehetünk föl, melyeknek szervezete hasonló a földön élő lények szervezetéhez. Mert nekünk egyáltalában semmi fogalmunk sem lehet más szervezetekről, mint a milyenek azok, melyek a földön élnek és rajta fejlődnek. Én azzal nem azt akarom állítani, hogy más bolygókon élő lények sokban nem térnek el a földi lényektől; hiszen a földön is számtalan alakok vannak, melyek mind eltérnek egymástól, sőt voltak a különböző geológiai korszakokban még sokkal számosabbak, a melyek egymástól, főleg pedig a mostan élő alakoktól még inkább eltértek.

Midőn én azt állítom, hogy más bolygókon élő lényeknek hasonló szervezettel kell bírniok, mint a földön élő lényeknek, akkor én azt értem alatta, hogy szervezetöknek ugyanazon

általános terv szerint kell alkotva lenni, mert azon anyag vagy anyagok, melyek szervezetek (organismus) képeztetésére alkalmasak, mindenütt ugyanazon föltételeket követelik, ugyanazon törvényeknek hódolnak. E föltételek bizonyos szélességet (latitude) engednek ugyan és ez eltéréstől az engedett szélességi határok között függnek azután a szervezetek különbségei is. Így például más és más állatok és növények voltak a földön a különböző geológiai korszakokban, midőn mások voltak a hőség viszonyai, más a levegőnek alkotása, más a levegőnek nyomása. De azért még is ráismerünk az első pillanatra a mostan élőkhez való hasonlóira. Voltak minden geológiai korszakban halak, de mások mint most, voltak hüllők, de mások mint most, voltak emlősök, de mások mint most, de azért voltak mégis halak, hüllők, emlősök, melyekre mindjárt az első pillanatra mint olyanokra ráismerünk. Szintúgy voltak a növényországból harasztok, de mások mint most, pálmák, de mások mint most, tűlevelűek, de mások mint most és lombos fák, de mások mint most. De azért ráismerünk ezekre is mint harasztokra, mint pálmákra, mint tűlevelűekre, mint lombos fákra stb. Hiszen most is, a mostani geológiai korszakban földünk különböző éghajlatában, mennyire eltérő növények és állatok élnek. A pálmákat, a cykadeákat, az araukariákat hiába keressük a hideg vagy csak a mérsékelt éghajlat alatt, szintúgy az elefánt, az oroszlán, a tigris, a teve, a giraff soha sem lakott és soha sem tenyészett a mérsékelt éghajlat alatt, azoknak forró éghajlat kell, valamint a négereknek és a majmoknak is. Ellenben a jeges medvék, a fókák, a czobolyok, a czethalak csak a hideg éghajlatban találhatók, és csak ottan élhetnek, vagy pedig ha más éghajlat alatt akarjuk azokat tenyészteni, azon föltételeket mesterségesen kell eszközölnünk, melyeket azoknak élete és szervezete igényel. De azért mégis igen nagy és azonnal fölismerhető hasonlóság és rokonság van minden éghajlat alatt élő és tenyésző állatok és növények között, valamint igen nagy rokonságot és hasonlóságot találunk a különböző geológiai korszakokban élő és tenyésző állatok és növények között is. És az eltérés csak annyiban történt, a mennyiben a különféle korszakokban élő állatok és növények szervezete alkalmazkodott az akkoriban eltérő éghajlati viszonyokhoz. De én tovább megyek és azt állítom, hogy miután a mozgást az állatoknál csak az izom

végezheti, az érzést csak az ideg közvetítheti, miután gondolkozni csak az agyvelő bír, hallani és látni csak az, a minnek erre szervei vannak stb.; önként következik, hogy ha akár melyik bolygón legyenek élő lények, melyek mozognak, éreznek, gondolkoznak, hallanak és látnak; azoknak izommal, ideggel, agyvelővel, füffel és szemmel kell bírniok, melyeknek egészen hasonlóan kell alkotva és szervezve lenni, mint a földön élő lényeknél. — De abból azután az is következik, hogy ha vannak oly bolygók, melyeken élő lények léteznek, akkor a viszonyoknak is hasonlóknak kell lenniök azokhoz, a melyek alatt a sokféle szervezetek a földön fejlődtek. — Azt az állítást, hogy más bolygókon egészen más, a földiektől lényegesen eltérő viszonyok lehetnek és e viszonyokhoz képest más lények is fejlődhetnek, semminemű okszerű érveléssel támogatni nem lehet, mert arra nincsen semminemű alapunk. Én csak azon alkalmazást a körülményekhez engedhetem, melyek alatt a szerves lények itt a földön is fejlődtek. Mert, hogy izzó égi testeken élő lények lehessenek, azt állítani pusztá badarság, vagy hogy aranyból, ezüstből, vasból, ólomból stb. izmok, idegek, agyvelő stb. képeztessenek, merő képtelenség és teljes ismeretlenséget tanúsít a szerves lények természetére nézve.

De még a levegő hiánya is valamely bolygón lehetlenné teszi a szerves életet. Mert az életet mozgás, azaz munkavégzés nélkül gondolni nem lehet, minden munka pedig az anyag fölhasználásával, tehát melegfejtéssel van összekötve, arra pedig légzés és a légzésre levegő és pedig élyentartalmú vagy azzal egy æquivalens levegőfaj kívántatik.

Míg Bunzen és Kirchhof az úgynevezett spectral-analysist föl nem fedezték, mely fölfedezésekben annyira gazdag századunk egyik legkitünőbb fölfedezéseihez tartozik, addig némi alapossággal arról beszélni nem lehetett, hogy vajon vannak-e az égi testeken élő lények és ha vannak, milyenek azok? és melyek azon égi testek, a melyeken lehetnek, és azok, a melyeken nem lehetnek? Mert mi addig azon égi testekről vajmi keveset tudtunk, még annyit sem mondhattunk, hogy miféle anyagból állanak és nyújtják-e mind azon föltételeket, melyek élő lények képeztetésére és föntartására szükségesek?

De minthogy Bunzen és Kirchhof fölfedezésök óta teljes biztonsággal mondhatjuk, miféle alkatrészekből állanak az égi testek, hogy vajon az anyagok, melyekből állanak, hasonlók-e azon

anyagokhoz, melyekből a földünk áll, vagy eltérők-e tőlök: azóta némi bizottsággal szólhatunk arról is, hogy lehetnek-e az égi testen élő lények és ha lehetnek, mily természetűek lehetnek azok. Továbbá, melyek azon égi testek, melyeken az élő lények lehetősége meg van adva és melyeken nem?

* * *

Hogy valamely égi testen élő lények legyenek, hogy rajta szerves élet fejlődjék, arra bizonyos föltételek kívántatnak, melyeknek hiányában minden szerves élet, legalább tudományunk mostani állásánál fogva, teljes lehetetlen.

A föltételek, melyek alatt, véleményünk szerint, szerves élet egyedül fejlődhetik, következők:

Először, hogy mindazon alkatrészek találtassanak azon az égi testen, melyek itt a földön a szerves élet fejlődésére kívántatnak.

Bunsen és Kirchhof a spectral-analysis segítségével határozottan bizonyították, hogy nem csak a nap, de valamennyi, saját fényökkel bíró csillagok ugyanazon anyagból, ugyanazon chemiai elemekből állanak, melyekből a föld áll. Megtaláljuk ennél fogva nemcsak a catexochen úgynevezett szervképző elemeket, tehát az oxygent, hydrogent, carbont és nitrogent vagy azotot, hanem a többi elemeket is, melyeket a vegyészek minden szervezetben találtak, tehát a kalium-, natrium-, calcium-, magnesiumot, vasat, sőt a többi a földön található elemeket, melyekhez a fémeknek legnagyobb része tartozik.

A vegyészek ez alkatrészeket a véghetetlen távolságban eső csillagokban épen úgy, mint a napban, az üstökösben, sőt a ködfoltokban is föltalálták, miáltal bizonyult, hogy valamennyi égi testek ugyanazon kútforrásból származnak, mint egy ugyanazon családnak tagjai.

Igaz, hogy mi a bolygókon, melyek saját fényökkel nem bírnak, ugyanazt bizonyítani képesek nem vagyunk, mert, ha mi a fényes bolygókat a spectroscoppal*) vizsgáljuk, mi azoknak a fényében csak a nap alkatrészeit találjuk, épen úgy,

*) Spectroscopnak nevezzük azon optikai készüléket, melylyel a fényes, tulajdonképen világító testen az alkatrészeket, melyekből állanak, meghatározzuk.

mintha például a spectroscoppal egy, a nap sugarai által világított fehér falat nézünk, mi a faltól visszasugárzó nap fényében csak a nap spectrumát látjuk, nem pedig a falét.

Miután azonban a bolygók, valamint földünk is a naptól származtak, azaz attól kapták anyagokat, miután mind azon meteorikövek, melyek az égről a földre hullottak, kivétel nélkül ugyanazon anyagokból állanak, melyek a földön is találtak és miután a vegyészek a meteorikövekben soha oly alkatrészt, vagy elemet föl nem találhattak, mely a földön elő nem fordul, a legnagyobb valószínűséggel, sőt biztossággal azt következtethetjük, hogy a napunk rendszerébe tartozó bolygók is ugyanazon alkatrészekből, ugyanazon chemiai elemekből vannak alkotva, mint a föld, a nap és a többi, saját fényökkel bíró, csillagok.

Szintúgy van az a holddal is. Miután a hold is fényét a naptól kapja, a spectroscoppal megtekintve, csak a napnak színeképét, azaz alkatrészeit mutatja.

Tehát azon anyagok, melyek a szerves testek képezetése és fejlődésére kívántatnak, minden égi testen határozottan megvannak.

Másodszor. A második föltétel, mely a szerves élet fejlődésére kívántatik, bizonyos hőfok, mely bizonyos határok között ingadozhatik az égi testen. E hőfoknak nem szabad állandóan a víznek fagypontján alúl állania, sem pedig a 60-dik Celsius fokot túllépni, azaz azon fokot, melynél a tojásfehérnye megszilárdul.

Ha ezt a körülményt vesszük tekintetbe, nemcsak a nap, hanem mind azon számtalan, saját fényökkel ragyogó csillagok, melyek az éjjeli égboltozatot oly bájossá teszik, minden szerves életnek fejlődésére vagy föntartására teljesen alkalmatlanok. Mert ez égi testek épen úgy, mint a nap, fehér izzó gömbök, melyeknek hőfoka minden szerves lénynek lételeté lehetetlenné teszi. A legnagyobb hőfok, melyet a földön előállítani képesek vagyunk, 2000—3000 Celsius fok. Ez fehér izzó hő, a melylyel legalább a nap is bír és a saját fényökkel ragyogó csillagok is.

Ebből az következik, hogy vizsgálódásunk tárgyát szerves lények lakhelyére nézve egyedül a bolygók képezhetik, azon bolygók, és azoknak holdjai, melyek a földünkkel együtt a nap körül keringenek, a fényt és a meleget a naptól kapják.

És ez azon miriád és miriád égi testekkel szemben, melyek az égi boltozatot ékesítik, véghetetlen kevés! Tehát azon számtalan, véghetetlen nagysággal bíró csillagok csakugyan nem más okból volnának az ég boltozatán, hogy éjjeleinket homályos fényökkel világossítsák?

Nem! mondva volt, hogy mindegyik e véghetetlen számú csillagok közül, világot és meleget árasztó nap, mely körül épen úgy, mint napunk körül bolygók keringenek. Ha tehát már a napoknak a száma a mindenségben határtalan, még inkább az lesz a bolygók száma. — De mi e bolygókat még a legjobb és legtökéletesebb távcsövekkel sem láthatjuk, részint azon véghetetlen távolság miatt, melyben azok tőlünk vannak, részint pedig, mert kölcsönzött fényvel bírók, nem ragyognak úgy mint napjaik, melyektől fényüket kapják, részint végre, mert napjaikhoz képest sokkal kisebbek, úgy állván nagyságra nézve napjokhoz, mint állanak a mi bolygóink a mi napunkhoz. Ámbár tehát azon bolygóknak a száma, melyek más napok rendszeréhez tartoznak, végtelen, mégis vizsgálódásunk tárgyát nem képezhetik, mivel minden észlelésünk lehetőségén túl esnek.

E szerint csak azon bolygók maradnak hátra, melyek a mi napunk rendszeréhez tartoznak és melyek élő, sőt észszel bíró lények lakhelyéül szolgálhatnak. Csak ezek képezhetik erre nézve vizsgálódásunk tárgyát.

De e két föltételen kívül kívántatik még egy harmadik, és ez :

Harmadszor, egy bizonyos légkör. Légkör nélkül szerves élet nem gondolható. Lehetnek ugyan sokan, a kik azt állítják, hogy miért ne?

A kik azt állítják, hogy miért ne lehetne légkör nélkül szerves élet, azaz növények és állatok valamelyik égi testen, azok a szerves életnek föltételeit és igényeit nem ismerik. Csak gondoljuk meg, hogy mire szolgál a mi földünkön a szerves életnek a légkör. A légkör a növényeknek fő tápszerűl szolgál, a mennyiben tudniillik a növényeknek főalkatrésze, tudniillik a szény (carbon) a levegőből származik.

De szintúgy szükséges a légkör az állatéletre is. Az állat pedig, mint már fönnebb mondtuk, egész élettartama alatt mozog, munkát végez. Munkát végezni pedig anyag fölhasználása nélkül nem képzelhető. Az anyag fölhasználása alatt pedig azt

értjük, midőn az egyik chemiai elem vegyül a másikkal, mi-
alatt mindig meleg fejlődik. Vegyülnek pedig vagy légnemű
testek egymással, mint példának okáért, midőn a világító gáz
elég a levegőben, vegyül annak egyik alkatrészével, tudniillik
az oxygennel (élenyvel); vagy légneműek folyó testekkel,
midőn például az olaj, a petroleum, a borszesz égne a levegő-
ben; akkor is e testeknek alkatrészei vegyülnek a levegő éle-
nyével (oxygeniumával) vagy végre, midőn kőszén vagy fát
égetünk el a levegőn, akkor is a kőszén vagy a fa alkatrészei
vegyülnek a levegő élenyével és meleget fejlesztenek. Mi pedig
másképen mozgást, erőt nem fejleszthetünk, csak melegség
által, vagy mozgó víz által.

A mi pedig a testeknek elégetése által a levegőben törté-
nik, ugyanaz történik az állati testben is a lélegzés által. Tud-
niillik a levegő élenye vegyül a tüdőben a vér alkatrészeivel és
e vegyülés alatt szintén meleg fejlődik, sőt ugyanazon vegyüle-
tek is képeztetnek, melyek a fa vagy a borszesz elégetése alatt
képződnek, tudniillik szénsav és víz, melyeket kilélekzünk, és
melyek az égő testek elégetése alatt a levegőbe szállnak.

Miután tehát az állatok élete folytonos mozgással és erő-
fejtéssel vagyon összekötte és csak ettől tételeztethetik föl, ez
pedig csak meleg által eszközölhető, minden melegfejtés pedig
csak az anyagnak fölhasználása által, azaz: az anyagnak más
vegyületekbe való átmenetele által eszközölhető, az pedig az
állati testben csak a lélekzés által történhetik; azért semmi-
nemű szerves élet valamelyik égi testen légkör nélkül nem
gondolható és pedig oly légkör nélkül, melynek alkotása ha-
sonló földünk légköréhez.

De van még egy negyedik föltétel a szerves életre és ez:

Negyedszer, a víz. A víz azon közvetítő, mely a szerves
testekben a benső mozgást eszközli és föntartja. A víz, mely a
vérnek a fő alkatrészét teszi, fölveszi a tápszereket és azokat
az erek segítségével a testnek minden részeibe viszi és a lég-
zés által fölhasznált anyagot pótolja.

Szintúgy van az a növénynél is, mely tápszereinek egy
részét a földből veszi, és hogy az víz nélkül lehetetlen, min-
denki tudja, a ki a szárazságnak szomorú és végzetes hatását
ismeri.

A víz tehát az életnek közvetlen közvetítője és mint folyó-
víz szintén a mozgásnak és számtalan erőfejtesnek a forrása.

A kérdés tehát az, hogy a bolygók közül melyek bírnak azon föltételekkel, melyek a szerves élet fejlődésére és föntartására kívántatnak?

Megkezdjük a vizsgálódást azon bolygóval, mely a naphoz legközelebb áll, tehát a Mercurral.

I.

MERCUR.

A Mercur közép távolsága a naptól 8.000,000 geographiai mérföld, míg a föld középtávolsága a naptól 20.682,000 geographiai mérföld, tehát két és félszernél távolabb áll a föld a naptól, mint a Mercur. De miután a Mercur pályája igen excentrikus, távolsága a naptól nagyon is változik, úgy, hogy midőn legközelebb áll a naphoz, 6.500,000 mérföldnyire közeledik, ellenben ha legtávolabb áll a naptól, 9.850,000 mérföldre távolodik tőle.

Útját a nap körül 88 földi nap alatt teszi meg, tehát éve csak 88 földi napig tart, azaz nem is egészen három hónapig.

Midőn legközelebb áll a naphoz, tízszer annyi meleget és világosságot kap a naptól, mint földünk, azonban midőn legtávolabb áll a naptól, csak felét azon melegnek és világosságának, mint periheliumában (napközelében).

Miután a Mercur annyival közelebb áll a naphoz, mint a föld, a nap még akkor is, ha legtávolabb áll tőle, négyszer akkorának látszik, mint a földtől.

A Mercur sokkal kisebb földünknel. Átmérője csaknem harmadrészét teszi a föld átmérőjének, vagyis, midőn a föld átmérője 1719 geographiai mérföld, a Mercuré csak 671, és ennél fogva térfogata is földünknek csak öt századrészét teszi, úgy, hogy földünkbelől húsz Mercurt lehetne alkotni.

Daczára e kis térfogatának, a Mercur napja mégis néhány percczel hosszabb a földi napnál. E szerint sokkal lassabban forog tengelye körül, mint a föld.

A Mercur kicsinységénél fogva, vonzó ereje is sokkal kisebb a földünk vonzó erejénél, úgy, hogy például valamilyen tárgy, mely a földön egy fontot nyom, a Mercuron csak 17 latot nyomna. Proctor ebből azt következteti, hogy minden állat

mozgása, még a legotrombábbé is, igen könnyű és sebes volna, úgy, hogy az elefánt, a viziló és a szarvorrúak, sőt a mammothok, a mastodonok és a megatiriumok is, ez óriás állatok, melyek a földön a régmúlt korszakokban éltek, a Mercuron ugyanazon sebességgel és könnyúséggel mozognának, mint a földön a zergék, antilopék vagy az agarak. Azonban Proctor nem vette számba azt, hogy a könnyű és sebes mozgásra nemcsak az állat súlya veendő tekintetbe, de annak viszonya az izmok erejéhez és mozgásaik sebességéhez. Mert ha például egy bolhának izomerejét vesszük nagyságához képest és azt egy ló erejével összehasonlítjuk, annak nagyságához képest amannak, tudniillik a bolhának, ereje százszorta fölülmúlja a ló erejét. Mert, hogy ha a ló azon arányban tudna ugorni, mint a bolha, a ló aránylag igen rövid idő alatt az egész föld kerületét bejárhatná.

Tekintve tehát a nagy hőfokot, mely a Mercuron uralkodik, teljes lehetetlen volna, hogy azon olyféle szervezetek élhetnének, mint a mi földünkön. A közép hőmérsék a Mercuron tízszer nagyobb a föld hőmérsékénél és így tetemesen fölülmúlja a víz forrpointját és miután mi, minden állati szervezet lényeges és fő alkatrészének a tojásfehérnyét ismerjük, teljes lehetetlen, hogy oly szervezettel bíró lények legyenek rajta, mint a földön. Azon állításra pedig, hogy lehetséges, miszerint az ott lévő szervezetek az uralkodó viszonyokhoz képest fejlődtek és élnek, jogosúltságunk nincsen, miután a földön sem éltek akkor szervezetek, midőn a víznek, a földnek és a körlégnek hőmérséke száz foknál nagyobb volt. Pedig azt állítani, a mit Proctor állít, hogy a teremtő majd ezt, majd azt a kedvező körülményt varázsolta elő, hogy élő lények lehessenek valamely égi testen, ferde fölfogása a természet fogalmának. A természetnek céljai nincsenek. Hogy a dolgok a természetben így vannak és nem másképen, nem azért van, mert a természet a maga alkotásaival bizonyos célt akart elérni. A dolgok úgy fejlődtek, a hogyan azokat találjuk, mert minden, a mi történik, bizonyos és meghatározott törvények szerint történik és kell, hogy így történt legyen, mert másként nem történhetett.

Azt gondolni, vagy hinni, hogy a föld azért van, hogy azon emberek legyenek, hogy a föld kellemei és szépségei azért vannak, hogy az emberek gyönyörködjenek rajta, hogy a nap azért van teremtve, hogy melegítse és világosítsa a földet,

gyermekes fölfogás. A föld sok millió, sőt billió éveken keresztül keringett a nap körül a nélkül, hogy élő lény lett volna rajta, és kétséget nem szenved, hogy vannak miriád és miriád égi testek, a melyek sok billió évek óta vannak, a nélkül, hogy élő lények volnának rajtuk.

A mi pedig a föld kellemeit illeti, igen együgyű gondolkodást árulnánk el, ha azt állítanók, hogy az, a mi az embernek tetszik, vagy a mit saját hasznára fordít, csak az ő kedvéért van így alkotva, hogy a szép növények, a gyönyörű tájékok, a természet számtalan adományai, melyeket az ember a maga céljaira fölhasznál, az ő kedvéért volnának itt! Nem! De itt vannak, mert a természet benső szükségéből keletkeztek.

Vannak számtalan növények, fák, gyönyörű virágokkal, de oly helyen, a hol azokat soha ember nem látja, vagy oly emberek, a kik mellette elmennek úgy, mint az állat a szép virág mellett. De azért még is vannak, vannak pedig azért, mert az éghajlat, a talaj azok képeztetésének kedvez, míg másutt más virágok, más állatok vannak, mert ott más az éghajlat, más a talaj, mások az életre szükséges viszonyok. A növények és állatok alkalmazkodnak az adott viszonyokhoz és fejlődnek csak ott és csak akkor, a hol és a mikor az adott viszonyok fejlődésökre kedvezők.

Vagy talán a fák azért vannak a földön, hogy az ember azokból bútorait készítse, vagy égő szerül használja? A fák gyümölcsei azért, hogy azok az embernek élvezetül szolgáljanak? A pároszi márvány azért volt elrejtve (az Isten tudja meddig) a pároszi szigeten, hogy azt Phidias és Praxiteles gyönyörű szobraik készítésére használják? A számtalan érczek azért, hogy azoknak fémeiből mindazon szükséges eszközöket és dolgokat előállítsuk, melyek mindennapi szükségünkhöz tartoznak? A gyémántok és egyéb drága kövek azért teremtetek, hogy azok asszonyainknak ékszerül szolgáljanak? A méhek azért, hogy az ember számára a mézet csinálják? A köszén azért van a föld gyomrában elrejtve, hogy mi azt fűtő szerül használjuk? stb. stb.

Nem! A természet céltudatosan nem cselekszik. Semmi sincs a természetben másnak a kedvéért, hanem minden, a mi van, benső szükség következtében van. Minden saját magáért, minden saját maga célját követvén. (Igen is, a természet öntudatosan és tervszerüleg nem jár el, de azért minden, a mi

van, czélszerűen van és saját czéljaihoz képest él és ha tenni tud, tesz.)

E szerint teljesen ferde fölfogás az, ha azt gondoljuk, hogy az égi testek azért vannak teremtve, hogy élő lényeknek, legyenek azok állatok vagy növények, lakhelyül szolgáljanak és hogy az alkotó természet iparkodott volna azokat úgy berendezni, hogy élő lényeknek lakhelyül szolgálhassanak. Kétséget nem szenved, hogy az égi testeknek csak igen kis töredéke van úgy alkotva és azon kellékekkel fölruházva, hogy élő, sőt észszel bíró lényeknek lakhelyül szolgáljanak. Sokkal nagyobb része az égi testeknek oly állapotban van, hogy azok semmiképen sem lehetnek alkalmasak élő lények fejlődésére és föntartására.

De nemcsak a fölötte magas hőfoknál fogva, mely a Mercuron uralkodik, tagadjuk mi a szerves élet lehetőségét, hanem azért is, mivel nincsen bebizonyítva az, hogy légköre és vize van, és ha van is víz a Mercuron, az azon magas hőfoknál fogva, mely a Mercuron uralkodik, azt vízgőz alakjában környezné. De azt is tagadjuk, mert akkor a Mercurnak sokkal nagyobb fényének kellene lenni, mint a milyen valósággal van, miután a felhők jobban verik vissza a nap sugarait, mint a homályos föld.

Azonban menjünk vizsgálódásainkban tovább.

A Mercur után következik a

II.

VENUS.

Ez azon gyönyörű csillag, mely valamennyi csillagoknál az égi boltozaton a legszebben ragyog, és melyet majd esteli, majd reggeli csillagnak nevezünk, a mint vagy este, mindjárt a nap lenyugta után, vagy reggel a nap fölkelte előtt szép ragyogó fényével az ég boltozatán, de mindig csak közel a naphoz, magát láttatja. Miután világosságát, melylyel oly szépen ragyog, csak a naptól kapja, az egyik fele, mely a nap felé van fordítva, meg van világítva, míg a másik fele, mely a naptól el van fordítva, sötét. És innét van az, hogy különböző állásában mi hozzánk, ugyanazon változásokat (phasisokat) mutatja, melyeket a holdon észlelünk, csakhogy kisebb alakban.

Középtávolsága a naptól 14.960,000 geographiai mér-föld. Pályáját a nap körül 224 földi nap alatt futja be.

Átmérője 1694 geographiai mérföld, míg földünké 1719, tehát csak 25 mérfölddel kisebb földünkénél.

Miután sokkal közelebb áll a naphoz, mint földünk, tudniillik kerek számmal 15 millió mérfölddel, míg földünk 20 és fél millióval, a Venus a naptól két és fél annyi világosságot és meleget kap, mint földünk, minél fogva csak a mérsékelt éghajlati és sark körüli vidékek volnának lakhatók oly szerves lényektől, melyek hasonlóak a földi lényekhez. Föltéve mindig, hogy megvannak a többi föltételek is, melyek az ily szerves élet fejlődésére és föntartására kívántatnak, tehát levegő és víz.

Azonban itt más körülményt is kell tekintetbe venni, tudniillik a tengely állását a pályasíkhhoz. A bolygó tengelyének állása a pályasíkhhoz határozza a bolygókon az évszakokat és az évszakoknak ridegségét egymáshoz. Ha például a bolygó tengelye egyenes szögben áll a pályasíkhhoz, akkor a bolygón az egész éven át ugyanazon évszak uralkodik, azon évszak tudniillik, mely a tavasznak, vagy ősznek felel meg, tehát mintegy a középhőmérsék. Ellenben minél jobban tér el a bolygó tengelyének állása a pályasíkhhoz az egyenes szögtől, annál nagyobb mértékben különböznek is az egyes évszakok egymástól, azaz annál melegebbek lesznek a nyarak, és annál hidegebbek a telek.

A Venusnál tengelyének állása a pályasíkhhoz sokkal inkább tér el az egyenes szögtől, mint a földnél, úgy, hogy a forró éghajlat közvetlenül érinti a hideg éghajlatot, miből az következik, hogy a Venuson tulajdonképen csak két évszak létezik, tudniillik nyár és tél. De midőn a nyár forrósága sokkal túlhaladja a mi æquatorialis vidékünk hőségét, miután a nap csaknem folyvást a fej fölött kering, addig télen borzasztó hideg uralkodik a Venus egy részén, mely a mi sarkvidékeink legnagyobb hidegét is sokkal fölülmúlja.

Az ellentét tehát, mely a nyári hőség és a téli dermesztő hideg közt a Venuson fönnáll, oly iszonyú nagy, hogy azt semmi a földön élő állat vagy növény kiállani képes nem volna.

És ezen, a Venuson fönnálló viszony határozottan megczáfolja azon együgyű tudósoknak okoskodását, a kik abban a teremtőnek különös bölcsességét találják, hogy a mi földünk

tengelye nem épszögben vágja a pálya síkját, mert csak e berendezésnél fogva léteznek a földön a négy évszakok, melyek a lassú átmenetet eszközlik a meleg nyártól a hideg télre, és azért a földet mint az emberek és állatok lakhelyét kellemessé és tűrhetővé teszik.

Nem úgy áll a dolog és határozottan nem! A föld tengelyének állása a pályasíkhhoz egy mechanikai törvénynek a szükséges következménye. Úgy állanak azok egymáshoz, mert az adott viszonyokhoz képest másképen nem állhatnak és úgy kellene nekik állani egymáshoz még akkor is, ha semmi élő lények nem lakták a földet. Ha tehát a föld tengelyének az állása a pályasíkhhoz a teremtő bölcseségének a kifolyása, miért nem érvényesíthette ugyan e bölcseséget a Venusnál is? Hiszen a Venus egészen egyenjogú bolygó a mi földünkkel.

Hogy vajon vannak-e a Venuson oly lények, vagy lehetnek-e általában oly lények, melyek ily rendkívüli ellentétet kiállani képesek volnának? Én részemről határozottan tagadom, hogy ily szerves lények lehetnek, vagy ha vannak is, azok csak a legalsóbb rendűekhez tartozhatnak, melyek ily borzasztó ellentétet kiállani képesek.

Némely tudósoknak, a kik ezzel a tárggyal foglalkoztak, azon állítása: hogy a teremtő bizonyosan oly körülményeket hozott ott létre, melyek a magasabb szervezetű, sőt értelmes lényeknek lételet és életét lehetségessé teszik, az én fölfogásom szerint szintén csak gyermekies, mert mindig abból a föltevésből indul ki, hogy az égi testek csak azért vannak teremtve, hogy szerves lényeknek szolgáljanak lakhelyül. Ez téves fölfogás, mint azt már bebizonyítottuk. Mert egyetlen egy égi test sincsen azért teremtve, hogy szerves lényeknek lakhelyül szolgáljon és ha mégis vannak olyanok, melyeken szerves lények élnek, azok azért vannak ott, mert a körülmények és kosmikus viszonyok éppen olyanok voltak, melyek a szerves lények fejlődésének és azok életének kedveztek. Különbösen már mondva volt, hogy azon miriád és miriád égi testek, melyeket részint szabad szemmel látunk, részint távcsövekkel észlelünk, mind olyanok, melyekről határozottan mondhatjuk, hogy azokon élő lények nem lehetnek.*)

A Venus után következik sorban a föld.

*) Én ugyan éppen ez alkalommal, midőn ezeket már megírtam

III.

A FÖLD. (TERRA.)

Úgy hiszem, hogy alig fognak vádolni bennünket azzal a hibával, hogy minden cigány dícséri a maga lovát, midőn azt állítjuk, hogy földünk valamennyi bolygó között a legkedvezőbb helyzetben van jelenleg, a szerves lények fejlődésére és főtartására nézve. Azt mondjuk, hogy jelenleg; mert kétséget nem szenved, hogy a föld sok millió és billió éveken keresztül keringett a véghetetlen űrben a nap körül, a nélkül, hogy szerves lények éltek volna rajta; és meg fog jönni azon idő, a midőn az ismét sok millió és billió éveken keresztül pályáját fogja futni a nap körül, a nélkül, hogy élő lények legyenek rajta és a midőn a föld a hold módjára egy kihalt, élettelen lomha göröngyöt fog alkotni, mely czél nélküli pályáját a nap körül épen úgy fogja futni, valamint azt futja jelenleg a hold a föld, és ezzel a nap körül.

Azt mondtuk, hogy a legkedvezőbb helyzetben van a föld a szerves lények fejlődésére és tenyésztésére nézve, valamennyi ismert bolygók közül. És miért épen a föld?

Először. Azért, mert oly távolságban van a naptól, hogy attól sem fölötte sok, sem fölötte kevés meleget és világosságot kap.

Másodszor. Mert tengelyének állása a pályasíkjához olyan, hogy ennek következtében a naptól nyert meleg oly arányosan

volt, egy különben igen érdekes munkában azt olvastam, hogy a napon is lehetnek szerves lények, csak azzal a különbséggel, hogy azok izzó gázokból volnának alkotva!! — Ha már ilyen badarságokra és minden ismereteinkkel egyenes e lentétben álló állításokra akarunk vetemedni, akkor megszűnik minden okszerű fölfogás, és ekkor szabad tért engedhetünk a phantasiának és nem áll semmi sem az elen, hogy arany, vas, vagy ólomból alkotott emberek és állatok lehetőségét föl ne tegyük, képzelnünk sokat lehet, de hát a valóságos természetvizsgálónak a valóság és a tapasztalás teréről eltérni nem szabad. Mert a phantasiának határ adva nincsen, azt látjuk Jókai regényeiben, a ki Jules Vernet akarván utánozni, oly badar dolgokat írt össze, hogy megcsömörlik tőle az igazi természetvizsgáló, míg Jules Verne gyönyörű regényeit még a legszigorúbb természetvizsgáló is gyönyörködéssel olvassa.

van elosztva a földön, hogy három különböző éghajlat, tudniillik a forró, a mérsékelt és a hideg különböztethető meg két félgömbjén, de ezeken kívül minden éghajlatban négy évszak is, melyeknek mindegyike három hónapig tart és mindegyiket a többiektől külön sajátságok jellemzik.

Harmadszor. Mert oly légkörrel van környezve, mely a szerves élet fejlődése és tenyésztésére nézve a legkedvezőbb. Mi légkör nélkül és pedig hasonló alkotással bíró légkör nélkül, mint a milyen a földi légkör, szerves életet szintén nem gondolhatunk. Ne mondja azt senki, hogy lehetnek oly szerves lények, melyek más légkörben is élhetnek. A légkör bizonyos tekintetben eltérhet ugyan a föld légkörének alkotásától: de azért lényegében hasonlónak kell lennie a föld légköréhez. Hiszen a földnek légköre sem volt mindig ugyanaz, hanem eltért alkotására nézve a föld mostani légkörétől, azaz volt benne több szén-sav és kevesebb éleny, de azért lényegére nézve mégis ugyanazon alkatrészekből állott, tudniillik azon időtől kezdve, a midőn a szerves élet a földön fejlődni kezdett.

Lehetnek ugyan sokan, sőt vannak is, kik azt állítják, hogy miért nem volna lehetséges, hogy a szerves élet a levegőnek egészen más alkotása alatt fejlődjék.

Mi azt határozottan tagadjuk, tagadjuk pedig azon okoknál fogva, melyeket már fönebb bőven fejtegettünk.

A mi földünkön a légkör egyik főalkatrésze, az éleny (oxygen), eszközli az állati testben az anyag fogyasztását, a melegfejlést és így a végzendő munka, mozgás, erőkifejtés lehetőségét.

Ebből természet szerint az következik, hogy minden más bolygón a szerves életnek nélkülözhetetlen föltétele oly légkör, mely alkotására nézve hasonló a mi légkörünk alkotásához, tehát élenytartalmú légkör, vagy az élenyt helyettesítő és hasonló tulajdonokkal bíró légnem.

Azonban mi azon alkatrészek vagy elemek közül, melyek a világ nagy testeit alkotják, az élenyen kívül csak egy légnemű elemet ismerünk, mely az élenyt bizonyos tekintetben pótolni képes volna és ez a chlor (halvány). Lehetne ugyan a fluort (folany) is olyannak nevezni, de miután annak vegyrokonsága minden más elemhez oly nagy, hogy az szabad állapotban meg nem állhat, mert a mint azt vegyeiből kiválasztjuk, azonnal vegyül az edények anyagával, melyek kiválasztására használ-

tatnak és így más anyagok között szabad állapotban elő nem fordulhat. Ez tehát mint a bolygók vagy más égi testek légkörének egyik alkotórésze, tekintetbe nem jöhet. De a spectral-analýsis is, mely a többi gáznemű testeknek, az oxygen, hydrogen, nitrogen, szénsav stb. jelenlétét az égi testek légkörében kimutatta, a chlort szabad állapotban semmi nemű égi testben, vagy ködfoltokban (Nebelflecken) az ég boltozatán kimutatni képes nem volt.

Következik ebből, hogy minden égi testen, melyen szerves életet, szerves lényeket föltételezünk, élelytartalmú légkörnek lenni kell, tehát olyan légkörnek, mely hasonló földünk légköréhez, de azért engedünk annak alkotásában bizonyos szélességet, melynek határai között az egyes alkotórészek aránya változhatik.

Igaz ugyan, hogy Flammarion azt állítja, hogy az Uranuson oly légkör van, mely a föld légkörétől tetemesen eltér, és hogy inkább megegyezik azzal, a mi a Jupiteren és a Saturnuson van, sőt hogy oly gáznemeket is tart magában, melyek a földön nincsenek.

Ha ez úgy van és nincsen okunk ezen kételkedni, akkor még is eldöntetlen marad a kérdés: vajon ezeken a bolygókon szerves élet van-e? és ha van, lényegesen el kell térnie a földön levő lényektől. De mielőtt azt nem tudjuk, hogy milyen e légkör, hogy eleme a többi ismert gáznemű elemektől eltérő vagy oly vegyület, mely vegytanilag a földön is előállítható; a meddig ez a kérdés eldöntve nincsen, mi ehhez érdemileg nem szólhatunk. Csak ha az ismert légkörű elemektől eltérő légkör, akkor bír jelentőséggel, ellenben ha vegyület, akkor csak olyan lehet, mely vegyész úton akár mikor előállítható, és akkor tulajdonságai ismeretesek.

Nem ok nélkül állítjuk tehát, hogy földünk légkörére nézve a szerves életet illetőleg a legkedvezőbb állapotban van.

De van ezeken kívül még egy negyedik körülmény, mely a földnek különös előnyt nyújt a szerves élet fejlődésére és tenyésztésére nézve, és ez:

Negyedszer, a víz jelenléte a földön és pedig oly kedvező arányban, hogy ez által a szerves élet fejlődése nemcsak lehetőségessé válik, hanem tetemesen elő is mozdíttatik.

A víz tudniillik oly mennyiségben, mint a milyenben mi azt a földön találjuk, nemcsak számtalan szerves lényeknek

tartózkodási helyül szolgál, és szolgált minden időben, hanem a szerves élet fejlődését is lényegesen előmozdította, a mennyiben tudniillik földünk őskorában a szerves élet csak a vízben kezdődött fejlődni és az első állatok és növények csak vízben élő állatok és növények valának.

De víz nélkül semmi nemű szerves élet nem gondolható. A víz azon közeg, mely nemcsak a szerves lények (növény és állat) fejlődését eszközli, hanem a további föntartását, a táplálást, tápszerek keringését az állati és növénytestben eszközli.

Miután tehát víz nélkül semminemű szerves élet épen úgy nem képzelhető, valamint légkör nélkül sem; a víznek jelenléte valamely bolygón nélkülözhetetlen föltétele a szerves élet fejlődésének, és miután mi ezt a földön dús mennyiségben találjuk, földünk ebben a tekintetben előnyben van a többi bolygókra nézve, miután több bolygóról biztossággal nem mondhatjuk, hogy van-e rajtuk víz, vagy nincsen.

A szerves élet a földön csak lassan fejlődött, a legalsóbb szervezeteknél kezdve egész az értelmes emberig, melylyel eddig is a tetőpontot elérte. De vajon, hogy itt megállapodott-e földünk a szerves lények fejlődésében, vagy még tovább fog haladni, azt bizonyossággal nem mondhatjuk, miután az számos körülménytől függ; mindenekelőtt attól: vajon megtartja-e földünk az erre szükséges föltételeket annyi ideig, mint a mennyi kívántatik ahhoz, hogy az embernél tökéletesebb lény fejlődjék és ha igen, milyenek lehetnek e lények? Mindenesetre hasonlóak az emberekhez és pedig annak legtökéletesebb fajához; csak hogy észbeli tehetségeik és az erre szolgáló szervek (agy, idegek) tökéletesebbek, fejlettebbek lesznek. A különbség a mostani és jövődöbeli ember között körülbelöl ugyanaz lesz, mint jelenleg a majmok legfejlettebb faja és ember között van.

Azonban földünket is körülfutja egy égi test, és ez a

IV.

A HOLD.

A hold földünk egyetlen gyermeke, de az anya egyetlen gyermekének életét túlélte. Ez az égi testeken uralkodó általános törvény, hogy az anyák túlélnek gyermekeiket.

Mi a holdat a föld gyermekének nevezzük, mert valamint a föld a többi bolygókkal együtt a naptól származott, úgy származtak a bolygók holdjai ugyanazon módon, ugyanazon törvény szerint a bolygóktól.

A hold szintén úgy, mint még jelenleg a nap, mint valamikor földünk is, izzó és olvasztott anyagból álló gömb volt, mely körútját a föld körül jelenleg is úgy teszi, mint teszi azt földünk vagy a többi bolygó a nap körül, de sokkal kisebb levén a földnél, az már egészen kihült és egy rideg, élettelen göröngyöt alkot.

A hold 49-szer kisebb a földnél. Átmérője tudniillik 454 geographiai mérföld, míg a földé 1719 mérföld. Középtávolsága a földtől körülbelül 50,000 geographiai mérföld, vagyis pontosan 384,000 kilométer.

A súlyviszony a föld és a hold között úgy áll, mint 1000 a 164-hez, azaz, ha valamely tárgy a földön hat fontot nyom, ugyan az a holdon csak egy fontot fogna nyomni.

A hold körül futja a földet 27 nap, hét óra, 43 percz és 11 másodpercz alatt. De e körútja a holdnak a föld körül, lényegesen különbözik a föld és a többi bolygó körútjától a nap körül. Mert midőn ezek minden forgások alatt tengelyök körül, minden részét fölületöknek középpontjuk, azaz a nap felé fordítják, a hold mindig csak egy és ugyanazon fölületet fordítja a föld felé, úgy, hogy mi a földön mindig csak ugyanazt a fölületét látjuk a holdnak, míg a másik fele a földtől örökké el van fordítva, úgy, hogy azt a felét soha sem látjuk, és soha senki sem látta.

Miután tehát a hold ez idő alatt egyszer futja körül a földet és ez alatt mindig egy és ugyanazon fölülete van a föld felé fordítva, ennél fogva tengelye körül is csak 27 nap, hét óra, 43 percz és 11 másodpercz alatt forog, és így napja is a holdnak annyi ideig tart és csak ez idő alatt világítatik és melegítettik meg minden része a holdnak a nap által. A holdon tehát a nappal 14 napig és az éjjel is annyi ideig tart, azaz midőn a nap a hold egyik felét 14 napig *) folyvást égető sugaraival süti, addig a másik fele 14 napig folyvást sötétben van.

*) Midőn mi napokról szólunk, mint például itt 14 napról, akkor csak oly idő hosszát értjük, mely 14 földi napnak felel meg.

Ennek az a következtetése, hogy Flammarion szerint nappal folyvást oly forró meleg uralkodik, mely a víz forrpontját fölülmúlja, míg ellenben éjjel a hőmérsék 50 fokkal a 0 alá száll, tehát mint közönségesen mondják, 50 foknyi hideg van, a mi a földünkön még a sarkokon is, legalább az éjszakin, alig fordul elő.

A hold azon fölületét, mely földünk felé van fordítva, a csillagászok nagyon körülményesen megvizsgálták, mi annál biztosabban történhetett, minthogy a hold valamennyi égitest közül hozzánk legközelebb fekszik, és minthogy a mostan annyira tökéletesített távcsövekkel azt egész részleteiben tanulmányozni lehetett. Így nevezetesen J. Nasmuth, J. Carpenter, angol csillagászok csaknem egész életüket a hold fölületének tanulmányozására és hű képének leírására fordították, és annyira tökéletes photographiáját állították elő, hogy annak geographiáját jobban ismerjük és egy tekintettel átláthatjuk, mint a föld fölületét.

E vizsgálatok azt mutatják, miszerint a hold számtalan koralakú hegyekkel van fődve, melyek a földön lévő tűzokádó hegyek crateriehez annyira hasonlók, hogy alig lehet egymástól megkülönböztetni. Nasmuth és Carpenter egy holdvidéknek, meg a nápolyi vidéknek (phlaegrei mezők) photographiai képét közölték, melyek egész alakukra és természetekre nézve annyira megegyeznek, hogy bátran föl lehetne eszerélni egymással.

Flammarion a holdon levő kratereknek a számát ötvenezerre teszi. E kraterek magassága és átmérője sokkal túlhaladja a földön lévő legnagyobb tűzokádó hegyek magasságát és krateröknek átmérőjét. A Vezuv kraterének legnagyobb átmérője például 3600 méter, az Etnáé 5500 méter, míg a Ceylon szigeten levő legnagyobb kraternek átmérője 70,000 méter. Azonban e dimensiók elenyesznek a holdon levő körhegyek átmérője mellett. Mert midőn a Clavius nevű körhegynek átmérője 210,000 méterre terjed, addig a Schikard nevű krater átmérője a 200,000 métert fölülmúlja, a Sacroboscoé száz hatvanezer, a Petuné pedig 150,000 métert stb.

A mi pedig azoknak magasságát illeti, igaz, hogy földünk legmagasabb hegyei mintegy ezer méterrel magasabbak, mint a hold hegyei; de ha a föld legmagasabb hegyeinek magasságát összehasonlítjuk a föld átmérőjével és szintűgy a hold hegyei-

nek magasságát a hold átmérőjével, azonnal látjuk a szembe-
ötlő különbséget. Így például a Gaurisankar a legmagasabb
csúcsa a Himalája hegységnek és a földnek, magassága 8837
méter és mint ilyen a föld átmérőjének csak 1440-ed részét
teszi, míg ellenben a holdon 7600 méternyi magas hegyeket
találunk, melyeknek magassága a hold átmérőjének 470-ed
részét képezi.

A hold tehát számtalan köralakú hegyeket tartalmaz
fölületén, melyek mind tűzokádó hegyekhez vagy vulkánokhoz
hasonlók, melyek egyébiránt már régen működni megszűntek,
tehát, valamint az egész hold, kihűltek. De e kraterek alján
igen szépen láthatók a sziklatörmelékek, melyeket a tűzokádó
hegyek kihánytak és látható a kraterek feneke is, mely lávával
van kitöltve, és melynek közepéből igen gyakran még egy má-
sik kúpos hegy emelkedik ki, mint az a Vezuvnál a Sommán
igen szépen látható.

Ha már most kérdezzük, hogy mitől származtak e tűz-
okádó hegyek a holdon és melyik volt azon működő erő, mely
azokat oly roppant tevékenységre indította, és oly borzasztó
magasságra emelte: mást nem mondhatunk, mint hogy ugyan-
azon erők, melyek a földön is a vulkanikus kitoréseket okoz-
zák, voltak okai a hasonló kitoréseknek a holdon is.

Azt találjuk tudniillik, hogy a földön előforduló vulkani-
kus kitoréseket csaknem kivétel nélkül a vízgőzök okozzák,
midőn a víz a föld mélyébe hatván, ott a föld izzó részeivel
találkozik, e miatt az, tudniillik a víz, vízgőzzé átváltozván,
feszerejével a föld szilárd kérgét áttöri, az izzó és olvasztott
földi részeket, néha iszonyú vízgöz-mennyiséggel, mely gyak-
ran mint zápor a képezett felhőkből lehullván, egész vidékeket
eláraszt, a képezett krateren kihányja és így tűzokádó hegyek
képzetetésére ad alkalmat.

Tehát a holdon is a vízgőzök, talán más gáznemekkel
együtt, voltak okai a számos vulkánok képzetetésének. Azon-
ban számos csillagászok azt vitatják, hogy a holdon semmi
nyoma a víznek, valamint a légkörnek sem, és így sem a nö-
vényzetnek, sem pedig állati lényeknek sem.

Hogy most semmi nyoma sincs a víznek a holdon, mert
annak fölülete soha sem látszik felhőkkel borúlva, vagy csak
homályosítva, az még nem bizonyítja azt, hogy soha nem is
volt a holdon víz.

Miután a hold annyival kisebb a földnél, sokkal előbb hült az ki, és pedig egész a középpontjáig, úgy hogy ekkor a víz a fölületről visszahúzódott a hold mélyébe és üregeibe, melyek a vulkánok működése által képezettek.

Minthogy tehát a legtöbb érv a mellett bizonyít, hogy a holdon, legalább annak fölületén, víz nincsen; minthogy a legtöbb csillagász észleléseiből azt következtették, hogy a holdon kör-lég sincsen, vagy ha van, olyan ritka, hogy a sugárnak refractiót nem enged, minthogy az ellentét a meleg és a hideg közt a holdon olyan nagy, hogy nappal (mely 14 földi napig tart) a hőmérsék a forró víz hőfokát fölülmulja, éjjel pedig (mely szintén 14 földi napig tart) a hőmérsék egész 50 fokig leszáll: igen természetesnek találjuk, hogy ott szerves életről szó sem lehet, ám-bár vannak oly természetvizsgálók, a kik a magok természet-tudományi elveikkel megférhetőnek találják, hogy ott is, a hol se víz, se levegő nincsen és a hol a hőmérsék minden hónapban +100 és -50 fok között ingadozik, szerves lények fejlődhetnek és megállhatnak. Hát ezeknek ugyanazon nézetök van, mint azoknak, a kik azt állítják, hogy a disznóláb is elsülhet, ha az Isten akarja.

Mi tehát határozottan azt állítjuk, hogy a holdon semmi-nemű szerves élet, a mi fölfogásunk szerint, nem lehet, annál kevésbbé észszel bíró, tehát az emberekhez hasonló lények.

Azonban térjünk át egy másik bolygóra és kutassuk annak természetét, annak égi és természetrajzi viszonyait.

A föld után sorban következő bolygó a

V.

MARS.

Ez azon, az ég boltozatán magasan álló bolygó, mely vöröses tündöklő fényével ékesíti az eget.

Ez valamennyi bolygók közül, természetrajzi tulajdonságait tekintve, legközelebb áll a földhöz, úgy, hogy erről legnagyobb valószínűséggel mondhatjuk, hogy azon élő lények lehetnek, sőt ha vannak, azok természetökre, szervezetökre nézve hasonlóak a földön lakó lényekhez.

A mi nagyságát illeti, kisebb földünkénél, biztosan

azonban nagyságát eddig meghatározni nem lehetett. Mert midőn az egyik szerző átmérőjét 892 geographiai mérföldre teszi, addig a másik 1000 mérföldre becsüli; és miután a föld átmérője 1719, ez nemcsak egész tömegére, de fölületének terjedésére nézve is tetemesen nagyobb. A föld fölületet mintegy két és félszer nagyobbnak veszik, mint a Mars fölületét. — Szintúgy a Mars tömötsége is a földnek csak háromnegyed részét sem teszi ki, minél fogva a tárgyak is a Marson sokkal kisebb súlylyal bírnak mint a földön, sőt kisebbek is mint a Mercuron. Így például egy tárgy, mely földünkön egy fontot nyom, a Marson csak 13 latot és három nehezéket nyomna, míg a Mercuron ugyanaz a tárgy 14 latot nyomna. Ebből az következnek, hogy az állatok a Mercuron (föltéve, hogy ugyan azon szerkezetű izmokkal bírnak) sokkal szaporábbak és könnyebben mozognak, mint a föld állatai; a Marson az emberek is könnyű szerrel egy 5—6 lábnyi falon átugorhatnak stb.

A Marsnak középtávolsága a naptól 31.530,000 geographiai mérföld, míg a földé 20.682,000, tehát egy harmadával távolabb, mint a föld.

E távolsága a naptól oka egyszersmind annak, hogy sokkal kevesebb fényt és meleget kap a naptól, mint földünk. Midőn tudniillik a Mars középtávolságban van a naphoz, a nyert fény és hő mennyisége, melyet a naptól kap azon fény és hőhez, melyet a föld kap a naptól, úgy viszonylik, mint 4 : 9, tehát kevesebbet a felénél; és minthogy pályája tetemesen excentrikus, a Mars különböző évszakaiban igen eltérő fény és hőmennyiséget kap a naptól.

A Mars pályáját a nap körül 687 földi nap alatt futja meg, tehát az év csaknem kétszer annyi ideig tart a Marson, mint a földön és ennél fogva az évnegyedek is körülbelül öt és kétharmad hónapokig tartanak, míg a nap hossza a Marson is csak keveset tér el a föld napjától, tudniillik csak 37 percczel hosszabb a föld napjánál. Mivel továbbá a Mars pályájának excentricitása oly nagy és így a nap távolában a fény- és hőnek csak felét kapja a naptól, mint a nap közelében, a telek és a nyarak a Mars két féltekéjén nem is lehetnek egyenlők: és minthogy az éjszaki féltekének a nyara a Marson a nap távolára esik, tele pedig a nap közelére, következik ebből, hogy a nyarak a Mars éjszaki féltekéjén hűvösebbek, mint a déli fél-

tekén, ellenben a telek az éjszaki féltekén melegebbek, mint a déli féltekén.

És minthogy a Mars egyenlítőjének hajlása a pályájához csaknem ugyanaz, mint a földének, tudniillik csak 27 és egy negyed fokkal hajlik a pályához, míg a föld egyenlítője 23 és egy fél fokkal, az évszakok is, a mennyiben tudniillik az egyenlítő hajlásától a pályához függnek, keveset térnek el a föld évszakaitól.

Látjuk ennél fogva, miszerint a Mars sok tekintetben megegyezik a földdel, vagy legalább nem sokat tér el tőle.

Azonban a Mars sok más tekintetben is hasonló a földhöz.

A csillagászok kitünő távcsöveikkel megvizsgálván a Mars bolygó fölületét, mindenekelőtt azt vették észre, hogy vörhenyes színének oka nem abban áll, mintha egész fölszíne vörhenyes volna, hanem vannak rajta nagy, kiterjedt vörhenyes foltok, melyek mellett zöldes foltok vehetők észre. Számos és igen beható vizsgálatok kiderítették, hogy e vörhenyes foltok a Marsnak valóságos continenseit alkotják, melyek tengerek által vannak egymástól elválasztva, e tengereket a rajta észlelhető zöld foltok alkotják. Jelenleg ez észlelésekben már annyira haladtak, hogy a Mars fölületének egy lehetőleg tökéletes térképét rajzolhatták, úgy, hogy a continenseknek épen úgy, mint a tengereknek is neveket adhattak. Így van a Marson egy Mädler-continens, egy Secchi-continens, Dawes-continens, Herschel-continens, Fotana föld, Kepler-föld, Laplace-föld, Lockyer-föld stb. Tovább van egy Dawes-óceán, Becr-tenger, Delarue-tenger, Delambre-tenger, Maraldi-tenger stb., ezeken kívül több hosszú tengerszorosok, melyek a nagyobb óceánokat egymással összekötik és a szárazföldeket elválasztják egymástól.

Kétséget nem szenved tehát, hogy a Mars fölülete tengerekkel épen úgy el van borítva, mint a mi földünk, és hogy az okból épen úgy történik a víz kigőzölgése a Mars levegőjébe, mint a mi földünkön és hogy az e kigőzölgések által képezett felhők épen úgy eltakarják néha a Mars fölületét, valamint eltakarják néha sok mérföldekre a mi bolygónkon is annak fölületét. Mert a szorgalmas figyelők gyakran láthatják, miként vannak szemeik elöl bizonyos részei a Mars fölületének rövid időre eltakarva, hogy azután a felhők szétoszlatása, vagy elhú-

zódása után ismét napfényre jussanak. Sőt a mi a csillagászoknak ez érvelését még valószínűbbé teszi, azon körülmény, hogy a Mars fölületének azon tájain, melyek a két sarknak felelnek meg, fehér, némileg fénylő foltok láthatók, mi azt a következtetést engedi meg, hogy sarkai épen úgy, mint földünk sarkai, jéggel és hóval vannak borítva. Ez állítás annál nagyobb valószínűséget nyer az által, hogy e fehér és fénylő foltok azon féltékének a sarkán, melyen épen tél van, nagyobbak lesznek és lejjebb az æquator felé húzódnak, míg azon, melyen a nyári időszak beáll, a fehér, a sarkot környező vagy fedő folt kisebb lesz és a sark felé húzódik, épen úgy, mint a hogy az a mi földünkön volna látható, ha azt a Venusról tekintenők meg.

A Mars még abban is megegyezik a földdel, hogy ő is úgy, mint a föld, holddal van ellátva és pedig nemcsak egygyel, hanem kettővel, melyek egyébiránt, mint magától is föltehető, oly kicsinyek, hogy csak a legnagyobb távcsövek által észlelhetők és azért voltak is azok egy oly csillagász által föltalálhatók, a ki a legnagyobb távcsövel rendelkezett, és ez a washingtoni csillagász, a kinek távcsöve tíz méter hosszú, objectivje 66 centiméternyi átmérőjű és 1300-szor nagyít. Közülök a külső hold 20.116 kilométernyi távolságban van a Marstól, a belső pedig csak 6.700 kilométer. Az első 30 óra és 18 percz alatt környezi meg a Marst, a másik pedig hét óra és 39 percz alatt, tehát elég rövid idő alatt.

Kétséget nem szenved tehát, hogy a Mars sok olyan föld- és természetrajzi viszonyokat mutat föl, melyek egészen hasonlóak a mi földünk természetrajzi viszonyaihoz. Vannak rajta continensek, vannak tengerek, van rajta légkör, melyben felhők lebegnek, melyekből eső hull le a szárazföldre, azt épen úgy termékenyítvén, mint azt teszi az eső a mi földünkön stb.

Az éghajlati viszonyok sem térnek el tetemesen a földünk éghajlati viszonyaitól, ámbár az évszakok között az ellentét nagyobb, mint a mi földünkön.

Mint hogy tehát a Marson megvannak mindazon föltételek, melyek a szerves élet fejlődésére és tenyésztésére megkívánatnak, tudniillik szárazföld, mely hasonló a mi földünk continenseihez, tengerek, tehát víz bőségben, levegő, meleg és világosság elegendő mennyiségben, joggal következtethetjük, miszerint a Marson élő lények vannak és pedig növények úgy,

mint állatok és hogy a földünkön kívül alig van bolygó napunk rendszerében, mely annyira alkalmas volna szerves élet fejlesztésére, mint a Mars és azért nevezik is a Marst gyakran földnek, kisebb kiadásban. Ha tovább kérdezzük: vajon miként lehetnek ez élő lények szervezve, teljes jogunk van azt felelni reá, hogy a Marson élő lények repræsentánsait kétségtelenül a földön is megtaláljuk, mert a mint már azt mondtuk, hogy hasonló körülmények hasonló következményeket is vonnak magok után. És minthogy az anyag mindenütt az egész világon ugyanazon törvényeknek hódol, kényszerűség, hogy annak parányai ugyanazon törvények szerint szerves lényekké egyesüljenek, melyekké itt a földön egyesülnek és örök időktől fogva egyesültek.

Ennyit a Marsról, melyet földünk ugyan öregebb, de azért kisebb testvérenek lehet nevezni; mert sokkal előbb képződött a földünknel, és valószínű, hogy azon már régóta élő és észszel bíró lények működtek, midőn földünkön élő lényeknek még se híre, se hamva nem volt.

VI.

A KIS BOLYGÓK.

A Mars után következnek a számos kis bolygók pályái, melyek a nagy tért a Mars és a Jupiter pályája között foglalják el.

Egész e század elejég a csillagászok e tért üresnek tartották és Bode, berlini csillagász, volt az első, a ki 1772-ben arra figyelmeztette a csillagászokat, hogy azon tér, mely a Mars és a Jupiter között van, aránylag igen nagy, és nem felel meg azon progressiónak, mely a többi bolygók egymástól való távolsága között fönnáll, mely progressio azonban azonnal helyre áll, a mint a Mars és Jupiter között egy bolygónak a pályáját fölveszszük.

És csakugyan 1801 január 1-sején Piazzí, palermoi csillagász, fölfedezte az első kis bolygót e térben, mi által csakugyan helyreállított az egyes bolygóknak egymástól való távolságának a törvénye. E kis bolygót Ceresnek nevezték el.

Azonban e bolygónak fölfedezését csakhamar, tudniillik

1802-ben követte egy másiknak fölfedezése, melynek Pallas nevet adtak, ezt 1804-ben egy harmadiknak, tudniillik Juno, és végre 1807-ben a negyediknek, tudniillik Vesta fölfedezése.

A Vesta fölfedezése után hosszabb szünetelés állott be, míg 1845-ben Hencke egy új bolygót, az Astræát, fődözte föl. Ez évtől kezdve nem múlt el egy év sem a nélkül, hogy a csillagászok nem egy, de több ilyen kisebb bolygót ne találtak volna föl, sőt vannak oly évek, melyekben a föltalált kisebb bolygók száma tízre, sőt 1875-ben tizenötötre ment, úgy, hogy már 1879-ig azon kis bolygók száma, melyek a Mars és a Jupiter közötti térben keringenek, már 205-re emelkedett.

E bolygók közül az első négy, tudniillik a Vesta, Ceres Pallas és Juno a legnagyobbak. Közülök az elsőnek az átmérője 400 kilométer, a másodiknak 350, a harmadiknak 270 és a negyediknek 200 kilométer. A többieknek átmérője mind kisebb. Így a Calliopének az átmérője 125, a Metisé 120 kilométer, sőt vannak olyanok, mint Sapho, Maja, Atalante és Echo, a melyeknek átmérője a harmincz kilométert alig éri el. És ezek a legkisebbek, melyeknek átmérője mérhető. Ezeken kívül vannak azután számosan, a melyek oly kicsinyek, hogy a távcsőben csak kis, fénylő pontoknak látszanak, következőleg átmérőjük nem is mérhető, sőt lehetnek és vannak olyanok is, a melyeknek átmérője alig éri el a két, három vagy négy kilométert.

És midőn kérdezzük, hogy hát ezek is világok és ezek is gömbök, melyek meghatározott pályákon keringenek a nap körül: azt kell felelnünk, hogy igen is, egy részök legalább gömböt alkot, míg sokkal nagyobb részök szabálytalan és szögletes alakot képez és semmi másnak nem tekintendők, mint egy nagyobb bolygó töredékeinek.

Kétséget nem szenved, hogy e töredékektől kezdve, melyeknek átmérője több kilométert tehet, lehetnek és határozottan vannak is a véghetetlen űrben oly töredékei a bolygónak, melyeknek átmérője alig néhány lábnyi nagy és melyek kicsinységöknél fogva nem láthatók és még a legtökéletesebb távcsövek által sem észlelhetők.

Valóságos léteüket két körülmény bizonyítja. Az egyik a meteorokövek, melyek időnkint földünkre hullanak és melyeknek égi származásában jelenleg már senki sem kételkedik, a

másik pedig a hulló csillagok, melyek bizonyos időkben egész rajokat alkotnak.

És minthogy e helyen a meteorköveket és a hulló csillagokat említettük, jó lesz ezekről is szólni egy pár szót.

A meteorkövek minden időben és mindenütt a földön hullhatnak le és hullanak is folyvást nagy mennyiségben, csak hogy mi azoknak nagyon csekély részét látjuk és még csekélyebbet találunk meg. Egy természetvizsgáló kiszámította, hogy nemcsak minden perczen, hanem hogy egy perczen hány hull le a földre. De miután nemcsak közel az emberi lakokhoz, hanem távol is azoktól és nagyobb része a tengerbe, nappal a midőn gyakran nem látjuk, vagy oly vidékeken, a hol azt az emberek föl sem veszik és semmi jelentőséget e tüneménynek nem tulajdonítanak, csak igen kis része a lehulló meteorköveknek jön a művelt világnak, művelt néposztálynak tudomására. A műveletlen népek nem törődnek velök és ha látják is, vagy babonás dolognak tartják és így inkább irtóznak tőlök, mintsem, hogy érdeklődéseket fölkelthetné.

Hogy a lehulló meteorkövek iránt az emberiség érdeklődik és azoknak esését figyelemre méltónak találja, az csak a mi századunkban történik és csak is a mi századunkban kezdték is azokat gyűjteni és mint igen érdekes hírnököket másvilágról múzeumokban gyűjteni és nagy gonddal őrizni. Sőt annyira megyen az irántok való érdeklődés, hogy az ilyen meteorkő darabját gyakran aranynyal mérik föl.

A meteorkövek lehullását az égről különös moraj és zúgás előzi meg, mely magasan a levegőben és messzire hallatszik. E moraj gyakran egész a mennydörgésig emelkedik és ha a leesés éjjel és derült ég alatt történik, mint tüzes golyó, mely villámszerű szikrákat szór mindenfelé, hull le az égről, oly iszonyú sebességgel és erővel, hogy gyakran több lábnyira fúródik be a földbe.

Ha mi e meteorköveket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy igen különböző idomúak, szabálytalanok és szegletesek, de mindnyájan vékony fekete kéreggel vannak fölületökön ellátva, mely alatt a valódi kő látható. Ez többnyire szürke színű és nagyon hasonló a földön előforduló trachytok vagy porphyrok bizonyos neméhez, melyek gyakran sok mérföldnyi területet foglalnak el.

E meteorkövek már számtalanszor voltak a vegyészek

által megvizsgálva és mindegyiknél azt találták, hogy ugyanazon alkatrészekből állottak, mint a földön levő számos sziklafajok, különösen a trachytok és porphyrok és soha bennök oly alkatrészt nem fedezhettek föl, mely a földi sziklanemekben nem találtatott volna föl.

A mi pedig a fekete kérget illeti, melylyel minden meteorokó be van vonva, az nem egyéb, mint egy vékony fekete salak, mely azon perczekben képződött, melyek alatt a meteorokó lehullott és ez alatt az izzásig fölhevült.

A mi pedig a fölhevülésének okát illeti, ez a tudósok között még most is vita tárgya. Én pedig annak magyarázatát igen egyszerűnek tartom. Be van tudniillik bizonyítva, hogy a meteorokövek iszonyú sebességgel hullanak a földre, azon sebességgel, melylyel a bolygók keringenek pályáikon. E sebesség perczenkint 15 sőt még több mérföldekre megyen. Igen természetes, hogy e sebességgel a levegőn keresztül halolva, azt annyira és oly sebességgel összenyomja, hogy e nyomás következtében a levegő megtüzesedik, mely magas hőfokát a kődarabbal közli, azt az izzásig mehevíti, de miután az ilyen sziklanemek rossz melegvezetők, nem levén idő rá, hogy a magas hőfok annak belsejébe hathasson, csak annak fölületén marad, azt salakká olvasztván, mely az egész követ vékony kéreg gyanánt veszi körül.

A mi pedig a hulló csillagokat illeti, melyek minden tiszta csillagos éjjeli égen észrevehetők, s főleg némely napokban az évben egész rajokat alkotnak, azok szintén nem egyebek, mint a meteorokövekhez egészen hasonló bolygótöredékek, melyek tömérdek számmal vannak elszórva a világmindenségben és mintegy az összeköttetést alkotják a Mars és Jupiter közti űrben keringő legkisebb bolygók és bolygótöredékek közt.

A hulló csillagok szintén akkor, a midőn pályájok a föld légkörén keresztül viszi, megizzanak és akkor láthatók lesznek. Megtüzesednek pedig ugyanazon oknál fogva, melynél fogva a meteorokövek is megtüzesednek, midőn a levegőn keresztül a földre hullanak.

A hulló csillagok tudniillik a csillagászok számítása szerint egy percz alatt 12—15 és még több mérföldnyi útát tesznek, és midőn e sebességgel a föld légkörén keresztül haladnak, a levegőt szintén annyira összenyomják, hogy az az izzásig he-

vül és ez alatt az űrben mozgó meteor láthatóvá, azaz hulló csillaggá lesz.

Lehet tehát a hulló csillagot akként is definiálni, hogy az meteorkő, mely oly közel a földhöz nem jut, hogy az vonzó erejét akként gyakorolhatná, hogy azt egészen magára vonhassa; míg a meteorkövet hulló csillagnak lehetne nevezni, melyre a föld vonzó erejét oly mértékben gyakorolja, hogy az fölületére lehull.

Kétséget nem szenved tehát, miszerint a világűrben a legnagyobb égi testektől kezdve minden fokozatot találunk a legkisebb meteorkövek nagyságáig.

És most, midőn a mi naprendszerünk e legkisebb bolygóról a főtulajdonságokat elmondottuk, hátra van még egy kérdés, mely megoldásra vár és ez az: vajon lehet-e ezeken is élet, és ha lehet, milyen az?

Nem tekintve, hogy azon nagy távolságnál fogva, melylyel a naptól állanak, a meleg- és a fény-mennyiség, melyet a naptól kapnak, még sokkal kisebb annál, melyben a Mars részesül és hogy pályáik nagy excentricitásánál fogva az egyes évszakok még inkább eltérnek egymástól, mint a Marsnál; azoknak kicsinysége nem jogosít föl bennünket, tőlök minden életet megtagadni.

A természet nem tesz különbséget a nagy és a kicsiny között és ő épen oly gonddal viseltetik a legkisebb microscopiai ázalagok iránt, mint a legnagyobb és leghatalmasabb világtestek iránt. Ezek épen úgy hódolnak a mindenható természet-törvényeknek, mint ezek, és a leghatalmasabb világtestek nem térhetnek el egy talpalatnyira sem ez örökkévaló természet-törvényektől, valamint a legparányibb állatocskák sem.

Mikroscopiumokkal dolgozó tudósok igen jól tudják, hogy gyakran egy csöpp vízben egy egész világot fődöznek föl, melyben ezer meg ezer lények hemzsegnek, élnek, mozognak, táplálkoznak és működnek, a nélkül, hogy az egyik a másikat a maga működésében hátráltatná, akadályozná. A mikroscopium új, ismeretlen világot tárt föl előttünk, mely kicsinységében épen oly nagyszerű, mint a nagy világtestek nagyságokban.

Igen természetes, hogy furesának látszanék nekünk, a földön élő embereknek, ha alkalmunk volna egy ilyen kis bolygón lakó és hemzsegő világot látni. Igen természetes, hogy ez élő világ nemcsak a bolygó nagyságához volna arányítva, ha-

nem vonzó erejéhez képest is. Mert az ilyen kis bolygón a vonzó erő oly csekély, hogy földünk vonzó erejéhez képest csaknem semminek látszanék. Mert midőn földünkön valamely tárgy magasról leejtve, az első másodperczben négy méter és harmincz centiméternyi útát tesz, addig az a holdon csak 80 centiméternyit, a Marson egy méter 86 centiméter, a Merkuron két méter 55 centiméternyi útát tesz, stb. És miután e kicsiny bolygókon a tömeg annyival kisebb a hold tömegénél, vonzó erejük is annyival kisebb leend, úgy, hogy minden tárgy e kis bolygókon csak tizedrészét nyomná azon súlynak, melyet a holdon nyom. Ebből az is következik, hogy ha egy a földünkön lévő emberhez hasonló lény egy három emeletes házról leugornék, az oly lassúsággal érne le a bolygó fölületére, mint egy toll és leérve úgy érezné magát, mintha puha pamlagra esett volna.

Ily körülmények alatt, milyen lehet e bolygókon az élő világ és mily arányos viszonyokban fejlődhetett az, arról nekünk semmi fogalmunk sincsen; még kevésbé pedig arról, hogy az észszel bíró és gondolkozó lények mennyire fejlődhettek azokon. De minthogy e bolygók kicsinységöknél fogva képezetetésök után aránylag igen rövid idő alatt kihültek, minthogy távolságukat a naptól tekintve, még tetemesen kevesebb fényt és meleget kapnak a naptól, mint a Mars, minthogy az egyes évszakok között a különbség szintén sokkal nagyobb, mint a földünkön, úgy hiszszük, hogy nem vagyunk merészek következtetéseinkben, midőn azt állítjuk, hogy az élő lények a szerves élet latorjáján nem igen magasra fejlődhettek és hogy intelligentiával bíró lényeknek alig szolgálhatnak laktanyájául.

NENDTICH KÁROLY.

METTERNICH ÉS A NAPOLEONIDÁK, I. NAPOLEON HALÁLÁIG.

Mint a hogy a magyar alföld rónáin a meseszerű vérfűnek érintésétől — a néphit szerint — a vasbékó lakatja lepatan: úgy hullottak le a szabadabb fölfogás, a korszellem varázshelletére az európai nagy államok külügyi levéltáraitól a féltékeny, rozsdás záruk. A történetek bűvárai — írók és adatgyűjtők — mohón estek a csaknem kiapadhatatlan kútfőnek, mely mint a hirtelen fölfakadt ér, e levéltárakból bugyogni kezdett — s ha malitiózus történetbölcseleknek hihetünk, nem sokára el is borít bennünket (fájdalom, nem minket magyarokat) az ár.

Természetesnek fogjuk találni, ha a sok kutatónak, boldognak s boldogtalannak érdeklődése nagy mértékben a legújabb kor ama viharos drámája felé fordult, melynek hőse, szerzője és rendezője egy személyben a nagy korzikai.

Az egyik azt kutatja az actákból, mint a meterolog a maga följegyzéseiből, hogy a vészthozó föllegek miként tolúltak össze e viharos drámában, felhő felhő fölé. A másik a vihar egy megkapóbb jelenetének ecseteléséhez keres festéket, a harmadik azokat a nyomokat vizsgálja, melyeket a fürgeteg egy-egy végigsöpört országban maga után hagyott. A negyedik végre talán megelepszik azoknak a hullámoknak megfigyelésével, melyek az elvonult égi háború után a csendessé váló tengernek partjait verdesik s szilaj tánczot járva a tört hajó deszkáival, gyaníttatják, mi nagy lehetett az orkán.

Az előttem fekvő könyvnek*) írója e művével a legutóbbi

*) *Kaiser Franz I. und die Napoleoniden, vom Sturze Napoleons*

kategoriába sorakozik. Csak arra terjed ki figyelme, a mi Ausztriának a legyőzött imperator internáltatása után Bonaparte rokonaival s híveivel szemben szerepül jutott s azon vizsgálódások fonalán, melyeket a bécsi államlevéltár kiadatlan s fölhasználatlan actái között tön, két dolgot constatál.

Az egyik az, hogy midőn Ausztria az elűzött új dynastia híveinek ellenőrzéséből egy részt magára vállalt, szigorúságát oly méltányossággal tudta párosítani, hogy sehol Európában nem részesültek a Napoleonidák jobb, humánusabb bánásmódban, mint Ferencz császár és király jogara alatt. Igaz, úgy van.

A másik, a mit kutatása eredményeként fölhoz a szerző, az, hogy Ferencz az ellenőrzésből ráeső föladatot oly pontos lelkiismeretességgel teljesíté, mely a gyanúnak még árnyékát is kizárja, mintha az ifjú Napoleon érdekeinek — a kísértések, gyanúsítások és a vérrokonság erős köteléke daczára — csak egy pillanatig is támogatója lett volna.

Erről a második állításról is meggyőz bennünket úgy a mű, mint különösen annak részben igen érdekes okiratfüggelése. Látjuk ez okiratokban Metternich intéző kezét, hideg és szerződéstartó politikáját. S ha mégis azt a kérdést vetné föl valaki: vajon ez a mindenesetre hideg politika nem inkább érzelem dolga volt-e, mely a parvenu gyermekét mint fattyút megveté, — alapmotivumaiban nem inkább előítélet volt-e a legitimitás merev elvéhez ragaszkodó, mint szerződéstartás, köteleességtudás? — talán a kérdőnek adnánk igazat. Mikor a harminczéves háború folyamán védtelen falu gyámoltalan népére kóbor zsoldos had ráütött s kéjvágyának a nőket föláldozá, a szülést ez ölelkezés után furdónek, a nő újjászületésének tekinté s a csecsemőt tagjául nem ismeré el sok család. Pedig nem is voltak fejedelmi családok. Ki tudja, nem így érzett, nem így gondolkozott-e Ferencz is, midőn a kis reichstadti herczeg fürtös fejére tévedt pillanata. «Nem vérem ő nekem.»

Azonban lássuk, miről szól a könyv.

Az újkor Prometheusát végtelen tenger kicsi szigetjén sziklához lánczolák, hogy szívét goromba angol keselyű mardoshassa. Nem az Olymp istenei s nem is azért lánczolák őt

bis zu dessen Tode. Aus Schriftstücken des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchives von Dr. H. Schlitter. Bécs, 1888. 62 darab oklevél-függelékkel.

oda, mert tüzet lopott az égből az emberek számára, hanem a földi istenek és azért, mert a génius ama lángjával, melyet belé az égiek leheltek, fölgyújtá és elhamvasztá a félvilágot. Nehezen sikerült ezt a tüzet eloltani; a hamu alatt még ég a parázs s itt-ott a sarokban föl-föl nyúlik a lángnyelv — egy-egy Napoleonida. Vízet rá!

A szövetséges hatalmak megbizottjainak párisi conferentiája 1815 augusztus 27-diki ülésén mondotta ki, hogy «Bonaparte családtagjainak tartózkodása korlátok közé fog szoríttatni, tekintettel arra, hogy letelepedésök helye a köznyugalom szempontjából épenséggel nem közönbös». Úgy a családtagok mint az excésászár ama hívei, kik a száz nap alatt magokat Napoleon érdekében compromittálták s a kiknek Franciaországból való eltávolítását XVIII. Lajos határozottan sürgette, azon állam szigorú ellenőrzése alá vették, a melyet a szövetséges hatalmak közös egyetértéssel tartózkodási helyül nekik kijelöltek. Jeromosnak, Weszfália «örök-víg» királyának, egy időre ipa, a württembergi király, országát jelölte ki a conferentia. Canino hercege, Bonaparte Lucian, az egyedüli Napoleon fivérei között, a kinek fejét korona nem ékesíté, hosszas nehézségek után a pápai államban telepedett le, miután a párisi conferentia felelőssé tette VII. Pius kormányát arról, hogy Lucian az egyházi állam területéről nem távozik, s egyszersmind jogot adott a szövetséges hatalmak és különösen XVIII. Lajos római képviselőjének is Lucian fölött rendőri fölügyeletet gyakorolni.

Hollandia volt királyát, Bonaparte Lajost, a conferentia már kevesebb figyelemre méltatta; nem látszott veszélyesnek s akadálytalanul megkapta az engedélyt Rómában lakni, a hol az imperator édes anyja, Madame Lätitia és ennek mostohabátyja Lyon érseke, Fesch bibornok is letelepedtek. Szorgosabb örökös tárgya volt Hortense, Lajos elvált neje; ragaszkodása Napoleonhoz, esze, tapintata, ügyessége és cselszövényei a bukott dynastia veszedelmes híve és tagja gyanánt tüntették föl őt. Fölötte Svájcban a négy szövetséges hatalom és Franciaország követei ellenőrzési rendőri jogokat gyakoroltak s köteleznie kelle magát, hogy a cantont, melyet lakóhelyül választ, nem fogja elhagyni.

Bonaparte Józsefet, a spanyol királyt, Poroszországnak szánta a conferentia, hadd essék minél távolabb a forró spanyol földtől. De József kikerülte a fagyos ölelést, New-Yorkba

menekült s Survilliers gróf neve alatt itt működék a jövőn, csendes visszavonultságban. A nápolyi korona volt hordozójának, Muratnak, szintén sikerült magát azon sors alól kivonni, melyet a szövetségesek neki osztályrészül szántak. Joachimnak azonban vesztére történt ez. Az ő bellebbezési helyéül a conferentia Cseh- vagy Morvaországot jelölte ki; de míg sorsa felől a conferentia határozott, Murat azalatt Korzikában majd Calabriában köte ki, hogy visszaszerezze elvesztett koronáját. Más volt a sors könyvébe írva: Murat koronája után életét is elveszté, mert az elfogott trónkeresőt IV. Ferdinánd, Nápoly és Sicilia legitim királya, föbe lövette. Mikor Metternich volt kedvese, a szellemes Bonaparte Caroline férjének halála hírére vette, ridegen referált róla császári urának. «Ferdinánd — mondja a többi közt — Murat-t soha sem ismerte el. Előtte Murat, mikor a nápolyi parton kikötött, bandita gyanánt tűnt föl . . . A nápolyi királynak igaza volt, midőn közönséges haditörvényszék útján bánt el vele s a példa csak hasznos lehet . . .» Özvegve, a rossz nyelvek pletykája szerint (mint említők) Metternich régebbi kedvese, gyermekeivel együtt már 1815 június óta Triestben tartózkodott Lipona grófné neve alatt s a conferentia határozatai értelmében Ausztriában is maradt, előbb a magyar határ melletti Hainburgban, később a frohsdorfi kastélyban vonván meg magát, csüggve a múlt emlékein s a jövő kétes reményein elgondolkodva. Valahányszor a nápolyi forrongásokról, Murat új dynastiájának kalandor híveiről egy-egy kósza hír vagy biztos tudósítás Bécsbe jutott, az örökké gyanakvó osztrák rendőrminiszter, gróf Sedlnitzky, mindannyiszor megkísérté a sorsát bámulatos méltósággal viselő asszonyt szabadságában korlátozni. Meg volt róla győződve, hogy «Madame Murat» Nápolyban nagy pártot tart fenn s e meggyőződésének az uralkodó elé terjesztett jelentéseiben nem egyszer adott kifejezést. «A türés és visszavonultság álarczáról» szólt a rendőrminiszter e jelentésekben, álarczról, melyet szerinte Murat özvegve visel s «mely immár alkalmatlanná kezd válni». De Metternich keze mindannyiszor széttepte a hurkot, melyet a túlbuzgó rendőrfőnök Lipona grófné szabadságára akart vetni, s bizonyára nem csupán a bukott nagyság iránti tiszteletnek, hanem szép pásztorórák kellemes emlékeinek is része volt abban a jellemzésben, melyet róla 1820-ban, visszatekintve a lefolyt lustrumra, a mely alatt a Napoleonidák később elmon-

dandó vakmerő tervei megszülettek és elhaltak, a cancellár egy az uralkodóhoz intézett előterjesztésben vetett. «Nem lehet e nőtől igazságos elismerését megtagadni annak, hogy helyzetét meggondoltan és hidegvérrel ítéli meg. Hogy egykori nagyságát feledni nem tudja, azt rossz néven nem szabad vennünk: sőt véleményem szerint nagyra kell becsülnünk azt, hogy mindazokat a kicsinyes fondorlatokat, melyeket hívei magoknak megengednek, szigorúan megbélyegzi s trónja helyreállítását semmi factiónak nem akarja köszönni.»

Kevesebb jó akarattal, sőt a bizalom, a megnyugvás teljes hiányával gondolkodott Metternich Napoleon legifjabb öcsé, Wesztfália volt királya felől. Mert Ausztria a nápolyi exkirály helyett már 1816-ban Jeromost kapta gyámsága alá, a ki neje hazájával elégedetlen levén, a szövetséges hatalmak beléegyezésével családjával együtt szintén Hainburg mellett telepedett le, később pedig a Vöslau melletti Schönaut (Strauss, a bécsi «walzer-király», mostani birtokát) vette meg. Monfort herczegét — mert ezt a címet kapta Metternich sürgetésére ipától — a legkülönfelébb gazdasági s gyáripari vállalatokra hajtá nyughatatlan elméje; de a frivol természete iránti nem alaptalan gyanakodást ezzel nem tudta magáról elhárítani. S a szeg csakugyan nem sokára kiüté fejét a zsákból. Hogy összeköttetéseit a külföldi bonapartistákkal jobban ápolhassa, engedélyt kért gyermeke betegségének ürügye alatt a telet Bécsben vagy Triesztben tölthetni. Bécs ellen Metternich tiltakozott, hisz itt alig lehet vala őt a pénzváltókkal, kereskedőkkel, s idegenekkel való érintkezéseiben ellenőrizni, a mint például sikerült neki a Szent-Ilonáról visszatért Montholon grófnéval — Napoleon ágyasával — a bécsi rendőrség kijátszása mellett összeköttetésbe lépni s tőle híreket, izeneteket venni át. S bár Trieszt is veszedelmes hely vala, utóvégre is kényszerült Ferencz megengedni azt, hogy a legszigorúbb rendőri fölügyelet mellett itt tölthessen egy telet Jeromos és családja. Az egy télből egy év, majd több idő is lön. Monfort herczegének eszeágában sem volt, adott szavát beváltani s az osztrák kormány vele tehetetlen vala, mert tekintettel kelle lennie, ha nem rá, legalább nejeére, a württembergi király testvérére s az orosz czár kedvencz unokahugára. Nyugtalan elméjétől minden bolond kitellett, pedig Trieszt egy csomó szabad lábon élő emigrans bonapartistának volt fészke, lakóhelye. Érzületéről az a körülmény tanúskodik,

hogy osztrák területen bellebbezett fogoly létére a bécsi kormány minden kérésének ellenállt a királyi czím dolgában is. Mindig Wesztfália királyának írta, nevezte s nevezette magát. «Montfort herceg csak olyan czím — felelé a kormány sürgetésére — a melyet fölvettem, mint például a hogy a porosz király a gróf Rupin nevet használja, de épenséggel nem nevem énnékém. Ha én a «Montfort hercege» aláírást használok, hibát követek el. Ausztriában nem tartok ugyan semmire igényt, de azért feledni nem szabad, hogy semmiről nem mondtam le, hogy a saját magam szemében Wesztfália királya vagyok, épen úgy, mint a hogy XVIII. Lajos magát a száműzetésben húsz esztendőn át Franciaország királyának nevezte». A bécsi kormánynak egyéb eszköze a nyomatékos kérelnel nem vala, a daczos ellenszegülő exkirálylyal szemben, mert loyalian, humánusan akart vele bánni. Mit csináljon? Egy út volt még hátra, sógora, a württembergi király, által hatni rá. Metternich erre az útra lépett. Jellemzésül hozom föl Jeromosra vonatkozólag azt a királyi kéziratot, melyben róla sógora azon alkalmából szól, hogy Metternich öt gróf Trauttmansdorff követünk által a montforti herceg magaviseletére kéréleg figyelmezteté. «Montfort hazug és cselszövő s ezt régóta tudjuk — mond a király e kéziratban miniszteréhez. — Mondjon ön köszönetet Metternichnek figyelmeztetéseért s tudassa vele, hogy helyeslem a mint ő ez ügy fölül gondolkodik. Testvéremnek (ez Jeromos neje) magam fogok írni Metternich kívánsága szerint; sógoromhoz ellenben fogalmazzon ön egy levelet, melyben neki az igazat kíméletlenül meg kell mondani». De hiába küldötték el Jeromoshoz Stuttgartból a mérges iratot, ő végkép elfeledte ígértét s kijelenté, hogy csak erőszakkal engedi magát Triesztből eltávolíttatni. Az erőszak alkalmazását sok tekintet tiltá — s Metternich és Sedlnitzky örökös nyugtalanságban éltek Jeromos miatt. A hiú embernek sok boszantását volt kénytelen eltűrni úgy az uralkodó, mint a két miniszter, nem tekintve azt a kínos helyzetet, melyet Jeromos neje részben az által teremtett a bécsi kormánynak, hogy leveleivel Ferencz császárt folyton ostromolta, részben és főleg az által, hogy sűrű panaszaival minduntalan a czárhoz fordúlt. Csak titokban, észrevétlenül leheté a kényes hercegi pár fölött az ellenörködést szigorítani.

Nem csoda hát, hogy midőn 1817 elején Bonaparte Luciánnak magaviselete Rómában gyanúra adott okot s bizonyos

jelek arra mutattak, hogy fivéréhez, Bonaparte Józsefhez akar kiszökni Amerikába s a márczius 13-dikán tartott conferentia Párisban a bécsi kormány képviselőjét szólítá föl Canino herczegének befogadására és ellenőrzésére: Metternich a legnagyobb nyomatékkal emelé föl szavát az új megbízás ellen. Nem elég Lipona grófné, nem elég a hazug Jeromos s untalan panaszkodó neje? most még Lucián jöjjön a többihez? Volt legyen bármi heves ellenzője Lucián Napoleon zsarnoki uralmának teljes életén keresztül, utasított legyen bármennyi koronát is vissza kérlelő bátyja kezéből; most, családja csillagának hunytával ő is érzi, hogy Bonaparte és pedig császári bátyja után a legtehetségesebb, legerélyesebb Bonaparte. És Luciánt a hatalmak csakugyan kénytelenek voltak Rómában hagyni.

Kapott azonban a bécsi kormány helyette két jelentéktelen ugyan, de mégis veszélyes vendéget. A kettő közül egyik se olyan, hogy nevöket a történelem ismerné; nálok akárhány előkelőbb bonapartista fordult meg monarchiánkban, akárhány veszedelmesb jakobinusi eszmékkal kereskedő francia tette lábát — a rendőség szemfüles vigyázata daczára is — az örökös tartományok földére. A mi e két embernek fontosságot kölcsönzött, az az a körülmény, hogy Szent-Ilonából, Napoleon közvetlen közeléből jöttek vissza Európába s megjelenésök után — az alább említendő viszonyok és körülmények között — elég oka volt Metternichnek és Sedlnitzkynek őket ha nem is agensekül, de titkos tervek és üzenetek közvetítői gyanánt tartani. — Mikor 1816 folyamán az angol kormány azt a nem alap nélkül való gyanút táplálta, hogy Napoleont szigeti fogságából európai hívei kiszabadítani tervezik: lord Bathurst figyelme Napoleon környezetére irányult. A minisztertanácsban határozattá lőn, hogy Bonaparte kíséretéből azon kisebb rendű egyéneket, a kik mint bármely vakmerő terv készsleges végrehajtó eszközei a végletekre képesek lehetnének, minél gyorsabban el kell távolítani, Európába visszahozatni. Ezek közt a kiválasztottak közt volt a mi két emberünk: Piontkowsky és Santini is.

Az előbbi, lengyel származású nemes, Napoleonnak elbai tartózkodása alatt testőre vala s kapitányi rangig emelkedék. A nagy császár ragaszkodó híve, önkéntesen ment urával a szentilonai számkivetésbe, noha annak bensőbb környezeté-

hez nem számíthatta magát. Santini, Napoleon titkos ajtónállója, maga is mint ura, korzikai vala, még pedig az ajaccioi püspök unokaöccse s úgy e származásánál mint régi szolgálatainál és hűséges ragaszkodásánál fogva, kedvence Napoleonnak. Heves természete urához való rajongó kegyeletével párosulva, sok bajt okozott a kis szigeten. Végtelen bántotta őt például a szigor, melylyel sir Hudson Lowe a nagy fogoly és környezete iránt viselkedett s egy ízben Napoleonnak nagy fáradságába került a tűzvérű olaszt azon kétségbeesett tervéről lebeszélni, hogy korzikai szokás szerint fog elbánni a kormányzóval, tudniillik kilesi a goromba embert s egyszerűen lelövi.

1817 legelején tették lábokat Napoleonnak Sz.-Ilonáról eltolonczozott hívei európai angol földre — s alig egy óra rá egy röpirat jelent meg Londonban, mely nem egészen két hét alatt hét kiadást ért, nagy föltűnést okozott, s melynek szerzője gyanánt Santini vallotta magát. A röpirat czíme: *Fölvívás az angol néphez ama bánásmód miatt, melyet Bonaparte Napoleon Sz.-Ilona szigetén tűrni kénytelen* — első eredménye pedig az volt, hogy lord Holland, az angol oppositio vezére s a bonapartisták politikai gyámolítója, a fölsőházban a Napoleon fogóságára s a vele való bánásmódra vonatkozó iratokat — a sir Hudson Lowe számára adott instructiókat s a töle jött összes jelentéseket — a ház asztalára kívánta tétetni.

London t a röpirat s a lord Holland föllépése okozta hatás alatt hagyta el Santini, hogy Brüsszelben Napoleon volt híveivel értekezzék, a kik őt az egy Cambacères kivételével, szívesen fogadták. Brüsszelnél Münchenbe ment, a hol a leuchtenbergi herczeg — Beauharnais Jenő — látta el őt pénzzel, hogy útját az olasz földön bellebbezett Napoleonidákhoz folytathassa. Természetesnek fogjuk találni, ha Metternich és Sedlnitzky e szándéknak, a mennyire rajtok állott, akadályt óhajtottak útjába gördíteni és Santinit, mielőtt Milanóból Parmába mehetett volna az imperator szalmaözvegységhez, Milanóban elfogták. Választania kellett a kettő közül: vagy visszatolonczozzák Angolországba, vagy Brünben telepítik meg s szigorú rendőri fölügyelet alá helyezik. Nagy bosszúságára a minden bokorban nyulat látó Sedlnitzkynek, Santini Brünnt választá, hol aztán szigorú ellenőrzés alatt, noha szabad lábon s a bécsi kormány költségén, internálva élt. Társát, Piontkowskyt, hosszas barangolás után Genuában fogatta el a szárd kormány s úgy szol-

gáltatá át az osztrák hatóságnak Mantuában, hogy innen Josefstadthba vitessék, a hol aztán nem is a maga neve, hanem az osztrák kormány által rátukmált álnév alatt internáltaték. Az aránylag szigorúbb bánásmód, melyben Piontkowsky részesült, abban leli alapját, hogy a fecsegő, de vakmerő lengyel egyfelől az angol oppositíóval sűrű és közvetlen összeköttetésben állott, másfelől pedig nem egyszer mondá, hogy Napoleontól titkos szóbeli üzeneteket hoz családja tagjaihoz, e végből megbízó levél helyett csak a család tagjai által tudott jelszónak is birtokában van s hogy ha missióját az olasz földön Luciánál, Lajosnál, Lätitia asszonynál és Fesch bíbornoknál elvégezte, Amerikába kellend mennie Bonaparte Józsefhez, a hová nejét már előre ki is küldötte volt. Mik voltak a megbízások, a szóbeli üzenetek, melyek vivője a kalandor természetű lengyel vala: soha nem leheté belőle kicsikarni. Hogy sokat nagyított, sőt hogy hazudott is, annyi bizonyos. Hogy fontosabbá tegye kicsi személyiségét, Napoleon ragyogásának visszfényéből igyekezett saját feje körül gloriolát vonni. Az osztrák rendőrbiztos előtt, a a ki őt Mantuából Brünnbe kísérte, hegykén mutogatá Szentllona szigetének, Napoleon telepének részletes térképeit s megjelölte a pontokat, a melyeknél Napoleon kiszabadítása megtörténhetik, s midőn egyszer a hosszú útazás alatt arról volt szó, hogy Amerika már három első rendű hadihajót rendezett be gőzgépekre s a rendőrbiztos megjegyzé, hogy «ez az Amerika egy évszázad múlva Európára veszedelmessé válhatik»; Piontkowsky baljóslattal Napoleonra célozva, azt felelé: «minek egy évszázad! bámulni fog Európa azon, a mivel Amerika néhány esztendő múlva meglepi a világot!» Hasonló volt ehhez Piontkowsky egy másik profetiája is, melyről maga Metternich tudósít bennünket herczeg Eszterházyhoz, angolországi nagykövetségünkhöz intézett utasításaiban, hogy tudniillik «az 1818-dik esztendő politikai crisist, nagymérvű fölkeléseket fog hozni, melyek valamennyi Bourbon kiirtásával végződnek». De volt légyen mind az, a mit Piontkowsky a maga megbízásairól és beavatott voltáról még német, belga, és olasz földön fecsegett, üres hazugság, egy áll, hogy tudniillik összeköttetése a bonapartistákkal s különösen az angol oppositíóval napnál világosb vala. Ez meg azok az okok és körülmények, a melyek miatt Bonaparte Jeromosra, Luciánra s Hortensere Európában s Józsefre Amerikában a szövetséges kormányoknak vigyázniok kel-

lett, fontossá tették Santinit és Piontkowskyt is az osztrák rendőrség szemeiben.

Helyén van hát e körülményekről egyenként szólni, hogy Metternich magatartása egyrésztől, másrésztől a bonapartisták tervei tisztán állhassanak előttünk.

A dolog természetében rejlik, hogy az országdöntés, trónrombolás, a «thronoclasmus» klasszikus korszakának viharai közt a megmaradt régi dynasták görcsösen kapaszkodtak az események sodró árában a legitimitás elvének szalmaszálához. S mikor aztán az európai coalitió a tróndöntőt magát megdönté s a szövetséges fejedelmek az 1815-diki szerződéseket aláírták, ismét természetes, hogy a bukott imperátorral szemben a merev legitimitás elvének alapjára helyezkedtek. Senki ez elvhez s a belőle folyó következményekhez — nézete szerint a legfőbb államérdekek szilárd alapjaihoz — jobban nem ragaszkodott az osztrák császárnál s ennek intéző, sugalmazó szelleménél, Metternichnél. És senkinek nem volt annyira point d'honneur ez elvhez s az azt szentesítő új szerződésekhez ragaszkodni, mint Napoleon ipának, kit a rokonság ez erős köteleke fűzött a bukott imperátorhoz. Igaz ugyan, hogy Ferenczet nem jó kedve készítette, hanem csupán a parancsoló politikai szükség kényszeríté leányát a parvenuhöz férjhez adni, a nedvtől duzzadó, de vad törzsbe a nemesítő ágat beoltani; de utóvégre is véréből való vér volt az, a ki őt a parvenuvel összeköté s így Ferencz legelső sorban becsületbeli köteletségének tekinté megmutatni azt, hogy leánya férjét, unokája apját, nem fogja ismerni, hogy idegen lesz az és annak családja reá nézve. Ez a szempont vezette első sorban Ferenczet a Napoleonidákhoz való viszonyában s van valami drámai vonás abban, hogy mily szigorúan fogta föl kötelezettségét a császár- király. Midőn leányától a férj szédítő bukása után gyermekét elvlasztá, egyszerűsmind fogadást tétetett vele, hogy apjának kötelezettsége teljesítésében kezet nyújt, hogy férjéről és férje családjáról soha, soha többé nem fog tudni akarni. Mily megrázó lelki dráma volna ez, ha abba a nőbe, a kit anyává tőn, szelleme lángjának csak egy szikráját is belelophatta volna a nagy corsikai s mily nagyszerű tragikumuma lesz vala a végzetnek, ha aztán abban a nőben, a kit anyasága s a lánglélekből belélopott szikra hősnővé tehetett volna, összeütközésbe jő a szellemóriás iránti mély vonzalom az atyjának adott ígérettel, az új világrendet

megteremtő körülményekkel, hogy a bukott férjjel való egyesülés utáni törekvésben maga is elbukjék. De Mária Lujza nem az az asszony volt; nem hösnő, hanem atyjának engedelmes, szófogadó leánya. Abban az udvarban, abban a családban növekedvén föl, melyet a győzelemittas parvenu annyira megaláztott, annyira üldözött, lelkében, ártatlan leányi szívében a Napoleon elleni gyűlölet talán az első positiv érzelem vala. Kifejezést ad ennek bizalmas barátnőihez a hajadon naivitásával írott leveleiben. Atyját a szükség arra készteni, hogy áldozatul dobja leányát a politikának; a jó leány engedelmeskedik s annak a kit nem ismert ugyan, de ismeretlenül is gyűlölt, sőt utált, neje leszen. Az ünnepeltetés, a dicsőség ragadja-e el az ifjú császárnét? a lángszellem varázsa köti-e le a női lélek gondolatát, idegeit? vagy azért-e mert hisz' «nem epe a mézes hetek ifjú méze»? — de megszereti azt az embert, a kit leánykorában megvetni tanult, alkalmazkodik, símúl hozzá úgy, mint a legpatriarchilisabb polgáreszaládban a jó feleség hozzá idomúl férjéhez, urához.*) S midőn végre atyjának akaratára elváltatja őt férjétől, gyermekétől, engedelmes kézzel törli le, atyja parancsára, emlékezte táblájáról a múlt képét, ígéretet teszen, hogy a «civiliter mortuus» férjet s annak családját halottúl fogja tekinteni, a halottak árnyát föl nem fogja idézni, emlékek sírdombjára virágot nem ültetni — s ezt az ígéretet meg is tartja, pontosan, hidegen, kegyetlenül.

Mind Santininak s mind Piontkowskynak az volt első gondolata, midőn útjokat Olaszország felé vették, hogy a szentilonai fogoly nejét meg fogják látogatni, hírt viendők neki a száműzöttről, kinek kemény lelke csak ott volt lágy és gyöngéd, a hol gyermekének képe foglalt helyet. És Mária Lujza, midőn neszét vette a közelgőknek, maga saját jószántából gördített akadályt a látogatók elé. «Ő fölsége, a parmai herezegő — írja Metternich gróf Sedlnitzky rendőrminiszterhez — épen most tudatja velem gróf Neipperg altábornagy által abbéli óhajtását, hogy részünkről a szükséges intézkedések megtétessenek s Piontkowsky és Santini, a kik Parmába szándékoznak utazni, megakadályoztassanak Ausztrián keresztül oda menni.» Bonaparte családjának egyes tagjaitól és híveitől sem akart Mária

*) Minderről levelei két bizalmas barátnőjéhez, melyek a múlt évben kerültek nyilvánosságra.

Lujza semminemű levelet vagy üzenetet elfogadni. Egy ízben az éjszakamerikai Egyesült Államok trieszti consula egy csomó levelet adott át nekie Bonaparte József környezetéből; Mária Lujza azokat olvasatlanul veté a consul előtt a tűzbe. Később, 1819 októberében, József egy levelet szerencsésen eljuttatott sógorasszonyához Parmába. «Gyakran megkísértém írni önnek, kedves húgom — mondja a spanyol exkirály — de hiába; ez a levelem azonban, remélem, el fog önhöz jutni, mert átadását oly emberre bíztam, a ki teljes bizalmamat érdemelte ki s a ki Szent-Ilona szigetére utazik. A császár (Napoleon) nem régiben írt nekem . . . hirt kíván ön és fia felől, reményünk felől . . . Én elég szerencsétlen vagyok, hogy onnan, a hol élek, nem teljesíthetem fivérem szent akaratát. Ön, kedves húgom, más helyzetben van és sokkal többet tehet férjeért, a ki önt szereti. Csak egyetlen egy szót írjon ön neki, ha lehet, saját kezével.»*) E kivonatosan közölt sorokat egy Livornóban letelepedett francia vésnök volt hivatva átadni Napoleon nejének. A hű ember Amerikából ájtjövén s Parmába érkezvén, napokon keresztül kísérté Mária Lujzát sétáin, hogy alkalma legyen neki csak pár szót szólhatni császársja feleségével. Ez nem sikerülvén, a buzgó ember tollat fogott s gróf Pellegrinit, a hercegi palota egyik tisztjét, kérte föl saját levelének az excsászárné kezeibe való juttatására, mely aztán neki a József levele átadására és kihallgatásra volt útat nyitandó. «A körülmények nem engedik, hogy beszélhessek fölségeddel — mondja soraiban a hű francia — noha minden lehetöt megkísérték e ezélből. Ez kényszerít arra, hogy írásba foglaljam, a mit szóbeli úton kell vala közölnöm fölségeddel József király részéről, a kinek bizalmát bírom s a ki Philadelphiából Európába küldött, hogy valami csekély vigasztalást nyújtson fölséged szívének s alkalmat adjon hírt tudatni magáról s fiáról a császárnak. Fölséged látni fogja a király (József) leveléből, hogy én Sz.-Ilonára megyek, elutazásom egyedül fölségedtől függ. Bár gyors lehetnék, mint a vilám, hogy már visszajöttem volna, hírt hozó fölségednek az emberek legnagyobbikáról. A király (József) reményei nagyok, kéri fölségedet, vigyázzon egészségére, mert ez a császár legédeseb reménye; fölséged egyedüli gyámola fiának, a kiből, mint a király reméli, se bíbornok, se érsek nem leszen, mert erős

*) XIV. számú függelék melléklete.

okai vannak hinni, hogy atya, anya és fiú végre valahára egyesülni fognak.»*)

Vidal Honoré — ez a neve a becsületes francziának — gróf Pellegrinitől légyottot kapott a fogadóban, a hol szállva volt s a kitűzött órában csakugyan meg is jelent nála Mária Lujza küldöttje, de nem Pellegrini, hanem egy dragonyos őrnagy, a ki Vidalt letartóztatá, papirjait elvevé. Parma aszszonya látni se óhajtá sógora megbizottját, hanem erős fedezet alatt Lombardia osztrákkatonai parancsnokságához, gróf Bubnához küldé Mantuába, Metternichnek pedig kegyenczével, gróf Neipperggel, íratott az egész esetről, jóakarólag tanácsolván a cancellárnak, hogy Livornóra, a bonapartisták titkos összekötéseinek centrumára, jó lesz jobban vigyázni. Azért cselekedett így a főhercegasszony, mondja Neipperg, «hogy egyrészt fölséges atyja, a császár, előtt újabb bizonyosságát mutathassa buzgóságának, a melylyel neki adott ígérete szentül való megtartására törekszik s hogy másrészt a maga részéről is, a meny nyiben tehetségében áll, az actualis állapotok föntartásához segédkezet nyújtszon . . .»

Az az uralkodó, a ki leányától ilyen ígéretet vön csak azért, hogy elvállalt kötelességei lovagias teljesítéséhez a kételkedésnek még árnyéka se férhessen, mélyen sértve érezhette magát otromba gyanúsításai miatt annak a kormánynak, a melynek érdekében véreit utóvégre is föláldozá. Tudomására jutott a bécsi kormánynak, hogy de Cazes, a francia rendőr-miniszter és d'Osmond marquis, XVIII. Lajos londoni követe, készséggel elhitték s másokkal is elhitették azt a bonapartisták által terjesztett hírt, hogy a bécsi udvar titokban mindent elkövet és előkészít a kis Napoleon egykori trónfoglalása érdekében. Piontkowsky a maga josefstadti internáltatása ideje alatt egy londoni nővel, Miss Wilsonnal, levelezésben állván, elég hazug volt ahhoz, hogy levelei egyikében Ferencz császár, sőt Mária Lujza pártfogásával dicsekedjék. Ennek híre ment s a francia kormány is erősen hitte — s báró Neumannt, londoni ügyvivönket, egy francia ágens figyelmezteté, hogy jó lesz jobban vigyázni, «nehogy az az ostoba lengyel a bécsi udvart és Mária Lujzát compromittálja.» E mendemondáknak végét vetendő, Ferencz császár 1818 július 22-diki nyílt patense által a

*) Szintén a XIV. számú függelék melléklete.

reichstadti herczeg czímét, rangját, czímerét és személyes viszonyait szabályozta. De hiába tette ezt; hiába bízta meg báró Stürmernek, a szentilonai osztrák biztosnak, a szigetről való távozása után a francia biztost, Montchenu tábornokot, a bécsi udvar érdekei képviselőjével s a fogoly fölött Ausztriának jutott ellenőrzési kötelesség teljesítésével; hiába mutathatott Metternich arra, hogy (a miről alább leszen szó) a szövetséges kormányokat a bécsi udvar tette legelsőbb figyelmesekké a Napoleonidák terveire és titkos összeköttetéseire: a gyanúsító hírek tartották magokat s d'Osmond marquis meg volt róla győződve, hogy Napoleon kincsei, jövődő titkos tervek eszközei, a bécsi kormány egyetértésével Rómában, Augsburgban, Bécsben és Éjszak-Amerikában vannak deponálva. A jó francia követ biztosan tudta, hogy e kincsek 250 millióra rúgnak, s ebből 50 millió Bécsben áll magának Mária Lujzának rendelkezésére. A francia rendőrminiszter, de Cazes ágensei pedig azt beszéltek, hogy ugyancsak Bécsben 50 millió van tartalékban a kis Napoleon koronáztatására. «Íme — írja báró Neumann 1818 augusztus 7-iki jelentésében a kancellárhoz — ezt a tervet varják Ausztria császárijának nyakába Párisban, a mint azt énnekem Goldsmith, Beaumont s egyéb Londonba érkező ágensek mondják, a kik mind de Cazes gróftól vették tudományokat» . . .

Nem sokkal loyálisabban gondolkodott, legalább Napoleon szentilonai fogságának első idejében, az angol kormány sem Ausztriáról. Mikor Stürmer, az osztrák ellenőrző biztos Sz.-Ilonára ment, kíséretéből az egyik szolga meghagyta magát vesztegetetni s Napoleon számára egy levelet és egy hajfűrtöt vitt kis fiától. E teljesen ártatlan dolgot Metternich és Stürmer nem az angol kormánytól tudták meg, a mint illet volna, hanem kerülő úton, mert Anglia gyanakodott Ausztriára. Méltán hozta e csekélység indulatba a kancellárt. «Ha nem volna több mint bizonyos — írja Metternich herczeg Eszterházynak, londoni nagykövetünknek — hogy csak mitőlünk függött vajon Napoleon ma Franciaország trónján üljön-e, s hogy mi vagyunk az egyedüliek Európában, a kik a jakobinusokkal s Napoleon pártjával valóságos háborút viselünk: csak akkor volna a britt miniszterium kicsinyes eljárása érthető».

A gyanúsítások miatt nem ernyedt meg a bécsi kormány buzgalma a Napoleonidák léptei fölött való örökösben. Szük-

ségessé tette az éber vigyázatot a legitimitás elvén s a point d'honneur kérdésén kívül az állam nyugalma. A Waterloot megelőző negyedszázad viharainak lezajlása után Európa államai nyugalom után vágytak és a mi monarchiánknak, illetőleg Metternich politikájának e pihenésnek, az erőgyűjtés idejének biztosítása volt főczélja. Nem ide tartozik fejtegetni, vajon helyes eszközökkel akarta-e a minden szabad szellő fuvallatára náthás Metternich ezt a czélt elérni; bizonyos csak az, hogy e czélt az állam érdekében akarta elérni. És nyugtalanító körülmények ezt a czélt veszélyeztetni látszának. 1817 elején Amerikából köztársasági lázadás híre érkezik Európába; Portugálban forradalmi mozgalmak veszélyeztetik a rendet, Würtembergben az alkotmányi harcok magokra vouják az európai államférfiak figyelmét. Félni lehet, hogy a hamu alatt lapangó parázs az élesztő szél lehelletére tüzet gerjeszt, azon sokak, kik a dolgok rendjével nem voltak megelégedve, e mozgalmakból új reményt merítenek, a forradalmi szellem kibontakozik bilincseiből s újra megrészegíti az európai nemzeteket. Különösen a rettegett jakobinus törekvések válhattak veszedelmesekké, s midőn Desportes Felixnek, e «javíthatatlan jakobinusnak» (mint Metternich nevezi), egy Thibeaudeauhoz írott, elfogott leveléből világos lön, hogy Desportes nemcsak sűrű levelezésben áll azon jakobinus ügyvivőkkel, a kiket Európa majd minden fővárosában saját maga jelölt ki, hanem sok helyüvé maga is személyesen elútazik működni, izgatni: a gondos vigyázatot meg kelle kettőztetni. Az osztrák kormány, melynek rendőrsége fogta el a levelet, sietett e fölfedezést a francia kormányval közölni.

A jakobinusok titkos működésénél, e földalatti vakandokmunkánál nem kevésbé készteté Metternichet a bonapartisták fölötti éber fölügyelet megkettőztetésére az a nyílt harc, a mely Napoleon érdekében az angol alkotmányos élet porondján vívatott s melyre mint az özvegyasszony olajos korsójára, a remény kiapadhatatlan kútfejére tekintte minden hívő bonapartista. Említők föntebb, hogy alig jelent meg 1817 tavaszán Santini röpirata, illetve fölszólítása az angol néphez a szentilonai fogoly sorsáról, lord Holland a szentilonai kormányzó instrukcióinak és jelentéseinek előmutatását követelte, hogy az angol közvélemény a sir Hudson Lowe eljárásáról ítéletet alkothasson. Lord Holland ez interpellatiójával s a számítása szerint

erre következő parlamenti harczczal nem kevesebbet mint Napoleon kiszabadítását czélzá, a mint már az előző esztendő april havában kereken kétségbe vonta Anglia jogát Napoleon foglyúl tartásához. Lord Holland föllépése nem vezetett célra, mert Lord Bathurst a kormány nevében tartott szikrázó, élczes beszédével győzedelmeskedett az angol ellenzék vezéréen. De ha Piontkowsky egy elfogott levelének*) hihetünk, a mint más jelek és nyomok után hinnünk kell, az angol közvélemény és a parlamenti tagok nagy részénél azt a benyomást hagyta hátra a lord Holland-Bathurst-féle szóharcz, hogy sir Hudson Lowe a rábizott fölügyeletet barbár módon teljesíti — s nem egy képviselő szólítá föl Piontkowskyt, hogy lord Bathurst beszédére a lapokban ellenészrevételeket tegyen. Egy egész csapat angol bonapartista és politikus csoportosúlt lord Holland körül, Napoleon érdekei védelmének czéljából, vezérök ama jelszava alatt, hogy «Anglia becsülete kívánja Napoleon szabad lábra tételét». Ide tartoztak lord Hamilton, Bruce Mihály, Cobbett, Capel-Lofft, Hinsmann és mindenek fölött Wilson Róbert tábornok, a ki azelőtt Napoleont lelke mélyéből gyűlölte, a legkicsapongóbb zsarnoknak, Anglia szabadsága legnagyobb ellenének tartotta, a ki mohón kapott minden hazugság után, melyet Napoleonról terjesztettek, a ki az angol-egyiptomi expeditióról 1802-ben írott művében azt állítá, hogy Napoleon Jaffánál nem átallotta pestisbe esett katonáit — saját katonáit! — megmérgeztetni. Ez a Wilson most 1817 elején meglátogatta Sz.-Ilonáról visszatolonczolt ismerősünket Piontkowskyt, bevallá neki, hogy élénken érezi Napoleon iránt tanúsított igazságtalanságát és első kötelességeül ismeri bűnét minél hamarabb jóvá tenni. Piontkowsky nem hazudik, nem dicsekszik levelében, a hol e látogatást leírja, mert Wilson csakugyan ígérete szerint járt el, még ugyanaz év folyamán megjelent munkájában.

Politikai rúgója az angol oppositio magatartásának abban a féltékenységben keresendő, melylyel az ellenzék Poroszország növekvő befolyását Spanyol- és Franciaországra, kísérté. Ezt a befolyást lord Holland és elvtársai az angol érdekek veszélyeztetésének tekinték. Az ő meggyőződésök szerint Napoleon volt az egyedüli alkalmas férfiú, a kit -- hogy báró

*) *Függelék* 225—227. lapok.

Neumannak Metternichhez írott szavait idézzem — «Anglia Oroszország ellen a síkra állíthat, mert XVIII. Lajos sokkal gyöngébb, mintsem képes volna Anglia érdekében egy erős hadsereget összehozni». A mi pedig Európát illeti, «Európának nincs mit félnie a napoleonisták beszédeitől és röpírataitól. Ezek olyan fegyverek, melyek az angol miniszteriumot és Wellington herceget buktatják meg s ha ez sikerülni fog, Bonaparte szabad leszen, hogy az újjászületett Angolország szövetségeseként lépjen föl az orosz hatalom ellen.» E gondolat volt a Napoleon érdekeit támogató angol ellenzék vezérgondolata s ennek az eszmének szolgálatába szegődött Wilson tábornok, teljes erejéből támogatván lord Hollandot azzal a főntebb említett munkával is, melyben Napoleon elleni igazságtalanságát beismeré, de melynek fő ele Oroszország katonai és politikai túlsúlya ellen irányult. (*A sketch of the military and political power of Russia.* London, 1817., a munka címe.) Napoleon kiszabadulását, az angol oppositio győzelemre jutását biztosan hitte az a válogatott társaság, mely az excsászár egyik rajongó bámulójának, egy angol ügyvéd gazdag özvegyének, a francia születésű madame Bayardnak termeiben szokott volt egybegyűlni. És Hinsman, a szentilonai fogoly e fáradhatatlan ügynöke, midőn e termekben 1818-ban beszélgetés közt szóba került, hogy Napoleon visszautasítá bátyjának, Bonaparte Józsefnek, azon ajánlatát, hogy őt egy bizalmas angol hajóskapitány segélyével Amerikába szökteti — Hinsman igazat adott Napoleonnak, «hiszen az időpont — mondá — melyben maga Angolország fogja őt kiszabadítani, oly közel van!»

Mondanom sem kell, mennyire osztoztak a francia bonapartisták és Napoleon családja tagjai az angol oppositio hitében és bizalmában. Tudjuk, hogy maga Napoleon is sokat épített erre. Nem bizonyosságául ennek, hanem mert igen érdekes, közlöm Montchenu francia tábornoknak, XVIII. Lajos Sz.-Ilona szigetbeli biztosának Metternichhez írt leveléből a következő anecdotát. Sir Hudson Lowe 1819 közepén új ház építéséhez kezdett. Azt beszéltek, hogy két esztendő fog kelleni, míg az új ház lakhatóvá leszen. «Ez a két esztendő — írja Montchenu — eszembe juttatja Bonaparte egy válaszát, melyet a szigetre való megérkezésekor a kormányzónak azon jó tanácsára adott, hogy építtessen házat magának. Mennyi idő kell ehhez? kérdé Napoleon. Valami két esztendő, mondá a kormányzó. Ah — felelt

Napoleon — két esztendő alatt vagy Angliában lesz miniszterválság, vagy Franciaországban új kormány s én nem leszek többé már itt». Azóta tagadja ugyan Napoleon — fejezi be Montchenu az érdekes anecdotát — hogy így nyilatkozott volna; de a kormányzó a ki azt akkor tüstént megírta jelentésében, nekem becsületszavára állítja, hogy szószerint úgy válaszolt neki Napoleon.»*)

Bármily kellemetlen volt a szárazföldi hatalmakra az alkotmányos szigetország ellenzékének nyílt küzdelme a bukott imperator érdekében, komoly veszélyt a küzdelem, mert nyílt volt, nem horda méhében. Nagyobb óvatosságra készíteté a szövetséges kormányokat a britt oppositio titkos összeköttetése Napoleon szárazföldi híveivel s különösen az a levelezés, melyet bonapartisták és Napoleomidák egymás közt folytattak. Jeromosról például bizonyos, hogy családja összes tagjaival titkos levelezésben állott; láttuk föntebb, hogy gróf Montholonnéval az osztrák rendőrség eber vigyázata daczára érintkezni tudott, sőt összeköttetése volt a már említett Desportes Felixszel, e «javíthatatlan jakobinussal». Ennek egy álnév alatt a westfáli exkirályhoz írott levelét 1818-ból a bécsi rendőrség kézre kerítette. Megtudta belőle Metternich, hogy Jeromosnak Hessen-Darmstadt és Baden nagyhercezségekben, a Svájcban és Piemontban sok barátja, titkos híve van, a kiket tőle szerencsétlensége el nem tántorított. «A minők valának fölséged házassulása idején (azaz Jeromos szerencséje tetőpontján) — mondja Desportes — olyanoknak fogja őket találni fölséged a szükség napjaiban. Legyen elég e kevés szó tudatni, mily érzelmek uralkodnak ott, a hol azt lehetett volna hinni, hogy a balsors elfeledteté fölségedet. Míg e derék embereket viszont nem láttam, nem valék képes hinni, hogy a világon ily szép jellemek vannak.»**) Azok a vigyázatlan nyilatkozatok, melyeket Napoleon egyik odaadó híve, báró Gourgaud Gáspár (egyike annak a háromnak, a kiket az imperator maga választott ki Sz.-Ilonára száműzetése társaiúl) a szigetről való visszatérte után akár rivalisa gróf Montholon tábornok (az imperator ágyasának férje) elleni boszúból, akár ügyetlenségéből tön az angol gyarmatminiszterium államtitkára előtt, igazolni látszottak

*) *Függelék.* Montchenu levele, 256. lapon.

**) *Függelék.* 158. lapon.

Metternich gyanítását a Napoleonidák tervszerű összeköttetéseiről. S ki is sült, hogy e levelezés Rómában madame Lätitia, Lucian, Fesch bíbornok, Borghese hercegnő és Torlonia herceg kezeiből indul ki és innen Münchenen, Beauharnais Jenő, Hortense és Lavalette kezein keresztül Brüsselig, Londonig, innen meg Sz.-Ilonáig húzódik.

Különösen a mi Beauharnais Jenőt, a leuchtenbergi herceget, a bajor király kegyelt vejét és az orosz czár e kegyenczet illeti, a fölfedezés annál fontosabb volt, minél ügyesebben és óvatosabban viselte magát Napoleonnak kedvező körülmények közt s teljesen szabad lábon élő mostoha fia. Jenő maga nemcsak Napoleonnal, hanem testvérén Hortensen kívül családjá egy tagjával sem állott közvetlen levelezésben, nehogy helyzetét megnehezítse s ipának, a bajor királynak, haragját maga ellen ingerelje. Sir Hudson Lowe által elfogott levelek erős gyanút költöttek föl ellene; de directe nem lehet semmit rábizonyítani, noha Metternich is elég biztos forrásból merte állítani, hogy Napoleont pénzzel legnagyobb mértékben épen mostoha fia támogatja, a mennyiben a londoni Holmes bankház útján havonkint 12,000 frankot juttat Sz.-Ilonára.

Legbuzgóbb közvetítője a Napoleonidák érintkezéseinek a szentilonai fogolylyal a nagy francia császári korszak egyik mellékalakja volt, a kin a szemnek jól esik megpihenni: a becsületes Las Cases, Napoleon historiographja, az egykori royalista emigrans, a ki a brumaire 18-diki események után visszatért hazájába s Napoleonnak őszinte híve lön s a rajongásig menő mély tisztelet érzelmeitől ösztönöztetve, önkéntesen követte őt száműzetése helyére. Mióta Las Cases 1816-ban Bonaparte Luciánhoz Sz.-Ilonából intézett ismeretes levele után elhagvni kényszerült a szigetet, Frankfurtban és Offenbachban vont a magát s csendes titokban épen úgy, mint nyíltan mindent elkövetett Napoleon érdekében. Írószobája a kis Offenbachban központja lön a Napoleonidák levelezésének, csakhogy a szövetséges kormányok nem is gyaníták ezt. Összeköttetésben állott Desportes-tal, a Holmes londoni bankházzal Green Mühles név alatt levelezett, Párisal való összeköttetéseinek egyik főcsatornája Talma, a híres tragicus színész (Napoleon egyik kegyeltje) vala. 1818 végéről az osztrák rendőrség elfogta Fesch bíbornoknak egy Las Caseshez intézett levelét, melyben a többi közt ama reményének adott kifejezést a cardinalis, hogy

Napoleon rövid idő múlva szabad lesz és hogy anyja, madame Lätitia, «minden pillanatban kész fiához menni a mint ez kiszabadúl, az óceán és az éghajlat nem ijesztik őt vissza».*) S mikor aztán 1819 tavaszán gróf Sedlnitzky egy csomó levelet kézre kerítvén, bebizonyítá belőlök Metternichnek, hogy Las Cases mintegy vezérkari főnöke a Napoleon érdekében folyó ezerágú összműködésnek, sőt öregségére s beteges voltára való tekintettel a mondhatnók központi irodai vezetés ellátására utódról is van gondoskodva a montforti herczeg titkára, Planot személyében: Metternich nem késett a britt miniszteriumot értesíteni s e veszedelmes üzemeket különös figyelmébe ajánlani.

A mi azonban úgy a szövetséges kormányokat, mint Metternichet a legéberebb vigyázásra, az angol kormányt pedig azonfölül a sir Hudson Lowe számára adott utasítás szigorítására ösztönzé, az három végtelen fontosságú fölfedezésben bírja alapját. Az osztrák kormány mindenek előtt egy igen ügyesen kigondolt chiffírozott levelezésre jött rá Sz.-Ilona szigete s az európai bonapartisták közt. A véletlen továbbá egy forradalmi tervre vezetett rá, melynek czélja a mexikói császárság föllállítása volt Bonaparte József, esetleg Napoleon alatt. Végre ugyancsak a véletlen egy francia diplomatának kezébe juttatá Napoleon kiszabadítása vakmerő tervét.

Londoni nagykövetségünk ügyvivőjének, a szemfüles báró Neumannnak, 1816 végén egy londoni hírlap hasábjain megjelent chiffre-közlemény vagy hirdetés véletlenül szemébe tünt. Neumann a gyanús közleményt Bécsbe küldötte dechiffírozás végett, a hol csakugyan sikerült bár hiányosan, de annyira megfejteni, a mennyiből látszott, hogy a hirdetés directe Napoleonhoz szól, őt biztatja, nehogy reményét veszítse Sz.-Ilonán. A hírlap, melyet Bonaparte európai hívei a főnökükkel való levelezésre ügyesen kiválasztottak, épen az *Antigallican*, e francia-ellenes irodalmi vállalat volt. Sir Hudson Lowe példabeszédszerű «gyöngédségét» ismerve, úgy okoskodtak a bonapartisták, hogy ezt az újságot nemcsak el nem tiltja, hanem inkább kárörömmel teszi foglyának asztalára. A közleményért mint közönséges hirdetésért egyszerűen megfizettek a szerkesztőnek, a ki azt azután mint üzleti dolgot lenyomatta. Metter-

*) *Függelék* LVIII. szám.

nich az angol és francia kormányval közlővén a fölfedezést, velök való egyetértéssel várt egy második chiffrirozott hirdetésre, melynél, több anyag levén, az egész közleményt meg lehessen fejteni s esetleg a levelezőnek is nyomára akadni. Addig az angol kormány nem is vonta kérdőre az *Antigallican* szerkesztőjét, Goldsmithet, a ki különben megvásárolhatóság hírében állott s a ki később azt állítá, hogy a közlött chiffre-hirdetményt ismeretlen kéz küldötte be hozzá, mindannyiszor négy-négy guinea hirdetési díj odacsatolása mellett. 1816 novemberében jelent meg a második chiffre-levél az *Antigallicanban* Napoleonhoz, melyet már egészen meg lehet fejtetni, s mely így szólott: «Az ön ezüstműi eladásáról szóló hír itt nagyon föltűnt. Ez nagy ügyetlenség volt az ön részéről. Pénz miatt nem szabad önnek aggódni, hiszen József megígérte, hogy gondoskodni fog az ön szükségleteiről... stb.» Egy harmadik közlemény arról tudósítá Napoleont, hogy Lucian fősvénykedik, Hortense ellenben mindig a legjobb akaratú van; tudatta vele, hogy a Varsóban élő Carnot (a mai köztársasági elnök nagyatyja) egészen orosz érzelmű lön (azaz, hogy nem lehet rá számítani); hogy Metternich bármit ígérne (Stürmer által), ne higyen neki Napoleon, hanem azt a tanácsot kövesse, melyet azelőtt (mit? kitől? és mikor?) kapott s főként, hogy éjjel ne feküdjék ágyba. Metternich legjobban szerette volna, ha az angol kormány az *Antigallicant* e közlemények miatt Napoleon kezeibe juttatja, hogy aztán Napoleon válaszából s a további közleményekből a titkos tervek és készülétek tudomására lehessen jutni. Azonban akár félelem, akár kicsinyes féltékenység — melynek okaira itt nincs tér kiterjeszkedni — az angol kormányt Metternich javaslatai elutasítására bírta és sir Hudson Lowe parancsot kapott, hogy az *Antigallicant* nem szabad Napoleon kezeihez adatnia. De nem is jelent meg több hirdetés az *Antigallicanban*; Napoleon hívei talán épen a jó Goldsmith útján neszét vették a dolognak és elhallgattak.

Nem kevésbé érdekes az a fölfedezés, melyre az éjszakai Egyesült-Államoknál székelő francia követ 1817 nyarán jutott. Az Éjszakai-Amerikában élő francia extábornokok: Lefebvre-Desnouettes, Lallemand, Humbert, Grouchy, Clausel és La Kanal elhatározták, hogy a mexikói fölkelőkkel összekötésbe lépnek, ezeknek a spanyol anyaországtól való elszaka-

dási törekvéseiket támogatni fogják és segélyökkel Bonaparte József, a spanyol exkirály alatt fölállítják a mexikói császárságot. A mondott tábornokok e célra meg is alkoták a «napoleoni szövetséget», melynek nyolcz czikkből álló alapszabályait*) beküldötték Józsefhez. A confœderatio 900 fegyveres tagból állott volna, a kik közül 150 mint választmányi tag és ügynök már Missouri, Columbia, Michigan, Tennessee, Kentucky és Ohio államokba volt menendő csapatok gyűjtésére. Gondoskodva volt arról az esetről is, ha József nem fogadná el a följánlott koronát s nem egyeznék bele a confœderatió eszméjébe. «Ez esetben fölséges úr — mondá a hozzá intézett levél — magunk fogunk cselekedni.» Noha másrészt a tábornokok meg voltak győződve, hogy József «alattvalóinak érdekében (mint Spanyolország s a spanyol gyarmatok ura, királya), a kik benne atyjokat keresik» nem fogja megvonni e confœderatiótól támogatását. Különösen La Kanal tábornoknak jutott a föladat a csendes visszavonúltságban élő s inkább Napoleon kiszabadításán, mint a mexikói koronán munkálkodó Józsefet actióra bírni. «A falusi nép, a kis gyermek is tudja már ma — mondá a tábornok Spanyolország volt királyához intézett igen érdekes levelében — hogy minden ember szabadon születik, hogy a nemzetek magok souverainek s hogy egyedüli törvényes királyuk csak a választásuk szerinti király lehet. A századok sötétsége, az európai kabinetek diplomatiai charlatánsága, a papság szemfényvesztései ez örök igazság ellen nem győzedelmeskedhetnek. Fölséged egyedüli törvényes királya Spanyolországnek és az Indiáknak s ha a balsors el is távolítá trónjáról, ez azért nem szünt meg fölségednek és gyermekeinek patrimoniuma lenni. A buta Bourbonok oly jól tudják ezt, mint fölséged maga s e rettentő gondolat kínozza őket bitorolt palotáik legbenső rejtekében is.» De József, úgy látszik, nem hajlott a tervre. Miért? miért nem? bizonytalan. Sőt midőn a titkos confœderatiónak sikerült valami úton-módon Napoleont kínálni meg a mexikói koronával, Napoleon is visszautasítá azt.

Volt oka miért mind a kettőnek. József figyelmét bátyja kiszabadítása vette igénybe. Biztos jelentésekből tudjuk, hogy egy Carpenter nevű amerikai Bonaparte kiszabadítását magára vállalá s a hajó e célból már el is hagyta volt az amerikai par-

*) *Függelék* 140—142. lap.

tokat. Tudjuk, hogy József nyolcz milliót ígért annak, a ki Napoleont Sz.-Ilonáról elhozza. Tudjuk, hogy ágensei az angol kikötőben az indiai társulat hajóskapitányai közt e célra alkalmas embereket kerestek s egy időben Sz.-Ilona körül naponkint négy hajó ólalkodott amerikai zászló alatt és sir Hudson Lowe kénytelen volt a tengerpartot örökkel benépesíteni. E kísérletek közül azonban egy sem volt annyira vakmerő és meglepő, mint az a terv, melyet Latapie, francia ezredes, gondolt ki.

A Portugallia királyának, VI. Jánosnak, uralkodásával elégedetlen brazíliai republikánusok (mint főtebb említők) 1817 april havában Pernambucóban zendülést támasztottak, mely azonban nem sokára elnyomatott. Latapie ezredes egy csomó Napoleonért rajongó francia katonával a lázadás színhelyére utazott, látszólag azért, hogy a köztársaságiaknak följánlja szolgálatait, tulajdonképen pedig azért, hogy innen induljon ki, a forradalmi harczok és zavarok közt észre sem véve, a szentilonai vakmerő vállalat. Tervök az összeesküvőknek a brazíliai partok és Sz.-Ilona közt fekvő Fernando de Noronha nevű sziget kézrekerítésén alapúlt. E sziget a déli szélesség negyedik foka alatt Portugallia birtokában, fegyencz-gyarmat vala, rajta mintegy 2000 főnyi fegyencz, a kik fölött igen csekély számú katonaság örködött. Semmi kétség nem lehet benne, hogy részben Napoleon elszánt híveinek, részben a brazíliai forradalmároknak könnyű munka fog lenni a 2000 fegyencz föl-szabadítása s a szigetörző katonaság legyilkolása. A mint ez megtörténik, akkor az e sziget és Sz.-Ilona közt fekvő Ascension nevű sziget mintegy magától esik az összeesküvők kezeibe s lesz bázisa a bizonyosan sikerülő operátiónak, mert Ascension szigeteről Sz.-Ilonát vitorlás hajókkal négy nap alatt el leheté érní. A bonapartista összeesküvőknek rendelkezésére több vitorlás hajó állott már készen — persze József pénzén szerevezve és fölszerelve — s e vitorlásokon néhány gyorsjáratú kisebb gőzhajó alkatrészei szétszedve készletben tartattak, hogy Ascension szigetének elhagyása után negyednapra Sz.-Ilona szigetétől bizonyos távolságra összeszerkesztve tengerre bocsáttassanak s rajtok Napoleon hívei Sz.-Ilonát váratlanúl megrohanják. E fanatikus férfiak, Bonaparte egykori katonái egytől egyig el voltak szánva lelköket a sokkal nagyobb számú szent-ilonai angol helyőrség fegyverei alatt lehelni ki, csakhogy császárvok a mészár-lás közötti zavarban a gőzhajók egyikén elmenekülhessen. Ki-

nek ne jutna itt eszébe az a szép német költemény a francia veterán granátosról: Mein Kaiser, mein Kaiser gefangen!

E meseszerű, majdnem hihetetlen terv azon a homályos fölfedezésen bukott meg, hogy Latapie valamin törí fejét. Csak ennyit tudott meg ismeretlen forrásból Neuville, a washingtoni francia residens; azt azonban, hogy Latapie tulajdonkép mit akar és hogyan, nem is gyanítá. Neuville reclamatióira a Pernambucóban javában működő ezredest a brazíliai államminiszter, Bezerra, elfogatta s a terv részletei csak Latapie elfogatása után jutottak a szövetséges kormányok tudomására.

Mind e kísérleteknek az a szomorú, negatív eredményök lön, hogy az angol kormány Napoleon helyzetét, fogságát szigorítani volt kénytelen s a pedans sir Hudson Lowe örködését a szerencsétlen imperator fölött megkettőzteté. Ugyanerre az eredményre vezettek Jeromos s különösen a nemes lelkű Las Cases nyílt sisakkal folytatott küzdelmei is Napoleon érdekében. Épen azon a napon, a melyen Las Cases Napoleon iránti rajongó tiszteletéről tanúskodó utolsó levelét Mannheimből az aacheni congressusra összegyűlt fejedelmekhez megírta,*) a humanitás és a könyörület nevében kérve sorsa könnyebbitését az imperatornak, kit Sz.-Ilona egészségtelen éghajlata orozva öl meg, épen azon a napon terjeszté be az orosz kabinet a congressus tagjai elé abbéli indítványát, hogy az angol kormánynak és sir Hudson Lowenak Napoleon fölötti szorgos örködésökért bizalom szavaztassék. Az indítványt, mely a congressus 1818. évi november utolsó napján tartott ülésében elfogadttatott, az orosz kabinet egy motiváló emlékirat kíséretében nyújtá be.

Nem habozom kimondani, hogy az eddigelé közölt összes iratok közül, melyekből a szövetséges kormányoknak a bukott imperator felől való gondolkodását, érzelmeit és magoktartását a historia ismeri, ez a memorandum (melyet az ismertetés alatti mű írója most először hoz nyilvánosságra) a legfontosabb. Kegyetlen, hideg egy ügyszer ez, a bukott Napoleont és híveit, jellemöket, cselekedeteiket a rend és a legitimitás elvének szempontjából bíráló és kérlelhetetlenül elítélő. Olvasása szinte megdöbbsenti az embert s nem is állhatom meg, hogy a hosszú, de a figyelmet mindvégig s minden sorában lekötő iratból

*) 1818 november 13. *Függelék*. LII. szám.

egyetmást, persze csak halvány kivonatban, e folyóirat olvasóival ne közöljek.

«A Bonaparte Napoleon elleni küzdelemnek — mond az emlékirat — soha nem volt személy a tárgya. A francia forradalom hatalma összpontosúlva egy oly egyénben, a ki ezt a hatalmat a nemzetek leigázására használta föl, volt az, a mi ellen a szövetségesek harczoltak s a mit lerombolniok szerencsésen sikerült.» «A mint (1814 márcziusában Párisban) a szövetségesek kimondották, hogy Napoleonnal soha nem fognak békét kötni: bitorlásának vesztőhelyszerű alkotmánya azonnal összedőlt s Európa a romok alatt saját újjászületésének kezdetét pillantá meg.» S midőn Napoleon Elba szigetéről, lemondása és a szerződések ellenére visszatért, «a harcz, mely ekkor a közrendet őrizni hivatottak s az azt fölforgatni akarók között újra megkezdődött, más jelleget ölte, mint előbb. Az előbbi harczokban Napoleon souverain gyanánt tekintetek, a kit a hatalom ténye szédítő magasra emelt vala; az új küzdelemben ellenben úgy tűnik föl, mint formátlan, politikai jelleg nélkül való erők feje, a kinek nincs joga oly előnyöket és tekinteteket követelni, melyeket civilisalt nemzetek a köz hatalom elismert képviselőjének megadnak, ha elbukott is. Ez a megkülönböztetés alapja azon óvszabályoknak, melyek igénybe vétettek egy oly ember ellen, a kivel, miután megszünt volt Franciaország souverainje lenni, úgy kelle bánni, mint Franciaország háborítójával. Bonaparte a waterlooi csata előtt féelmes lázadó vala, a csata rossz kimenetele után csavargó lön, a kit a szerencse terveivel együtt faképnél hagyott.*) Szökevény Rochefortban, a *Belle-rophon* földézetén Európa igazságszolgáltatásától függvén, sorsa az általa megsértett kormányok belátása alá vetődött s nincs többé tételes törvény vagy bármi elv, mely javára alkalmazható lesz vala.» És e hangon van tartva az emlékirat mindvégig. Elmondja, hogy a szövetségesek közös foglyának sorsa felől közösen kelle határozni. «Megállapodást független hatalmak egyesülete csak a szerződés formájában találhatott és ez az egyesület, mely a világegyetem legfölségesebbjeiből alakult, elhatározásában kötve érezte magát egyrészt elvei, más-

*) «Bonaparte avant la bataille de Waterloo était un rebelle redoutable, après la défaite un vagabond dont la fortune avait trahit les projets . . . »

részt generositása által. Ez utóbbi arra utalt, hogy a nélkülözhetetlen óvszabályok, melyek a fogolynak lehetetlenné teygek rosszat cselekedni, összhangzásba hozassanak azzal, a mit a humanitás még olyan emberrel szemben is követel, a ki múltjának ragyogó pompája között büszkeségét abba helyezte, hogy érzéketlennek mutassa és mondja magát a részvét érzelmei iránt.» Így jött létre az 1815 augusztus 2-diki szerződés, mely Napoleont a szövetséges hatalmak ellenőrzése mellett a britt kormány őrzésére bízta. A memorandum rátér aztán arra, hogy ismételt panaszok fordulnak elő a rossz bánásmód miatt, melyben a szentilonai fogoly állítólag részesül. Anglia szelid, liberalis törvényei már magokban is elegendők lettek vola arra, hogy e panaszokat senki tekintetbe ne vegye. Az e kérdés felől szóló ügyiratok vizsgálata még erősebben hatott, mert arra a meggyőződésre vezetett, hogy a panaszkodóknak és denuntiatoroknak nem Bonaparte helyzetének javítása a céljuk, hanem szökése esélyeinek növelése. E taktika nekik — a bonapartistáknak — azt a reményt nyújtá, hogy még egyszer visszatér közejük az a főnök «a ki bűnös terveikhez és szenvedélyeikhez leginkább hozzáillő», hogy így ennek vezetése alatt «inficiálhassák Franciaországot s a forradalom következményei miatt még mindig mozgalmas többi országokat oly speculatiókkal, a melyeket ők táplálnak, a kik a társadalom corruptiójában és örültségében keresik a társadalom fölforgatására szolgáló eszközöket . . .» Szemére veti a memorandum Napoleonnak, hogy úgy viselkedik, mintha még mindig souverain volna, hogy gögjében az angol kormány jó akaratát megveti, betegséget tettet és nélkülözésről szól, holott mindebből egy szó sem igaz, mind ez csak azért van kitalálva, hogy pártosai érdeklődését fentartsa és saját emlékét nálók megújítsa. Megtámadja aztán az emlékirat a Bonaparte-esalád összes tagjait, hogy pénzt áldoznak és összeköttetéseket tartanak fönn egy vakondok-tevékenység érdekében, mely a nyugtalan szellemeket áthatja s forradalmi factiók fészket és reményét képezi. Végül egyenkint felsorolván az emlékirat az összeesküvők meghiusult kísérleteit, egytetértését fejezi ki a britt kormány és sir Hudson Lowe intézkedéseivel s bizalomszavazás mellett az ellenőrzés szigorítását ajánlja.*)

*) *Függelék* LIII. szám, 239—247. lapokon.

Ezeket az indítványokat, mint mondtam, az aacheni congressus elfogadása ezzel tönkre tette a Napoleonidák minden reményét. Csak az imperator halála szabadította föl őket az ellenőrzés alól.

Schlitter munkájának függelékei Napoleon haláláról is érdekes új adatokat tartalmaznak. Én nem reflektálok rájuk, mert e közlemény így is hosszabbra nyúlt talán a kelleténél. Csak kettőt említek meg. Egyik az, hogy Metternich Napoleon halálának hírére a Rothschild ház útján vette legelőször. A másik az, miként viselte magát a kancellár a gyász kérdésében. «A hatalmak 1815 márczius 13-diki közös nyilatkozata szerint — mondá Metternich Ferencz császárhoz tett előterjesztésében — Bonaparte polgári halottnak tekintendő. Családi viszonyokra ennek semmi befolyása nem volna; de fölséged nem egyszerű polgár. Fölségednél az egyén háttérbe s az állam előtérbe nyomul. Másként áll a dolog a reichstadti hercegnél. Ennek helyzete a magánegyéné, neki Napoleon atyja volt. Nem tudnék hát semmit ellene vetni, ha ő gyászt öltene, de már eselédsege ne öltön azt . . .» A kis Napoleonnak nevelője adta tudtára atyja halálát. «Egy csendes esti órát választottam — írja a nevelő — a gyász hír átadására s valóban több könnyet láttam folyni, mint a mennyit egy gyermektől vártam, a ki atyját sohasem ismeré . . .»

KÁROLYI ÁRPÁD.

NAGY-BECSKEREKTŐL PÁKOZDIG.

(Hadi élmények 1848-ból.)

Első közlemény.

Gelich Rikárd tábornok *Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben* cím alatt terjedelmes munkát adott ki. A mint e sorokhoz fogok, szükségesnek érzem eleve kijelenteni, hogy itt következő íratomnak általában nem czélja, nevezetszerző munkájának kimerítő bírálatát nyújtani, már csak azért sem, mert az idézett munka oly gazdag, oly terjedelmes tartalmú, hogy annak bírálati szempontból kellő teljes áttanulmányozására s történelmi fonalának okszerű tüzetes nyomozására hosszú idő mellett oly tartós búvárkodás volna szükséges, a milyenre előhaladott koromban vállalkozni, már csak magam túlbecsülésével járó elbizakodás lehetne. De jelen közlésem bírálatra irányulónak azért sem tekinthető, mert benső meggyőződésemmel, és ezt határozottan ki is mondom: arra egy ember úgy, hogy másoktól nyert értesülések nyomán maga is csalódásokba ne merüljön, nem is képes.

A gyakorlatban tapasztaljuk ugyanis, hogy akárhány eset, kivált a csaták folyamában, különböző álláspontokból nézve, különböző alakban tűnik föl és így a más-más irányból szemlélők egész jó hiszeműséggel alkotják meg egymás közt is eltérő nézeteiket egy és ugyanazon jelenetről, mely egy harmadik előtt, a ki a nagyobb keretben folyó cselekményt, részleteinek kapcsolatos lényegébe is beható avatott szemmel nézi, egészen más jelentőségű alakban gömbölyödik ki; — minek azután természetes következménye, hogy a ki a zöld asztal

távolából szemléli az események legördülését s így alakuló nézetei szerint a különféle forrásokból merített értesülések beillesztésével alkotja meg képleteit: az igen gyakran csalódásba ringathatja magát.

Hogy tehát Gelich tábornoknak az adatok roppant halmazán fölépült s már csak fölötte gazdag okirat-gyűjteményénél fogva is nagy becsű műve, s illetőleg annak a tartalma az ő személyes megfigyelése határán kívül esett tényekre nézve is, lehető leghitelesebben kiderítessék: az a történelmi hűség érdekében áll, mi végből ha egyes kortársak személyes élményeikből merített biztos adatokkal járulnak e célhoz, egyenesen hazai történelmünknek tesznek jó szolgálatot; Gelich tábornok munkájának pedig ez hátrányára nem szolgálhat.

Magam is csak e célból szólok hozzá Gelich műve első kötetének XII. és XIII. fejezetéhez; a mennyiben az e fejezetek keretébe foglalt események jelentékeny részének nemcsak szemtanúja voltam, hanem azokban avatottan közre is működtem; — e fejezeteket olvasva pedig azt kellett tapasztalnom, hogy a szerző több eseményre nézve vagy tévesen vagy hiányosan értesült, vagy épenséggel nincsen értesülve.

Említett célomból tehát elbeszélem előbb «a pákozdi csata» időszakába eső élményeimet, s befejezésül következtetőleg fogom kiemelni az idézett fejezetekbeli azon tétéleket, melyek, meggyőződesem szerint, a történelmi valósággal meg nem egyeznek.

Előre kell itt bocsátanom, hogy emlék-jegyzeteim vagy adataim nincsenek, de élénk, meleg emlékezetem van azon szép és nagy napokról, melyeken — a mint változatos eseményekkel lelki szemeim előtt gyakran fölmerülnek — még életem alkonyán is örömet elmerengek. És midőn ily emlékezetem fonalán vezetem az események lánczolatát olvasóim elé: elbeszélésem tárgyilagos valóságáról a felelősséget is teljes megnyugvással elvállalom.

Pontosan tájékozó jegyzetek hiányában természetes, hogy az események egyes napjait ritkán jelölhetem meg határozottan; a dolgoknak tehát csak általános időrendi egymásutánját követem. És ugyan e hiány miatt az is megeshetik, hogy egyes — kevésbé jelentékeny — esetekkel kapcsolatos nevek vagy a megtörtént dolgok kisebb fontosságú részletei felől is, a közben elszárynyalt hosszú idő után, csupán emlékezet sze-

rint tévedek; de mindezek csak oly másodrendű mozzanatok lehetnek, melyek a tárgy lényegén mit sem változtatnak.

Elbeszélésem azon részeit illetőleg, melyekben a főszereplőket mintegy magokat szólatom, biztosíthatom az olvasót, hogy az illetők, ha nem is épen azon szavakkal és nem épen azon szófűzéssel, hanem esetenként talán találóbb és nyomatékosabb kifejezésekkel is, de mind lényegben, mind alakban ugyanazt mondták el, a mit itt híven reprodukálni igyekszem.

Hogy elbeszélésem fonalát a Pákozdi körüli események színhelyétől messze, Nagy-Becskereken veszem föl, annak két főoka van. Az első, hogy boldog emlékezetű főnököm Kiss Ernőnek (a ki mint Gelich műve is mutatja, a pákozdi csata után létre jött három napi fegyverszünet megkötésében, magyar részről Szapáry Antal gróffal és Milpökh ezredessel közreműködött), a székesfehérvári táborba hogyan történt meghívását kimutassam; a második: hogy a reactionnak Bánságban és Bácskában kezdeményezett azon lázító működéséből, melynek a bán betörése már csak nyomatékosabb folytatását képezte, némi részleteket szintén ismertessek.

Elbeszéléseim folyamában néha körülményesebb — mintegy magyarázó — fejtegetésekbe azért bocsátkozom, hogy az egyébiránt keskeny keretben az esetleg kevésbé avatott olvasónak is némileg kikerekített és teljesen érthető képet szolgál-tassak.

Végre pedig ha esetemet néhol a tárgy komolyságából kirívó színekbe mártom: ezt teljességgel nem pusztá elmefuttatásból, hanem részint az akkori sajtóságos viszonyok megvilágításául, részint azért teszem, mert az illető epizódok oly nevekkal vannak összekötötte, melyekről tisztelettel emlékszem meg, s ha esetenként gazdagabb anyaggal nem tehetem is, legalább néhány homokszemmel kívánok emlékeik föntartásához járulni.

És már most kezdem a bánági eseményeken.

* * *

Az 1848-dik évi magyar alkotmány fölforgatására a végvidéki szerbek föllázítása, azután a horvát bán betörése, képeztek a reactio első merényleteit.

Az elsőbbit illetőleg, a sajkás kerület s a német és szerb bánági határőr-ezredek fölbujtogatott elemei voltak azok, me-

lyek a hazánk ellen intézett mozgalom góczpontjaiból: Titelből és Pancsováról kirajozva, a Duna mellékén Péterváradtól le Fehértemplomig (Tiszán innen Tiszán túl) kisebb-nagyobb táborokba csoportosultak.

Ily táborok alakultak egymásután a Tiszaföldvár közelében elterülő «római sánczokban» Sz.-Tamás, Perlasz, Tomaszovác, Alibunár és Lagerdorfnál, még alább Fejértemplom táján Új-Palánka közelében, a Karas folyó fölött álló úgynevezett Ördöghídjánál és esetenként még több kisebb jelentőségű helyeken is.

E fölkelők jó fegyverzettel, általában szuronyos puskákkal, s a sajkás hajóraj készleteiből vett 1—3 fontos, de még más réven származott nagyobb ürméretű ágyúkkal is és ezekhez való löszerekkel gazdagon el voltak látva; hadászati szempontból többnyire jól választott megállapodási helyeiket gyorsan elsánczolták, s oly föld-erődítményekkel vették körül, melyeknek rendszeres készülete mindenütt szakavatott kéz tervezésére és vezetésére mutatott.

Mindezen táborokban, egyenesen Szerbiából toborzás útján fogadott, vagy prédára irányult számításból önként gyülekezett harczosok is szolgáltak kisebb nagyobb számban; és ezek a fölkelők legvállalkozóbb, minden esetre pedig legszilajabb elemeit képezték, a kik — kegyelemre ugyan magok sem igen számítva — a kezökre került magyar foglyok fejét, handzsáraikkal azonnal lekaszabolták s magokkal vitték.

Akkori hírek szerint minden ily fejért egy arany volt a jutalmok, s ez annál valószínűbb is, minthogy a hol csak sikerült egy fejre szert tenniök — ha szintén az csak valamely jámbor német földművesé volt is, a ki az általok gyakran s igen sok merészséggel megejtett éjjeli csínyek alkalmával útfélen védtelenül kezökbe került — azt irgalom nélkül lemetszték, s oldaltarisznájokban zsebre tették.

(Inter parenthesisum legyen elmondva: ebből folyólag az is megtörtént, hogy — a mint egy alkalommal éjtszakának idején Zsigmondfalván magam tanúja voltam — egy megcsonkított hulla fölött az abban apjára ismerő fiú, az ő természeti együgyűségében akként siránkozott: hogy ha csak megölték volna, azt még elszívelhetné, mert hát az atyus amúgy is elég öreg lévén már, meghalhatott, de a fejét, hej csak a fejét ne vitték volna el!)

A végvidéki fölkelők ellen több csoportokba összevont magyar véderő, nagyobb részt császári királyi sorhadbeli tüzérségből, lovasság- és gyalogságból, azontúl újan alakult honvédségből és nemzetőrségből állott.

E véderő egyik csoportja, Kiss Ernő huszár-ezredes parancsnoksága alatt, Nagy-Becskereken és környékén, nevezetesen Eleméren, Écskán és Zsigmondfalván volt elhelyezve — átellenében pedig a fölkelők legközelebbi táborukat Nagy-Becskerektől mintegy két órányira Écska és Perlasz között, e két helység fele útján ütötték föl és onnan (az úgynevezett perlaszi sánczokból) a magyar helyőrségeket szünetlenül nyugtalanították, kiváltképen éjjeli fölriasztásokkal.

Meg kell itt jegyezni, hogy ez összevont (magyar) haderő illetőleg csoport parancsnokával, nemcsak a magyar kormány avagy a magyar királyi hadügyminiszter rendelkezett, hanem az esetenként a bécsi császári királyi hadügyministerséggel is érintkezett, a temesvári császári királyi főhad- és várparancsnoksággal pedig a legszorosabb szolgálati viszonyban állott. Temesvárról kapta lőszerait, oda szállította be esetenként hadi foglyait, valamint elfoglalt ágyúit s fegyver-zsákmányait is (melyek azután onnan más úton ismét csak előbbi rendeltetésükre kerültek vissza) és onnan vett igen gyakori utasításokat, melyek közül némelyek ismételve nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a tévútra vezetett végvidéki fölkelőkkel kiméletesen kell elbánni, s irántok mindinkább szenvedőleges magatartást gyakorolva, netaláni támadásaik ugyan erélyesen visszautasítandók, de minden támadólagos és területöket fenyegető hadművelet kezdeményezése — miszerint az izgatott kedélyek még inkább föl ne háborítassanak — szorgalmasan kerülendő.

Így a fölkelők egyideig visszatorlás nélkül és valószínűleg épen ez által még inkább bátorítva, napról napra merészebben folytatták garázdálkodásaikat. De végre is — mindennek meglévén a maga határa — miután a fölkelők zajongásai oly mérveket öltöttek, melyek a türelmes elnézés határait nagyon túlszárnyalták, Kiss Ernő azon czélból, hogy esetleg rövidebb úton és hatályosabban működhessék a fölkelők ellen az écskai helyőrséget jelentékenyen megerősítve, törzs-állomását maga is oda tette át.

Alig pár nap multával, egy szép reggel Écskán ágyúdozra ébredtünk. A fölkelők perlaszi táborukból előnyomulva,

a lovas előőrsöket s a segítségökre érkező támcapatokat ágyútűzzel támadták meg.

A riadóra gyorsan sorakozott magyar helyőrségi csapatok kivonultak, s a beosztott hat fontos gyalog-üteg, Pekarna főhadnagy parancsnoksága alatt, a fölkelők számosabb lövegeivel szemben állást foglalva, élénk ágyútűz fejlődött ki.

Az e napi összetűzés azonban valami jelentékeny eredményt nem szült; a gyalogság mondhatni tétlenül nézte az ágyúharcot, mely mind a két részről kevés változtatással mindinkább az eredetileg elfoglalt állásokból, többszöri hosszabb, rövidebb megszakításokkal, s hol mérsékeltebb, hol sűrűbb tüzeléssel néhány óra hosszan folytattatott: a Hannover, (megelőzőleg József) huszár-ezredbeli három és Schwartzenberg dzsidás-ezredbeli két osztályból álló lovasság pedig, egy párszor elébb-hátrább mozdulva, osztályonkénti egyenlő magasságú oszlop-alakításokat teljesített, de daczára annak, hogy nevezetesen a dzsidások hangos «hurrah» hallatásával jelezték beugratási kedvöket, az egyik századuk által (ha jól emlékszem gróf Dlohowsky kapitány vezénylete alatt) tett megrohanási kísérleten kívül semmi általánosabb rendszeres támadás sem intéztetett a fölkelők állása ellen.

Emezeknek a gyalogosai ellenben szintén csak arra szorítkoztak, hogy az ágyúiktól jobbra elterülő tengeri-földekben lappangva, esetenként a feléjük közeledő örökre néhány lövést ejtettek: többnyire pedig imitt-amott a tengeriből kibujkálva, az előtérben fekvő búzakereszteket gyűjtogatták.

E prédálási merény szolgáltatta az elébb említett lovas megrohanásra is az okot, mely azonban, a mint már mondtam, csak kísérleti fokig fejlődött; mert nem tekintve azt, hogy bányási termésű tengeriben rejlő gyalogság ellen lovassági támadást intézni sikerrel egyáltalában sem nagyon biztató vállalkozás: a búzakeresztek ezereitől borított előtér lovassági rohamra tényleg alkalmatlan lévén, azon a lovak egymásra buktak, s ez által a csapat megzavarodván, a rohamnak, mely utolsó s illetőleg döntő stádiumában, a tengeriben lappangó gyalogosok tűzkörébe már nagyon is megbomlott állapotban érkezett volna, előreláthatólag korán meg kellett hiúsulnia.

Nem hagyhatom itt említetlenül, hogy az ágyúharc alatt Kiss Ernő kihívó személyes bátorságát az által tüntette ki, hogy ragyogó egyenruhában, tündöklő csákovával és fehér nadrággal,

mely paripájának gazdag aranyzatú vörös nyeregtakaróján rikítólag világitott, több ízben hosszabb időn át közvetlenül az ágyúüteg mellett állodogálva, a fölkelők tűzérének kirívó czélponttúl kínálkozott.

A dolgok illetén folyamában természetes, hogy valami fogható eredmény egyik felől sem mutatkozhatott, pedig hát a perlaszi sánczok létezése már e napon végét érhetne volna; de nem úgy volt elvégezve.

Utóbb az ágyúdörgés mindinkább gyérült, míg végre egészen elnémult; a fölkelők visszahúzódtak sánczaikba, Kiss Ernő pedig a szokott helyőrséget Écskán hagyva, a többi csapatokkal bevonúlt Nagy-Becskerekre.

E nap eredménye se a közbárákozásnak nem felelt meg, se Kiss Ernőt nem elégíthette ki; ennek érzetében tehát, de kétségtelenül a nyilvánuló vélekedések befolyása alatt is, érett meg azon elhatározása, hogy a perlaszi sánczok ellen döntő lépést tegyen.

Így jött létre Vetter Antal gyalog alezredes, báró Hügel Ernő huszár-őrnagy és a Kiss Ernő mellett vezérkari tisztet teljesítő Kolmann gyalog-százados közreműködésükkel, a körülölelő támadás terve, mely nem sokára teljes sikerrel végre is hajtattott.

A lovasság csapatokra oszolva, nagy félkörben szállta meg a hosszant délre néző sánczok előterét — hasonló alakzatból működött a tűzérés közepítőleg a sáncztábor területére, melynek belsejében a többnyire nádból készült kisebb-nagyobb sátrak, valamint a nagyobb mérvei által kimagasló parancsnoki lakás is, egymás után lángba borúltak.

E közben megalakúltak, Vetter vezénylete alatt, a Ferencz-Károly, Wasa és Mariássy nevezetű seregredek egy-egy zászlóaljából, s a tizedik honvéd-zászlóaljból a roham-oszlopok s az élén járó nevezett alezredesnek buzdító személyes vezetése alatt, az écska-perlaszi út mentében, föltarthatatlanul nyomúltak neki a tábor keleti keskeny oldalának és sánczolatán át szuronyal küzdve ki magoknak az utat, tömegesen rohantak be a táborba.

Ennek belsejében az ágyúk egyáltalában elsánczolt löpadozatokon állottak, illetőleg számosabb erődökön (Redoutte) voltak elhelyezve, ez utóbbiak pedig kisebb-nagyobb térfogatuknak megfelelő véderővel bírtak.

Mindezek egyenként véve véres tusával foglaltattak el.

A főroham sikerét lényegesen előmozdította azon rohamoszlop közreműködése, mely Kolmann vezetése alatt, éjszaki irányból a Béga folyón átkelve, a főroham irányához mintegy derékszögben a tábor hátsó oldalára intézte támadását, mi végre a folyó völgyéből meglehetősen meredek hágón kellett fölhatolnia.

A nap rövid signaturája, hogy a perlaszi sánczok Kiss Ernő főhadparancznoksága alatt elfoglaltattak.

A tizedik honvéd-zászlóalj parancsnoka, Szemere, itt találta hős halálát.

Az elszánt harczról, a sánczok s erődítvények körül avagy azok belsejében elterült halottak nagy száma tett néma tanúbizonyságot; néma tanúbizonyságot mondom: mert a küzdők győztek vagy meghaltak, de elfogásokról, a tusa hevében szó sem volt.

A fölkelők nagy része, a mint a roham első sorbeli sikerét látta, idejekorán futásban kereste menekülését; mi nyugati irányban, a Perlasz felé nagy részben növényzettől födött terepen sikerült is. Az a része ellenben, mely az első védvonalat s az ágyú-erődítvények őrségét — födözetét — képezte (jelentékeny részben szerbiai jövevények) utolsó perczig viaskodva halt meg.

Meg kell itt még említenem azt a fatalisticus elszántságot, melyet a szervianok általában tanúsítottak; a mint például többen közülök, nevezetesen a tűzerek, midőn az erődítvényekben már szuronynyal, vagy szurony- és handzsárokkal dúlt körülötök az öldöklő harcz, mindaddig folytatták kifelé a tüzelést, míg le nem terítették, vagy megsebesülés következtében magokat védeni képtelenné válván, hideg resignációval borúltak lövegeikre s ott szótlanul fogadták az utolsó csapást vagy a halálos döfést.

Körülbelől tizenöt darab különféle ürméretű ágyú, sok szuronyos puska és szerb fegyverzeti czikkek, nevezetesen: rövid, görbe ágyazatú, de hosszú csövű puskák, pisztolyok és handzsárok (köztük igen díszes készületű példányok is), néhány ló stb. képezték e győzelem erkölcsi értéke és hadászati hordereje mellett a diadaljeleket; és e nap szülte meg boldogult emlékü Kiss Ernőnek a «perlaszi hős» hírnevét.

Kitűzött czéломat tartva szem előtt, az Alduna-melléki

nagy kiterjedésű mozgalomból, melynek cselszövények által fölzaklatott árjai kimondhatatlan sok pusztulást és szerencsétlenséget okoztak — azon mozgalomból, melynek körében csendesen élő jó szomszédok, mondhatni testvér népek elkeseredett harcba sodortattak, s faluk és városok, melyek addig a virágzó jóllét békés otthonát képezték, lángok martalékává lévén, sötét romok alakjában jelezték az egységes magyar haza — elkeserült ellenségekkel koholt — szülöttjeinek véréből ázott csatatereket — e testvérharc folyamából mondom, elég itt ennyit s azt is csak főbb vonalzású általánosságban elmondani.

Áttérhetünk már most a második actióra, mely tömörebb szervezetében a vállalkozókat biztos siker reményével kecsegtette, s melynek élén buzini báró Jellachich József altábornagy és horvát bán állott, ugyanaz a bán, a ki leplezetlenül üzött fondorkodásai miatt, a magyar király által június havában számkivetettnek nyilvánított volt.

Mintegy 40,000 főből álló hadsereggel, melynek sorhadbeli tüzérség, lovasság és gyalogság — ezek között vadász-zászlóalj is — képezték színe-javát, tömegesebb része pedig horvát vidéki határőrségből állott, tört be a magyar földre s győzelmi érzettel nyomult elő Székesfehérvár felé. — Vezérkara élén Zeisberg tábornok állott.

Az ellenében összevont magyar hadsereg, Móga altábornagy fő- s Holtsche és gróf Teleki tábornokok illetőleg vezérőrnagyok alparancsnoksága alatt, jelentékeny részben sorhadbeli fegyvernemekből, továbbá rendes szervezetű honvédségből és más újan alakult nemzeti véd csapatokból állott.

A fővezénylet határozatlanságra mutatott; a bán föltartatlanul haladott előre és be a haza szíve felé; a helyzet aggodalmassá kezdett alakulni.

Ez időtájt vette Kiss Ernő Nagy-Becskereken Kossuth Lajos sajátkezű levelét, melyben ez őt mint perlaszi hőst, teljes bizalmának hízelgő kifejezése mellett szólította föl a haza megmentésére — s illetőleg, hogy a bán ellen fölállított hadsereg parancsnokságának átvétele végett Székesfehérvárra siessen.

Kiss Ernő Kolmann századost és engem jelölt ki e küldetésében segéd tisztjeikül és mi ketten még ugyanazon a napon el is indultunk Szeged felé Pestre.

Pestre érkezvén, gróf Batthyány Lajos miniszterelnök kihallgatáson fogadta jelentkezésünket, s rövid tájékozási értekezés után Kolmannhoz azt a kérdést intézte, hogy a főváros megvédése tekintetéből minő rendszabályok foganatba vételét tartaná szükségesnek? mire az a Csepel-sziget megerősítését javasolta.

Kevésbé avatott olvasó kedvéért legyen itt megjegyezve, hogy e régi hagyományos rendszabály célja oda irányult, miszerint a Duna jobbparti vidékén alúlról közeledő ellenségnek — ha az ezen oldalon fekvő szorosok és más terep-akadályok aránytalanul nehezebb megvívását elkerülendő, s illetőleg a fővárosnak a terepviszonyainál fogva kevésbé védhető pesti oldalon eszközlendő megtámadása végett, a Duna balpartjára igyekeznék átszállani: ez átkelése a főváros közelében megakadályoztassék vagy legalább tetemesen megnehezíttessék.

A közelebbi napon Székesfehérvárra érkeztünk. — Nyomott hangulat, lázas nyugtalanság, s feszült várakozás látszott ott a helyzeten és az irányadó körökben uralkodni. — Várták a nádor érkezését — a mint mondák — a bánnal történt találkozásáról. — Gróf Szapáry Antal s még egy-két ott várakozó magyar főúr, a nádor kíséretéhez tartozóknak mondtak.

Kolmann csakhamar csatlakozott Móga altábornagy vezérkarához; magam pedig a főhadiszállás illetékes köreiben ismételten megfordulva, ez úton szerzett észleleteim s Kolmann bizalmas nyilatkozata szerint is, csak arról győződtem meg, hogy ott Kiss Ernőnek elébb említett rendeltetéséről senkinek még csak sejtelme sincsen, annál kevésbé, hogy az iránt valami rendelet érkezett volna; így vártam főnököm megjövésére.

Kiss Ernő kettőnket Nagy-Becskerekről azzal bocsátott volt el, hogy maga is haladék nélkül indul s mihamarább Székesfehérváron lesz.

Elindulva, legelőbb is Temesvárra utazott s ott báró Piret és Rukavina altábornagyoknál, a kik közül az első mint fő hadi kormányzó, az utóbbi pedig mint várparancsnok szerepelt, rendeltetéséről szabatos jelentést tett.

Az akkori viszonyok rejtélyes voltát, vagy a magasabb álláspontokon is fátyolozott látkört szembeszökőleg jellemzi az a körülmény, hogy Kiss Ernőt a nevezett magas állású tábornokok, a kikkel régi szívélyes és bizalmas viszonyban állott, bejelentett vállalkozásában meg nem ingatták. Politikai óvatos-

ságból nem kísérlették-e meg a közkedveltségben állott gazdag főurat az események veszélyes, vagy legalább is fölötte komoly alakulására figyelmeztetni, vagy magok sem látták-e még a távolban tornyosuló sötét felhőket, ki mondhatná meg?

De annyi bizonyos, hogy szabadelvűséget, alkotmányos vagy épen magyar nemzeti irányú érzületet akkor a temesvári generalitásra egyáltalában nem lehetett ráfogni. — Báró Haynau altábornagy, a ki egy pár évig mint hadosztály-parancsnok szintén Temesvárott székelte, minekelőtte Olaszországba távozott volna, 1848 kora tavaszán, a napi renden állott politikai eseményekről szólva így kiáltott föl: «adjon csak ő felsége nekem néhány ezredet, majd ránczba szedem én a magyarokat».*) És csak ilyformán gondolkozhatott a hadsereg iskolájában megöszült s ugyanazon légkörben élő többi tábornok is.

Alig képzelhető tehát, hogy a két altábornagy és Kiss Ernő között a fejlődésben lévő dolgokról mind politikai szempontból, mind a császári katona álláspontjából szó ne lett volna; s ez esetben azt hiszem, hogy a tábornokok figyelmeztetése vagy intései fölött — akár bizalmas modorban, akár katonai komoly irányban intéztettek azok hozzá — Kiss Ernő hazafi-érzülete győzött, s így a Temesvárott szokatlan járó-kelő tüntetéssel töltött nap estéjén fényes fáklyamenettel is megtiszteltetvén, más nap Pestre elútazott.

Itt rend szerint jelentkezve, illetékes kormányzati körökben a főnforgó viszonyokról kétségtelenül behatóbb tájékozást nyert; egyébiránt pedig este, az *Angol királynéhoz* címzett szálloda előtt szintén fáklyásmenettel ünnepeltetett.

Erre nézve a történeti hűség érdekében legyen megjegyezve, hogy Kiss Ernő, a ki egyébiránt is tetőtől talpig derék s buzgó hazafi érzületű magyar ember volt, noha sok éveken át a császári királyi hadseregben szolgált, a hol mind a szolgálati mind a társalgási nyelv a német volt, anyanyelvét nem felejtette el s azt a szolgálat és a közönséges társalgás általánosabb igényeinek is megfelelőleg bírta; de nem birt azzal a szónoki gyakorlottsággal, hogy egy ünnepélyességgel hozzá intézett szónoklatra párhuzamos irányú feleletet adhasson.

Ez alkalommal tehát Karácsony László, Torontálmegye

*) Ich werde die Ungarn schon zu Paaren treiben! Ipsissima verba!

köztiszteltetben állott akkori főispánja, előrebecsátva, hogy az ezredes a bánági harcok színhelyéről, a vezénylési fáradalmak következtében berekedve érkezett föl, s ez állapotban őt kérte föl a megtiszteltetésért köszönetet mondani — szólott helyette lelkesítő szép beszéddel az ünnepélyre özőnlött nagy sokasághoz.

Végre Kiss Ernő Székesfehérvárra érkezvén, jelentésemet, miszerint a vezénylet átvétele iránt rendelet ide nem érkezett, látszat szerint váratlanul vette; azonban megérkezésének szabályszerű bejelentése végett csakhamar Móga altábornagyhoz sietett.

Találkozásuknak nem voltam tanúja, de teljesen megbízható forrásból értesültem, hogy Móga lekötelező előzékenységgel fogadta Kiss Ernőt és kijelentve, hogy nagy öröme fog szolgálni, ha alatta parancsnokságot vállal, teljes bizalma jeléül az illető csapatosztályok vagy csapattest kijelölését egyenesen választására bízta.

Ily ajánlattal szemben, mely katonai függelem alatt csaknem páratlan a maga nemében, nehéz állása lehetett Kiss Ernőnek. — Jövetelének vagy küldetésének eredetileg kijelölt céljára, ha az iránt a kiviteli intézkedés illetékes helyről hivatalosan meg nem tétetett, nem hivatkozhatott; — Móga nobilis ajánlata ellen pedig egykönnyen és úgy hogy a katonai érdekekben megöszült magas állású altábornagyot — például a Bánágban megelőzőleg önállóan viselt parancsnokságára való hivatkozással, mihez képest itt most alárendelt hatáskörbe lépne — érzékenyen meg ne sértse, nem igen szabadkozhatott.

Tény azonban, hogy parancsnokságot nem vállalt, de Mógával szemben feszült viszonyba sem esett.

A helyzetek viszonylatából tehát csak azt a következtetést vonhatom, hogy Kiss Ernő oly indokolással hártotta el magát az alparancsnoki állást, melyet alaposnak kétségtelenül Móga is elismerhetett; azzal tudniillik, hogy a bánági viszonyok teljes ismerete mellett ott az ügynek jobb szolgálatokat tehet, de azon kívül kiváló érdekében is áll, Nagy-Becskerek körül fekvő terjedelmes birtokai megvédése fölött, a mennyiben ez az ottani hadviselés érdekeivel teljes és tényleges összhangzásban is állott, közvetlenül örködni; és ezt szívének egész őszinteségével is mondhatta.

Mert bárha kétségtelen, hogy Kiss Ernő jó hazafi-érzüle-

ténél fogva perczig sem habozott oda sietni, a hol hazájának esetleg nagy szolgálatot vélt tehetni s kívánt volna is tenni; még sem tagadható, hogy némi aggodalommal hagyta oda a torontáli szép birtokaival érintkező harcszínhelyet, s ezért csak örömmel kaphatott rajta, ha oda visszatérni helyes alkalmat talált.

A bán azonban mind csak közeledett, a magyar hadsereg pedig Kiss Ernő megérkezése utáni napon, hátráló irányban a pákozdi-sukorói állásba rendeltetett s oda el is vonúlt. Ez alatt a három fegyvernemből alakított hátvéd — emlékem szerint Gáspár őrnagy parancsnoksága alatt — a lepcsény-csikvári úton állott, zömével egy órányi távolságban Székesfehérvártól. Dél előtti tíz óra tájt kocsin oda kirándúlva, aggasztó látvány terült el szemeink előtt; aggasztó annál is inkább, minthogy a czirkáló huszárok a bán előcsapatainak közelebbi állomásukról történt elindulását már jelezték.

A tár- és különféle málhaszekerek oly tömege nyüzsgött az úton és útféleken, hogy a hátvédnek bekövetkezhető erélyes megtámadtatása esetében az elég gyorsan el nem távolítható vonathalmaz kikerülhetetlenül megtorlódik, s annak nagy része a mellett, hogy a hátvéd működését tetemesen akadályozza, veszve leendett. — Teljes erőfeszítéssel is sürgette és szorgatta a parancsnok a halmaz eltávolítását.

Időközben a hátvéd legkülső vonalán egy kis magaslatról néztünk a távolba, míg végre egy fől színén ragyogó, alább fehérlő hosszú vonal merült föl a látkörön; egy arczvonaltban fejlődött nagyobb sisakos lovas osztag volt az, mely e saját-szerű alakzatban a bán előcsapatának legelejét képezte.

Fiatál honvéd tüzérek állottak itt egy terepgerinczen, s el nem mulaszthatták a föltünő látványt egy pár ágyúlovással köszönteni, melyet azonban mintegy 3000 lépésnyi nagy távolságra, az akkori lövegeink hordképességéhez képest ugyan hatalmas dördülésekkel, de sikertelenül hangzottak el az előtér síkságán.

A parancsnok e czéliránytalan dörgedelmet megszüntetendő, felböröczköltetett, s noha a fiúk heves lelkesültségek e fékezését nagyon zokon vették, halk duzzogásukkal mitsém törődve, nyugodtan tette meg a visszavonulási intézkedéseket.

Kiss Ernő a parancsnoktól elbúcsúzván, visszakocsiztunk Székesfehérvárra s ott a *Három szecsen* nevű vendéglőben

nyugodtan megebédelve, sőt még azután sem nagyon sietve, végre a hátrálási irányban útra keltünk s minden akadás nélkül értünk Velenczére, a hol Teleki tábornok hadiszállásán volt Kiss Ernő elhelyezéséről is gondoskodva.

Néhány magyar főúr ellenben, valamivel még tovább időzvéen Székesfehérvárott, azon kellemetlen meglepetésben részesült, hogy dragonyos osztagok járkálnak Székesfehérvár utczáin. E főurak tehát — közöttök Szapáry Antal gróf is — a magyar hadsereget rendes úton követni, elfogatás veszélye nélkül, már meg nem kísérthetvén, gyorsan paripáikra hágyva, mellék utczákon vágattak ki Székesfehérvárról s kerülő útakon érkeztek Velenczére.

Itt történt azután, hogy estalkonyi étkezés alatt, midőn a nevezett gróf épen az említett székesfehérvári meglepetésről szólott, s ezzel kapcsolatban azt a kényelmetlen helyzetét is megemlíti, hogy testén lévő öltözetén kívül semmi ruházattal sem bír, mert Székesfehérvárról kocsival eljönni már lehetetlen lévén, egész úti podgyásza ottan maradt, csak egyszerre betoppant egy természetes férfi röcskös czilinderrel s bokáig érő kopott kabátban (valamely székesfehérvári jámbor polgárnak az atyákról maradt ereklyéi lehettek) s jelenti a grófnak, hogy összes málhájával berukkolt.

A grófra ez természetesen épen oly váratlan mint kellemetes meglepetés volt. A derék és ügyes szolga ezt úgy cselekedte meg, hogy egy hordó fenekét kibontva, abba ura börtöndeit s a többit berakta, azután az ismét helyesen befenekelt hordót egy közönséges lócsős szekérre föltette, befogott s egész nyugodtan kiindult a Velenczére vezető főút mentében fekvő szállók felé; a városon már kívül álló horvát tábort őrseget pedig útközben azzal nyugtatta meg, hogy a beszállásolt katonaság számára a továbbad fekvő pinczéből gyorsan bort kell beszállítania — és ezen a katonatársak szempontjából közérdekű és nagyon fontos küldetésére, valamint áruházatának gyanútlanlására, illetőleg «gutgesinnt» polgári szabatoságára nézve is jó hiszeműleg elbocsáttatván, tovább koczogott, majd biztosabb távolba érve, gyeplőt eresztett, s szerencsésen Velenczére ért.

Más nap már reggel kilovagoltunk s a délelőtti órákat a táborban töltöttük, dél felé visszatérvén, Kiss Ernőhöz egy deli természetű fiatal nemzetőri őrnagy csatlakozott, a ki már Velence közelében egy tarlósál hegyén kis madarat pillantván

meg, délceleg paripáját megcsendesítette, pisztolyt húzott nyeregtáskájából s pár pillanatnyi irányzás után mintegy 25—30 lépésnyi távolságból rálőtt; a szerencsés kis madarat ugyan nem, de a tarlószarat kevéssel annak karmai alatt eltalálta. A kétségtelenül szép lövés emberét föltétlenül leterítette volna — a lovag pedig gróf Andrásy Gyula volt.

E kis epizodról térek át azon nagy események elbeszélésére, melyek e napot honvédelmünk történelmében föltötte emlékezetessé avatták, mert e napon a magyar ügy vezetes esélyei folyamában, a legelső határozó válságon ment keresztül.

E napon — 1848 szeptember 28-dikán — érkezett Móga altábornagyhoz gróf Lamberg Ferencz, császári királyi altábornagy és rendkívüli királyi biztosnak, az ellenségeskedések megszüntetésére utaló levele, s e mellett ő felsége V. Ferdinánd király manifestuma is. — Ez utóbbi szerint gróf Lamberg a Magyarország területén álló összes (tehát úgy a magyar mint a horvát) fegyveres erők fölött főparancsnoki hatalommal ruházott föl és utasított, hogy az ellenségesen egymással szemben álló csapatok összeütközését akadályozza meg.

E napon érkezett a táborba egy küldöttség — a mint emlékszem — Beöthy Ödön, Bónis Samu és Repczki János képviselők személyében — és ugyan e napon jelent meg gróf Batthyány Lajos miniszterelnök is Velenczén.

Szintén e nap alkonyán tartatott meg a sukorói református egyházban az a nevezetes értekezés, melynek végeredményében elhatározott, hogy a bán invasiója fegyveres kézzel visszautasíttassék; és végre

ugyan e napon esett Lamberg gróf Pesten a fölényre került féktelenségnek, a csöcselék-nép örvöngő dühének véres áldozatául.

De fogjuk az eseteket sorban, s lássuk legelőbb is a királyi manifestum hatását és következményeit.

Móga a királyi rendelkezést napi parancsban tudatta a hadsereggel; s el lehet képzelni, hogy az, kivált a sorhadbeli csapatok idősebb tisztjeinek nem kis szeget ütött a fejébe. — A magyar alkotmány tiszteletben tartására, megvédésére föl voltak esketve, s a magyar jelvényt is mellökön hordták — a király parancsára; most meg arra utasítottak, hogy a bán ellen ne verekedjenek — megint a király parancsára!

Mekkora eszmezavar, mennyi ellentétes nézet támadt e

dilemmából: azt elmondani nehéz lenne; azt csak a csapatok körül csoportosult tisztek éles vitatkozásaiból, részint aggodalmas nyilatkozataikból lehetett közelebbről észlelni. — A katonai fegyelem között, a hadsereg hagyományos harczszellemébe beleélődött katonát máskép sem kevésbé bántotta az a gondolat, hogy esetleg bajtársi vérben kényteleníttessék fegyverét mártani: mennyivel inkább visszariadt most a gondolattól, hogy hátha azt épen legfőbb hadurának parancsszava ellenére kellene tennie? — A helyzet valóban fölötte komoly volt s ki nem számítható fejleményei véghetetlen veszélyt rejtettek méhökben.

Világosan beismerte ezt a kormány s illetőleg a nemzeti képviselőház is; természetes tehát, hogy midőn a királyi manifestum keletkezéséről s a királyi biztos küldetéséről — és pedig kétségtelenül korábban mint a hadsereg — értesült, aggodalmai annál is inkább a legfeszültebbekké alakultak, minthogy ekkor a bán már csak néhány napi menet távolságra állott a fővárostól.

Hogy e kényes helyzettel szemben minő álláspontot elfoglalni, s minő rendszabályokat kellessék Pesten érvényesíteni, az legközvetlenebbül a hadsereg magatartásától s illetőleg azon kérdéstől függött: lehet-e arra számítani, hogy a hadsereg határozott állást foglaland a bán ellen?

E kérdés földerítése képezte tehát a képviselőházi küldöttség főadatát; mely czélból annak, miután a honvéd s illetőleg nemzeti csapatok magatartása, a fölmerült újabb mozzanatok által sem korlátolt, világos politikai hitvallásuknál fogva, kérdés alá nem eshetett — figyelmét egyenesen a sorhadbeli elemekre kellett fordítani, és kiválóan ezeknek a magyar honvédelem szempontjából nyilvánuló nézete és elfogalandó álláspontja felől kellett minél behatóbban tájékozódnia.

A küldöttség e czélból a hadsereg soraiban több csapattestnél megjelenve, a parancsnokokkal és főbb tisztekkel értekezett; de az így elágazottan, egységes megállapodással nem biztató eljárás eredménytelenségét csakhamar belátta. Ennek következtében elhatározottat, hogy a tábournokok és a sorhadbeli főbb tisztek esti öt órára a sukorói templomban egy közös értekezletre összehívassanak.

Az értekezletet megelőzőleg azonban, délután még történt valami, a mi ha nem számítható is általában nagy ese-

ménynek, következményeiben döntő befolyást gyakorolt a nap s illetőleg az értekezlet sikeres befejezésére.

Fligeli vezérkari őrnagy, mint a bán futára, útban volt Pest felé; a magyar hadsereget jól maga mögött hagyta is volt már, midőn útközben kiderült, hogy ez nem magyar hadseregbeli futár, minek következtében föltartóztatván, Velenczére visszakísértetett.

Fligeli az öt szűkebb körben kihallgató miniszterelnök kérdéseire minden habozás nélkül kijelentette:

hogy a magyar hadsereg vonalain, leplezetlen egyenruhájában, fődetlen kocsiban, akadálytalanul utazott át;

hogy átútazásáról itt valakinek jelentést tenni, miután az ellenségeskedést felfüggesztettnek tartja, szükségesnek nem vélte — és

hogy küldetése abban áll, miszerint a bánnak egy hivatalos levelét személyesen szolgáltassa gróf Lamberg kezeibe.

A levelet gróf Batthyány fölhívására azonnal elő is adta; az báró Jellachich császári királyi altábornagy és horvátországi bán fejezettel, császári királyi altábornagy és királyi biztos Lamberg gróf ő excellentiájának volt czímezve, és legott fölbontatván, azt tartalmazta: hogy a bán a királyi biztos úr intévénye kíséretében ő felsége manifestumát vette, de legmélyebb sajnálattal kénytelenítetik kijelenteni, hogy ezúttal a legfelsőbb kívánatnak meg nem felelhet, mert az elhelyezkedési viszonyok hadseregével holnap előre menni kénytelenítik.

Fligeli mint hadi fogoly őrizet alá vétetett; a levelet pedig gróf Batthyány Lajos azon keveseknek, kik a jelenet tanúi valának, szigorú hallgatást parancsolva, zsebébe rejtette.

Este felé a sukorói templom zsufoolásig megtelt; az idezett sorhadbelieken kívül, sok magyar törzs- és főtiszt is megjelent az érdekes gyűlésre. — A küldöttség a szószék előtt álló úrasztala mögött, azzal szemben az asztal előtt Móga és kísérete foglalt állást; ott közelében állott Kiss Ernő is.

Az értekezletet, üdvözölvén a fővezért s az egész gyűlekezetet, Beöthy Ödön kezdte meg; óvatosan megválasztott szavakban adta elő a kormány és az országos képviselő aggodalmait, a hazánk ellen indított fegyvertámadás és a királyi esküvel szentesített alkotmány ellen irányult vakmerő merénylet miatt, mely aggodalmak a pártütő bán táborának közeledése által már legmagasabbra fokozódtak — s habár Beöthy

folytatólag, a bán ellen fölállított magyar hadsereg loyaltásába helyezett bizalomnak élénk kifejezést adott, a királyi manifestum nyomán legújabbán keletkezett rendkívüli helyzetben, a sorhadbeli elemek nézetirányáról, s az általok már most elfogalándó állásponttról határozott tájékozást szerezni, mégis szükségesnek jelezte; továbbá a hadseregnek alkotmányunk megvédésére tett fogadalmát, azon kapocs gyanánt emelvén ki, mely a közös haza s a hadsereg minden elemei érdekét szent köteléssel fűzi össze, fölkerlte a fővezért s vele egyetemben a tábornoki s az összes törzs- és főtiszti kart, hogy a hazát s alkotmányunkat az ellenök intézett hitszegő merénylettel szemben állhatatosan védjék meg, s ebbeli elhatározásukat a magyar nemzet megnyugtatóására, itt Isten színe előtt fejezzék ki.

Ünnepélyes mély csendben hangzottak el Beöthy magasztos szavai, melyekre csakhamar Móga szólalt meg.

Azon kezdette, hogy már negyven éven át szolgálja ő föl-ségét tántoríthatatlan hűséggel, a trón iránti teljes odaadással és a föltétlen engedelmisség hitvallásában töltött szolgálata alatt katonai becsületben öszült meg — kívánható vagy gondolható-e tehát, hogy most ő fölségének és trónjának, politikai válságok által szorongatott helyzetében, valami olyat cselekedjék vagy cselekedhessen, a mi a legfelsőbb érdekekbe ütköznék, a mi egyenesen ő felsége parancsának megszegését foglalná magában? ... Egyébiránt pedig, ha szintén a főforgó viszonyok az egyéni nézet érvényesítésének még valami szabad tért adnának is — e komoly pereczben mélyebben, mint valaha, át van hatva azon elvi meggyőződésétől, hogy minden vállalat sikere első sorban a tényezők föltétlen egyetértésétől és kölcsönös határozott bizalmától függ, ő pedig a szónok úr nyilatkozatában és az annak rendin fölmerült kérdésben a bizalmatlanság jelét látja, minél fogva a jövő eshetőségekre nézve megnyugtató bizalommal nem viseltethetik, biztos sikerre nem számíthat; köszöni tehát a személyébe eddig helyezett bizalmat s a ráruházott hatalmat ezennel önként leteszi.

Utóbbi szavai kíséretében leoldotta kardját s az úrasztalára föltette.

Erre kimondhatatlan zaj keletkezett. — «Ha a fővezér leteszi a kardját: mi is letesszük — ha ő kötelesség-érzetével összeférőnek nem tartja tovább szolgálni: mi sem tartjuk annak!» — hangzott föl sűrűn és harsányan a sorhadbeliek kö-

réből. — «Ez a katonai lovagias jellemmel össze nem egyeztethető következetlenség volna. Kiki vezettesse magát hite és erkölcsi meggyőződése által; a fővezér egyéni nézete, körülményeink között az önérzetes férfi magatartásának korlátoló irányúl nem szolgálhat» stb. voltak a honvéd s más nemzeti csapattisztek nem kevésbé harsány ellenvetései, s az így perczről perczre hevesbülő vitatkozás lármája az egyház úrét annyira eltöltötte, hogy az úrasztala körül és közelében csoportosultak közül többen, köztük Kiss Ernő is, a kik a tárgyhöz szólani megkísérlették, az éktelen zajban magokat megértetni képtelenek voltak.

A nőttön-nőtt zavar közepett egyszerre gróf Batthyány Lajos bontakozott ki a bejárat felőli csoportból s hatolt elő az úrasztalához. Tiszteletet parancsoló méltóságos alakjának már csak megjelenése is épen oly váratlan mint határozott befolyást gyakorolt a helyzetre — «Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök» hallatszott mindenfelől s általános csend lőn.

«Uraim!» — szólalt meg a miniszterelnök. — «Én ugyan nem vagyok ide egyenesen hivatalos, de a szőnyegen álló ügy úgy is mint hazafit, úgy is mint miniszterelnököt, nem kevésbé mélyen érdekel, mint bárkit e gyülekezetben. Engedjék meg tehát, hogy magam is hozzá szólhassak.» «Halljuk, halljuk» visszhangzott százszorosan.

«Én azt tartom, uraim» — folytatá a miniszterelnök — «hogy valamint az altábornagy úr kijelentett aggodalmai, úgy az itt nyilvánult ellentétes nézetek is félreértésből, téves fölfogásból keletkeztek; az eszmék e zavarából csak úgy bontakozhatunk ki szerencsésen, ha helyzetünket higgadtan megfontolva, a tények logikája szerint kiderítjük; tegyük azt nyugodtan, tehetjük röviden. Én mindenekelőtt az altábornagy úrnak a trón és ő fölsége, urunk iránt, becsületteljes hosszú katonai pályán tanúsított hűségét és a bekövetkezett válságos esetben is erre fektetett álláspontját becsülöm; én ez előtt tisztelettel hajlok meg, mert ő fölsége és trónja iránti hódolatteljes ragaszkodásom szintoly hűségi érzületre buzdít. De kérdem: nem mindnyájan egyaránt törhetetlen hűséggel és odaadással viseltetünk-e hazánk koronás királyához? — nem ősi tisztelettel és hódolattal viseltetik-e a magyar nemzet egyáltalában királyi urához? — nem vagyunk-e valamennyien ő fölségének, a dynastiához százados kötelekek által szorosán

fűzött, mindig áldozatkész hű jobbágyai? («Úgy van, úgy van!» hangzott zajosan.) «Nemde, hogy mind ez tagadhatatlan?» szölt tovább a miniszterelnök. «Épen oly világos tehát, hogy homagialis kötelességünk minden körülmények között engedelmessegre is kötelez ő fölsége parancsai iránt és mi ezúttal is engedelmeskedni fogunk. A királyi parancs szerint az ellenfelek összeütközésének mellőzése és e czélból az van elrendelve, hogy a szemben álló hadseregek jelenleg elfoglalt állásaikban veszteg maradjanak — részünkről úgy lesz — és én azt hiszem, hogy e megállapodás által, mely ő fölsége legfelsőbb parancsa teljesítését foglalja magában, a főparancsnok altábornagy úr aggodalmai is el fognak oszlaní. Ezzel kapcsolatban azonban még azt kérdem továbbá, hogy hát a királyi parancs miránk és a bánra nézve nem egyaránt érvényes-e? nem köteles-e a bán annak épen oly föltétlenül engedelmeskedni, mint mi?» («De biz igen!» fölkiáltásokban nyilvánult a tömeges felelet, mely az úrasztala körül csoportosult legfőbb tiszteknek Móga által is helyeselt élénk egyetértésével találkozott.)

«Hát ha a bán a legfelsőbb parancsot mégis megszegné» — folytatá a miniszterelnök — «ha pártütő útját önkényűleg mégis folytatná s illetőleg a magyar hadsereget mostani állásában megtámadná: mit tenne akkor a fővezér, mit tenne a hadsereg?» — «Visszaverjük!» volt az összhangzatos nagy fölkiáltás. «Visszaverjük» — mondá Móga s fölkötötte előbb letett kardját.

E fordulat általános lelkesültségre gyűjtotta az egész gyülekezetet, melynek hatása alatt, ha jól emlékszem, a küldöttség egyik tagjának az indítványára az is kimondatott, hogy a föltételezett esetben a bán, egyenesen a király határozott parancsa elleni lázadónak tekintetvén, a haza földjéről ki is üldöztessék; és Móga a föllelkésedés első hevében e határozatot is magáévá tette.

VENDREI FERENCZ.

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

V.

Egészen új élet újérik.

Az 1843-ki farsang beköszöntött.

Zoltán, érezve hivatását, legelőször is azt tudakolá pajtásától, a mindentudó Matyóktól: melyik szabó Pesten olyan elismert mester, hogy kifogástalanul divatos báli öltözetek tudna varrni?

— Van itt vagy hét ilyen a városban.

— Igen, de én oly bárgyú fratert keresnék, a ki hitelbe dolgoz nek.

— Akkor találsz hetvenhetet.

— Hogyan? tízszer annyit?

— Természetes dolog. Mert ha te sorban minden szabóhoz bekopogtatsz és könyört kérő hangon mondd: íme fázol, kabátod könyöke kilyukadt, nadrágod alsó vége rojtosodni kezd, egyik mint másik karon ragad és udvarias hajlongások között kilódít boltjából. De ha olyan frakkot és hozzávalót parancsolsz, hogy Csernovics Péter vagy Karácsonyi Guidó is felölthesse, omlik a hitel, mint a záporosó!

— Ilyen embert keresek.

— Menj csak Lapedato műhelyébe.

— A Kígyó-útczába, a hol Bizay báró hegyke képmása kevélykedik az ajtó félfáján?

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 139. és 140. füzetében.

— Egyenesen oda.

— Megkísérlem.

— Biztos a siker, de jegyezd meg: ne kérj, ne szerénykedjél, ne beszélj bizonyos fizetési határnapról, hanem parancsolj, válogass és a legfinomabb kelmére is azt mondd: kőműveslegény vasárnapi ruhájára való daróc ez!

— Bíz csak rám, mert tudok én úr is lenni, ha megszorítanak. Olyan megvetőleg beszélek a szabóságról, úgy mutatom, mintha undorral rántanám magamra a frakkot, melyet egy púpos hátú legénynek izzadós újjai érintettek először. S miután ha teszek valamit, késedelem nélkül hozzá látok, rohanok egyenesen Herr von Lapedato üzletébe.

— Várd meg a délutánt, mert mindjárt itt az ebéd ideje.

Zsebórája ugyan egyiknek sem volt, de Matyók mindig egy percznyi tévedés nélkül tudta, hányat vert a toronyban.

És csakugyan rögtön erre verte a kaszárnya óráján a kettőt és jurátusaink, mint illet, az ebédlőbe léptek, hogy ott várják a később érkező uraságokat.

Ezek nem is késtek, de mindjárt első megjelenésökkel elárulák, hogy valami különös esemény jöhetett közbe. A septemvir, a néni, Viktoria kisasszony, sőt a kisebb gyermekek is igen szomorú arcot mutattak.

— Nézd csak, pajtás — suttogá a tót jurátus szomszédjához — Lőrincz bácsinak ma föl sem terítettek. Magunk közt szólva, gyászos büzt érzek.

Úgy is volt; az itt-ott elejtett egy pár szóból csakhamar megértették, hogy Derecskey Lőrincz tanácsos úr a múlt éjjel, reggeli egy órakor más jobb világra költözött. Gyász-ruhát még senki sem viselt, de a néni és a kisasszony egy-egy darabka fátyolt már hajékökbe tűztek.

A hallgatag és szokatlanul gyorsan lefolyó ebéd végén a főszolgálo inas egy papír-csomagot hozott be s azon megjegyzéssel, hogy «épen most küldték ide a Landerer nyomdájából», átadá a ház urának.

Ő méltósága a hozzá címezett küldeményt fölbontván, látta, hogy ez nem más, mint «halotti jelentés» mintegy két- vagy háromszáz példányban.

— Különös! — mondá csodálkozva — hogy nekem ily jelentést küldenek, ez tökéletesen rendén van, de hogy az egész csomót hozzám címezik, nem érthetem. Mintha az én köteles-

ségem volna, minden egyes darabra címzést írni és szétküldeni!

De közelebbről megtekintvén a széles gyászkerettel körített nyomtatványt, egyszerre fölugrik székéről és vizsga szemet vet családja tagjai felé.

— Mi ez? mi ez? Ostoba hiba, vagy lázadás és merénylet az én atyai hatalmam ellen?

Ez alatt a néni, sőt a kisebb gyermekek is kapkodni kezdtek a példányokat. Egy darab lekerült az asztal végére is, a hol Zoltán és Matyók olvashaták a szöveget:

«Derecskey Lőrinczné, született Strpkowszky Viktoria mély szomorodással jelenti felejtethetlen férjének, derecskei Derecskey Lőrincz, helytartósági nyugalmazott tanácsosnak, élete hetvenhetedik, boldog házasságának első évében történt gyászos kimultát.»

A többi, szokott módon, a temetés idejére, az engesztelő miseáldozatok napjára és órájára vonatkozott.

— Kapok valahonnan feleletet? — dörgé a septemvir — Mi történt itt, hátam mögött, titkon, tudtom, akaratom s beleegyezésem nélkül?

S miután Viktoria kisasszony majdnem makacs gyermek módjára, száját is összeszorítva hallgatott, a néni volt a legelső, a ki szabadkozott. Ő nem oka semminek; ő híven teljesíté kötelességét; úgy őrizte kis hűgát, mint saját szemefényét, de ebben a mostani romlott világban, emberi gyarló erő nem elég a veszedelmek elhárítására.

— Annyi azonban igaz — végzé be mentegetőzését — hogy Viki hűgom tegnapelőtt délután szökve hagyta el a házat és én magam is csak akkor vettem észre eltávozását, a midőn már lopva és titkolózva, úgy alkonyat táján visszaérkezett.

A septemvir semmit sem figyelve a hiábavaló szóbeszédre, leánya felé fordult.

— Akarom tudni, mi történt? Megesküdtél vele?

— Igen.

— Melyik pap esketett össze?

— A józsefvárosi plebános.

— Kik voltak a tanúk?

— Nem ismerem. Két igen tisztességes öreg úr a szomszédból.

— És miért nem szóltál nekem?

— Lőrincz bácsi nem akarta.

— Ah? nem akarta? És ha két ellenkező akarat áll szemközt, ki parancsol neked? kinek tartozol engedelmességgel?

Semmi válasz.

A septemvirnek forgott a szeme a dühösségtől; rövidre nyírott hajszálai sorban fölborzolódtak. Zoltán, mint fiatal hőshez illet, készen állott, hogy egy ugrással helyén legyen, ha főnöke kést akarna kezébe ragadni.

Azonban, míg így leste a megbántott apának mozdulatait, csodálatképen legyen mondva, az öreg úr hovatovább szelídebb hangon kezdett beszélni. Később gyermeke székének támlája mögé állott és inkább panasz, mint a szemrehányás hangján ismétlé:

— Ilyen éretlen korban férjhez menni, atyja tudta és engedelme nélkül! Bizonyosan azt hitted, ha megkéri tőlem kezedet, én megtagadom?

— Talán.

— Ah, talán! Tehát csekély kétség miatt visszaélsz atyád bizalmával! elárulod a mi legszentebb egy gyermek szívében! Nem volt annyi eszed, annyi józan belátásod, hogy semmi kifogásom sem lehet egy hetvenhét éves vő ellen, a ki nem egyébre való, mint hogy gazdag özvegyöt hagyjon hátra?

— Papám — felelt a gyermek elrettenve — ő nem gazdag.

— Nem gazdag! Tudod is te, mi a gazdag? Egy hatalmas gróf, ha tönkre ment s nem marad egyebe, mint lakóháza s mintegy nyolczvanezer forint tőkeje, valósággal tarisznyás koldúsnak tartja magát. Te pedig ily vagyonnal gazdag, független nő vagy!

— Atyám, csalatkozol. Lőrincz bácsi vagyontalan s csak nyugdíjából élt. Szerettem őt, szerelemből lettem az övé és én inkább meghalok, mintsem örököljek tőle!

— Oh, oh, de már ez ellen protestálok! Ha megtörtént a hiba, ha többé jóvá nem tehető a gyermekes meg gondolatlan-ság; legalább ragadjuk meg a dolog előnyeit.

— Ha Lőrincz bácsi gazdag, akkor én elvesztem a világ szeme előtt. Azt hittem, nemes lélek vezérel, hősi tettet követtek el s íme az útcán is újjal mutatnak rám: ez az a leány, a ki pénzért örök hűséget esküdött egy haldoklónak!

— Ne fecsegy nekem haszontalanságokat, mert ezt ezelőtt kellett volna meggondolni. Most minden késő. Özvegy Derecs-

key Lőrinczné vagy, s mint ilyen élhetsz kényelmesen, úri módra. Van saját házad, mellé nyolczvanezer forint capitalisod. Még több is, mert jelenben a Metalliques kötvényeket 117 és féllel jegyzik a bécsi börzén. Tehát körülbelül százezer pengő!

— Ez rettenetes fölfedezés rám nézve. De te, atyám, segíteni fogsz nekem, hogy e házasság a törvény előtt megsemmisíttessék.

— De már ilyen bolond nem leszek. Mit gondolsz? saját ház és négyezer forint biztos jövedelem! Épen annyi az én fizetésem is, mint septemviré. És mennyit kell érte fejemet törnöm! Hányszor kellett az előszobákban mint kérelmező meghunyászkodva várakoznom! Harmincz éve szolgálok s mint megyém országgyűlési követe legalább háromszor szavaztam világos utasításom ellen!

— Én nem akarok más vagyonában dúskálni; én nem ismerem el, hogy özvegy Derecskey Lőrinczné volnék.

— Késő, nagyon késő bánat, mint eső után a köpenyeg. Aztán kinek lehet kifogása házasságod ellen? Legfőlebb nekem. Én azonban, utólagosan is jóvá hagyhatom; sőt ha megszorítanának, ráfoghatom: minden az én beleegyezésemmel történt. Ki szólhat ellene?

— Én! a ki pört indítok.

— Te? Te indítasz pört saját magad tette ellen? No még ilyen pört nem láttam, mióta az ország legfelsőbb törvényszékének bírása vagyok!

— Mindegy. Én leszek az első, a ki példát adok rá.

— Azaz, hogy pört mindenki indíthat tetszése szerint. De a mi téged illet, az ilyen pör nálunk, hála Istennek, annyi évig eltart, hogy azalatt akár háromszorosan is nagykorúvá venülsz.

— Istenem, Istenem, ki szabadíthat ki e rettenetes kelepceből. Hah! E gondolatot őrző angyalom súgja szívembe. Igen, én elfogadom tettem minden következményeit. Szívesen leszek a tanácsos úr özvegye, elfoglalom pénzét, házát, bútorait s aztán mindent oda ajándékozok nemzeti, műveltségi és jótékony czélokra?

— Ugyan, úgy-e? S aztán miből fog élni consiliariusné ő nagysága? Talán mint az egyszeri menyecske, földhöz vágja főkötőjét s azt mondja, megyek haza leánynak! De kedves virág-száloom, ott leszek én is! Én, urad, atyád és bírád!

— Kérlek alázattal, atyám, ne beszélj így. Mint a törvény embere magad jobban tudod, mint én, hogy a nő mihelyt férjhez megy, tényleg nagykorúvá válik.

— Micsoda? Harez és háború az atyával? Lám, lám a piczike még a törvénykönyv paragraphusait is idézgeti. Ez aztán a gyümölcse a mai liberaliskodásnak és hazafiaskodásnak. Tessék tovább is magyarul írni a törvényeket! Tessék az akademiákon magyarul praelegálni!

— Tehát helyesled, hogy mindent, a mi rám maradt, ne mes és hazafias czélokra áldozzak?

— No hiszen várj! majd adok én neked nemzeti, műveltségi és hazafias czélokot! Majd megtanítlak én, ki vagyok én még saját házamban! Most azonban vége legyen a haszontalan szöszaporításnak. A legelső teendő, hogy sietve menj a névvel valamelyik női szabóhoz, s rendeljétek meg a gyászöltözéket!

Miután a leányka még felelni akart, a septemvir hatalmasat toppantott lábával a padlóra; karon kapta a két nőt s bevezette a belső szobákba.

A két jurátus visszamaradt. Egy ideig helyben álltak, fogdosták székök támláját és bámulva néztek egymásra.

— Barátom — kezdé igen kedvetlenül Zoltán — félek, menthetetlen szerénytelenséget követtünk el, hogy nem mozdultunk és tanúi lettünk ez igen kényes természetű családi jelenetnek.

— Miért? — felelt vállvonogatva a másik. — A legrosszabb esetben is nem mi hibáztunk. Miért nem tetszett ő méltóságának minket kikergetni.

Ezzel szép csendesen, majdnem lábujjhegyen elkotródtak. Otthon saját szobájokban fölélesztették a tüzet a kis vaskemenczében s aztán mint a magyar ember teszi, ha sok elbeszélni valója van, mindketten pipára gyújtottak.

— Nos Zoltán, mit mondasz erre?

— A leány angyal.

— Meglehet, de az apja fejét sem tökkel ütötték ám! Érted-e most, miért nem akarta Lőrincz bácsi a leány kezét egyszerűen az atyjától megkérni?

— Nagyon világos. A septemvir bizonyára maga biztatja legjobban, de ha a leány előre meghallja a pénz pengését, hanyathomlok megfutamodik. Csak azt nem tudom, honnan kerí-

tett a párocska valakit, a ki bizonyos csiklandós indokolás mellett a papot a házhoz vihette?

— Furcsa kétkedés ez! Hányszor történik e világon, hogy a mit az egyik nem akar elkövetni, a másik ha nem fél a bajtól, szívesen megcselekszi.

— Matyók! te nagyon gyanús hangon okoskodol. Ki itt az egyik, ki a másik?

— Ha te elismered, hogy az egyik voltál, miért tagadnám én, hogy esetleg a másik én vagyok? Téged Nagy Pus-kás Bochkor Demeter visszatartott; a szegény élödsi tót jurá-tus csak örvendhetett, ha a gazdag embereknek jó szolgálatot tehetett.

— Ott voltál a beteg ágya mellett? Előtted is lejátszottak bizonyos mondva csinált jelenetet?

— Engem nem tartottak arra érdemesnek. Csak mondták, hogy ily nyájasan szoktak egymással találkozni. Ennyi nekem elég volt; a többinek magyarázatát bölcseségekre bízták. Én rohantam a paphoz. Úgy látszott, tisztelendő uram szokva volt már ily historiához s nagyon hamar kapacitálódott. Ezalatt requiráltak valahonnan a szomszédságból egy pár kurta Hausherrt s még az este a szerelmes gerlepár beju-tott a józsefvárosi matriculába.

— És most?

— Nyakig úszom a szép özvegy kegyeiben.

— Hogy érted ezt? Udvarolni akarsz neki s ha letelik a gyászév, remélni is bátorkodol?

— Már mondtam, nem vagyok nagyravágyó, de néhány darab százforintos bankót talán mégis megérdemlek.

— Fogadd hozzá szerencsekívánatomat. A propos! Így állván a dolgok, meg kell fosztanom Lapedató uramat azon szerencsétől, hogy nekem hitelben ruhát varrjon.

— Nem akarsz vigan farsangolni?

— Ha Viktoria kisasszonynyal nem tánczolhatok, a többi pesti szépségre csak úgy nézek, mint a viasz bubára a fodrász kirakatában.

— Fiú! a ki téged hallana, azt hinné szerelmes vagy a piczi kis portekába.

— Egy kicsit, de nem komolyabban, mint száz más, a ki e lányt láthatja. Nem vagyok esztelen elbizakodott, hogy minden remény nélkül átengedjem szívemet a hiú ábrándoknak.

— Igazad van, ez a jövő dolga. A tizenhat éves leány s a huszonkét éves fiú bőven talál időt a megfontolásra.

— Végre pedig az egész titkos regény legfőlebb jövő őszi tarthat. Akkor Isten és Acsády segítségével leteszem a censurát; vége lesz a jurátus-életnek, helyemet más foglalja el s vagy látom többé a septemvir házának belsejét vagy sem.

— Ez nem elég ok a kényszerült visszavonulásra, mert a fiatal, úgynevezett özvegy, mindjárt a temetés után átköltözik férje házába s ha függetlenül él, tetszése szerint fogadhat látogatókat.

— Megengedi a septemvir, hogy e tapasztalatlan gyermek elhagyja az atyai házat?

— Hallhattad, mit beszélt az a «tapasztalatlan gyermek». Categorice kijelenté, hogy a nő ha férjhez ment, tényleg nagykorúnak tekintetik.

— És ha az atya még sem engedi? Harcz és háború a családban?

— Jaj barátom, asszonyokkal bajos a házi pörpatvar. Szemben mindig engedékenyek, a valóságban legyőzhetetlen makaességgel törnek cseljok felé. Viktoria kisasszony fejébe vette, hogy minden áron független életet kezd. Innen eredt hóbortos férjhezmenetele is. Azt hiszed, ha teljesült kívánsága, most a győzelem után nem akarja helyzete előnyeit élvezni?

— Ne beszélj képtelenségeket. Soha a világ nem látta, nem hallotta, hogy egy gyermek legfőlebb egy-két cseléddel külön házat tartson, minden fölügyelet nélkül.

— Épen ezt akarja. A legszélsőbb concessio, a mit atyjának adhat, ha a nénit magához veszi, de csak a fő hatalom megtartásával. Majd ad neki külön szobát az épület legtávolibb zugában. Természetesen együtt ebédelnek, együtt mennek sétálni a friss levegőre. sőt talán a konyha unalmas gondjait is rábízza. De ha a néni tanácsokat, oktatásokat és útba igazításokat merészelve adogatni, csak falra hányja a borsót és szigorú rendreutasítást kap.

— Nevetni fog az egész világ.

— Nem gondol vele.

— A kíváncsiak, hírhordók és botrányhajhászók serege majd lesi minden szavát, kikémeleli minden lépését. Ha két asszony az utcán összetalálkozik, a legelső kérdés lesz, mi a leg-

frissebb újság özvegy Derecskey consiliariusné ő nagyságának viselt dolgairól?

— Bánja is ő. Ez még multságára szolgálhat. Büszke lesz rá, ha érdekes egyéniség vált belőle. Azt mondja, ha tízezer özvegy asszony mind egyforma, mind egy híron pendül, mind ilyen: lássatok egyet kivételkép, a ki amolyan.

— Különös gusztus.

— Meglásd, ha letelnek a mély gyász hónapjai, az ősztűtcai földszintes ház Pest egyik legnevezetesebb látni valója lesz.

— Ebből bolond dolgok következhetnek.

— Nem hinném, mert a mi méregfog nélkül született kedves viperánknak esze, szíve és bátorsága van. Nagyon fog vigyázni magára s ha a társaság csípős nyelve adoma után adomát talál föl rája, rosszat még is senki sem mondhat felőle.

— Addig jár a korsó a vízre, míg eltörik.

— Nem féltém őt semmi veszedelemtől, mert mindig tudni fogja, mit beszél, mit cselekszik? Csodálatos jó ösztöne, finom érzéke, mindig kész találékonyasága megsúgja neki, mibe kezdjen, mit hagyjon abba? Kikkel kössön barátságot, kiket tartson távol?

— A szép, hosszú éneknek mégis az lesz vége, hogy férjhez megy.

— Ez már egészen más. Közös sorsa minden erre való asszonyi teremtésnek. Így végzi a család szentélyének árnyékában fakadt ibolya, így a világ zajában ragyogó hősnő, vagy más efféle ritkább fajú specialitás. Mind ott végzi, hogy vagy megvénül, vagy még idejekorán főkötő alá menekül. Egyik szíve hajlamából dől a férfikebelre, másik lassankint átlátja, hogy nincs számára más sors megírva. Akkor aztán asszony lesz belőle, engedelmeskedik urának, türelemmel ringatja csecsemője bölcsőjét, sőt dicsőségének tartja, ha gyönyörű szép aranyárga tarhonyát gyúrhat.

— Matyók, te mindenhez értesz.

— Nem mindenhez, de sokhoz; különösen ahhoz, a mi szükséges. Holmi regény-olvasgató érzékeny kebel megvető kicsinyléssel hallhatná észrevételeimet, de hidd el, az igazi, valódi és megczáfolhatatlan igazságot csak mi hirdetjük.

— Mi? én és te?

— Nem. Csak én egyedül, mint megtestesült képviselője a tót diák életphilosophiának.

— Hátha csalódot? Ne feledkezzél el az egyszeri kapuczinus barátról, a ki a gyakorlati életben a leghasznosabb szabályokat föltalálta: I. Hivatalodat úgy, a hogy elvégezzed; II. A világot hagyd menni, merre akar. III. De a pater guardiánról mindig jól beszélj.

— Ismerem e böles regulákat, de azért nem czáfol-tál meg.

— Miért nem?

— Mert a történelmi kritika régen bizonyította, hogy e böles kapuczinus maga is, korábban, csak patrizáló tót diák lehetett.

Ezzel nagy búsulásokban elmentek valamelyik korcsmába vacsorálni.

Másnap délután három órára volt kitűzve a temetés, de a déli harangozás előtt ennél még nevezetesebb esemény történt.

Tudniillik a szabó elhozta a gyászruhát, a pipereárúsnó az özvegyi főkötőt!

És Viktoria kisasszony bármely benső őszinteséggel siratta férjét, «ideálját és földi boldogságát», mégis saját asszonyi méltóságának tartozott, hogy az elfogadó terem nagy tükre előtt az új öltözéket fölpróbálja.

Tagadhatatlan, hogy ez érdekes jelenet volt: a rózsacskorra fekete fátyolt borítottak: az iskoláslyány fölvette nagymama pántlikás kalapját, hogy mint bubus ijesztgesse a síró gyerekeket.

Ilyen hasonlítgatásokat tettek a halottas ház udvarára összegyűlt «ájtatos keresztényen hívek».

A septemvir felölté fekete attiláját, de ez is csak az olajszínű téli kabát alá jutott. Az öreg úr nagyon érezte a dolog tragi-komikai színezetét s ha jó barátját siratta is, inkább arra gondolt, mit suttognak most egymás között az ismerősök, kik az egyházi szertartás alatt a koporsót körül állták?

Viktoria zokogott és kétségbe volt esve. Még az asszonyok is elismerték, hogy ez nem lehet pusztán csak fölvelt szerep. Zoltán pöczkösen akart állani, de az igazi könnyek sava ragályosan hat. Egyszerre csak bámulva kapta magát rajta, hogy sír. Csak azt nem tudta, miért? Azért, hogy Lőrincz bácsi meg-

halt, vagy hogy Viktoria kisasszony szenved s talán szemrehányást is tesz magának?

Matyók úr szigorúan csak hivatalos szomorúságot mutatott. Részvétét nem tagadhatta meg főnökének gyásza irányában: más részről tolakodásnak tartotta volna oly fájdalmat színlelni, minőt nem érezhetett bensőjében. Úgy állott ott és jobbra, balra forgatá szemét, mintha várná, hogy valaki parancsoljon valamit, ő pedig engedelmeskedjék.

A gyászos fiatal hölgy fájdalma oly őszinte volt, hogy az asszonyok, kik a holtat egész a sírgödör széléig elkísérték, még vissza jövet alkalmával is tartózkodtak minden kétértelmű vígasztalás kifejezésétől.

Hallgattak tehát, de azért nem mondtak le. Mindenik tartott készletben egy mézesmázos szót, melynek végső értelme csak gúny és maró élcz lehetett. Átlátták, hogy vásári árúiknak még ma nem lehet kelete: de nem messze az idő, melyben rejtegetett szellemi kincseket szép nyereséggel vihetik a piacra.

— — — —

A következő hét elején megkezdődött az átköltözködés, miután a tanácsos úr házában az általános súrolás és gyökeres tisztogatás szerencsésen végbe ment.

A jurátusok bámulva néztek egymásra, sehogy sem értve a septemvir engedékenységet. Erősen hitték, hogy ő méltósága atyai tekintélyének teljes igénybe vételével ellenezni fogja az elköltözést.

De a ház ura másként vélekedett.

— Minden akadékoság — gondolá — csak friss olaj a föllobbant tűzre. Tehát menjen békével, ízlelje meg a szabadság és teljes függetlenség érzetének mámorát, a pohár csorduláig. Csak addig tart az, míg az újság ingere erejét veszti s akkor a hosszú téli estéken bekövetkezik az unalom és elfásultság. Akkor kiszámíthatja, mennyit nyert és mennyit veszített? Észre veheti a különbséget, mit tesz az, az atyai házban mint kis királyné élni, mit a hallgató épületben az ódivatú bútorok társaságában remeteszkdni. Tehát csak menjen, hogy mint töredelmes bűnbánó mentől elébb visszatérhessen.

A néni mindjárt az első föllépéssel saját kezébe akarta ragadni a kormány gyeplőjét. Úgy állott az ebédlő terem közepére, mint tökéletesen fölszerelt tárháza a leggyakorlatibb tanácsoknak, melyek mind oda mentek ki, hogy itt mindent fene-

kestől föl kell forgatni, mert a finom ízlésű fiatal hölgy nem lakhatik úgy, mint a huhogó bagoly az odujában! (E gyöngéd hasonlítás csak is a megboldogult vén férjre vonatkozhatott.)

Ámde Viktoria nem hallgatott többé nénje bölcs oktatósaira. Oly határozott hangon, mint az úrnő szokta, kijelenté, hogy marad minden a régi rendben, s egy bútordarabnak sem szabad más helyet keresni. A mi elég jó volt a férjnek, nem lehet rossz a hátrahagyott özvegynek.

A ház asszonyának szerepét már komolyabban nem játszhatta. És teljes gyászt viselve, fátyola földig hullámozott alá. Így járt le s föl, mintha a szobák szélét-hosszát méregetné. Csak az ártatlan gyermekarcz emlékezteté a szemlélőt, hogy esetleg színpadi hősnőt lát, mint mikor a nevelőintézet leánykái, az igazgatóné nevenapján színművet adnak elő.

Most következett a legrettenetesebb jelenet.

Viktoria kimondá a hajborzasztó határozatot, hogy ugyanazon szobában fog hálni, a hol Lőrincz bácsi (még rendesen így nevezé) meghalt.

Sőt ugyanazon korhadt tölgyfa nyoszolyában, de mégis saját ágyneműiben, mit az atyai házból ide áthoztak.

A néni ájultozott és háromszor keresztet vetett magára.

— Ez lehetetlen!

— Nénikém, semmi sem lehetetlen, a mi saját akaratunktól függ.

— Ez örülség! Egyedül hálni a halottas szobában! Ezt nem engedhetem! Én a felelősséget nem akarom magamra vállalni! Talán, hogy éjjel fölébredj; lázas képzeletben valamely sötét zugban fehérlő vázat láss? vagy hallj susogást és elnyomott sóhajtást?

— Én nem félek a kísértetektől. E meggyőződést az én drága nénikém oltotta szívembe, gyermekségem óta.

— Helyesen tettem. Én sem félek! Isten őrizd lelkemet a babonától, a mai fölvilágosodott századba nem illő előítélettől! De lásd, az ember természete gyarlóbb, mint a lélek és az értelem hideg meggyőződése. A legbizonyosabban hiszem, sőt ellenmondás nélkül tudom, hogy a kit eltemettek, nem kél föl sírjából soha. És még is, és még is!

— Ily erős hit után nincs: és még is!..

— Ki tudja? Hogy legbiztosabb meggyőződésünk megrendüljön, elég, ha éjjel fölpattog egy bútor, nyiszorog a padló,

vagy a léghuzam megmozdítja az ablak csipkefüggönyét s aztán oda összes philosophiánk! Az álom elröppen szemünkről; homlokunkon hideg veríték gyűl össze. Utolsó erőnket kell összeszednünk, hogy gyertyát gyújtsunk s még is nyitott szemmel virrasztunk reggelig!

— Ez mind csak a képzelődés üres játéka. Én pedig azt mondom, bár volnának kísértetek, mint voltak akkor, a midőn az emberek a természet fölötti jelenségekben hittek. Mily édes vigasztalás lehetett az a holtaknak, kik bevégzetlen számadásokat hagytak a földön, hogy még egyszer ide vissza jöhetnek, még föltalálhatják azokat, kiket szerettek, és a kik tiszta szívből akár egész életüket föláldoznák azért, hogy atyjoknak, testvéröknek vagy férjöknek síron túli nyugalmaát megszerezhessék! Oh néni, ha Lőrincz bácsi lelkét még nyomná valami, csak jöjjön hozzám teljes bizalommal, verjen föl álmomból hideg kezével és mondja meg, mi a kívánsága?

— Leány! ez Istenkísértés.

— Ez határozott akarat és föltétlen engedelmesség.

— Akár mit beszélsz, ezer tekintet követeli, hogy magadra ne hagyjalak.

— Lidi, a szobalyány, oly közel alszik hozzám, hogy csak egy fal és ajtó választ el minket.

— Van kezed ügyében csengetyű?

— Ott fekszik az éjjeli szekrény tetején. Jól ismerik hangját az egész házban.

— Tolvajok is betörhetnek ide, a hol csak asszonyok laknak.

— Van egy öreg inas, a kit megszokásból házmesternek neveznek. Végre pedig Pesten s nem a Bakonyban vagy a Hortobágy pusztaságain lakunk.

— Mit mondtál? Pesten? Ez aztán kellemes vigasztalás! Itt, a város határán belül épen száz rablás, gyilkosság történik, míg amott csak elvéte egy is.

— Minden ajtó kemény tölgyfa, a záruk erősek, valóságos remekei a lakatosmesterségnek, az ablakokat pedig vert vasból készült rostély védelmezi.

A néni elhallgatott, nem mintha megnyugodott volna, hanem mondani akart valamit, a mi sokáig nem akart ajkairól elrebbenni.

Végre kiszalasztá:

— Viki húgom, bocsáss meg, de legjobb lesz, ha megyünk vissza, haza.

— Haza? Hová haza? Az én örökös otthonom itt van e falak között: áldjon vagy verjen sors keze.

— Oh leányom, a vers, melyet idéztél, nagyon szép, de nem reád csinálták. Nincs szükséged arra, hogy itt «élned halnod» kelljen, mert mehetsz a papához is, az Újvilág-útczába, a hol a megyeház szomszédságában mégis civilisáltabb világot találsz.

— A mint gondolod.

Úgy hangzott e felelet, mintha folytatta volna: a kinek itt nem tetszik, nincs ide bilincselve.

A néninek még más gondja is volt. Így este felé, a halandó teremtmények vacsorálni is szoktak, de ha a konyha tíz nap óta hideg s mégis éhes az ember, nincs más mód, mint pénzért valamit hozatni a vendéglőből.

De már nagyon sötét volt s a novemberi éj régen feketére festette az ablak üvegtábláit. Pénzről beszélni ugyan nem kísértetes dolog, de hát ha kis húga, pénzt keresve nyitogatni kezdi a megholt bácsi szekrényeit? Ah, ha épen akkor pattanna nagyot a legközelebb álló bútor! Lenne belőle sikoltás és dísztelen szétfutamodás! Ösztöne súgta tehát, hogy e kérdés megpendítését inkább reggelre hagyja, ha besüt az ablakon a fölkelő nap.

Azonban Viktoria nem csak jó kis lány, hanem gondos házi asszony is tudott lenni. Mihelyt elverte a fal óra a hetet, gyertyát vett kezébe s a hálószoba egyik szekrényének fiókját kinyitotta. Mint Lőrincz bácsi életében is gyakran tette, ha a beteg erre fölszólította.

A néni élénk kíváncsisággal közeledett; megállott húga háta mögött s betekintett a húzó-fiók belsejébe, mely egészen vaslemezzel volt bélelve, s rövid, de mesterileg készített kulcs járt zárjába.

Látta hogy a kis özvegyke egész nyugalommal keres elé egy barna tárczát, melyből meglehetősen csomósan az osztrák (akkori illedelmes nevén ausztriai) banknak ezüstöt, aranyat érő jegyei omlottak elé. A néninek tetszett a látvány s megjegyzé:

— Úgy mutatkozik, hogy hosszabb időre el vagyunk látva a szükségeseikkel.

— Férjem mindig takarékos gazda volt. Esküvőnk után mindjárt kezembe adta e szekrény kulcsát, azt mondta, külön csomagokban megtalálom a doktor, gyógyszerár és temetés költségeit. A sírkő emelését egészen rám bízta.

Azon időkben a váczi-úti temetőben, melynek helyét ma vasgyáarak és munkás-házak foglalják el, még nem divatozott a mai fényűzés. Jó volt a helybeli kő is s a családok nem hoztak messze földről granit és mindenféle színű márványt. Még kevésbé ismerte a közönség a koszorúk özönszerű tömegét, a midőn a rokonok és ismerősök egymással vetélkednek, mintha a virágok mennyisége, ritkasága és drágasága fejeznék ki a részvétet és bánatot, melyet a küldők éreznek!

Vacsora után mindjárt tapasztalá a néni, mennyire nem kérkedett húga, a midőn kijelenté, hogy Lőrincz bácsi halotti szobájában hál.

A nagy csoda valósággal megtörtént. Viktoria gyertyát gyújtott, kimutatta Lidinek a szomszéd szobát, jó éjt kívánt és elzárkózott a szentélybe, a hol Lőrincz bácsi, mint férj, lelkét kilehelé.

A néni a ház baloldalán kapott szobát, melyet csak az ebédlő terem választott el a többi osztálytól.

De itt sem akart egyedül aludni. Más válogatása nem lévén, magához parancsolta Lőrincz-bácsi vén, de csodálatosan kövér gazdasszonyát. Szalmazsákot terítettett a földre s rá ágy-neműt. Aztán hosszasan, buzgón és szívből fakadó fohászokkal kísért imát mondva, nyugalomra tért.

De azért nem aludt, mert ha kísértetek nem is jelentkeztek, a bútorok sem pattogzottak, e helyett a kövér gazdasszony megszakítás nélkül hortyogott egész éjjel.

Néhányszor türelmét vesztve, fölkelte álmából a boldogtalant, s ez akkor igen udvariasan bocsánatot kért, megesküdött, hogy ő még magát hortyogni soha sem hallotta, arra rögtön a másik oldalára fordult és folytatta rémséges muzsikáját világos-virradtig!

— — — — —

Más nap nyolcz óra után, már küzdött a nap a ködös ég-gel, a midőn a szakácsné a párologó kávét az asztalra hozta. A néni megújult bátorsággal húga szobájába lépett s fölkelte a szunnyadozót.

— Hogy aludtál, édes leányom?

— Nagyon jól. A mint az este jobb oldalomra fordultam, épen úgy találtam magamat reggel, a midőn kopogtattál és bejöttél.

— Nem álmodtál semmi rosszat?

— Ellenkezőleg, boldog álmaim voltak. Ő eljött. Úgy volt öltözve, mint mikor hozzánk járt ebédre. Felém hajlott, megfogta kezemet, megcsókolta homlokomat s azt mondta: üdvözöllek hajlékomban, édes kis feleségem. Éljd boldogul nálam és soha ne feledd, hogy születésed óta lelkemben mindig szerettelek téged.

— S aztán?

— Aztán . . . a többire nem emlékezem. Elment, eltűnt vagy elenyészett, épen ott a szekrény irányában, melyet tegnap este kinyitottunk. Oh mily boldog és háladatos voltam, s aztán édesdeden aludtam reggelig.

A néni megrázkódott. Lopva vetett gyanús pillantást a szekrény felé, melynek árnyékában Lőrincz bácsi ijesztő alakja épen elérhető volt. De talált vigasztalást is, gondolván, ha két rossz közül kell választanom, inkább hallgatok egész éjen át hortyogást, mint elfogadjak ily hivatlan látogatót.

— Menjünk, leányom.

Viktoria ezalatt felölté könnyű pongyoláját s nényével átment az ebédlőbe, hova időközben vendég érkezett: a septemvir, a ki nyugtalanságában látni akarta kedvencz gyermekét, e barátságatlan tanyán az első éj után.

A reggelizés vidám csevegések közt folyt le, tulajdonkép mindenki csak erőlteté magát. Még a néni is mosolygott, pedig az álmatlan töltött éj után épen most a «migraine» első jeleit érezni kezdé.

— Leányom — kezdé a septemvir — csakugyan nem tréfálsz? végkép elhagyod az apai házat, a hol téged mindenki szeretett, imádott, bálványozott?

— Kötelességemet teljesítem.

— A férj halálával megszűnik minden kötelesség.

— Én kivétel akarok lenni. Ő kívánta, ő rendelte így! Csak úgy maradhat fönn a Derecskey név, ha van valaki a házban, a ki azt főtartja, képviseli és áldja emlékét.

— Nagyon szép, de egykor valamikor még is újra férjhez mész. A hálás emlékezet ugyan továbbra is fonmaradhat, de az új férjjel új név költözik a házba.

— Isten őrizzen engem e szentségtelen gondolattól. Én soha többé férjhez nem megyek.

— Bocsánat, leánykám. Valóban hibát követtem el, a midőn már a legmélyebb gyász napjaiban effélékről fecsegtem. De ha itt maradsz, megöl az unalom.

— Korántsem. Van itt három szekrény, tele tömve könyvekkel.

— Van bizony; csupa jog, statisztika, államtudomány, közigazgatás és financia. Ezeket nem asszonyok számára írták és nyomtatták.

— Van itt történelem is.

— Van Pray, Katona, Fejér s a többi latin historikus mind.

— Vannak classikusok is. Lőrincz bácsi azt mondta, a ki Tacitust eredetiben nem olvasta, a föld legmagasztosabb élvezetétől fosztotta meg magát.

— Megengedem, de ehhez a legelső föltétel, hogy latinúl tudjon az ember.

— Azt meg lehet tanulni.

— Viktoria! te örültté teszed az embert! Csak nem juthatt eszedbe, hogy diákul tanulj?

— Ez lesz a legbiztosabb óvszer, hogy meg ne öljön az unalom.

— De te engem ölsz meg hóbortjaiddal és feleskedéseiddel. Evvel a leánynyal soha sem beszélhet az ember a nélkül, hogy valamely új veszedelem kitörésének hírét ne hallja. Aztán azt hiszed gyermekjáték az, latinúl megtanulni? Évek hosszú során verték belénk, még pedig a szó betű értelmében a grammatikát s mégis, ha classikus szerző került kezünkbe, nem értettük.

— Ez onnan van, mert nem mindjárt kezdetben a római, hanem csak a papok és prókátorok nyelvét tanították.

— Seregek ura, ne hagyj el! Ez a leány a mi régi és tiszteletre méltó gymnasiumi rendszerünk ellen hirdet lázadást! Kitől hallottál te ily eszeveszettségeket?

— Lőrincz bácsi mondta. Ő hitette el velem, hogy szorgalommal, buzgó akarattal és középszerű fejjel, két évi tanulás után érthetem a római szerzőket, sőt a magyar urakat is, ha diákul discourálnak.

— Mester és útbaigazító nélkül!

— Erről már van gondoskodva. Ünnepen kívül minden nap két óra; reggel elméleti, délután gyakorlati lecke, megfizetve havonként huszonöt forintjával.

— Huszonöt forintjával? Oh te tékozló teremtés: Pesten az instructor öt pengővel herczegileg van fizetve.

— Aztán francziául is tudok, tehát épen a legelvontabb értelmű szavakat készen kapom.

— Ki lesz mestered?

— Jól ismered, atyám. Saját jurátusod, Matyók.

— Matyók? No ez legalább annyira vizasztalás, hogy a tanítvány nem lesz szerelmes mesterébe.

Most már a néni is közbe szólt:

— Matyók ide, Matyók amoda, de az illendőség mindenestre megkívánja, hogy a leckéken jelen legyek.

— Köszönettel fogadom.

A septemvir hahotázott:

— Csak azt szeretném tudni, az első vagy a második héten undorodol bele a diákoskodásba és elkergeted mesteredet.

— Nem sok vesződsége lesz velem — felelt a leány — a kezdet nehézségein már túl vagyok; három év óta rendesen én hallgatom ki öcséimet a leckéből. Megmaradhatott fejembe egy kis hic, hæc, hoc; declinatio, conjugatio, «que maribus» és «nomina composita».

A septemvir megint szédelgett.

— Oda vagyok! az én kedves, szép kis lánykamból kalamaris szagú tudós asszony lesz.

— Ettől ne félj atyám. A mit tanulok, lelkem nemesbítésére szolgál s nem arra, hogy gyarló ismereteimet a társaságban fitogtassam.

— Így beszél minden Blaustrumpf!

A leány hallgatott, mert az apának, ha békétlenkedett, minden szó szabad volt. Az ellenvetésekre felelhetett, a gúnyos czímet tűrnie kellett.

Szerencsére telt az idő s a septemvir ijedten nézett órájára.

— Patvarba! mindjárt tíz az óra és épen ma fontos kérdésben van ülésünk. Pá, gyermekeim, a vizontlátásig! Hanem mondhatom, ugyancsak néztek rám az emberek, hogy úr létemre túl megyek a hatvani kapun. Mintha kérdték volna, mit kereshet méltóságod, ott valahol az ős Rákos mező közepén?

Mikor a septemvir eltávozott, a néni már mint kérelmező jelent meg unokahúga előtt.

— Leánykám, van egy jó gondolatom. Ez a vén kövér gazdasszony legalább is fölösleges kenyérfogyasztó a háznál. Azt hiszem, szép szerivel fölmondhatnád neki a szolgálatot.

— Az lehetetlen.

— Lehetetlen? neked a ház korlátlan úrnőjének?

— Nem vagyok korlátlan úrnő s nem is akarok lenni. Én csak Lőrincz bácsi parancsolatainak hű teljesítője vagyok. Ő kívánta, hogy az asszonyt itt tartsam élte fogytaig. Nem mintha meg nem élhetne másutt, mert hatezer forintja van a takarékpénztárban s annak kamataiból akárhol minden szükségét bőven fedezheti. De ha Lőrincz bácsi rám hagyta, mint kellemes terhet, az ő parancsolata ellen nincs fölebbezés.

A néni hallgatott, bármily nehezére esett leszokni eddigi oktató és követelő hangjáról.

Különben a hortyogó háló társtól másként is megszabadulhatott. Volt szakácsné, a ki bizonyára csak megtiszteltetésnek tarthatja, ha a néni éjjelre szobájába fogadja.

Most már elérkezett ideje, hogy az ebédről is gondoskodjanak.

— Mit főzünk, leányom?

— Az tőled függ, néni. Atyám házánál is te szerkesztetted az étlapot: itt is légy oly szíves és tetszésed szerint rendelkezel. Van ugyan néhány kedvencz étel, de válogató nem vagyok. A mit te jó és egészséges ételnek tartasz, azzal mindnyájan megelégszünk.

— Mi a szándékod? Minden napra külön kiadod a konyhapénzt vagy hetenként, havonként.

— A mint neked legkényelmesebb lesz. Te vagy felelőség nélküli első miniszterem. Épen mint most szokták írni a hírlapok, a királynő uralkodik, de nem kormányozza az országot. Jer nénikém, menjünk Lőrincz bácsi szobájába és készítsük el az ősz-útczai háztartás budgetjét.

— Csak jó összeget tűzzünk ki «előre nem látható költségekre», mert az utólagos hitelkérdés mindig kellemetlenül hangzik.

— — — — —

Még történt e napon valami különös esemény, melynek fontossága csak a távol jövőben kerülhet fölszínre.

Viktoria a vas lemezzel bélelt fiók tartalmából csak azt ismerte, a mire elkerülhetetlen szüksége volt. Most azonban ketten a nénivel, mint budget-készítő bizottság, tartottak gyűlést a szekrény fiókja előtt.

A néninek éles szeme volt. Csak egy pillantást kelle a fiók sötétebb mélyére vetnie s mindjárt látott ott kifehérleni egy szokatlan nagyságú levelet, mely az elhalt tanácsos gyűrűjével volt lepecsételve. Nem csak nagy, de vaskos is volt e csomag s kívülről megérezni lehetett, hogy abban számos pecséttel hitelesített okiratok vannak lezárva.

— Hát ez mi?

— Lőrincz bácsi iratai. Ha lepecsételte, ez annyit tesz: ne nyúljunk hozzá.

— Nézd csak, leányom — szólt a néni, miután szentségtelen kezekkel a csomagot hatalmába ejtette — ez édes atyáddhoz van czímezve.

«Halálom után, késedelem nélkül, az én leghívebb Máté barátomnak saját kezébe átadandó.»

E fölírat változtatott a dolgok állapotán. Viktoria rögtön kész volt határozatával. Délután két órakor, ha papa haza megy a gyűlésből, vigye oda a levelet a néni.

A néni eleinte bizalmatlanul forgatta kezében a talált papircsomót. Az asszonyok kiirthatatlan gyanúskodó ösztönével eltalálni vélte, hogy a boríték alatt csak az elhúnytának végrendelete rejtőzhetik.

Ellenben megnyugtató jelnek tekinté, hogy ez írat itthon fekszik a fiókban, hogy a törvényes és természetes örökösnő hűségére volt bízva; végre, hogy az egész magán úton, egyszerűen a septemvir kezébe kerül. A mi oda van utasítva, nem lehet veszedelmes kis hűga jövőjére.

Mindamellettt szívének legtitkosabb kamarájában gondolá, ha magam volnék, én bizony kellő óvatossággal kinyitnám a levelet. Mi baj érhetne? Itt a gyűrű, itt ugyanazon darab spanyolviasz, bátran újra lepecsételhetném.

De legszigorúbb lelkiismeretű hűgának ellenében ily vakmerő büntényre nem is gondolhatott. Kellő időben tehát felölté teli ruháját s a talált szent bizományt vitte bátyjának lakása felé.

Ő méltósága győzelmes arcczal (mert az ülésben az ő véleménye győzött) és nagyon éhesen lépdelt végig a Hatvani-útcán és épen egyszerre érkezett nővérével az Újvilág-útca.

sarkához. Mindjárt látta, hogy nem mindennapi dolognak kellett történni, mert az asszonyok, ha hivatalos dologban járnak, egészen más lényekké változnak, mint más hétköznapon, egyébkor.

A néni azonban csak a kapu alatt és a lépcsőkön haladva, kezdé mondogatni, mi hozza ide? Ott fönn az ebédlőben, mely még üres volt, reszkető sóhajok közt adta át a rábízott küldeményt.

A septemvirnek első pillanatra nem tetszett e legfrissebb újság, de mint okos ember csak vállat vont és közönyt színlelt.

Leginkább pedig nővérének legnagyobb mértékben mutakozó kíváncsiságától félt. Szerencséjére a leggyönyörűbb hadi cselhez folyamodhatott.

Még egyszer vizsgálat alá vette a levél külsejét s újra átolvasta a síron túlról hangzó címzést és ekkor szétnézett, mintha kést keresne, melylyel a borítékot csinosan fölmetszhesse. A néni, szolgálatra készen rohanva indult az asztal felé, hogy a legközelebb található terítékről elhozza, a mire szükség volt.

A septemvir azonban fölhasználta a kedvező percet, hirtelen megfordult sarkán, benyitott dolgozó szobájába, eltűnt, becsapta az ajtót, sőt még a kulcsot is megfordította a zárban!

Hallatlan kíméletlenség! sőt a néni e modort neveletlenségnek, betyáros tempónak tekintette. De mert mást nem tehetett, a megsértett ártatlanság érzetével letelepedett egy karszékbe és várakozott. Ezt ugyan kevesebb ingerültséggel is tehetete volna.

E közben megérkezett a leves föltalálásának ideje. Szokott mód szerint legelőször a jurátusok léptek be, bámulva bámulván, hogy a nénit muffal s tollas kalappal fölfegyverkezve itt találják. Zoltán örvendett a váratlan szerencsének, remélvén, hogy újságot hall az ősz-útczai házból. Matyók erősen szívogatta orra czimpáit, mint a ki sejteni kezdi: talán kutya van a kertben.

Már együtt volt a család; a gyermekek békétlenkedtek a késedelem miatt; Laczi, a ház majorescója, még az apától is zokon vette a rendetlenséget, a midőn végre zörgött a dolgozószoba ajtajának zárja s a septemvir vidáman, boldogan és mosolygó arczczal megjelent és egyenesen a néni széke elé állott.

- Klárikám, velünk akarsz ebédelni?
- Köszönöm — felelt szárazon — várnak otthon.
- Akkor nem tartóztatlak. Vedd köszönetemet fáradságodért és üdvözlőd nevében makranczos kis leányomat.
- Egyebet nem izensz?
- Semmit. Minden rendén van. Egy kis formalitás, a mit a törvény követel, egyéb absolute semmi.

VI.

Egy év letelte után.

Jaj Istenem, de sok bolond dolog történik egy esztendő leforgása alatt! 1843-nak késő őszén vagyunk s Laczi úrfi fizetéstelen gyakornokságra neveztetett ki a magyar királyi udvari kamarához, mely e «régi jó időkben» oly nyomorúlt hatóság volt, hogy a hatszáz forintos hivatalt is már csak Bécsből osztogatták. A septemvir egy évvel közelebb jutott, hogy érdeme szerinti nyugalmaztatását igényelhesse. Sőt egyszer időközben igen közel állott hozzá, hogy a vaskorona rendjének lovag-keresztjét megígérjék neki. A gyermekek egy osztálylial följebb jártak iskolába, de Zoltán és Matyók helyét az asztal mellett és az udvari sötét szobában az újabb nemzedék más fölmentjei foglalták el!

Zoltán arcza ragyogott, a midőn megkapta ügyvédi diplomáját. Ah, a «kitünő» calculus úgy fénylett ki a betűk közül, mint a déli nap a felhőtlen égen. Matyók, a tizenhat terminusos jurátus, szintén keresztül esett a nyaktörő gáton, s ha többet is tudott a *Corpus juris*ből, mint a vizsgáló bizottságnak méltóságos elnöke, nagyon meg kellett elégednie a kétes értelmű «dicséretes» osztályozással. És ha történetesen nem septemvir jurátusa, okvetetlenül rásütik az «elégészes» bélyegét.

A jó barátság a két fiatal ember között azonban háborítatlanul virágzott. Ott laktak (vakmerő fényűzés!) két egymásba nyíló szobában, külön kanapéval és mosdó asztallal. Matyók itt-ott már pörököt is kapott. Ezek közül a legzsírosabbat meg is nyerte, lévén kérdés alatt egy egész kocszi kalarábé szállításnak az ára!

Zoltán magasabbra törekedett. A megye főjegyzője barát-

ságból azaz díj-elengedéssel egyszerre két okiratot hirdetett ki a közgyűlésen: az ügyvédi diplomát és Nagy Puskás Bochkor Demeter uram donationalis levelét. Az előbbi jogot adott a birtoznak pörököt folytatni a szolgabírótól a hétszemélyes tábláig, az utóbbinak ereje következében Zoltán szónokolhatott a megye rendes és szavazhatott a választási közgyűléseken.

Mindamellett ő téns uraságának pugyilárisa folytonosan vékony állapotban maradt. A pénz csak távolléte által tündöklött benne. Ha jött valami hazulról, Matyókot kellett kifizetni, de helyébe új hitelt nyert. Kamatról most sem beszéltek, de ha Pocsaj épen nem vadregényes vidékéről sonka, füstölt kolbász és paprikás szalonna érkezett, testvériesen megosztzkodtak rajta.

Ellenben kétségbe ejtő hír volt, hogy a bihari dominiumból a már visszanyert négyszáz hold ismét elveszett. Tavaszkor a kiszaradt és töltésekkel védett földeket bevetették ugyan búzával, repszével és szoboszlói Pogány András uram már alkudozott is a zsidóval, a jól biztató aratásra, de csak megint kitént, hogy a Berettyó még is nagy úr Biharban. Bizony úgy elvitte a «zöld árja» a töltést, mint ha csak borotválkozó szappanhabból építették volna. A megyei mérnök tudománya kudarcot vallott s akkor ha vízlecsapoló árkok is kanyarogtak a láposok mentén, nem tett többé különbséget.

Hanem, ha angolnak «az idő pénz», a mi fiatal emberünknel legalább előmenetelt jelentett. Egy szép reggelen Zoltán «rövid, de velős» beszédet tartott a megye közgyűlésén s fölbátorításul meg is éljeneztek. A siker annyira föllekesíté, hogy a következő «quartalis» alkalmával oly csípős lúggal szapult meg a kormányt, hogy a főispáni helyettes, a ki igen aulicus ember volt, de a karokkal es rendekkel is jól meg akart férni, legtanácsosabbnak hitte, ha az egész szónoklat alatt a mellette ülő alispánnal beszélget, hogy semmit se halljon s ne kénytelenítségük közbe szólani.

Lassankint annyira bevegyült a politikába, hogy még a «kis gyűlésekre» is eljárta és ismeretsegeket szerzett a közigazgatási ügyekben is. Jól tudta azonban, hogy a középponti megyében sokra nem viheti. Széchenyi István, báró Eötvös, Kossuth, Teleky László, Szentkirályi és Nyári Pál uralkodtak itt, s az alispánság vagy a megyei követség széke régen le volt foglalva, a néhány előkelő család ivadékainak számára.

De ha nem csordúlt, cseppent.

Egyszerre csak beköszöntött a megyében a restauratio fényes napja. Az oppositio oly erősen összetartott, hogy az első alispántól kezdve az utolsó esküdtig, sőt talán a járásbeli bábáig, csak tiszta tizenhárom próbás ellenzékiek jöttek a tisztviselői karba.

Délután egy óraker már vége volt a «fölkialtás által eszközlött» tisztújításnak s mikor Zoltán ebédre ment, mint Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegyék harmadik aljegyzője ült asztal mellé! Az új hivatallal egy kis fizetés járt s mellé egy kis szobából álló lakás a megye házának újabban épült szárnyában, a szűk utcza felé.

Így vált meg Matyóktól, a nélkül, hogy baráti érzelmeik megszakadtak volna. Inkább még szorosabban fűződtek egymáshoz. Zoltán új helyzetében ismeretségeket kötött és sok ügyes-bajos embert egyenesen Matyók ügyvéd úrhoz utasított azon csábító ajánlással: «fogas prókátor s mégis olesón dolgozik!» Más részről, ha pénzre volt szüksége, a zsugori és nyomorogva éleskedő jó barát mindig megnyitá titkos forrásokból merítgető erszényét.

— Fiú — mondá egy ily alkalommal — azt kell hinnem békét kötöttél püspököddel.

— Ellenkezőleg, soha színét sem látom. Ő excellentiája otthon trónol fényes residentiájában. Már-már készül Pozsonyba, az országgyűlésre s reméli, hogy hű szolgálatának fejében a legelsőbben megüresedő érsekséget zsebre rakhatja.

(Már megtörtént, hogy nem az érseki, hanem a püspöki szék ürült meg először.)

És Viktoria? kit legelőször kell vala megemlítenünk, miként használta föl a lefolyt évet?

Helyesen, bölesen és példásan. Seholy az országban annyi haladás a gyakorlati czél felé, mint épen az Ősz-útczában. Nem mintha ő nagysága tizenkét hónap alatt sokat tanult, nagyban előre haladott volna, hanem a mi annál bölcsebb, becsesebb, értékesebb, sokat elfeledett!

Azt még megtartotta, hogy elijesztő komolysággal özvegy Derecskey Lőrinczné tanácsosnénak nevezte magát és e címet a legszigorúbban megkövetelte, de más részről egyik gyermekkori bogarát a másik után bocsátá szelnek.

A többi között akár saját kezdeményezéséből, akár atyjá-

nak bőven indokolt tanácsából, végkép lemondott a gondolat-ról, hogy öröklött vagyonát hazafias, műveltségi és jótékony czélokra áldozza. Mert kezdte észrevenni, hogy a kényelmes lakás és évenként négyezer forint jövedelem elkerülhetetlenül szükséges rangjának főtartására. Tegyük hozzá, hogy 1843-ban négyezer forintból legalább is úgy élhetett az ember, mint ma tízezer forintból.

Mi lett a latin nyelvtani leczkékből? Csakugyan hozzá kezdett, hévvel és szenvedélylyel, de a néni ellenvetette: Matyók úr rettenetesen tótosan beszél; bizonyára túróczy dialectusban ejti ki a latin szavakat is; végre boszantó az, ha úri hölgyhez olyan instructor jár, a ki rendesen kétes, néha határozottan szennyes fehérneművel teszi tiszteletét.

— Végre is — fejezé be a néni érveinek sorát — legyen a Herr von Tacitus olyan híres classikus, a minő akar lenni, de annyit még sem ér, hogy a város legszebb s legfiatalabb menyecskeje törje fejét érte és síma arczára redőket gyűjtsön.

Ezzel aztán a nyelvmester urat a következő hónapra előre kifizették s további szíves fáradozását megköszönték.

És a szabadság, függetlenség gyönyöre, melyre úgy sóvárgott? melynek ismeretlen ízét oly forrón sóvárogtá? Úgy volt vele, mint más földi boldogsággal, szép volt az a távolban, igen mindennapi a gyakorlatban. Hogy mentegesse korábbi tévedéseit, sokszor mondá:

— Én nem azért akartam szabad lenni, hogy mindent tegyek, a mit tehetek. Engem csak a rabszolgaság boszantott, hogy nem cselekedhettem azt, a mit különben sem cselekedtem volna!

Következett azonban egy nap, melyben a néni, támogatva a papa tekintélyével, kiszámított rohamot indított az örökös gyász-viselés ellen. Azt mondták: minden dolognak meg van természetes határa; a férj halálának évfordulója letelt, teljesítve van a szent kötelesség, most már az élet egyéb követelményeire is gondolnunk kell.

— Hogyan? — felelt elrettenve a vétkes gondolattól az özvegy — egyszerre, mintegy ketté vágva, elfeledjem multamat? Egy napról a másikra, mint a kripta falára ragadt gubó, átváltozzam aranyos pillangóvá? Ma még rajtam minden korm-fekete, holnap kék, sárga, vörös és rózsaszínű legyek?

— Minő túlzás! senki sem kíván tőled elhirtelenkedése-

ket. Hiszen van díszes átmeneti állapot is. Van szürke szín, akár tisztán, akár áttörve fehér vagy fekete sávolyokkal. Ezt fél gyásznak nevezik; annak pedig régen megjött ideje.

— Szívemben soha.

— Nem hallgatsz atyád parancsolatára?

— Ha parancsolsz atyám, engedelmeskednem kell.

— El is várom tőled.

Így aztán legalább öltözék tekintetében történt egy kis változás; a többire nézve maradt minden a régiiben. Látogatók nem jártak a házhoz, mert Viktoriával egykorú asszonyok nem léteztek a városban; leánykori barátnék nem háborgatták. Rendesen otthonn ültek s a néninek csak olykor sikerült hűgát valamelyik kereskedő boltjába becsalni. Ha pedig csak sétálni mentek, a friss levegő szívásnak mindig az volt vége, hogy betévedtek a temetőbe, a hol a kesergő özvegy mindig talált föl valamit, a mivel a gyepes sírhalmot és a kevés ízléssel faragott obeliszket fölékesíteni kívánta.

Így tartott ez márczius végeig, a midőn szeszélyes éghajlatunk játéka következtében a csalóka meleg sugarak kifakasztották a fák rügyeit és elhitették a városi néppel, hogy a tavasz megérkezett.

Épen delet harangoztak a toronyban, a midőn egyszerre a csendes utcán kocsi közeledik s megáll a kapu előtt s valaki a ház csengetyűjének sodronyát erősen meghúzza.

A néni lopva tekintett ki az ablak függönye mögül s látta, hogy egy igen előkelő külsejű, de már nem fiatal hölgy lép az időközben megnyitott kapu alá.

A következő perczben a szobalyány már bevezeté a látogatót, a kit így legközelebről is megtekintve, senki sem ismert.

— Bocsánat, ha háborgatom — kezdé az idegen nő — én özvegy Szenczy Tamásné vagyok s meg akartam látogatni a hölgyet, kit velem együtt ugyanazon gyászos sors szellemi rokonságba hozott.

Senki sem értette ugyan e bevezetés célját, de a vendégszeretet kötelessége szíves fogadtatást parancsolt s így mindnyájan szokott rendben helyet foglaltak.

— Meg kell mondanom, mi adott bátorságot nekem, hogy e házba lépjek. (Ekkor egyenesen a néni felé fordúlt s kizárólag hozzá intézve szavait folytatá:) Minket a gyász és szerencsétlenség joga vezet egymáshoz. Én is, kegyed is, mindent, a

mit e földön bírtunk, betemettünk egy hideg gödörbe. Az én férjem sírja majdnem közvetlen közelében emelkedik Derecskey tanácsos emlékkövével. Én már többször láttam önt ott könynyeket hullatni, ne vegye tőlem rossz néven, ha fájdalomtól sujtott társnője kegyeddel meg kívánt ismerkedni.

— Asszonyom, nagyon lekötelez részvétével — felelt a néni — de én nem vagyok Derecskey Lőrinczné. Az elhunyt tanácsos özvegye itt ül mellettem, az én kis húgom, a kinek atyjáról nagynénje vagyok.

A látogató nő zavartan nézett a ház úrnőire. Azt hitte (ki tudja? hát ha csak színlelte) mintha félreértene a hallott szavakat, de mégis kérdé:

— Ez a gyermek?

— Elmúltam tizenhét éves — felelt Viktoria nem épen büszkén, de valahogy mégis figyelmeztető hangon.

— Oh Istenem, hogy lehet ez?

— Megtörtént, tehát lehető volt.

— Tizenhét éves korában egy esztendő özvegy? Oh kedves leányom, akkor kegyed nem sokáig élvezhette a házasság boldogságát. De én annál nagyobb lelki gyönyörűséggel tapasztalom, hogy ily viruló . . . oh még alig fakadó korban, a midőn a szív mindenfelől csak a boldogság igyekszik fölvidámítani, az özvegyet szomorú arczzal és kisírt szemekkel a ház szentélyében találom. Ah, tehát e nyájas, szelíd kis teremtes az, kit a durva sors ily rettenetes megpróbáltatás alá vetett? Fogadja anyai könnyeimmel kísért legőszintébb részvételemet s engedje meg, hogy alkalmat keressek, melyben a bánkódó lélekkel bővebben is megismerkedhessem.

— Oh asszonyom . . .

— Ne feljen! Semmi sincs távolabb tőlem, mint valakinek érzelmeit erőszakolni. De higye el, ha megismer engem, tapasztalni fogja, hogy bennem érzékeny szív dobog s nem leszek érdemetlen barátságára.

— Oh asszonyom . . .

— Köszönöm; köszönöm kedves kis leányom e bizalmát. Azonban nem élek vissza jószágukkal és türelmökkel. Ím látogatójegyet. Budán lakom a várban. De ne ijedjenek meg. Isten őrizz a szerénytelenségtől, mert én viszonzlátogatásokat remélni sem merem. Hiszen jól látom, mily csendes elvonúltságban élnek, de valahol mégis találkozhatunk. Legbizonyosabban a

temetőben, a hol elfelejthetetlen szeretteink nyugosznak. Engedje meg, édes leányom, hogy e felhőkbe borúl, de azért annál igézőbb homlokot megcsókoljam.

És meg is csókolta, először a homlokot, aztán az arcot is mindkét felől.

Ennyiből állott özvegy Szeczy Tamásné ő nagysága első látogatása, mely egy perczel sem tartott tovább, mint a mennyit a bevett szokás megenged.

Eltávozván a látogató, a néni oda volt a bájtól és gyönyörtől, gondolván, hogy az ily kedves ismeretség kis hűgának kedélyére mint gyógyító balsam fog hatni.

— Leánykám, ez szerencsés nap volt mindkettőnkre. Ily nemes szív, fenkölt érzelem és legőszintébb részvét a közös fájdalomban.

Viktoria nem mindjárt felelt; elébb vissza idézte emlékezetébe a látogatásnak minden szavát, megbírálta modorát, s kitalálni akarta idejövételének célját; s aztán mondá:

— Én e nőt édeskésnek és hízelgőnek találtam.

— Oh, ne gondolj ilyet. Csak legbensőbb érzelmének engedett szabad folyást. Majd elolvadt a boldogságban, hogy téged épen olyannak talált, mint legjobban kívánta.

— Mikor belépett, legelőször is rám vetett kémlelő tekintet. Csak azután fordult feléd, mintha te volnál sorsosa özvegyi fájdalomnak.

— Nagyon természetes. Ki keresné benned a nyugalmazott tanácsos özvegyét? A látszat mindenestre mellettem tanúskodott.

— Kívánom, hogy neked legyen igazad, nénikém. De hidd el, e nő jól tudta, ki vagyok én? ki vagy te? Csak játszott a tudatlanságát, hogy őszinteségében még inkább ne kételkedjünk. Ezért azonban nem szabad róla rosszat mondanom, lehet hogy csak megbocsátható kíváncsiságból akart engem látni. Hiszen az egész város beszél egy leányról, a ki özvegy asszony! Nem csoda, ha az emberek az ily különös ritkasággal közelebről is meg kívánnak ismerkedni.

— Ez indokolatlan bizalmatlanság. Kérlek verj ki fejedből minden igazágtalan gyanút. Szegény asszony, ha hallaná vélekedésedet, megrepedne a szíve csalódásában.

— Úgy beszélt, mint a ki előre betanulta mondlókáját.

— Annyi bizonyos, hogy látogatásának viszonzását nem várja.

— Igen, azt mondta, de tudta, hogy nagy és erős ok nélkül ez udvarias kötelességünk teljesítését el nem mulaszt-hatjuk.

Így vélekedtek Szenczy Tamásné váratlan megjelenéséről az ős-útczai házban. A hölgyek nem értettek egyet, de vitatkozni sem akartak, s így abba hagyták a dolgot.

Néhány nap szokott módon háborítatlanul folyt le; pénteken azonban, a hétnek azon napján, melyen Lőrincz bácsi meghalt, hölgyeink rendesen kimentek a temetőbe.

Az jó séta volt az Ősz-útczától a Váczi-úti temetőbe, de onnan vissza felé kocsira szoktak ülni.

Délután három óra múlt, a midőn hölgyeink a temetőbe érkeztek s a fehérre festett kapun túl, a homokos úton (inkább esapáson át) Kisfaludy Károly emlékkövét balra hagyva, az elhunyt férj sírja előtt egy kőből faragott padon elhelyezkedtek.

Viktoria késedelem nélkül imákba és ájtatos elmélkedésekbe bocsátkozott. Ilyenkor lelke túlvilági tájakon szárnyalt s a föld érdekei hidegen hagyták. A néni közönyösebb kedély-állapotában, jobbra, balra jártatta szemét s nézte, mi történik a szomszédságban? Egy frissen ásott gödörbe új halottat hoztak, a régibb sírhalom mellé gyászoló hátrahagyottak gyülekeztek.

A többi között mintegy húsz lépésre tőlök köemlék nélküli, de gyepvel borított és gondosan öntözött sírhalmot látott, melyen igen előkelő külsejű, föltünőleg szép, majdnem leányarcú fiatal ember ült, sírt, zokogott és zsebkendőjével törölgeté könnyeit.

A néni (talán csak unalmában) kíváncsi volt megtudni, ki lehetett e siránkozó? Bizonyára csak elvesztett atyját vagy anyját gyászolhatta, mert fiatalabb volt, mint sem már korán elhunyt nején búsongott volna.

Épen erre járkált gyepnyeső sarlójával és öntöző kántájával egyik kertésze a temetőnek s a néni kérdést intézett hozzá.

— Bizony nem tudom én, nagyságos asszonyom. Nagyon régi sír ez; sok esztendeig senki sem gondolt vele, a fakeresztet is ellopták tüzelőre, de most néhány hét előtt jött az a fiatal úr, újra föltöltette a besülyedt sírt, szépen begyepeltette, öntözteti s minden pénteken meglátogatja. Hogy kicsoda, micsoda? soha nem hallottam.

Az értesítés nem sokat ért, de a néni, a ki csak időtöltésből bocsátkozott szóváltásba, akármivel is megelégedett és igen örvendett, hogy kis húga ma épen hamarabb készen volt föladataival, s mindketten elhagyhatták a szomorú helyet.

Egy darabig, a város széléig, mindenesetre gyalog kellett menniök, mert e vidéken ugyan bérkocsik nem állomásoztak.

Azon időben magasra hányt országút vezetett Vác felé s jobbról balról legalább három öl mélységű lapályok húzódtak éjszak irányában.

A városi sétálgató népség ily messzire soha el nem vetődött, de most a mélységnek víztől mentes szigetein egész csoport úri fiatalság lézengett s nagy érdeklődéssel nézegetett valami rendkívüli újságot.

Oly valami hallatlan, csodálatos és eddig soha nem látott kezdeményezés keletkezett itt, a minő Árpád vezér bevonulása óta most történik először. Tudniillik, komolyan, tényleg, szilárd elhatározással, kőből és téglából épen most kezdték az első magyar vasút pályaházát építeni. Nem a mostani «arany sarkantyún forgó tündérkastélyt», de csak egy kezdetleges földött csarnokot, hogy az utazók kocsira szállván, meg ne ázzanak. De azért a lelkesült ifjúság valósággal hitte, hogy ezentúl mi is amerikaiak, angolok és francziák leszünk a műveltségben és fölgazdagodási eszközökben.

A sok gyönyörködve nézegetők közül egy fekete alak mindjárt kivált a tömegeből s háromszoros kalapemeléssel üdvözölte a hölgyeket a távolból.

— Ki ez? — kérdé suttogva a néni?

— Elfeledkeztél róla? Egy év alatt meglehetősen szakála nőtt, de én mégis megismertem. Az a hegyke jurátus, a kit a papa útközben szedett föl valahol, és egész évig ebédet kapott nálunk.

— Ah, emlékezem. Pogány Zoltán! Papád csak azért pártfogolta, mert szörnyükép régi nemeslevele van. Olvastam az újságban, hogy megtették a vármegyén főjegyzőnek.

— Csak harmadik aljegyzőnek.

— Az is sok. A kamaránál vagy a consiliumnál tíz évig ingyen szolgálnak. Azután lesz a fiatal emberből fizetéses praktikáns, accessista, ingrosista, végre ha öszülni kezd, concipista. Örülök, hogy bátyád, Laczi, jó protectio mellett mindjárt gyakornokságon kezdhette.

Farkast emlegettek s a kert alatt kullogott. Egyszerre csak toppantott valaki a hátok mögött és épen ő volt, a reményteljes Laczi, a ki rögtön ajánlkozott, hogy a «pokolból is de mindjárt elértemt egy fiakert!»

Mindjárt elment, vígan füttyörészve s majdnem mazurlépésekben. Nem sokára csakugyan hozott kocsit.

Ezalatt a néni látta, hogy szeretett unokaöcscse s az a fiatal ember, a ki a temetőben annyi forró könnyet hullatott egy sírra, egymást mint ismerősök köszöntötték.

— Laczikám, ki volt az az úr?

— Hogyan? ti nem ismeritek? Ez most Budán a világ nyolczadik csodája. Roppant talentum, hallatlan kapacitás; megérdemelné, hogy bemeneti díj mellett, pénzért mutogassák. Képzeljétek. Hat év óta szolgál, még nincs harmincz esztendő és már concipista! Értettétek-e? Concipista!

Akkor még nem termett annyi «fogalmazó», mint ma: de nem is laktak bútorozott hónapos szobában (külön bejárással!), 1843-ban a concipistaság tekintélyes állás volt; irigyelte az ifjúság, s mint eszménykép tündöklött a férjhez menendő leánysereg szeme előtt.

— Hogy hívják?

— Szenczy Rudolfnak. Hidd meg néni, óriási jövő vár rája. Tíz év múlva a titkárság, húsz év múlva a tanácsosság oly bizonyos számára, mintha zsebében hordaná.

— Meg is érdemi, mert derék ember és nemes szív lakik benne. Épen most láttam, hogy meglátogatta atyja sírját és úgy könnyezett, hogy zsebkendőjét is kifacsarta.

— Nem értelek, néném. Szenczy Rudolf apja több mint húsz év előtt halt meg és nem is Pesten.

— Honnan tudod?

— Honnan? Az egész Buda minden bureauja hiszi és vallja.

— Tévedés lehet a személyben.

— Nincs annál semmi sem bizonyosabb. Az öreg Szenczy Miklós a legdicsebb korhely volt valaha Gömörben. Egyszerre csak jött az új törvény s a hitelezők csődöt kértek ellene.

— Szegény ember.

— Az már igaz, hogy a ki csődbe esik, nem gazdag. Egy ezüst huszast még is kap napjára a tömegeből, míg pöre le nem foly. De Miklós uram nem várta be e határidőt; egy havas-

esős lucskos reggelen fölment az üres granarium padlására és fölakasztotta magát.

— Hiábavaló beszéd; ez úrnak édes atyja a pesti temetőben nyugszik és sírját fia gondosan öntözteti.

— De nénikém, ha én positive tudom az egész históriát. Miklós uramat pap nélkül, a falu temetőjének árkan kívül ásták a földbe, azóta még a varjú sem károg fölötte.

— Oh Laczi — szólt közbe Viktoria, a midőn a kocsi hágsójára lépett — te igen szeretetlenül beszélsz embertársad felől. Menj, imádkozzál, ne hogy kísértetbe essél. Erre tanít az Írás. Isten veled!

A kocsi megindult s a hölgyek az útczai lámpák meggyújtásának idejére boldog otthonukba érkeztek. Laczi úrfi pedig sokáig tusakodott: mi köze lehet a néninek a Szenczy urakkal? Rudolf concipistával úgy, mint az öngyilkos Miklóssal!

— — — — —

Egy szép este Pestmegye harmadik aljegyzője saját értékének büszke öntudatában lépdelgetett végig a Hatvani útczán, s maga sem tudta mikép, kiszármazott a Kerepesi út saharájába.

Egyszer csak félre tekint és régen nem látott ismerőssel találkozik.

— Ah, te vagy Matyók? hol jársz itt, a hol a madár sem jár?

— Hát csak ögyelgek. Hogy vagy? Mi újság a városban, a nagy világban?

— Semmi; de mégis valami. A múlt héten régi ismerősökkel találkoztam. Köszöntöttem őket, a nénit és hűgát. Azt hiszem megismertek, daczára hatalmas szakálomnak, a mi azóta nőtt.

— Septemvirékről beszélsz?

— A hölgyek a temetőben jártak. Sokáig kétkedtem, fölajánljam-e kíséretemet, a midőn kocsi jött, fölültek rá s haza hajtottak.

— Kár, nagy kár. Mert hát köztünk legyen mondvá ez a leány-özvegy asszony ma igen kapós parthie s Pest-Pilis-Solt megye aljegyzője elfogadható kérő lehet.

— Nem vagyok szerencsés az asszonyok előtt.

— Mert meg sem kísérelted. De gondold meg, gyönyörű gyerek, csinos ház, évenként négyezer pengő biztos jövedelem!

Azonban én talán épen az ellenkezőre akartalak figyelmeztetni. Képzeld, az öreg Lőrincz bácsi ravasz is tudott lenni. Halála előtt végrendeletet írt, még pedig egy helyett kettőt.

— Az annyi mint egy, mert a későbbi végkép megsemmisíti az előbbit.

— Attól függ, kinek a kezére bízta? Ez a titkos bizományos most azt használhatja, melyiket akarja.

— Tudtomra, neje egyszerűen mint özvegy az összes vagyion birtokába lépett s mai napig háborítatlanul élvezi.

— Azt látom én is; sőt tudom, hogy sem a városházán, sem a megyében Derecskey-féle végrendeletet ki nem hirdettek. Pedig két ilyen okirat létezik.

— Honnan tudod? Akkor hallottál valamit, a midőn a házhoz jártál a latin nyelvtanra?

— Ott ily dolgokról nem beszéltek. Hanem a tót diáknak jó szagláló orrot adott az Isten. Egészen véletlenül nyomra akadtam s azon haladva, érdekes titkokat fedeztem föl.

— Érdekel ez téged?

— Engem? egy cseppet sem, de egyet-mást tudni, mindig jó. Halld csak történetemet. A múltkor Mátyás napján, patronusom ünnepén, víg estét akartam magamnak szerezni s bementem egy józsefvárosi csapszékbe egy pohár sörre. Kit találtam ott? a két kis Hausherrt, kik a tanácsos házassága mellett mint tanúk szerepeltek. Ezek az emberek nagyon büszkék e megtiszteltetésre s beszéd közben azzal is dicsekedtek, hogy nagyságos Derecskey tanácsos úrnak végrendeletét is aláírták.

— Az egyiket vagy a másikat?

— Mindkettőt, de az egyik ember csak az egyiket, a másik a másikat írta alá, egymással pedig nem találkoztak. Világos tehát, hogy két külön végrendelet jött létre. És most is kettő van, ha csak az elsőt meg nem semmisítették.

— Ez a kérdés.

— Ez s mellé még az, hogy a házasság utáni végrendeletnek bizonyára egészen másként kell hangzani, mint a korábbinak. Más szóval, a mi jó volt a házasság előtt, használhatatlanná vált a házasság után.

— Ez rendesen így történik.

— Kétség kívül. De akkor hol rejlik a véglegesen jóvá hagyott rendelkezés? Kinek kezére van bízva? Miért nem áll elé vele e titkos egyéniség? Azért, mert barátja s jóakarója az

özvegynék, vagy ellenkezőleg ellensége? Mindent megfontolva, az ember azon gyanúra ébred, hogy itt egy végrendelet elsikasztásának bünténye forog fönn.

— Álmodozol, barátom. Különben pedig, ha még most is egy kicsit tót fiskálisnak tartod magadat, élj nemzedet bölcs mondásával: «ne oltsd, a mi nem éget».

— Ebben már igazad van. Verjük ki fejünkéből és beszéljünk okosabb dolgokról.

— Épen ezt akartam mondani. Ünnepeljük meg szerencsés találkozásunkat s jer velem vacsorálni. Pompás társaságba viszlek, a hol pohárcsengés között minden este elintézzük a haza sorát.

Ezzel karon ragadta barátját s visszafordítá a város felé. Végig mentek a Hatvani, Kígyó és Váczi-útczán, átesaptak még a Dorottya-útczára is, míg végre balról a Duna felől, a legszélsebb házban lévő vendéglőbe léptek.

Matyók rettenetesen megijedt, mert e házban, melynek első emeletén ma a miniszteriális «szabadelvű kör» szállásol, azon időkbén az aristokratikus «nemzeti casino» fényes termei nyíltak. A földszinti vendéglőbe azonban szabad bejárása lehetett mindenkinek. Ily czifra helyen Matyók úr még soha meg nem fordult, jól tudván hogy ha a vendég szerénykedik s nem is válogat, a fizetéskor egy ezüst huszason alól föl nem kelhet az asztaltól! Szerinte oly luxus és eszeveszett pazarlás, mely gazdag grófoktól, báróktól telhetik ki.

A széles és tágas étterem (mely ma egy porcellán-kereskedőnek roppant árú-csarnokát képezi) így esti nyolcz óra után már telni kezdett, de Zoltán társaságának számára külön föntartott asztal volt terítve.

A megye tisztelt aljegyzője, teljes forma szerint bemutatá barátját, a kinek kétes öltözéke nem sok ajánlatost mutatott, de annál inkább imponált hangzatos nevével, melyet egy ismert nevű püspök s főrendi táblai szónok is viselt.

E társaság politikai nézetek tekintetében rendkívül tarka színezetet visel, a mi csak érdekességét és mulatságos voltát emelte. Egy pár liberális ügyvéd, divatba került fiatal orvos, néhány kormánypárti hivatalnok és megyei tisztviselő a központból. Végre, a mi sehol sem hiányozhatik, egy journalista, a «vezérczikk» írók categoriájából.

A legérdekesebb figurát minden esetre Szenczy Rudolf,

helytartósági concipista képezte, a ki teljes benső meggyőződésből a legdühösebb pečovics-hitet vallotta, de azért még is legörömostebben a szabadelvű ellenzék szóvivőinek társaságába járogatott.

Természetes dolog, hogy e körben aztán a pártja ellen ellövött minden nyilvesszót, szélteben el kellett fogadnia. Ha Európa vagy a világ bármely zúgában a conservatívek valami új turpisságot követtek el, ezért itt Rudolf urat tették felelőssé. És ő mindig el is vállalta a védelmezést; jól vagy rosszul, de soha néhány sikerült és igen csattanós phrasis nélkül.

— Nagyságos uram; szolgálhatok étlappal?

Ezt a pinceszér mondta, a szokott hivatalos német nyelven. Matyók, a ki ez akkor még nem igen pazarúl osztogatott czímet életében ma hallotta legelőször saját becses énjére alkalmazva, átvette az elrettentő terjedelmű írott és nyomtatott ívet s mindjárt gonoszat sejtett.

Hogy ily helyen minden drága lesz, arról nem kételkedett, de a mit látott végtől végig az egész litanián keresztül, az már égbekiáltó útonállás, rablás és zsványság volt. Hallotta-e emberi fül: minden hús-étel, pecsenye vagy becsinált, kivétel nélkül 30 sőt 35 krajczár, váltóban! s miután az evéshez legalább egy kvaterka kőbányai is kellett, az ezüst huszas pedig 50 réz krajczárnál többet nem ért, tisztán és világosan állott, hogy szép fényes pénzéből nem sokat kaphat vissza a pinceszértől; alig annyit, hogy a kaput kinyitó házmestert a rendes két garassal honorálhassa.

Szerencséjére, míg így hosszasan tanulmányozná az étlapot, Zoltán már mindkettőjük számára gondoskodott, hozatván egy-egy ételt, mely a szakács művészetének remeke lehetett, de a keresztyén ember, kinek elébe tették, el nem találhatta, késsel, villával vagy kanállal nyúljon-e hozzá?

A vita és élczeskedés ezalatt háborítatlanul folyt. Épen most valamely henyén odavetett megjegyzésre Szenczy Rudolf concipista, mint a lőpor lobbant föl s vitézül kibontotta a magyar conservatív pártnak mindig büszkén és kérkedve főnhordott zászlóját.

A vezérczikkező vendég csak leste, mikor kerül rá a sor a feleletre, s aztán a legelső kedvező pillanatban szónoki hangon rágyújtott:

— Magyar conservatív politika! Miféle mesebeli vadállat ez?

Létezik ily képtelenség? Megállhat ily önmagának ellenmondó absurdum? Az én tapasztalásom szerint az összes conservatív iskolákban csak egyetlen egy szóra tanítják a növendékeket. A ki e szót, akár mint a papagáj, megtanulta, tökéletesen befejezte tanulmányait.

— Oh, oh? s melyik ez a szó?

— Melyik? hát az örökön örökre ismételt brutalis «nem». Jöhet aztán a haza sorsán javítani óhajtó ellenzék részéről ezer és ezer hasznos indítvány: a conservatívek unisono chorusa rá kiáltja nem, nem! s akkor ha itt alant nem is, de oda fenn a dolog okvetetlenül kútba esik. Magyarországon nincs és nem lehet conservatív politika.

— Hogyan? ön tagadja, hogy nálunk conservatív párt volna?

— A párt létezéséről nem szóltam, de nincs értelme a párt létezésének. Ugyan az ég szerelmére kérem önt, mondja el egyszer részletesen nekünk, minő drágalátos állapotok azok, melyeknek épségben való föntartására így összeesküdtek?

— Minő állapotok ezek? Hála Istennek, daczára a századok mostohaságainak, még sok kincsünk maradt, a mit conserválnunk kell. Maga az ősi alkotmány, a gyönyörű szép nemesi szabadság; az ország határainak épségben tartása és a mit legelőször kelle vala említenem, az ősi trón fényének fönmaradása.

— Ezek nem forognak veszedelemben. Elhizsem, hogy tetszik önöknek az ősi alkotmány. Nekünk is tetszik, de csak úgy, mint megírva van s nem mint önök magyarázzák. Az önök alkotmányát maga Metternich herczeg is imádja. Mert e mellett önkényesen uralkodik s az ország jövedelmeit felelőség nélkül fordíthatja Ausztria javára. Az önök magyar constitúciója a gyakorlatban nem ér egy pipa dohányt.

— Ez már megsértése öseink legszentebb hagyományának. Maga a fönséges nádor, a ki elismerten böles államférfi, el van ragadtatva a magyar alkotmány nagyszerű szerkezetétől s azt mondta: a német, a franczia, az angol is írgiyelheti tőlünk.

— Mások gusztusáról nem felelek. Különösen Metternich herczeg méltán imádkozhatja a magyar alkotmányt, mert épen ennek segélyével mindjárt csírájában agyon verhet minden reformot, a mitől pedig jobban irtózik, mint az ördög a szentelt víztől.

— Ki mondja azt, hogy Metternich herczeg, ő excellentiája irtózik a reformoktól? Hát ki szállította le a postára tett levelek viteldíját 13 pengő krajczárról kilenczre? Ki engedte meg, hogy az iskolákban a szünidőt szeptember-október helyett augusztus-szeptemberre áthelyezzék?

— Oh roppant gyökeres reformok! Ha meghal ő excellentiája, kívánom, hogy e halhatatlan érdemeit fölírják sírjának márványára.

— Érdemeit nem az elhamarkodott újításokban, hanem a szép és hasznos dolgoknak föntartásában fogják megörökíteni.

A vezérczikkező tűzbe jött. Egyszerre az a jó gondolat jutott eszébe, hogy mindent, a mit az arczátlan censor egy idő óta kitörlött hírlapjából, most egybevonva világá bocsáthatja.

Mindjárt rá is kezdé:

— Lássuk csak, legalább a vastagabbját, a mit önök conserválni akarnak. Azt, hogy a rendek tábláján egy bíró, a personalis elnököljön s a jegyzőkönyvet a protonotariusok vezessék? Azt, hogy a megyei tisztviselők és országgyűlési követek választó-közgyűlésén, a lóköto, ha nemes és veletlenül nem ül börtönben, szavazzon, a gazdag, értelmes, becsületes polgár, kereskedő, iparos kizárva maradjon? Azt, hogy a paraszt fizesse az adót, vigyék fiát osztrák katonának, csinálja éhes gebével az országútat, az úr pedig öt lovas fogatával végig hajtson rajta? Azt, hogy a só, vám és bányák jövedelmeit olvasatlanul hordják Bécsbe? Azt, hogy Ausztria vámot vessen terményeinkre, az iparezikket pedig ingyen bocsássa be? Azt, hogy a helytartó tanács nyakán a kancellária üljön, ennek pedig az osztrák miniszter parancsoljon? Azt, hogy a magyar királyi udvari kamara még annyi önállósággal se bírjon, mint a Lajtán túl akár melyik financz-directio? És a többi és a többi.

Most már Zoltán is szóhoz jutott.

— Jól beszéltél, barátom, de kérdem tőled, körülbelül hány év kellene ahhoz, hogy a mai törvényhozási tényezőkkel annyi visszaélést kiírtsunk s helyébe a szabad alkotmány követelményeit érvényre emeljük?

A vezérczikk-író megzavarodott:

— Hány év kell hozzá? Barátom, én próféta nem vagyok. Ki tudja, hány? Lehet száz is. De a nemzetek életében a

századok is csak múló perczek. Legalább evvel vigasztaljuk mi néha olvasóinkat.

— A prófétákat nevelő semináriumba én sem jártam — folytatá Zoltán — de elmondom, a mit egy bölcshatalomtól hallottam. Mihelyt megértek az eszmék, okvetetlenül csak hamar életbe is lépnek; a mit egy ország összes értelmisége követel, azt az egyesek érdeke, vagy korlátolt fölfogási tehetése meg nem akadályozza. Már nem lehet messze a válságos percz, melyben a mai korhadt dicasteriumok, mint kártyavár halomra dőlnek! Arra közvetlenül megjelennek a felelős magyar miniszterek és ezekkel a reformok egész rendszerét annyi idő alatt létre hozzuk, a mennyi kell arra, hogy a kész törvényjavaslatokat néhány napidíjas tisztára leírhasa.

Éltek-e 1843-ban ily merész ábrándozók? Írjuk ide a feleletet, hogy csak nagyon kevesen. Még pedig épen azok reméltek legkevesébbé, kik hivatva voltak arra, hogy öt év multán a kormány gyeplőit kezökbe ragadják.

Szenczy urat főleg a korhadt dicasteriumok leomlásának megjövedölése bosszantotta. Micsoda? gondolá magában, az az excellentiás elnökökből s tagokból alkotott főhatóság, a hol ő most mint concipista működik, tíz év múlva titkár, húsz év multán pedig tanácsos lesz, ez dölne le egy fuvallatra? Látszik, hogy ez a Zoltán nem jár föl Budára. Űtné be csak az orrát a mi szilárd épületeinkbe, majd tapasztalná, hogy a mit apáink bölcsen megalapítottak, még századok leteltével ifjú erőben fog virágozni és gyümölcsöt teremni!

Így vitatkoztak, de nem haragosan és egymást gyűlölve, inkább tréfásan és enyelegve, minden párt teljesen meggyőződve lévén saját hirdetett tanainak csálhatatlanságában.

Különben pedig úgy látszott, hogy Szenczy Rudolf úr épen ma nem volt igaz elemében és inkább csak «zászlója becsületeért» küzdött, s azalatt lelke más, sokkal virágosabb, tájkon kalandozott.

Szép szóke fiatal ember volt, csak ajkainak metszete gerjesztett bizalmatlanságot. Mosolyában, barátságos bizalmaskodásaiban mindig volt valami erőltetett és őszinteség nélküli kedvesség és buzgóság.

Igen büszke volt hivatalára és ahhoz kötött reményeire. Hanem mégis elismerte, hogy a húsz év, míg megjö számára a tanácsosi rang és fizetés, sokkal hamarabb letelnék, ha ez-

alatt a papírfogyasztáson kívül más valami foglalkozást is szerzhetne.

Például, ha baza érkezvén tentaillatú irodájából, otthon kellemes kis feleséget találna, a ki őt, minden percet számítgatva, ebédre várná. De nem olyan feleséget értett, minőt Pesten, Budán, minden újjára tízet ajánlgattak neki, hanem egy bizonyos kiszemelt ragyogó szépséget, a ki kimeríthetetlen bájjai mellett még négyezer pengő forintnyi biztos évi jövedelmet hozna a házhoz!

És miért épen s határozottan csak négyezerről álmodozott? Hiszen három sem lett volna kevés; az őt sem az elviselhetetlenségig sok?

Mert hát rejlett valahol a háttérben bizonyos makranczos barna jószág, mely minduntalan épen a «négy»-es számot hozta emlékezetébe. Még ugyan nem férhetett e «remény» közvetlen közelébe, de már történtek lépések, melyek az utat arra felé egyengeték.

A szokott órában eloszolván a társaság, Zoltán, Matyók és a vezérczikk-író hazafi a város keleti része felé indultak.

Matyók volt, a ki legtávolabb lakott; ott valahol a vasútczán, mely akkor még a «respectabilis» városrészek közé sem tartozott. Búcsút vón tehát már a Granátos-útcza sarkán. Kezet szorított Zoltánnal először udvariasan, másodszor sokkal melegebben, mintha súgta volna: köszönöm a vacsorát.

Zoltán és a hírlapíró társa magokra maradván, csendesen lépdeltek a megye háza felé.

— Honnan ismered te a püspök unokaöcsését?

— Együtt jurátuskodtunk Strpkovszky septemvir oldala mellett.

— Barátságot tartasz vele?

— Becsülöm, mert szerény és tisztességes ember.

— Nem tudod, hogy kikiáltott uzsorás?

— Ő? a szegény élődsdi?

— Ezereket forgat undok üzletében.

— Ez rágalom, pajtás. Nekem legalább négyszer-ötször kölcsönzött apróbb összegeket, de semmi áron nem akart kamatot elfogadni.

— Annál kevésbbé bizzál benne. Ki tudja, mi célja van? miben akarja hiszékenységedet kizsákmányolni? Bocsáss meg,

ha baráti kötelességemnek tartottam, hogy figyelmeztesselek. Jó éjtszakát.

— Isten veled.

A megyei hajdú már forgatá a nagy kulcsot a zárban, megnyitá a kaput és alázatosan süvegelve bebocsátá a tens aljegyző urat.

PÁLFFY ALBERT.

BARÁTI KÖRBEN.

Biztos hely e vadásztanya,
— Zuhoghat künn a fergeteg! —
Mint gyermekét a hú anya,
Vidám kedvünk úgy védi meg.
Hadd folyjon szó, csengjen pohár,
Bár az idő éjféltre jár!
Ki tudja, lesz-e még napunk,
Mikor megint találkozunk?

Sok éve, hogy nem láttatok,
Én is, ti is, megvénülénk;
Úgy mulnak évek, mint napok
S már életalkony int felénk.
Hadd folyjon szó, csengjen pohár!
Az elhanyagló napsugár
Még gazdagabban szórja szét
Utolszor fényét, melegét.

Eszünkbe jut, mi volt, mi mult;
Emlékké vált minden remény.
Oh hány reményünk sirba hullt
Az élet küzdő mezején!
Hadd folyjon szó, csengjen pohár!
Mi elmult nem ter vissza már,
És a ki küzdött, szenvedett,
Enyhíti az emlékezet.

Hiven szerettük a hazát,
 Küzdöttünk érte emberül;
 Virrasztottunk sok éven át
 A sebzett haldokló körül.
 Hadd folyjon szó, csengjen pohár!
 Ismét derült a láthatár,
 S mert nem hiába áldozánk,
 Te élsz és élni fogsz, hazánk!

Nem egy társunk kidült korán;
 Áldás lebegjen sirjokon!
 Mellettök a végső tusán
 Nem állott nő, gyermek, rokon.
 Hadd folyjon szó, csengjen pohár!
 Ha minket a végóra vár,
 Szelíden fogja bé szemünk
 Hü nőnk vagy kedves gyermekünk.

A fergeteg immár elül,
 A tiszta ég pirkadni kezd;
 Éltünk is így borul, derül,
 Egy testvér a hajnal s az est.
 Hadd folyjon szó, csengjen pohár,
 Ha búsan is, bucsúra bár!
 Im búra fordul örömünk,
 Legyen, — de el nem csüggedünk.

GYULAI PÁL.

A HÍD.

Éjfélkor a hídon álltam,
 Fent az óra ép' ütött,
 Háztetőkön hold világlott
 A setét torony mögött.

Láttam fényes tükör-képét
 A vizen, onnan felül,
 Mint egy arany serleget, mely
 Tengerbe hull s elmerül.

És mig távol ködbe olvadt
 Az édes nyár-éji bolt :
 Egy kohónak tűz-párája
 Vörösebb volt, mint a hold.

Ringatózó árnyak nyultak
 A setét híd-bolt alá
 És a tengerről jött áram
 Fölvevé és elkapá . . .

Ár-apálylyal járt alatta
 Egy hullám, mely elmaradt ;
 Hosszan elterült a hínár,
 Rajt' a fénylő súgarak.

S mint e híd-lábak közt zajgva
 Áradoznak e vizek :
 Gondolatok árja száll rám
 S pillámon egy könny rezege.

Ah, mi' sokszor, ah, de hányszor,
 Mult napoknak idején,
 Álltam éjféلكor e hídon
 S vizet, eget nézdelém !

Ah, mi sokszor, ah, de hányszor
 Vártam, hogy ez ár-apály
 Kébelén a vad, háborgó
 Óceánra mosna bár !

Szivem nyughatatlan égett,
 Éltem gonddal volt tele
 S terhem úgy nyomott, azt hittem,
 Meg se' küzdhetek vele.

De lehullt már vállaimról,
 Mindent, ím, e hab temet
 S már csak a mások keserve
 Árnyékozza éltemet.

De, a hányszor e fahídon
 E vizen átkelek én :
 Mint a tenger sós illatja,
 Multak gondja száll felém.

Elgondolva : hány ezernyi
 Viselé itt bánatát
 S hordva mind mind gondja terhét,
 Járt, maig, e hídon át.

Hosszu sorban látom őket
 Átmenőben és jövet,
 Nyughatatlan ég az ifjú,
 Görnyedt, lassú az öreg.

S mindörökké, mindörökké,
 Mig csak árad e patak,
 Mig terem szivünk érzelmet
 S életünk fájdalmakat :

Hold és megtörött sűgára
 És árnyéka megjelen,
 Mint szeretet jele égben
 S ringó mása idelen . . .

LONGFELLOW után, angolból

SZÁSZ BÉLA.

ÁRTATLAN VÁDLÓTTAK.

Nagyobb merészséggel nem-nyelvészek részéről, de nyelvészek részéről is több elfogultsággal sehol sem találkozunk, mint az úgynevezett nyelvhelyesség megítélésében. Vanuak, a kiket valamely hibás okoskodás, egyéni logikájuk vagy egyéni nyelvszokásuk elfogultakká tesz még olyan szólásokkal szemben is, melyeket mind a régibb s újabb irodalom, mind pedig a népnyelvnek összes tájszólásai igazolnak. Ismerek például egy szeretetreméltó székely tudóst, a kit senki a világon meg nem tudna arról győzni, hogy magyarosan s helyesen van mondva: *megebédeltünk, megreggeliztünk, megracsoráltunk*; szerinte csak az helyes, hogy *ebédeltünk, reggeliztünk, racsoráltunk*. E szerint nem is lehetne így megkülönböztetnünk a következő két gondolatot: *Épen ebédeltünk, mikor édes atyám megérkezett* és *Épen megebédeltünk, mikor megérkezett*; hanem vagy az első helyett kell azt mondanunk: *Épen ebédelünk rala, mikor megérkezett*, vagy a második helyett ezt: *Épen elvégeztük az ebédet, mikor megérkezett*. Pedig nyelvünknek minden hiteles forrásában kimutathatjuk a megrótt szerkezetet. Íme egynéhány példa: Hirtelen merít a vízből és jól megiszik belőle (Haller: *H. Hist.* II. 324). Átmegyünk az ebédlőbe, addig meggyantáznak a cigányok is (Kovács P.: *Fars. kaland* 12). Kiváltlak . . . Aranynyal, ezüsttel megfizetek érted (Arany: *Mátyás anyja*). Folyamparton ők leszáltak, megittattak, meg is háltak (Arany: *Rege a csod.*) Megállatott a hegy alatt, pihentetni a lovakat (a király, Lisznyai: *Palócz dalok* 157). Jóravaló asszony megvárja, míg az ura megebédel, és csak azután lát a maradékhoz (Baksay: *Gy. Ö.* II. 225). Megdagasztottak nagy ügyvel-bajjal (Arany L.: *Népmcsék* 177). Egy anyóka úgy megsüt-főz, hogy no (*Nyr.* VI. 469).

Egy más erdélyi történettudósunk váltig vitatta, hogy nem tud az magyarul, a ki ilyet tud mondani vagy leírni: *Három ökrömet elloptak. Az eső élet forrását fakasztott a szomjazó földnek.* Mint valami isteni törvényre, úgy hivatkozik arra a szabályra, mely szerint a személyragos tárgy nem lehet el a tárgyas ragozás nélkül, holott már sokszor kimutatták, hogy a legtörzsökösebb magyarok sem ügyelnek mindig eme szabályra, ha tudniillik a személyragos tárgy határozatlan. Vesd össze: Ki ad én szemeimnek könnyhullatásnak kútfejét? (= könnyhullató kút-főt, *Peer C.* 28). A nadrágomnak jó széles hajtását hagyjon szabó uram (= széles hajtást, Gyarmathi: *Nyelvmester* II. 206). Ez, fiam? Ezt híják fekete embernek, mivelhogy más nevét említeni sem mernek (Arany: *N. Czig.* 2: 71). Jaj Istenem, élettemnek adj végét! (*Népk. Gyűjtemény* III. 237). Talán ettől az ezettől volt keserű a főzelék; és ennek érzek keserű izit (Nép, Halason).

Viszont egy-két nyelvész mostanában annyira megy, hogy ilyenkor csakis a tárgyatlan alakot engedi meg s egyenesen hibáztatja az ilyen szerkezetet: *Néhány kedves könyvét találta meg a lomok közt. Négy osztályát különböztetjük meg a határozóknak.* Pedig könnyen kimutathatjuk, hogy ezt sem lehet mai irodalmunknak hibául fölróni, mert régi íróink s a népnyelv is élnek vele: Itt hatta egy bizott szolgáját (1547. *Leveles Tár* I. 38). Általjabb útját nem találta (Haller: *H. Hist.* III. 272). Nem látom semmi módját, hogy tudósabb legyek... (Mikes 4. lev.) A mi herczegünk beteges az unodalom miatt, mert én egyéb nyavalyáját nem látom (ugyanott 84. lev.) Tanúlj segíteni rajta, nagy ajándékját kapod (*Nyelvőr* X. 42).

Voltak nyelvészeink, a kik csak a *minket, titeket* alakokat akarták megengedni s a *bennünket, benneteket* névmásokat elítélték, mivelhogy szerintök épen oly érthetetlenek, mint a *velünket, nálunkat* stb. volna. De hiszen a *nálunknál jobb* stb. szintén olyan határozó szó továbbragozását mutatja s régente azt is mondták: *tőlünk-től jobb, tőled-től megrálva, nálam-nál kiül (ma nálam nélkül), véletek-vel öszve,* s Erdélyben ma is mondja a nép: *velemmel együtt,* sőt ezt is: *rajtunkon túl,* mint Mikesnél van egy helyt: *náladon kívül.* Mindezek, egész természetesen megmagyarázódnak, s legérdekesebb valamennyi között a *bennünket* története. — Különben Gyergyai, a ki ezt leghatározottabban hibáztatta, elítélte a *-ben* és *sem* alakok

használatát is ezek mellett *-be, se*. Igaz, hogy a mai kiejtés rendszerint ezeket a rövideket használja amazok helyett is, de az irodalmi nyelv nem önkénye szerint alkotta a *-ben-t* és *sem-et*, hanem csak megőrizte e régi s természetesen fejlődött szólásokat, melyeket még mai általános divatú alakok is igazolnak (*benn-em, v. ö. belé-m; sem-mi, sen-ki semfüsemfa*). Hogy pedig az irodalom konzervatív az ilyen jelentésbeli különbséget fődöző alakokban, arra minden nyelvben találunk példákat.

Egészen más eset az *-ok ök* és *-uk ük* személyragok kérdése. Vannak nyelvészeink, a kik ezt valami nagyon életbevágó kérdésnek tekintik, a kik csak az *-ok ök*-öt tartják szabályosnak és finomnak s a másikkal legföllebb a szép hangzás vagy különböztetés céljaira akarnak élni, hogy például a *lovok* két *o*-ja elkerülhető legyen, vagy a *bokruk, örömük, körük* meg legyen különböztetve a *bokrok, örömök, körök* többestől. Pedig sohasem fogják bebizonyíthatni, hogy a nyelv — akár a múltban, akár jelenleg — bárhol is különbséget tenne az *-ok, ök* s az *-uk ük* közt; a hol azt mondják *lovok*, ott azt is mondják *bokrok* («ihr busch» és die «büsche»), a hol pedig e helyett *bokruk* járja, ott amaz is csak *lovuk* alakban dívik. — Imre Sándor, a ki egész nagy értekezést írt e tárgyról, azt is állítja, hogy a Halotti Beszéd *turchuk* és *rimadsaguc* alakjain kívül egész a múlt század végeig nyoma sincs az *-uk ük*-nek. Szérencsétlenségére nem ismerte sem az Érsekújvári codexet (1530), sem Komjáthi Sz. Pálját (1533), melyekben számtalanszor láthatta volna a *közöttük, uruk, akarattjuk*-féle alakokat. De más nyelvenlékekben is kimutathatjuk ezeket a XVI. századtól a XVII-diken át egész a XVIII-dikig, úgy, hogy sehol sem szakad meg a hagyomány. Például 1551-ben *kaplaniuk* (*Lev. t. I. 88*). 1572-ben: *nyomásuk vetésük vagyon, miattuk és barmuk miatt, csinálásuk, dolgukat, szavuk hallva, reájuk, tőlük* (egy székelyudvarhelyi oklevélből, Döbrentey kéziratai közt, az akadémia kéziratárában, 28. sz.). 1612-ben: *zokasuk* (egy hegyaljai oklevélben, I. Ny. közl. VI. 344. és M. F. Nytört. Szótár az «áldomás» cikkben). A Rákóczi-korban: *jukuk* (*lyukuk*, rímél erre *álgyuk*, Thaly: *Adal. II. 358*). — A mai nyelvre vonatkozólag azt állítja Imre S., hogy «vidéki beszédmód tulajdona az *-uk ük*, tudniillik a némelyektől dunamellékinek, másutt kecskemétinek nevezett tájszólásé, mely némi palóczos

vegyülettel Szeged környékére is elterjedt». Ha ilyen csekély kiterjedésű vidékre szorítkoznék ez a kiejtés, teljesen érthetetlen volna, miért uralkodik annyira a művelt társalgásban s az irodalmi nyelvben, melyek még nagyon elterjedt kiejtésekkel szemben is tartózkodók szoktak lenni s a meddig lehet, a régihez ragaszkodni. Csak gondoljunk a *ból böl*-féle alakokra, melyeket a Királyhágón innen majd mindenütt *-bul böl*, *-rul rül*-nek ejtenek, s az irodalom mégis csak az *ó, ő* hangú alakokat tartja szabályosnak. Az *-uk ük* tényleg sokkal nagyobb vidéken van elterjedve, mintsem Imre S. gondolja. A Duna-Tisza közén kívül a Tisza balpartjának is nagy része s a Dunántúlnak legalább is egész keleti fele úgy ejti; Győrtől Szegedig, Orosházától Somogy megye nyugati széléig ez a kiejtés dívik ma. Veszprém megyében saját tapasztalatom szerint kizárólag így mondják; így a *Nyelvőr* közleményei szerint Győrött (*átmenniük, velük, a mellikük* VI. 269), Komárom megyében (*annyuk* IV. 555), Somogyban (*aptyuk* IV. 84), Tolnában (*velük, hozzájuk* III. 468—9), Szegeden (*ebédjük* II. 512), Orosházán s egyebütt is Békésmegyében (*velük* IV. 180, *kocsijuk, inasuk* 280—1, *utánnuk* VI. 372, *gazdájuk, minnyájukat* IV. 232, 234). Vannak aztán még nyelvjárások, melyekben ez a kiejtés a másikkal, s a harmadikkal, az *-ik*-félével, vegyest járatos. Így Debreczenben (*házuk, kertjük; véllek v. véllük, rulluk* stb. IX. 162, 205, de *rájok* V. 478, *annyijok* VII. 522), Göcsejben (*házuk, magokat* III. 180; *késik, lábik, velik* II. 133), Örségben (*vőlegényük, maguk* II. 42, 323; *velék, tőlök, lenjék* 175, 176, 324, *szerüjök* I. 380; *örüttikbe, gyerökik* II. 234, 323), Ormánságban (*beszédjük, hozzájuk* II. 131, *gazdájuk* 87), sőt a székelységben is (*annyuk* III. 554, *hozz[á]uk* *Népkölt. Gy.* III. 340). — Nem csoda, hogy a nagy többség kiejtését az irodalmi nyelv is követte s ma rendesen ezt alkalmazza. Abban az egyben igaza van Imrének, hogy «könnyen nem lesz kiírtható», de az elmondottak után nem is mondhatná meg senki, minek kell az *-uk, ük*-öt kiírtni. S a *Magyar Nyelvőr* nagyon helyesesen cselekedett, hogy e tekintetben a többség nyelvszokásához csatlakozott (v. ö. XI. 34).

Van, a ki mai nyelvünket minden áron a régi nyelvszokás szemüvegével ítéli meg, s a hol a kettő ellenkezik, a réginak adja a döntő szavazatot. A mai *különféle* helyett például mindenkep az elavúlt *külömbfélét* erőszakolja. Pedig először is

nem *külömbféle* volt ez hajdanában, hanem *külömb-külömbféle* a mi a. m. más-másfele, míg amaz Pázmányék nyelvérzéke szerint csak annyit tehetett, mint a mai «másféle», mert az egyszerű *külömb* is rokonértelmű volt a *más* szóval. Másodsor : már a XVII. században is ejtették *mb* helyett *n*-nel is a szóban forgó alakot. Haller például a *Hármas Historiában* írja ugyan *mb*-vel (*külömb külömbféle madarak* III. 99), de többnyire pusztán *n*-nel : *külön különféle szerentsék* (III. 98), *külön-különféle alkotmányok* (III. 88), *különkülönféle virágok* (II. 47). — Az *mb* vitatói avval is támogatják nézetüket, hogy a *b* hang lényeges elem benne, melylyel a *külön*-től meg kell különböztetnünk a *külömb*-et. Itt azonban nem gondolják meg egyfelől azt, hogy a nyelv sok ilyen lényeges elemet elenyésztett egyes szókból s nyelvtani alakokból. Nem mondjuk például többé *bánat* helyett azt, hogy *bánotv*, noha tudjuk, hogy itt a *v* az igazi főnévképző. Nem mondjuk az alanyi *írnatok* alakkal szemben a tárgyias alakot így *írnájatok*, noha a *já* volna a lényeges megkülönböztető elem ; sőt az összes Királyhágón-inneni nyelvjárások az *írnók* alakot is elvetették, úgy, hogy a kétféle ragozásnak két-két alakja foly össze ezekben : *írnánk*, *írnatok*. Nem mondjuk továbbá *ereszkédik*, *tisztogtat* stb. e helyett *ereszkedik*, *tisztogat*, úgy, hogy a *t* és *jt* képzők lényeges létükre efféle származékokban ma egészen fölöslegesek. A *Nyelvtudomány és Nyelvtanítás* sem lehet többé *Nyelvtudomány és Nyelvtanítás*, pedig tudjuk, hogy hajdan *nyelö*, *nyelü* volt az alanyeset és *nyelv* ép oly hallatlan alak volt, mint teszem *fenyvr* vagy *darr*. Másfelől meg épen a jelen esetben a *b* jelentőségéről vett argumentum ellene fordul az argumentálónak. A *külömb* szó ugyanis ma már jócskán eltért hajdani jelentésétől : nem «mást»-t jelent többé, hanem «jobb»-at, s e szerint, ha ma *külömbfélét* mondunk, ez már nem másfélét tesz, hanem jobbfélét, jobb-fajtat : Ne igyál ebből a hitvány borból, adok én ennél *külömbfélét* ! — Egyébiránt épen a régi *külömb* annyira közel állt jelentésre nézve a *külön*-höz, hogy még az utóbbi helyett is használták a *külömb*, *külöm* formákat : «Egy rossz egri török gondolta, hogy a várnak (tudniillik Ágosnak) talán *magán való* határa vagyon . . . Hasznosiak megbizonyították, hogy Ágosvárnak Hasznostól soha *küemb* határa nem volt.» (XVII. sz. elejéről, *Tudománytár* 1838. 221). «Az ilyen perpatvar dolgait *külöm* hagynók, hanem a békeségre hogyha nagyságtoknak jó

kívánsága vagyon, egy nappal elébb végezzünk» (ugyan ott 233).

Szintén a múltra hivatkoznak azok, a kik csupán ezt a szórendet tartják helyesnek: *ha nem tanítja is*, ellenben elítélik ilyen értelemben ezt a másikat: *ha nem is tanítja*; idéznek is számtalan oly példát, melyben nem emez a szórend van alkalmazva, valamint az egyszeri cigány húsztanút akart hozni, a kik nem látták, hogy ő lopott. Igaz, hogy régi íróink, sőt az újabbkori remekírók is majdnem kizárólag amaz első szórenddel élnek, de legújabbban számos nyelvjárás azt a változtatást léptette életbe, hogy a megengedő *is*-nek azt a kivételes szórendjét kiszorítja az *is*-nek az az általános szórendje, mely szerint nyomban követi a hangsúlyos névszót, határozót, igekötőt és megelőzi az igét. S az újabb szerkezet épen azért hódított oly nagy tért legújabb irodalmunkban, mert a magyar nyelvterületnek igen nagy részén, jóformán a felén, általános divatban van már. Egyáltalán egyenes arányban szokott állani egy-egy alaknak vagy szerkezetnek elterjedése az irodalmi divatjával. Senki sem írja például azt, hogy *kériöm szépön*, mert csak a déli alföld s az udvarhelyi székelység ejti így; ellenben a *mögött, fölött, csöpög* alakokkal csak úgy él az irodalom, mint a *megett, felett, csepeg-félékkel*, mert ezeket az említett vidékekkel együtt az egész Dunántúl is *ö* hanggal ejti. Neha a kétféle szólásra nézve nem oszlik meg ilyen égyenletesen a nyelvterület, de az irodalmi nyelv mégis fölveszi a második változatot, ha jókora vidéken el van terjedve. Így például a mellett, hogy *kell segítenünk* ilyeneket is olvasunk mindennap: *kell, hogy segítsünk*, mert az utóbbi szerkezet majdnem az egyedüluralkodó egész Erdélyben. De már a *hogy* nélkül — *kell segítsünk, el kell menjek, itt kell legyen* — úgy látszik sokkal kisebb területen mondják s azért így nem volt képes divatra kapni az irodalomban. A mi aztán csak egy-egy apró vidéken él, az nyomós ok nélkül soha sem honosul meg a művelt köznyelvben s az ilyent, ha mégis föl-fölüti fejét, vidékiességnek bélyegzi a stilisztika. Ebbe a rovatba esnek például az ilyenek: *emelködik, ereszködik, ereszködött, viselkedött* stb. És megfoghatatlan, hogy sorozhatta a legújabb középiskolai nyelvtan szerzője a rendes időhatározó kérdések közé ezt: *mettől fogva?* mikor ez az analogiás képzés csakis a felső Tisza vidék egy részén (főleg Szabolcsban) járatos. Hasonlóképp egy vidékiesség,

még pedig úgy látszik palócz nyelvszokás elhamarkodott általanosítása, midőn Szvorényi (260. § jegyz. stb.) az *almáért*, *almáig*, *elméig* alakokkal váltakozóknak állít ilyeneket: *almaért*, *almaig*, *elmeig*.

Akkor legfurcsább egyes kifejezések elítélése, mikor épen a helyesebbiket vagy az egyedül helyeset ítélik el olyanok, kik a másikkhoz vannak szokva. Érdekes volt például az a *Nyelvörhöz* érkezett panasz, hogy Tisza Kálmán ilyeneket mondogat: *meg kívánom jegyezni*, stb. e helyett *megjegyezni kívánom*, holott épen az előbbi a helyes szórend s az utóbbi nyilván idegen hatás következtében kapott lábra. — Midőn rájöttünk, hogy az *alatta érteni* a német *darunter verstehen* példájára jött forgalomba s kezdtünk magyarosan, a hogy azelőtt szokták *rajta érteni valamit*, akadtak tudákosok, a kik ebben megbotránkoztak, a nélkül, hogy sejtették volna, hogy épen ez a régi, romlatlan beszéd mód.

A *Nyelvör*nek egy czikkezője bélyegezte idegenszerűnek ezt az itt-ott még olvasható fordulatot: *inni valakiért*, *inni valakinek egészségéért*, noha a czikkíró maga is megjegyezte, hogy germanizmusnak is rossz, mert a német nem így mondja. Ő szerinte helyesen csak így mondhatni: *valakire inni*, *inni valakinek egészségire*. Már pedig valósággal úgy áll a dolog, hogy régente csak *valaki-ért ittak*, s épen abban láthatnánk német behatást, hogy most *valaki-re iszunk* (*auf jemanden trinken*, *auf jemandes gesundheit trinken*), ámbár magyarázhatjuk e változást az olyan szólások analogiájából is, minők: *rá-köszönni a poharat valakire, egészségire!* tudniillik *válják*, mikor kocczintunk. Arany János együtt használja mind a két ragot: «Úgy illenék, hogy már most egymásra kancsót ürítenénk más egészségéért, a magunk javáért, új barátságunknak állandó voltáért, hazáért, királyért. . . » (*T. Sz.* 1 : 15.)

Még csak egyet érintsünk ezúttal.

Nem ritkán találkozunk az iskola embereinél azzal a nézettel, hogy az iskolai nyelvtannak csak prózai példákön szabad tanítani a nyelvet, mert csak ezek tüntetik föl a szabályos kifejezésmódot. Nem tagadhatjuk e nézetnek jogosultságát ott, a hol idegen nyelvet kell tanítani gyakorlati célra, mert ott csakugyan kerülni kell egyelőre mindent, a mi zavarólag hat a rendes, szabályos alakok és szerkezetek elsajátítására. De az anyanyelv tanításában épen a költői példák fölhasználása a

leg hathatóssabb eszköz nemcsak a prózai kifejezések s a mindennapi és elfakúlt metaphorák megértetésére, hanem a stílus nemessége és fordulatossága emelésére is. *Gondolkozom valami-n, gondolkozom valami-ről, gondolok valami-re*: ezeket az ősrégi, elhalaványult metaphorákat nem magyarázza-e meg legszebben egy-két ilyen költői hely: *Végig szállok gondolatban a messzeftékrő multak-on* (Petöfi *Dulaim*). *Mint arany retéllő, gondolatja jött, ment Toldi-ról meg rissza Piroská-ra röppent.* (Arany, *T. Sz.* 1 : 25). — Akármennyire föléje emelkedik a költő a prózának s bármennyire meglep is egy-egy kifejezése első tekintetre: soha sem alkot olyan szólásokat, melyeknek mintája meg ne volna a mindennapi beszédben. Akadt egy magyar-francia nyelvmester, a ki megbotráncozott a tárgyeset használatán Aranynak ilyenféle mondásaiban: *Vérem hatja szüzek árnya fordulatja* (*Rege a csodaszarvasról*). *Forrás keble olajt buzog* (u. o.). *Áradj folyam ma rízözönt, holnap habod vértől kiönt* (*Kevháza*). *A Mátra mögét radászsák* (*B. H.*). Pedig mindezeket lehet igazolni nemcsak más költőkből és népdalokból, hanem még a prózai nyelv szokásból is. A *hat* ige tárgyas szerkezetére már máskor idéztünk példákat (*Nyr.* XI. «A határozókról»); különben is *vérem hatja* a. m. *meghatja vérem*, s a kik azt hiszik, hogy csak a *meg* igekötő teszi áthatókká az olyan igéket, minők *megülni* (*a lorat*), *megállni* (*a helyét, a sarat*) s nem tartják lehetségeseknek, hogy a magyar huszár *üli a lorat, helyt áll, állja a sarat*, azoknak nyelvismerete nagyon is hiányos. A mi pedig a *buzog, árad, radász* igék tárgyas szerkezetét illeti, csak vessük össze az Aranyból idézett mondásokat a következő példákkal, s azonnal meggyőződünk, hogy költőnk nem bánt önkényesen a nyelvvel: Az a szív a magyar névnek dicsőségét *buzogja* (Révai levele, *Figyelő* 1882. XIII. 315). Egy kútfő *buzgotta föl* ottan tiszta vizét, a hol lába a földet megilleté: da sprudelte eine quelle an seinem fuss auf (Kazinczy: *Munk.* II. 246). Képszobrod több nyílason vért *buzog* (Shak. II. 41). Oly bőségszaru, mely a mi tet-szenék reád *bugyogja* (Ungv. Tóth. L.: *Vers.* 25). Forrás vize vértől *buzog*, azt *bugyogja*: gyilkos vagyok (*Népk. Gy.* III. 86). Oh esepégy *vigasztalásnak magvait* az ő inségébe: streue samen des trostes in seinen jammer (Kaz. *Munk.* II. 181). Csupa vért *áradott* (Shak. II. 41). Urunk sziletése napján a kút a víz helyében nagy jó illatú és ízű

olajt folya és származza magából (Debr. C. 55). Hogy kezei irgalmasságot folyjanak (Illy: *Préd.* II. 268. v. ö. a görög szentírásban: γῆ ῥέουσα γάλα καὶ μέλι=tejet és mézet folyó föld). A vizek forrjanak ki madarakat: *producant aquæ volatile* (Helt: *Bibl.* I. A2). A folyó víz békákat forr föl: *ebulliet fluvius ranas* (u. o. *Ee.* 4). Az must felforrja és kihányja, valami rútság a hordó fenekén talál-tatik (Pázm.: *Préd.* 231). Halászva, nyulászva s erdőket vadászva (Koháry, Thaly: *Adal.* 20!).*)

SIMONYI ZSIGMOND.

*) Tisztelt dolgozótársunknak bizonyára igaza van, a midőn hibáztatja azokat a nyelvészeket és nem-nyelvészeket, a kik helytelenítnek minden oly szólást, a melyet saját vidékükön nem hallottak vagy a mely egyéni ízlésöknek meg nem felel, de azt hisszük, hogy ő sem ment bizonyos elfogultságtól, a mennyiben pártol oly tájszólást is, mely éles ellenkezésben van az általános népi és irodalmi nyelv szokásaival. Például a megengedő *is* szerinte, bizonyos tájszólás alapján, nem az ige, hanem a hangsúlyos névszó, határozó, igekötő után is tehető. A két szóla kizárván egymást, az irodalmi nyelvben vagy az egyiket vagy a másikat kell használnunk. S most már melyiket használjuk? Azt-e, a mely csak szórványosan él, vagy azt, melyet a nép többsége, a régi irodalom s a legjobb írók használunk? Azt hisszük, hogy nem nehéz a választás. Tisztelt dolgozótársunk nem veszi észre, hogy ily módon igazolhatni minden nyelvi romlást, hanyagságot, visszás szokást, a melyek a tájszólásokban is előfordulnak. A kérdő *e-t* is némely tájszólás hibásan használja: *nem-e láttad, nem láttad-e* helyett. Kövessük-e ezt is és sok más ilyent? — A mi az *ok, ök* és *uk, ük* személyragok kérdését illeti, a kétféle rag lényegileg nem ellenkezik egymással s így mind a kettő használható. A régi és új irodalmi nyelv leginkább az *ok* és *ök*-öt használta, a mi azt látszik mutatni, hogy ez volt a többség nyelv szokása. Hogy harmincz-negyven év alatt a nép nyelve átváltozott volna, bajosan hihető s tisztelt dolgozótársunk némely népnyelvi adataihoz minden esetre kétség fér. Hogy az *uk* és *ük* használata irodalomban és műveltebb társalgásban mindinkább terjed, azt nem tagadhatni, hanem ez részint a correctorok érdeme, a kik hírlapban és könyvben az *ok*-ot és *ök*-öt *uk*-ra és *ük*-re javítják, részint a nyelvésztanároké, a kik nagyon buzgólkodnak ez alak mellett, követve az ortholog *Nyelvőr* zászlaját, a ki legalább e tekintetben tüzes neolog. Ezelőtt egynéhány évtizeddel az írók nagy részt az *ok*- és *ök*-alakot használták s a gondosabbak az *uk*-ot és *ük*-öt inkább csak a széphangzas és különböztetés végett vették föl, s ugyanezt teszik, tel-

jes joggal, most is többen, ha csak a corrector vagy szerkesztő más-kép nem intézkedik. Tisztelt dolgozótársunk fölemlíti, hogy e szokásnak nincs nyoma se a népnyelvben, se a régi irodalomban. Tudunkra ezt nem is vitatta senki, de az irodalmi nyelv ilyenmő jogát kétségbe hozni annyi, mint megtagadni magát az irodalmi nyelvet is, mely a népnyelv és régi irodalom alapján, fölhasználva a tájszólásokat is, gazdagítja a szókincset és szabatosabb, hangzatosabb és fordulatossabb kifejezésmódokat állapít meg.

Szerk.

PAPIRIPARUNK EMELÉSE.

Azon iparágak közt, melyekben Magyarország kevesebbet termel, mint a mennyit fogyaszt, nevezetes helyet foglal el a papiripar. Pedig a papir nyersanyagát oly bőségben állítjuk elő, hogy abból jelentékeny kiviteli többletünk van. Például rongyokból 147,741 métermázsát vittünk külföldre 1886-ban, a melylyel szemben csak 14,713 métermázsa behozatal áll, úgy, hogy a kiviteli többlet 133,028 métermázsára rúgott. De a rongyok csak kisebb részét képezik a papirgyártási anyagnak, fából, szalmából, kukoriczahéjból és sok más anyagból is lehet papirost gyártani, melyek mind nagy mennyiségben s jó minőségben megteremnek nálunk, úgy, hogy Magyarországnak oly bőségben van mindenféle papirgyártásra szükséges anyaga, hogy abból nemcsak a belföldi szükséglet kikerülhetne, hanem kivitelre is igen bőven jutna. De a helyzet, sajnos, olyan, hogy 162,455 métermázsa behozatallal szemben csak 59,676 métermázsát tett 1886-ban kivitelünk, vagyis 102,779 métermázsa papirost drága pénzen kellett a külföldön vásárolnunk négy millió 15,515 forint behozatali értékben. A valóságban azonban ennél még sokkal többet elfizettünk, mert tudva lévő, hogy a fogyasztó drágábban veszi az árút, mint a hogy az a statisztikai becslésnél föl van véve. Világos dolog tehát, hogy Magyarország azon fölül, a mit a külföldnek eladott papirosáért bevett, még évenként 4—8 millió forintot elfizet, a mi nemzetgazdaságilag tekintve, tisztán kidobott pénznek mondható, mert amaz egész értéket belföldön lehetne előállítani s vele a hazai termelést növelni, s a mihez még az is járulna, hogy a papirgyártásnál forgalomba jövő értékek más termelési anya-

gokra is reprodukáló hatással bírnának; vagyis, hogy az a gyáros, vállalkozó, munkás, a ki a papírgyártásból pénzt bevesz, e pénzen maga is termel egyet-mást, a minek nagyobb értéke van, mint a mibe a termelés kerül.

Szóval a papíripar terén a külföld élösködik Magyarországon s így ez iparág szegényíti, a helyett, hogy gazdagítaná az országot. Ezt a helyzetet meg kell változtatni. S megváltoztatásához csak két dolog szükséges: vállalkozó és tőke, vagy akarat és hitel. Akarnunk kell, hogy a külföldtől való függésből a papíripar terén kiemelkedjünk s elő kell teremteni az e célra szükséges eszközöket. A módját elmondjuk röviden.

A tétlen falusi életből tevékeny városi életbe kell átmenni. A papírgyárak alapítása is egyik eszköz lehet erre. Hány község van az országban, mely mintegy hivatva látszik lenni arra, hogy ott a papíripar üssön tanyát! Ilyenek nevezetesen azok a helyek, melyek a papírgyártáshoz szükséges nyers anyagot közelben találják s a gyár berendezésére is előnyös fekvéssel bírnak.

A mi a nyers anyagot illeti, erre vonatkozólag most csak egyet akarunk kiemelni: ez a lenszalma. Újabban a technikai haladás következtében oly tökéletes papirost tudnak lenszalmából előállítani, hogy az minden tekintetben a legjobb papirosnak mondható. Angliában, a hová messzeföldről, óceán túlról, Afrikából s ki tudja honnan szállították az esparto-füvet papírgyártásra, tonnáját hét font sterlingen, most lenszalmából gyártott papiros kezdi az előbbit kiszorítani és a legtekintélyesebb, legelterjedtebb lapok, például a *Standard*, az angol torypárt főorganuma, hogy csak egyet említsünk — de számos más nagy lap is, melyek naponként százezrekre menő példányokban nyomatnak, lenszalma-papíroson jelennek meg.

E tárgyra vonatkozólag igen becses és érdekes értekezés jelent meg a *Journal of the Royal Agricultural Society of England* XVIII. kötete második sorozatában *Flax for Paper-making* cím alatt Stratton Richárdtól, melyből csak a következőket emeljük ki:

«1880 tavaszán fölszólított engem Reed úr, a Cardiff melletti Ely papírgyár igazgatója, hogy természetnek lent papírgyártásra, miután ő kísérletet tett lenszalmának papírgyártáshoz használatával és az jól sikerült. Megfeleltem a kívánságnak, lennel vettem be néhány holdat és négy font és tíz shillinget

kaptam a szalma tonnájáért azon mód, a mint a cséplőgépből kijött. A termesztésre használt föld nem volt valami jó erőben, de azért megtermett egy holdon (900 négyszög-öllel számítva) 22 bushel mag, nyolcz shillinggel számítva nyolcz font s 16 shilling értékben és 32 mázsa lenszalma négy shilling hat pence-szel számítva hét font, négy shilling értékben; jövedelmezett tehát egy-egy hold 16 fontot (vagyis kétszáz forintot osztrák értékben.)»

Stratton elmondja aztán, hogy egy barátja is termesztett lent Cirencesterben s holdankint 14 font, tíz shillinget vett be. Átlag véve kétszer annyit, mint egy hold jó árpavetés után ugyanabban az évben és ugyanazon a helyen. Egy nagyobb szabású modern berendezésű, a legjobb gépekkel a technika mai állásának megfelelően felszerelt magyar papírgyár föllállítására oly helyet tartunk legalkalmasabbnak, mely egy lentermelő vagy lentermelésre kiválóan alkalmas vidék központjában fekszik, a hova olcsó szállítási eszközzel az egész vidékről el lehet szállítani a lenszalmát, hol közelben van jó és olcsó köszén vagy nagy vízi erő, mely a gyár üzemben tartására a legolcsóbb hajtó erőt szolgáltathatja s a honnan a kész gyártmányoknak elszállítása vasúton vagy vízi úton is könnyen eszközölhető.

Mind e körülményeknek megítélése szakismeretet igényel. Fiatal mechanikusainknak körül kellene nézni a világban, tanulmány-utat tenni specialis czélokra, például a papírgyárak berendezésére szükséges ismeretek megszerzése végett. Érdeemes volna például meglátogatniok Angliában, Olaszországban, Belgiumban, Amerikában a papírgyártási székhelyeket, minők Angliában Bury, Ely, Limerick, Maidstone, papirmaché számára Wolwerhampton, Olaszországban Brescia, Catania, Faenza, Livorno, Prato, Treviso, Turin; Belgiumban: Gent, Huy, Lüttich, Mecheln (kárpitok számára), Nivelles, Turnhout. De természetesen a hazai jelesebb papírgyárak meglátogatását is első sorban ajánlanunk kell. És kívánatos főkép azokat a gyárakat ismerni, melyek a magyar papíriparnak legveszedelmesebb versenytársai. Ilyenek az osztrák gyárak: a brussauai, bukoveczi, daubaoriki, a Glognitz mellett lévő schleglmühli, görzi, gráci, igroviczi, kleinneusidli, krumai, mohelnai, polickai, recic-rothi, rosenbergi (cseh), sanet-pölteni, schmichovi, schröbersdorfi (mely papírgyártáshoz való fa-nyersanyagot és pépet gyárt), a tassauai, tischnovitzi, troppauai, zachradischi.

Nem mondjuk, hogy e gyáraknak mindenikét meglátogassák az illetők, a kik a papírgyártást tanulmányozni akarják, de menjenek el a nagyobbakba, a melyeket épen útba ejthetnek s tanulmányozzák ott a berendezésen kívül a munka- s üzleti viszonyokat is, hogy ítéletet formálhassanak magoknak arra nézve, miként lehessen a hazai papírgyártást a külföldivel versenyképessé tenni. A cseh, morva, tiroli papírgyárak leginkább annak köszönhetik gyártmányaik jelentékeny kelendőségét Magyarországon, hogy olcsó munkaerővel dolgoznak. Ezt az előnyt azonban ellensúlyozni lehet, ha a magyar papírgyárak tökéletesebb gépeket szereznek be, a melyek, a mellett, hogy sok kézi munkát megtakarítanak, tökéletesebb munkát is végeznek.

A papírgyártásban Éjszakamerika és Anglia áll legmagasabban; a gépeket s a gyártási folyamatot tehát oda kell menni tanulmányoznunk. Jeles szakmunka e tárgyban James Dumbard műve: *Paper Manufacture or the practical Papermaker* (kiadta Munn and Co. Scientific American office). Papíriparuk ropant fejlődését az Egyesült-Államok hírlapirodalmuk nagyságának köszönhetik, és ezt a yankeek gyakorlati üzleti szelleme növelte oly nagyra az által, hogy a hírlapokban való hirdetést valóságos tudományyá és művészetté fejlesztette. Igaz, ott nincs és nem is volt hirdetési bélyeg, mely a hirdetést annyira megdrágítja, hogy az a kezdő üzletemberre nézve alig fizetheti ki magát. Az Egyesült-Államok nagy hírlapjai, s úgy az angolok is, milliókat bevesznek hirdetésekben s ezt a lap szellemi tartalmának emelésére és a lap terjesztésére fordíthatják. Ennek aztán az a következése, hogy az állam a postabélyeg nagyobb jövedelméből is többet vesz be, mint a hirdetési bélyegből bevett volna; de még többet jövedelmez a kincstárnak az üzleti életnek nagyobb élénksége, melyet a hirdetések idéznek elő. Így hát épen a kincstár érdeke követeli első sorban, hogy a hirdetési bélyeg eltöröltessék vagyis az üzleti irodalom is szabaddá tétessék. Mert a hirdetések az üzleti élet szellemi részét képezik, azokban tükröződik az vissza. Egy üzletember, ki a nagy közönségnek valamit tudtára akar adni, hirdetések útján egyszerre millióknak tudtára adhatja azt; üzleti levelezésekkel tenni ezt, physikai lehetetlenség, nem tarthat oly nagy bureaut, hogy csak százezer levelet is szétküldhessen, míg ha hirdetését több nagy lapba igttattatja, azt mindjárt más nap millió meg mil-

lió ember olvassa ott, hol nagy a nemzet. És ez okozza aztán a papirnak azt az óriási fogyasztását, mely csodával határos s mely a termelésben is nagy számot tesz.

Magyarország papírfogyasztása aránytalanul csekély ma még ahhoz képest, a minővé akkor fog válni, ha a hirdetési bélyeg eltörlése következtében az üzleti szellem nálunk is föllendül s üzleti életünk megelevenül. A magyar lapok beltartalma harmadrész akkora, mint hirdetéseik. Angliában, Amerikában megfordítva áll a dolog. Ott gyakran tízszer akkora a hirdetési tartalom, mint a politika vagy újdonság, s a lapok azt, a mit utóbbi behoz, mert minden nonparail sor pengőpénzzel shillinggel vagy dollárral fiztetetik, a beltartalom javítására fordíthatják. S gondolni lehet, hogyha az üzletember arannyal, ezüsttel megfizet minden szót, a mit hirdetésébe ír, azt jól meggondolva, világosan, megkapóan igyekszik szerkeszteni. Az üzleti élet nyelve így oly tiszta, átlátszóvá lesz, hogy egy ügyes angol üzletember tíz szóban többet és világosabban tud megmondani, mint egy-egy magyar kezdő üzletember, a ki még nem tanulta meg azt, hogy mikép szóljon a nagy közönséghez, melynek árúit eladni vagy szolgálatait följánlani akarja.

Ezek mind szoros kapcsolatban vannak a papíriparral, mert a hirdetések teszik nagygyvá a lapokat, azok kölcsönzik a sajtónak azt a hatalmat, hogy képviselőit miniszterekkel egyenlőn javadalmazottakká s nem ritkán egyenlőn befolyásosakká teheti, kik ha mindig az igaz ügyet szolgálják, lejárt kormányrendszereket újakkal válthatnak föl s minisztereket tehetnek és buktathatnak. A nyomdafesték és a papír e nagyhatalom eszközei. S azt lehetne mondani, hogy mennél több papírt fogyaszt és termel egy nemzet, annál műveltebb, vagyonosabb és hatalmasabb.

A fogyasztás a termeléssel karöltve fejlődik. Akár az egyiket, akár a másikat visszük előbbre, a nemzet vagyonosodását mozdítjuk elő. Most főkép a termelés emeléséről szólnunk s e célra csak azt ajánlhatjuk, hogy mint a legtöbb iparnak, úgy a papíriparnak is a mezőgazdaságban van a gyökere. A gazdaközönség föladata volna főkép papírgyárakat alapítani. S tehetné ezt az által, hogy a gyártáshoz szükséges lenszalmát olcsón és bőségben szolgáltatassa. A len azokhoz a terményekhez tartozik, mely dúsan megtéríti a ráfordított

munkát. Megterem nem csak a fölvidéki soványabb földekben, hanem a televénydúsabb alföldön is, még pedig sokkal jobban érdemes azt termesztetni magjáért főképp, mely olajgyártásra szolgálhat, míg a hátra maradó lenmag-pogácsák a legbecselebb takarmányt képezik marhahízalásra. A lenmag-olajnak pedig igen jó hasznát lehet venni az építésnél. A lenmag-olajból készült festék a falakon a legtartósabb. A lenolajnak tehát jó piacza van bel- és külföldön egyaránt. S tényleg úgy áll a dolog, hogy az egy hold földről lekerülő lenmag nagyobb jövedelmet ad, mint a tiszta búza. Mert megterem holdankint 2—4 mm, s egy métermázsának 10—14 forint az értéke; jövedelmez tehát a lennel bevetett hold földje magban 20—36 forintot s még fönmarad a lenszalma. Egy-egy hold len után 10—20 métermázsa, a mit ha papirgyártásra 4—5 forintjával eladunk, 40—100 forint fölös jövedelmet adna. Mert a lentermelés azért nem fizeti ki magát, mert a lent főleg, sőt mondhatnók majdnem kizárólag fonó-szövő anyagként termesztik, ahhoz pedig nagy mennyiségű munkáskéz szükségeltetik s nehezen is versenyezhet más fonó-szövő anyagokkal, például a pamuttal. De ha a lentermesztés a mag és papirgyártáshoz való lenszalma előállítására irányul, akkor elesik a lenkikészítés nagy költsége s a gazda könnyen és biztosan el fogja adhatni mindenkor terményét. Csak létre kell hozni a gyárakat, melyek a lenszalmát földolgozzák.

Az érdekelt gazdaközönség megteheti ezt, ha lentermelő vidékek szerint papirgyártási szövetkezetté egyesül. Érdekelve vannak azonban ez ügyben a nagyobb nyomdai és könyvkiadó vállalatok is, mint papírfogyasztók. Külföldön több nagy lapnak magának van papirgyára. Kisebb papirgyárt nálunk is létre hozhatna egy-egy vállalat, mint az Athenæum, Franklin, Pester Lloyd. S talán a magyar tudományos akadémia is okszerűn befektethetné vagyonának megfelelő részét egy oly papirgyárba, mely a technika mai színvonalán állna s minden tekintetben versenyképes lehetne azokkal az osztrák papirgyárakkal, a melyek Magyarországot termékeikkel elárasztják. Annál inkább tehetné ezt, mert tagjai sorában vannak az ország legkitünőbb műszaki férfiai. A netaláni hézagokat könnyen betölthetné az akadémia. Így hát a magyar papíripar fölvirágoztatáza némileg bele váгна az akadémia vagyoni adminisztrációjának reformjába is. Ha rálépne az akadémia erre a térre, akár egyedül,

akár az Athenæum vagy Franklinnal szövetkezve, hatalmas lendületet adna a magyar papíripar fölvirágoztatásának, mert egy oly nemzeti vállalatot hozna létre, mely elsőrendű lehetne a maga nemében, más vállalatok keletkezését is maga után vonhatná s így évenként öt millió forint évi megtakarítást tenne lehetővé a magyar nemzet közgazdaságában.*)

MUDRONY PÁL.

*) A magyar tudományos akadémia, a melynek minden vagyona alapítványokból áll, tőkéje természeténél fogva semmi nemű üzletbe nem bocsátkozhatik. Azonban a papirgyárak alapítására szükséges tőkét hazánkban is beszerezhetni egy vagy más úton, a nélkül, hogy az akadémia tőkéjéhez folyamodjunk. Szerk.

É R T E S I T Ó.

*Sakuntala. Hindú dráma. Irta Kalidasa. Fordította Fiók Károly.
Kiadta a Kisfaludy-Társaság 1887.*

A világirodalomnak egy gyöngye, melynek magyar kiadásával a Kisfaludy-Társaság valóban kötelességet teljesített. Most egyéb sem kell, csak minél számosabb olvasó, mihez azonban már csekély a reményünk. A hozzá nem törődött olvasót a szokatlan vonatkozások, ösmeretlen külsőségek elriasztják, mint a kis gyerek elriad komoly idegen arcztól. Csak épen egy piczinyke fáradságra volna szükség, hogy a legválogatottabb szellemi élvezet részesei legyünk s rendszeren épen e picziny fáradságtól ijedünk vissza.

Az ind világ különösségei, vallásos képzetei igaz, hogy oly sűrűn fonódnak a *Sakuntala* köré, mint a nagy futó növények valami ős erdő fái köré. De e csodálatos, a gyöngye képzelműt fárasztó ékítmények daczára a darab cselekménye világos, okaiban tisztán átlátszó és erős, személyei pedig oly érthetők s a költői jellemzés oly bájjával és erejével bírnak, hogy ellenállhatatlanul belopódnak az olvasó lelkébe: Duzsjanta király s Sakuntalája a leghíresebb szerelmi párok között foglalnak helyet, kiken a költészet fénye ragyog. Romeo és Julia tragikai szenvedélyének nem lehet gyöngédebb, harmatosabb ellentétét képzelni, mint *Sakuntala* s *Duzsjanta* szerelmét. A drámában van valami abból a bájos költészetből, mely Shakespeare tündéreinek ad szárnyat; van benne valami rokon Mozart zenéjével; s a fűszeres illat, melyet a költeményben a mangó-fa kilehel s melynek fuvalmától a lotos-virág kelyhe hajlong, képzelmünket édes mámorba ringatja s olyan hangulat fog el, milyenben Pukk kívánja nézőit:

«Gondoljátok hogy az álom meglepett
S tükrözé e képeket.»

Sakuntala egy drámai idyll; a legszebb, melyet ismerünk. A dúskálkodó ind phantasia benne megmutatta, mire képes a gyöngédben, hangulatosban. Valóban ez a helyes szó. Talán nincs dráma, mely annyira a hangulatosság bájával tudná alakjait övezni, mint a mennyire itt van övezve vele a hősnő. Mikor a cselekvénybe belé melegsünk s a költő szava bennünk megelevenül, bizonyos zenei érzés is támad bennünk: lágy hangzatok, melyek folyton körülzsongják a plasztikai képeket, gyöngéd mozdulatokat, melyekben *Sakuntala* élénk tűnik. A dráma, szerkezetének áttetsző tisztasága mellett, mintegy megkívánja a zenét; de nem azt a mai nehéz, olvadó s mégis formátlan zenét, mely az Elsákat, Sulamitákat és szörnyen szenvedélyes társait mintegy szirupba mártja, hanem azt a légies-könnyed, harmonikus zenét, minőt Mozart írt. A *Sakuntalát* olvasva, nem is hihetjük, hogy annak előadása tisztán recitatio volt.

Sakuntala alakjának teljes átéréséhez azonban még más is kell: erős természeti érzék, valami abból a pantheistikus hangulattól, mely az embert a szabad természetnek együttérzőjévé, testvérévé teszi. *Sakuntala* mellett ott van az özike, az ő kedves pajtása, barátja; sokkal természetesebb viszony, mint a keresztyén Genovéáé a szarvas-ünőhöz. A *Sakuntala* tele van hintve virággal s a virág rajta nem pusztá ékesség. A virágok őt ösmerik, szeretik, érzik; a sirizs-bimbó arany gömbje csak gyöngéden, félve érinti arcát; a futó jázmin nyíló virága őt utánozza; a késora-fa szellő-ingatott hajtásai, mind újjal mutatnak feléje s ha *Sakuntala* a néma hívásra közelébe lép, társnője úgy látja, mintha a késora ölelkeznék a futóvirággal; a mint *Sakuntala* kézmozdulatai is olyanok, mint két karcsú ifjú ág hajlása. Valóban, szó szerint vehető, a hová *Sakuntala* lép, virág nyílik; egyszerű háncs-ruhájában ő is virág, «erdők futója» a legszebb társai között; ezek illata, gyöngéd szépsége benne mintegy öntudatra ébred; mint maga mondja: él közöttök, mint testvér testvér között. Ovid átváltozásai, melyekben költőjük már nem hisz, *Sakuntala* varázsligetében a legszebb valóság: *Sakuntala* minden pillanatban mintha a lotos kelyhéből kelne s abba visszazállana. Erre a párosságra: a leggyöngédebb nőiségnek a természet életével való ily önkénytes egybefonódására nem tudok szebb példát a világirodalomban.

S e tekintetben is némi nehézséget fog találni nem egy olvasó.

Ha nincs rokonérzése a dús tenyészetű természettel, puszta szóhalmaz, keresett hasonlatok tömege marad az a virágözön, melyből Sakuntala alakja felbukik, mint egy más mythológiában Aphrodite a tenger hullámaiból. Ez ind drámában még teljesen érezhető a költészet primitív ereje, mikor még ismeretlennek látszik a költő előtt, hol végződik a tisztán észlelt valóság s hol kezdődik a puszta, hideg metaphora. — Mily gyöngédség és költőiség van e tekintetben drámánkban, elképzelhetjük, ha például megfigyeljük, hogy az a szépség, kedvesség, melyet egy özike lény mutat — a következő gondolatra fakasztja a költőt: Egy öreg remete kéri a királyt:

Ne hulljon éles gyilkoló vasad,
Ne hulljon e szelíd lény termetére,
Mint égő tűz a virághalomba.

Oly szép, oly gyöngéd s annyira a többi hangulatához találó kép, hogy egymagára költőnek mutatja azt, kinek elméjében felbukkant. Sakuntala szerelmére is el lehetne mondani: tűz a virághalomban. De nem fojtó, hamvasztó; csak olyan, mely «őz szemeknek» mélyebb tekintetet, egész lényének érettebb nőiséget ad. Sakuntala érzelme valójában: virág nyílása, csakhogy nem a sok versben elkoptatott értelemben, hanem azzal a titokszerű bájjal, melyet néha a természetben észlelünk, hol egyszerre nyílt virágot látunk ott, hol tegnap alig vettük észre a bimbót.

Hogy egy szóba összefoglaljuk a benyomást, Sakuntala az ártatlan nőiség típusa a kellem legfelsőbb fokán; csupa báj, zene, gyöngédség; már ösztöneiben oly nemes, mint milyeneknek kifejtettebb egyéniségökben Shakespeare női mutatkoznak. Csakhogy Sakuntala csupa átengedés; védtelen, passiv lélek, nincs benne sem az a nagy akarat vagy akaratosság, sem az a szenvedélyesség és szellemesség, mely többnyire Shakespeare nőit jellemzi, Sakuntala természete fegyvertelen: «futó jázmin, mely átkulcsolja a mangó-fát».

S a mi különösen szép, ilyenek mutatkozik mindvégig. Mikor baj éri, mikor Duzsjanta király, káprázatában, őt nejjének el nem ismerve, magától eltaszítja, ártatlanságában nincs szava, csak sóhaja, tekintete s egy erősebb kitörés híján, majdnem néma marad az egész jeleneten át. Meghajlik a csapás alatt, mint viharban hajlong a gyöngye ág. Különösen e ponton — Sakuntala alakjánál — észlelhetjük, mint a fordító is megjegyzi, az ind költő nagy alakító ké-

pességét. A *Maluâbhârata* elbeszélésében — mely drámánknak is alapjául szolgál — Sakuntala költőiségének alig van nyoma; hanem e helyett találunk benne sok oly vonást, mely az alakot valóban elégteleníti. Sakuntala az említett jelenetben például, az elbeszélésben szónokias, szabad szájú, tenyeres-talpas vitatkozó, a ki nem hagyja a «jussát», szóval költőietlen. Ebben a Sakuntalában hiányzik a lélek bája, mint:

Hiányzik még füléből a sirizsa-
Virág, arczán nyugvó szálaeskáival,
S kebléről a lengő lotos-gyökérrost,
Mely oly finom, mint őszi holdsugár.

És most hasonlatról hasonlatra, jelenetről jelenetre követnem kellene a drámát; felmutatnom Duzsjanto királynak arannyal s élénk költői színekkel kirakott képét; feltüntetnem azt a lyrai alaphangot, mely — mint tó vizén a holdsugár — a legtöbb jeleneten átrezeg; azt az édes fájdalmat, mely Duzsjantát eltölti, mikor a múltra már visszaemlékezik s Sakuntala után eseng (VI. felvonás Duzsjanta s Márthavja); a vidám humornak aranycsillánait, melyek a legköltőibb részleteken átfutnak s a tündéri történetet még fényesebbé, még élvezhetőbbé teszik: de attól tartok, egyebet sem tennék, mint hogy Goethe ismert distichonjait írám körül; azért mindazt már inkább csak a dráma olvasóinak érzékére bízom.

E helyett inkább az olvasó köszönetét tolmácsolom a fordító-nak műveért. A fordítás, ha nem is eléggé színes s főleg nem is eléggé meleg mindenütt, — nincsen költőiség nélkül. Némely fordulatában igen szerencsésnek látszik s mindvégig magyaros, tömör s nem erő nélkül való. A mint a fordító bevezetésében mondja: az eredetinek a tartalomhoz simuló gazdag, változatos versformáit nem adta vissza (más fordítás sem teszi), hanem a szöveget a mi drámánk verselési modorához alkalmazta. Csak itt-ott tarkállik néhány dactilusi vers és néhány szórványos rím. Minden fordítással így van: a gazdag formájú, ragyogó eredeti a fordításban vezeklő ruhát ölt s Sakuntala itt még mint boldog királyné sem ölti le magáról a rostos kéregöltönyt.

—x—

Greguss Ágost. Rendszeres széptan. Greguss Ágost hátrahagyott jegyzeteiből sajtó alá rendezte tanítványa, Liszka Béla, átnézte Beöthy Zsolt. Buda-Pest, Eggenberger. 1888.

A kiadók, kik Greguss egyetemi előadásainak jegyzeteit sajtó alá rendezték, abban a ritka helyzetben voltak, hogy midőn egy jeles íróval szemben kegyeletök adóját lerótták, egyszersmind a magyar tudományosságnak is szolgálatot tehettek. Greguss e könyve talán egyetlen nagyobb munkánk, mely elvont elmélkedéseket rendszerbe fog és még sem compilátio. A könyv magva írójának elméjében fejlődött, s a fejtegetések mind egységes tudományos meggyőződésből indulnak ki. Egy tudományába befonódott élet terméke e mű, s így érdekessé, becessé válik még az előtt is, ki más szempontból indul ki s más irányban keresi a fölvetett kérdések megoldását. Az ilyet érdekelni fogja az a következetosság, melylyel az író által megvetett alapon gondolat gondolattal fűződik, és az a leleményes okoskodás, melylyel az író minden kérdést ez alapra vezet vissza, érdekelni fogja maga az író, kinek egyénisége gondolatmeneten, módszeren, stiluson áttetszik. Gyöngéd, érzékeny kedélyű, bizonyos szép föltevésekhez föltétlenül ragaszkodó, tisztán gondolkozni szerető, de néha pusztán schemák s formák után gondolkozó elme munkája az előttünk fekvő könyv; némileg dogmátikus elmé, ki azonban nem nyugszik addig, míg maga előtt a dogmából bizonyított igazságot nem csinál. S e mellett ereje és gyöngéje egyszersmind a symmetria ösztöne. Inkább formalistikus, mint bátor gondolkozó; nem annyira elemző ereje kiváló, mint inkább logikai elméssége, mely a tárgyakat antithesisekkel, parallelismusokkal, bizonyos árnyalatok ellentétével, máskor pedig egybekeverésével magyarazza és világítja meg. Gondolkodása nem annyira fejlesztő, mint inkább arányosító, minden kis gondolatot tisztára kicsiszol, azután rendezgeti, egymáshoz rakja, mint a mozaikdarabot. Sehol sincs homály, hiány; mindennek meg van jelölve előre helye, vonatkozása, viszonya. Gondolkodásában is a minden végletestől tartózkodó, s e mellett erős formalis aesthetikus. Milyen csinosan, formalistikusan, a maga nemében mintaszerű tisztasággal tárgyalja például a különböző érzéseket; egy szép, logikai karikába fonott csokrot képeznek, mely symmetrikusabb, semhogy természetes lehetne. Neki csak az igazság, a mi egyszersmind ízléses igazság; és valóban ízléses

csak az, mi az író finomúlt ösztöneinek, személyes logikai hajlamainak s erkölcsi föltételeinek megfelel. Ezen subjectiv alaptörvényéből fakad ki nála a szép meghatározása, a mint az ő alaptörvényében, a «sarkalatosság» elvében és dualistikus gondolkodásában tükröződik logikai antithesiseket kedvelő felfogása.

Így természetes, hogy a szép fogalmát is vonatkozásokra bontja föl; kedvteléssel keresi viszonyát a jóhoz, igazhoz; kivetkzötteti önállóságából; tartalmilag azonosítja a jóval, formailag az igazzal. A helyett, hogy a szépnek eredeti forrását keresné a lélekben, a szépet kísérő, vagy a vele társuló és társítható képzeteket teszi annak alapjává. Így mindjárt kezdetben elhanyagolja a szépben az érzéki elemet, nem tekinti a képzelem szerepét a szép létesítésében, úgy hogy azután nála a szép tartalma szükségkép összeesik a morállal, formája pedig bizonyos külső symmetriával. A szépnek elvész nála közvetetlensége, érzéki fénye, önálló ereje; a jónak, igaznak pusztán erőtlen reflexe lesz. A helyett, hogy mint æsthetikus a határookra ügyelne, arra a sajátságos természetre, mely által az æsthetikai érzés tárgya a tudomány és erkölcs tárgyától különbözik; ez érdekes föladatnak épen ellenkezőjét teszi: logikai és pszichológiai schematizálással a hármat azonosítja, s a szépet — épen az alapvető fejezetekben — minden «specificus energiájától» megfosztja. Mindjárt észrevehető, hogy szellemesen alkalmazott módszer nem tárgyának természetében, hanem philosophiai föltételeken alapszik; s az egész rendszer oly főnek műve, kiben kényes és előre megvont határookra szorítóközlés mellett a fogalmi rokonságok latolgatása jóval erősebb, mint az æsthetikai szemlélet.

Greguss általános széptana így bizonyos tekintetben pusztán erkölcsi és széptani fogalmak és érzések topikája lesz, nem pedig a szép általános rendszere, és igen kevés olyan dolog van benne, mely a művészi productió alapjaira, a szépet megalkotó phantasia természetére világot vetne. Mintha a szépnek nem is volna önálló szervezete, s egyéb sem volna, mint fogalmi hálózat. Greguss úgy tesz, mint a ki a közmondás szerint Rómába megy s a pápát nem látja; a szép fogalmának körét méri végig és a szép forrásáról, a szépet teremtő phantasia természetéről melleleg is alig szól. Pedig e kérdés nem pusztán a művészettanba, annak általános részébe való: ez az æsthetika alapvető kérdése. Ennek fejtegetésében, különböző irányú bonczolásában világosodhatik még meg sok homályos kérdés; míg ellenben a szép, jó s igaz elvont képzeleinek egymáshoz való viszonyát — bár metaphysikai alapon — már oly szépen, jól s igazán

tárgyalták, hogy e tekintetben ma aligha mondhatunk olyat, a mi a szép természetére újabb fényt deríthetne, lényegébe mélyebb betekintést nyújthatna.

Az alapkérdés vizsgálatának elhanyagolása azután Greguss rendszerében arra vezet, hogy nála az æsthetikai fogalmak nem saját földjökön teremnek; kölcsönbe kell venni őket az ethikából és nincs kimutatva sehol, mily törvény vagy milyen mesterség az, mely az æsthetika terén azoknak egészen más természetet ad. Greguss szerint az egész széptan föladata a jóból és igazból magyarázni a szépet; mi más szóval annyit tesz, mint szemet húnyni a productiv phantasiának sajátos törvényeken alapuló magikus munkájára, mintha ez másodrendű dolog volna. E részben Greguss erősen «felülről lefelé» építő æsthetikus, ki magának épen csak annyi inductiót enged meg a tényekből, a mennyi előleges föltevéseinek megfelel. Újra látjuk, nem annyira analytikus, mint inkább construált elme. Kétségtelen, hogy a szépnak tárgya a tudománnyal s az ethikával is viszonyban áll; a művészetek fejlődése, az ízlés különféleségei is részben e viszony különböző fölfogásából vagy különböző átéréséből erednek. De az æsthetika lába alól elveszti a földet, ha tárgyát egyenes függésbe hozzuk a jóval, igazzal. A szép, Greguss elmélete szerint nem is élő forma, nem is eleven valóság, hanem majdnem pusztán csak azon vonatkozás jelölése, melyben a dolgok ethikai érzésünkhöz, logikai fölfogásunkhoz állanak. Greguss valóban föláldozza az æsthetika önállóságát s a szépnak lényegét a szépet kísérő ethikai érzésekbe, logikai viszonyokba helyezi. Erősen megbírálja Grant Allen-t, ki a szépet egészen materialisálja, physiologiai tüneménynyé teszi; ő azonban a másik végletbe esik: a szépet teljesen ethizálja.

De e mellett elmondhatjuk, hogy hálátlan s művészi tekintetben meddő szempontot alig lehet több ízléssel, logikai tisztasággal s finom megjegyzésekkel fejtegetni, mint azt Greguss tette. Ezen kívül könyve szoros kapcsolatban álló egész; minden gondolatán ott van írójának bélyege. Mi most csak az alapgondolatról szólottunk, melleleg bírálva. Az egész könyv bővebb tanulmányt igényel, s kevés rendszeres æsthetika van, melyben az æsthetikai kategoriák annyi leleménynyel egymással szembeállítva, egymáshoz viszonyítva volnának, mint itt.

Sándor Mátyás. Regény két kötetben. Írta Jules Verne. Fordította Huszár Imre.

Verne a legismertebb külföldi írók közé tartozik nálunk; művei csaknem kivétel nélkül mind le vannak fordítva magyarra és különösen az ifjúságnak rendkívül kedvelt olvasmányai. Tanuló ifjúságunknak bizonyos éveken, a mikor már a gyermeknesékből kezd kinőni, a mikor a Robinsonokra, Hoffmann, Schmidt, Cooper, Bonnet, Grimm stb. műveire kezd lenézéssel tekinteni, a mikor azonban a jellemfestő regényekre és a szépirodalom egyéb műfajaira még nem nőtt meg, szépirodalmi táplálékának egy jó részét Verne műveiből meríti. Körülbélül egyenlő kedvességben áll előtte, hogy mindjárt egymás mellett említsük e két nevet, Jókaival; a kiválóan nemzeti magyar íróval az internationalis francia. Tudvalévő, hogy a személyeiben és a helyben Verne nem köti magát egy nemzethez, legkevesebbé saját nemzetéhez. Hősei közt legnagyobb számmal vannak az angolok; úgy látszik ezeket tartja legalkalmasabbnak phantastikus meséinek, különösen utazásainak hőseiül. Ezeken kívül vannak személyei sok más nemzetből és szinte természetes, hogy mi magyarok is sorra kerültünk *Sándor Mátyás*ban.

E magyar tárgyú regényben leginkább érdekelhet természetesen, hogyan jellemzi az író, milyennek képzei a magyar embert. Persze Vernenél erről csak egy bizonyos fokig lehet szó, addig tudniillik, míg a valóságot érzi lábai alatt; attól kezdve, hogy phantasiájának saját országában bolyong, személyeinek nincs többé nemzeti jellege. Így van ez *Sándor Mátyás*ban is, a melylyel, mindjárt kijelenthetjük, nemzeti szempontból meg lehetünk elégedve. A szerző rokonszenvét bírjuk. Szomorúan érdekes, hogy rólunk írva, szükségesnek tartja egy kissé fölfödözni bennünket, rövid néprajzi és történelmi ismertetést írni rólunk. Megmondja többi közt, hogy a magyarok nem szlávok, se nem németek és valószínűleg nem volna kedvök se szlávokká, se németekké lenni. Lehet, hogy e nyilatkozatban az író rokonszenvének is találjuk egyik okát, de bizonyosan van ennél több is. Azt is mondja, hogy nagy hasonlóság van a magyar és francia jellem közt, a mi nagy dícséret egy francziától. Ez után egész természetesnek találjuk, hogy magyar személyeit olyanoknak rajzolja, a kik a francia névnek is becsületére válnának; Verne szabadsághősökké tette őket. Gróf Sándor Mátyás, gróf Zathmár László

és Báthory István tanár a hatvanas évek elején összeesküvést szőnek, mely kiterjed egész Magyarországra, czélja ennek függetlenítése Ausztriától, feje pedig Sándor Mátyás. Az összeesküvést azonban, épen mikor már minden elő van készítve, árulás következtében fölfedezik, három vezetőjét halálra ítélik, kettőt ki is végeznek, de Sándor hallatlan küzdelmek után megmenekül és eltűnik. Eddig nevezhetjük regénynek, ezután jön a mese.

Sándor Mátyás tizenöt év mulva jelen meg újra előttünk Autekirff orvos neve alatt, mint olyan ember, a kinek három világrészben van hírneve, otthon érzi magát a Földközi tenger minden pontján, dúsgazdag, valóságos kis fejedelem, de a kinek múltját és egyéniségét titokzatos homály fedi. Hogy mit csinált a tizenöt év alatt, azt nem is tudjuk meg a regényből; mikor újra megjelen, életének főfeladata, hogy megbüntesse az árulókat, kik társait hóhérkézbe, őt magát bujdosásba juttatták; ezt még börtönében fogadta meg, mikor árulóinak nevét megtudta. A regénynek több mint kétharmadát e bosszú végrehajtása foglalja el. Nem akarjuk hős honfitársunkat ez útjában követni és elmondani mindazon kalandokat, a melyek néhány száz lapon át történnek. Elég azt tudni, hogy Verne írta.

Azonban meg kell jegyeznünk, hogy Sándor Mátyás nem tartozik Verne azon művei közé, a melyekkel, mint egy német kritikus mondja, új műfajt alapított, a természettudományi regényt. Ezeknek tárgya rendesen valami fölfedező utazás a föld színén, föld felett, vagy föld alatt. A kiinduló pont a tiszta physikai valóság s az író fölhasználja természettudományi ismereteinek egész, valóban nem közönséges tömegét, hogy a következő pillanatban már átadja a vezetést páratlan phantasiájának, a mely nem ismer lehetlent, képes körülutazni a földet napok alatt, fölszállni a holdba, lebocsátkozni egy vulkán kráterébe és utazást tenni a föld alatt. A phantasia szertelenségére a magyar írók közül Jókait lehetne vele összehasonlítani; egyszer meg is kísérlette a Verne tollával való írást, a *Jövő század regényében*, és nem a phantasia, hanem a természettudományi ismeretek hiányzottak ahhoz, hogy nagyobb legyen a hasonlóság. Jelen műben viszont Verne hasonlít Jókaihoz; Sándor Mátyás ép oly tökéletes lény, mint Jókainak bármely tipikus regényhőse. Különben ennek Verne-nél is így kell lenni, mert oly emberfölötti tettek végrehajtására használja hőseit, hogy okvetlen óriási arányokban kell őket megalkotni, különösen pedig óriási bátorsággal. *Sándor Mátyásban* ugyan nincsenek fölfödözések, de a hős feladata a három

írulót és a megmentő gyermekeit két világrészben folyton szemmel tartani, minden lépésökre fölügyelni. Van is hozzá egész hajóhada és akkora rendőrsége, mely képes minden pillanatban fölvilágosítást adni, Raguzából úgy, mint Tripolisból. Hogy ennyi eszközzel miért nem fogja el őket előbb, az az írónak egyik jellemvonása, tudniillik mindent a legvégső fokig csigáz, a honnan nincs többé emelkedés. Különösen jellemző, hogy a hősök mindig a legutolsó pillanatban szabadúlnak meg. Sándor Mátyás megmenekülése a csodáknak hosszú láncolata. Hegyi várból, villámhárítón, ismeretlen vad folyóból, csendőrok golyózáporából, a sík tengerből végre sértetlen menekül meg.

Nemcsak a hős van a legtúlzottabb vonásokkal rajzolva, az író általában felső fokkal dolgozik. Például Sárkány ép oly tökéletes a kitartással párosult gazságban, mint Sándor Mátyás az erényekben. A három magyar szabadsághőshöz méltónak festi Báthory István nejét, ki a magyar nő erényeit képviseli regényünkben: szerető feleség és anya, erélyes és büszke. Nem feledkezik meg az író saját nemzetéről sem; két francia ifjút rajzol, két akrobatát, a kik közül az egyik a megtestesült ügyesség és eszesség, a másik a megttesült erő. Az első szintén túlzásba van hajtva, épen azért az utóbbi korlátolt szellemével inkább bírja érdeklődésünket, mert emberibb.

Mint Verne műveiben általában, úgy itt is meg vannak a hősnek odaadó és engedelmes barátai és szolgálói. Sőt Sándor Mátyásnak ezeken kívül az ő szigetén valóságos alattvalói is vannak. Van is módja a szolgálatokat megjutalmazni, mert a mint az egyik francia mondja róla, ha sétálni megy is, egy pár milliót tesz a zsebébe. Szigetét megerősíti a jelen és jövő tudomány minden vívmányával, egyiket úgy, hogy ha az ellenség csak rá is lép, levegőbe röppül.

És effélékből áll az egész regény. Ránk nézve leginkább azért érdekes, mert egy nagynevű, általában ismert és olvasott írónak magyar tárgyú munkája s az író igazi rokonszenvvel ír rólunk. Nemzeti jellemvonásokat azonban, kivéve a szabadságszeretetet, a mi később egészen háttérbe szorúl, hiába keresnénk magyar személyekben. Ezért nem is sokat tehet arra, hogy a külföld előtt megismertessen és rokonszenvet keltsen irántunk. Kisebb történelmi és egyéb tévedések fordulnak benne elő, de távolról sem oly föltűnők, mint a milyenekhez a külföld részéről szokva vagyunk. Végezetül szívesen elismerjük, hogy Verne-nek, e nagy mesemondónak, kiváló

tulajdonai, a nagy elbeszélő és leíró képesség nem hiányzanak e műben sem. Tud is érdeket kelteni a legnagyobb mértékben, csak-hogy e fölszigazott érdeklődés határa ahhoz hasonlít, mintha kábítószert élveznénk, ha ugyan élvezetnek lehet ezt nevezni.

SZIGETVÁRI IVÁN.

Berryer válogatott törvényszéki beszédei. Fordította s Berryer élet-és jellemrajzával s zárszóval kísérte Tóth Lőrincz, a m. t. Akadémia rendes tagja. Budapest. 1887. (A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalatata.)

A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalatata ellen is olvashatni nem egyszer fitymáló megjegyzéseket; a sajtó egy része bizonyos kárörömmel utal a vállalat aránylag csekély kelendőségére s elítéli érte — a magyar olvasó közönséget? Nem, — hanem az Akadémiát. Jean Paulnak kritikusa még azt mondta, hogy recenseálja ugyan a könyvet, de el nem olvassa; az akadémiai vállalat kritikussai egy lépéssel már tovább haladtak: nem olvassák, nem is recenseálják, hanem bizonyos stereotyp szófordulattal egyszerűen hitelét szeretnék venni a közönség előtt.

Lehet, hogy az Akadémiának föladata teljesítése körül vannak hibái, de bizonyos, hogy rosszabbúl alig teljesítheti valaki föladatát egy nemzeti intézet irányában, mint azt a sajtó kritikája teszi az Akadémiával szemben. Az Akadémia vállalatata — egy journalistakifejezéssel szólva — «heccz» tárgyai lesznek még kezdő újdonságok vagy vezércikkező matadorok számára. Valóban nem is annyira a közönséget, a sajtót is lehet vádolni, hogy rossz akaratú kritikájával az akadémiai vállalatok hatását csorbitja.

Itt vannak például a könyvkiadó vállalat fordításai. Épen nem szándékom védeni az egyes fordítások jelességét, de annyi bizonyos, hogy e vállalat úgy czéljánál fog a, mint a fordított művek értéke miatt is sokkal behatóbb méltatást, sokkal «kegyesebb leereszkedést» érdemelne a sajtó részéről, mint a milyenben részesül, ha a napi kritika oly helyesen fogná föl missióját, mint a mennyire azt például az Akadémiától megkívánja. De a napi kritika irányzata a helyesebb fölfogásnak útját vágja: ha minden szárnypróbáló műsaffiban irodalmunk egy-egy új oszlopát látjuk, az Akadémia számára egyéb sem marad hátra, mint a czopf kritikája.

Hogy a fordításokra térjünk: a fővárosban mindinkább terjed az idegen nyelvek ismerete, remélhetőleg évről-évre növekszik azoknak száma, kik franczia, angol, német munkát eredetiben olvashatnak. De itt van a vidék s annak szellemi hátramaradását éppen nem hazafias dolog palástolni. A vidéken nincs még komolyabb olvasó közönség, csak egyesek vannak, a kik olvasnak. S ezek is — tanárok, papok, ügyvédek, bírák és a többi — csak akkor ismerkednek meg a nyugati irodalommal, ha magyarul olvashatják a műveket. Áldásos volna ezek kezében még a gyöngébb fordítás is; de mikor a kedvencz újság az Akadémia vállalatain egy csipetnyi jót sem tud fölfedezni, vagy csak az illető könyvek címét sorolja föl: akkor vidéki casinó, olvasó-egylet és a többi, inkább X. Y. jeles írónk tárcait vagy dalfüzérét veszi meg, s minden marad a régiben.

Nem véletlen dolog, hogy e megjegyzések éppen az előttünk fekvő kötet alkalmából ötlenek eszünkbe. Szeretnők, ha e könyv minél szélesebb körökben terjedne el. Tartalma különben érdekelhet minden művelt embert, minden történetkedvelőt; első sorban érdekelheti a politikust s a jogászvilágot. Tóth Lőrincz zárszavában, melyet a könyvhöz csatol, bőven s szépen értésünkre adja ez érdeklődés okait. Berryer, a törvényszéki szónoklat egyik classicussa; a fordító lelkesedve, a jogász hivatásának meleg átérzésével rajzolja meg a jeles ember képét és midőn ennek kapcsában a magyar törvényszéki szónoklatról szól, felsorolva némely részletes javítást, utal egyszerűsmind azon hiányokra s hézagokra, a melyek nálunk az ügyvédség intézményének méltó kifejlését gátolják. S e mellett a könyvnek — akaratan kívül — gyakorlati irányzata is van: a legékebb védbeszéd a szóbeliség mellett. Azt hisszük, se ügyvédi kamarák, se egyesületek, fegyelmi hatóságok nem fogják annyira emelni az ügyvédi tekintélyt s az ügyvédség értelmi fokát, mint a teljes szóbeliség behozatala. A sok rabulista-okoskodás mintegy talaját veszíti, ha a szóbeliség gátot vet a periratok szörnyű tintafogyasztásának; e mellett a szóbeliség és nyilvánosság a gyakorlatban sokkal inkább próbára tenné s ép ezért sokkal inkább fejlesztené is — az ügyvédben, bíróban egyaránt — az embert és erősebb válaszfal emelkednék az igazi ügyvéd és a feleken élösködő pörhajhász között. A nyilvánosság, az ügyvédi védelem teljes szabadsága le- és fölfelé volt az az iskola, mely a nagy franczia és angol jogászokat teremté; ennek híján az ügyvédség, egyes kivételek mellett — átlag véve — még mindég csak «szükséges rossz, melyet nélkülözni nem lehet»; olyan

kenyérkereseti mód, melynek a jogvédelem csak a czégére, igazi ösztöne azonban a nyereszkesedés és meggazdagodás vágya.

Tóth Lőrincz ezzel szemben Berryerben egy mintaügyvédet állít elénk, kinek nagy tehetsége és hatalmas szónoki ereje egész különös fényt adott állásának. Mint Grevy megjegyezte, igazán a barreau fejedelme volt, ki midőn ügyvédi togáját felölté, nem hajolt meg, csak a jog szentsége előtt. Különben az a tekintély, az a befolyás, melylyel Berryer bírt; az a hódolat, melylyel iránta viselkedtek, nem pusztán egyéni jelességnek volt következése, a fordító kísérelő szavaiban igen szépen kimutatja, hogy oly emberekben, mint Berryer, egyszersmind a francia barreau százados függetlensége, büszkesége is kifejezését nyeri s az ilyen utódául érzi magát oly embereknek, kiket a francia történet a leghíresebbek s a legjobbak közé számít. A barreau jeleseit — mint Berryer-t is — azonkívül átlengi valami a jognak azon fönséges, minden egyéb hatalomtól független érzetéből, mely például Deák Ferenczet egészen eltöltötte s mely politikai szereplésének oly egységes, oly elévülhetetlenül classicus jelleget ad.

A jelen kötet kiadójának különben egy nehézség állott útjában, melylyel sikeresen megküzdött. Ha Berryernek törvényszéki beszédei mintaszónoklatok is, annyi év után számot tarthatnak-e mégis idegen nemzet érdeklődésére is? Tóth Lőrincz tapintatosan kiválasztá a sok beszéd közül azokat, melyeknek elévülhetetlen történeti értékek van. Lapozgatva bennök, megértjük, miért kellett Lajos Fülöpnek buknia s kézzel foghatóvá válik előttünk, hogy Napoleon már vesztes volt, mielőtt még kormányát a német háború viharja szétzúzta. Mint valami finoman csiszolt kristálytükörből, úgy tünnek elénk a francia politikai állapotok, mikor Berryer Chateaubriand-ot védi a Berry herczegné érdekében kiadott emlékirata miatt; vagy Napoleon Lajost, mikor a boulogne-i merényért pörbe fogták, vagy mikor Berryer, a legitimista Berryer, a szabad vélemény nevében védelmére kel a császárság alatt a tizenhárom republikánusnak. Berryer híret, fényét nagyban emeli, hogy védbeszédei úgy egybeesnek az újabb francia történet néhány valóban fontos, symptomatikus tényével, s ezen ma is hatásos beszédek — éles logikának és erős szónoki lendületnek remekeit — fordította le Tóth Lőrincz.

Nem csekély fűszere e beszédeknek azon körülmény, hogy Berryer legitimista volt, genialis legitimista, egy ma már kihalt fajnak fényes utolsó példánya. Élete áthúzódott I. Napoleon, a restauratio, a júliusi monarchia, a respublika s a második császárság idején. Berryer

büszke volt elvére, melyet különben nem a fanatikus fagyasztó hevességével, hanem egy genialis ember meleg szívével s élénkítő szellemével védelmezett. Képzeltetni, mennyire kihasználta álláspontjának szilárdságát a folyton változó, egymást kergető viszonyoknak közepette! Védőbeszédeinek egyik sajátja, hogy mindegyikben látszólag elfogadja azon elveket, melyeken az időleges kormányok nyugszanak s beszédeinek finom iróniája, mely néha szenvedélyes fölzajlásba csap át, ép abban áll, hogy kimutatja, mennyire ellentétben állanak az illető kormány cselekedetei azon elvekkel, melyekre — állítólag — hatalmát alapítja. Így sok védőbeszéde egyszersmind szenvedélyes ad absurdum vezetése a kormányoknak. E tekintetben különösen a Napoleon herceg mellett tartott pledoyer-je nevezetes: szónoki hévvel végbevitt logikai össze-vissza szabdalása a júliusi monarchiának.

Nincs nehezebb dolog, mint a szónoklat betűjéből a szónoklat teljes hatására következtetni; a nyomtatott szó az a puszta hangjegy, csak a beszélő szónok által nyeri meg elevenségét, művészi életét. Még hülátlanabb, egy ilyen beszédet más hangnembe áttenni, azt lefordítani. S hogy a fordításban is marad valami az eredeti hatásából, ez is mutatja az eredeti jelességét. Tóth Lőrincz — mint maga mondja — ifjú tüzzel, «ifjú örömmel» fogott a munkához; az egyéni kedvtelés a fordításnak előnyére volt s kárpótlást nyújt némi nehézségért és hivatalos iratba való fordulatokért, melyekre itt-ott bukkanhatunk. A fordítás szabatos, bár nem mindenütt tetszetős.

—dr.—

A mi dekhatoizált egyetemünk. Írta Doctor Romanus. Kiadta a Hunyadi Mátyás-intézet. Ára 1 frt. Növendék papok és egyetemi hallgatóknak 80 kr.

E munka átdolgozott kiadását képezi azon negyvenkét részből álló cikksorozatnak, a mely a folyó év tavaszán a *Magyar Államban* ugyan e cím alatt látott napvilágot.

Czélja «teljes képet nyújtani arról, hogy évtizedes mulasztások és az 1867 óta uralomra jutott kormányok rendszeres tevékenysége, hová juttatták a Pázmány Péter alapította budapesti egyetemet, a melynek szükségleteit több mint egy harmadrészben katolikus alapok fedezik».

Szerző igen előkelő helyekről (hogy szellemileg is előkelők-e, azt nem említi) szólíttatott föl arra, hogy e czikkeket átdolgozva külön füzetben is kiadja, hogy ez által «kommentárt szolgáltatson azon tiltakozásokhoz, a melyeket a püspöki kar évek óta hangoztat, e katolikus alapoknak az állami költségvetésből való fölvétele ellen».

Tartózkodni akarunk attól, hogy e «kommentár» részleteit képező személyi adatokkal foglalkozzunk. Tartózkodni egyrészt azért, mert a szerző ezek előadásában, nem is említve csekély tudományos műveltségét, annyira elfogúlt, hogy keresve sem lehet művében egy lapot találni, a mely tárgyilagos bírálatra alkalmas alapúl szolgálhatna. Másrészt pedig azért nem akarunk ez adatokkal és leleplezésekkel foglalkozni, mert a budapesti egyetem minden egyes tanáráról és tanításuk módjáról amúgy is kellően tájékozva van a nagy közönség s az ide vonatkozó megállapodott véleményeket se Romanusnak, se pedig nekünk nem állhat módunkban megváltoztatni.

A mitől azonban nem csak hogy nem akarunk tartózkodni, hanem a mi, mondhatjuk, indító okként szolgált nekünk arra, hogy e műről e helyen megemlékezzünk, az e mű kiinduló pontját képező azon állítás, hogy «a budapesti egyetem szükségleteit több mint egy harmadban katolikus alapokból fedezi».

Ez állítás felfogásunk szerint igen távol áll a való tényállástól és ép ezért azt megjegyzés nélkül hagyni nem akartuk.

A budapesti egyetem törzsvagyona az ösztöndíj-alapítványokon kívül a Pázmány Péter által tett 100,000 frtos, a Lippay és Lósy érsekek által tett 5000 frtos és a Lósy érsek által külön tett 25,000 frtos alapítványból, továbbá azon ingatlanokból áll, a melyeket Mária Terézia az egyetemnek titulo dotis et donationis adományozott.

A jelölt és összesen 130,000 frtot képviselő magán alapítványok jellegének római-katolikus voltához nem fér szó.

De nem ismerhető el, hogy a Mária Terézia által adományozott 5.000,000 forint értékű ingatlanoknak ugyan ily jellegök volna.

Doctor Romanus és elvtársai e részben elfoglalt álláspontjuk mellett — ha azt jogilag kénytelenek indokolni — azzal szoktak érvelni, hogy a nagynevű királynő által adományozott e birtokok korábban a jezsuiták donationalis birtokai, tehát egyházi birtokok voltak s mint ilyenek, az 1548: 12. tcz. értelmében, a jezsuiták szerzetének megszüntetése után, a római-katolikus egyház céljaira voltak fordítandók.

Ez érvvel szemben illetékes tollak által már több ízben kifejtetett, hogy a jezsuiták Magyarországon donationalis birtokot soha sem bírtak — a mint hogy az 1606. évi 8. tcz. világos rendelkezése szerint nem is bírhattak. A mit bírtak, az a birlalás ideje alatt is állami birtok volt. Királyaink azt nekik nem tulajdonúl, hanem az oktatás ellátása fejében — hogy úgy mondjuk — ideiglenes használatra adták.

Ez ellenévre az egyetemi alap felekezeti jellege vitatóinak a törvényre alapítható viszonzválaszuk nincsen ; s így a kormány és az országgyűlés, a püspököknek említett évről-évre megújított tiltakozásaival szemben, — ha csak a meglevővel ellentétes új törvényt nem akar hozni — nem tehet egyebet, mint hogy újra és újra kijelenti, hogy az egyetemi alapra az 1548. évi 12. tcz. rendelkezése még akkor sem volna alkalmazható, ha teljesen és föltétlenül elfogadná az idézett tcz. azon értelmezését, melyet annak a klerikalis felfogás hívei tulajdonítanak.

Az inauguracionalis diploma — a melyben a nagy királynő kimondja, hogy az egyetemet «a kedvelt magyar nemzet javára alapítja és mindazon kiváltságokkal felruhazza, a melyekkel Európának egyéb híres egyetemei dicsekedhetnek» — egyetlen kifejezést sem tartalmaz, a melyet az egyetemi alap katolikus jellegének vitatói álláspontjuk támogatására felhasználhatnának.

Nem támogatja őket tulajdonkép semmi egyéb, mint azon gyakorlat, a mely a budapesti egyetem kormányzásában azon időben kapott lábra, mikor az államhatalom magát még a katolikus érdekekkel azonosította.

Azt hisszük innen van, hogy doctor Romanus és elvtársai az egyetemi alap katolikus jellegét aprioristikus igazságként szeretik fölvenni.

Ez az aprioristikus igazság hamis. S így jogtalan az a követelés, hogy az egyetemi alap az állami költségvetésből kivetessék.

Az egyetem — még ha az állampénztár nem is járúlna évenként 400,000 frttal fentartásához — állami intézmény volna, a melyet a kormánynak csakis a törvényesen elismert vallásfelekezetek közt fennálló egyenjogúság elve szerint lehet kormányoznia.

A mi pedig a «dekatholizatiót» illeti, erről nézetünk szerint jogosan csak annyiban lehet szó, a mennyiben statistikailag kimutatott tény, hogy a katolikus ifjuság egyes szakmákat s különösen az orvosi szakmát nem keresi föl oly számban, a mint ez a katolikus népesség számarányának megfelelően.

Erről azonban a kormány — a melyben megvan a készség, hogy a nemzeti cultura előbbvitelében a katolikus egyháznagyokkal karöltve működjék — azt hisszük nem tehet.

És úgy vagyunk meggyőződve, hogy e kóros jelenségen, legfőképp az által lehetne segíteni, ha a katolikus főpapok a rendelkezések alatt álló gymnasiumok növendékeibe oly hajlamot igyekeznének beoltani, hogy azok az ezen idő szerint nem igen kedvelt és így nem kellőleg látogatott szakok iránt nagyobb előszeretettel viseltessenek.

Ha dr. Romanus jelölt ezéjját őszintén óhajtja, erre igyekezzék a minden hazafias törekvés iránt fogékony és nagy befolyású főpapságot ösztönözni.

Cs. F.

